आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ९७/2

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायगत-प्रथमपादान्तो विभागः

(मीमांसाकण्ठीरवकुमारिलभट्टप्रणीततन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्योपेतः)

मूल्यं पञ्चत्रिंशद्रूप्यकाः । (रु. ३५.००)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायगत-
प्रथमपादान्तो विभागः

(मीमांसाकण्ठीरवकुमारिलभट्टप्रणीततन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्योपेतः)

एतत्पुस्तकं

पं. गणेशशास्त्री जोशी, 'आयुर्वेदविशारद' 'साहित्यविशारद

इत्येतैः

पाठभेदटिप्पण्यादिभिःसहितं पुनःसंशोधितम् ।

तच्च

आनन्दाश्रम विश्वस्तैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमान् महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यभिधेयैः प्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रम-मुद्रणालये

आयसाक्षरैः पुनर्मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

तृतीयमिदं संस्करणम् ।

शालिवाहन शकाब्दाः (१९०३)

(ख्रिस्ताब्दाः १९८१)

मूल्यं पञ्चत्रिंशद्रूप्यकाः । (रु. ३५.००)

सतन्त्रवार्तिकशाबरभाष्यसहिते मीमांसादर्शने प्रथमाध्याये द्वितीयपादः ।

[१] आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ [सू०]

'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्* । प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत् × देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्÷' इत्येवमादीनि समाम्नातारः समामनन्ति वाक्यानि तानि किं कंचिद्धर्मं प्रमिमते उत नेति भवति विचारणा । तदभिधीयते । क्रिया कथमनुष्ठेयेति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति । तद्यानि वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासंबद्धं वा किंचित्, एवमेव भूतमर्थमन्वाचक्षते रुदितवान्रुद्रो. वपामुच्चिखेद प्रजापतिः, देवा वै दिशो न प्रजज्ञिर इत्येवंजातीयकानि, तानि कं धर्मं प्रमिमीरन् । अथोच्येत-

---

अथ तन्त्रवार्त्तिकम् ।

सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मे वेदस्य सर्वशः ।
विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽधुनोच्यते ॥

सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धेऽधुना विभाज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते । अवधृतप्रामाण्यस्य वा वेदस्येदानीं समस्तस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागं धर्मं प्रत्युपयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युपक्रमात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति परामर्शात्तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्युपसंहाराद्विधिप्रतिषेधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितं, न च तद्व्यतिरिक्तशब्दगम्यत्वं धर्माधर्मयोः, नाप्यनाधिगतार्थबोधनं मुक्त्वाऽन्यः शब्दस्य व्यापारोऽस्तीत्युक्तमेव । अतश्च यावन्त्येव साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावाचित्वेन विधिप्रतिषेधान्तर्गतानि तेषां भवतु प्रामाण्यं यानि त्वतिरिक्तार्थवादमन्त्रनामधेयानुपातीनि सोऽरोदीदिषे त्वोर्जे त्वोद्भिदेत्येवमादीनि तानि सत्यप्यपौरुषेयत्वेऽर्थाभिधानसामर्थ्ये च धर्माधर्मयोरप्रमाणमतदर्थत्वात् । यथाश्रुतगृहीतानां तावत्प्रतीत्यनुपलब्धेः प्रसिद्धमेवातदर्थ

---

*तै० सं० १ ५ १ । × तै० सं० २·१-१ । ÷ तै० सं० ६- -५ ।

अध्याहारेण वा विपरिणामेन वा, व्यवहितकल्पनया वा, व्यवधारण कल्पनया वा, गुणकल्पनया वा कश्चिदर्थः कल्पयिष्यत इति, स कल्प्यमानः कः कल्प्येत-रुद्रः किल रुरोद. अतोऽन्येनापि रोदितव्यम्। उच्चिखेदात्मनो वपां प्रजापतिरतोऽन्योऽप्युत्खिदेदात्मनो वपाम्। देवा वै देवयजनकाले दिशो न प्रज्ञातवन्तोऽतोऽन्योऽपि दिशो न प्रजानीयादिति।

त्वम्। अथ कयाचिच्छब्दवृत्त्या तादर्थ्यं कल्प्येत, एवमपि व्यवस्थाहेत्वभावान्न धर्माधर्मयोरवधारणं स्यात्। यदेव हि वाक्यं गृहीतं तदेवाध्याहारविपरिणामादिभिर्यथेष्टं कल्पयितुं शक्यते। तद्यथा सोऽरोदीदित्येवमेव तावद्वाक्यं विशिष्टपुरुषाचरितोपन्यासद्वारा रोदनकर्तव्यतापरम्। अथ वा महतामप्येवंविधाः प्रमादाः संभवन्ति, तस्मात्प्रयत्नेन वर्जयितव्यमिति। अतो विधिप्रतिषेधयोरस्फुटत्वाद्धर्माधर्मत्वेन निर्णये शक्त्यभावः। शास्त्रदृष्टविरोधादयश्च स्थिता एव। यत्तु भूतान्वाख्यानमात्रं यथावस्थितैः प्रतिपाद्यते तत्र यद्यपि सत्यत्वमस्त्येव तथाऽपि न तेन प्रयोजनमित्यानर्थक्यम्। अपि च धूम एवाग्नेर्दिवेत्यादीनां स्वार्थेऽप्यप्रमाण्यं वक्ष्यते। विध्येकवाक्यत्ववशेनैव तेषां रूपभङ्गः क्रियते। न च तस्यापि किंचित्प्रमाणमस्ति भिन्नैरपि हि तैः किंचित्प्रतिपादयितुं शक्यमेव। न च तत्प्रतिपादयतां निष्प्रयोजनतेत्यविज्ञायमानप्रयोजनवदर्थान्तरकल्पना शक्या। न हि लोष्टं पश्य तस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनता कल्प्यते। सर्वाण्येव च प्रमाणान्युपयुज्यमानमनुपयुज्यमानं वाऽर्थमात्मगोचरतापन्नं गमयन्ति। तेनैव चैषां हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलत्वेन वर्ण्यन्ते अन्यथा ह्युपादानमेवैकं फलं स्यात्। अपि च प्रमाणोत्पत्त्युत्तरकालं प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा विज्ञायते न तु तद्वशेन प्रमाणोद्भूतिः। तस्माद्यो यद्रूपोऽर्थः प्रतीयते स तथैव प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा प्रतिपद्यते न हि प्रयोजनवदेव प्रमातव्यमिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति। यत्रापि तावत्स्वाधीनः प्रमाणविनियोगस्तत्राप्येतद् दुर्लभं किमुताबुद्धिपूर्वनित्यावस्थितवेदोत्थापितज्ञानग्राह्ये। न च वेदस्य प्रयोजनवदर्थाभिधानशक्तिः प्रथममवधृता।

तच्चाशक्यम् । इष्टवियोगेनाभिघातेन वा यदं बाष्पनिर्मोचनं तद्रोदनमित्युच्यते । न च तदिच्छातो भवति । न च कश्चिद्दारुणो वपामुत्खिद्य तामग्नौ प्रहृत्य तत उत्थितेन तूपरेण पशुना यष्टुं शक्नुयात् । न च देवयजनाध्यवसानकाले केचिद् दिशो मुह्येयुः । अत एषामानर्थक्यम् । तस्मादेवं जातीयकानि वाक्यान्यनित्यानीत्युच्यन्ते । यद्यपि च नित्यानि, तथाऽपि न नित्यमर्थं कुर्वन्तीति । स एष वाक्यैकदेशस्याऽऽक्षेपो न कृत्स्नस्य वाक्यस्य । नन्वेकदेशाद्विना साकाङ्क्षः पदसमूहो न पर्याप्तः स्वस्मै प्रयोजनाय । अत आक्षिप्त एवेति । नैवम् । भवति हि

अयमेव हि परीक्षाकालो वर्तते कीदृशं पुनर्ब्रवीतीति । तच्च विदित्वा यथानुरूपमनुष्ठातुं क्षमा वयं न तु वेदं पर्यनुयोक्तुं किमयं निष्प्रयोजनमभिदधाति वद्वाऽभिदधत्किमर्थं प्रयत्नेन धार्यत इति । सर्वपुरुषाणां केवलं प्रतिपत्तृत्वेन पारतन्त्र्याद्वेदग्रहणोत्तरकालं च परीक्षावसरात् । न ह्यनवीतवेद एवाऽऽदौ परीक्षितुं क्षमः । पश्चात्परीक्षमाणस्य तु नाबुद्धिपूर्वनिर्वृत्तमध्ययनं प्रकरणगतन्यायेन निश्चयहेतुर्भवति । तस्माद्यथैवाग्निहोत्रादिवाक्यानां गम्यमानप्रयोजनवत्त्वादानर्थक्यं निष्प्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते तथैवैषां प्रयोजनवत्त्वं नाऽऽश्रयितव्यम् । न हि यथावदभ्युपगमादन्यत्किंचित्साधीयः परीक्षकाणाम् । योऽपि च श्लेषेण स्तुतिनिन्दात्मकोऽर्थः कल्प्येत स भावनयाऽऽनन्वयादनन्तःपातित्वान्न गृह्यते । यथा चागृहीतं न विधिप्रतिषेधावाश्रयतः । वदनाश्रितं च दूरे पुरुषार्थान्वयित्वमिति । अपि चैवंविधेषु स्तुतिनिन्दाकल्पनायामितरेतराश्रयप्रसङ्गः । स्तुतिनिन्दात्मकत्वेनैव ह्येकवाक्यता तथा चानुन्मीलितस्तुतिनिन्दात्मेक्षाश्रयण । न चान्यतरमूलमसिद्धिरस्ति यतो व्यवतिष्ठेत । तस्मात्पृथगवस्थितानां दृष्टत्वादानर्थक्यमेवोपपन्नतरमिति । स एष वाक्यैकदेशस्येति । विध्युद्देशाविरिक्तस्य सिद्धान्ताभिप्रायेणैकदेशत्वं न तु पूर्वपक्षे, भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमात् । अथ वा वाक्यानां मध्ये एकदेशाक्षेपः कतिपयानामित्यर्थः । तत्र यानि तावत्केवलविधियुक्तानि तेषु नैवाऽऽशङ्का । यान्यपि लिङादिमन्ति नागर्थवादेभ्यो विधित्सपर्याणि तैः संयुज्यार्थान्तरे स्तुति-

काश्चित्पदसमूहो योऽर्थवादेभ्यो विनाऽपि विदधाति कंचिदर्थम् । यानि पुनस्तैः सह संयुज्यार्थान्तरे वर्तन्ते तान्येकदेशाक्षेपेणाऽऽक्षिप्यन्ते ॥ १ ।

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २

'स्तेनं मनः' 'अनृतवादिनी वाक्' इत्येवंजातीयकानां धर्मं प्रत्यप्रामाण्यम् ।

स्तुत्यसंबन्धे वर्तन्ते तेषामर्थवादाभावे तन्मात्रमेव हीयते न तु विधित्वेन पुरुषार्थताऽपि । यानि तु वर्तमानापदेशयुक्तानि स्तुतिनिरपेक्षविध्यसमर्थानि यथा "'यस्य खादिरः स्रुवो भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति'" इत्येवमादीनि तान्येकदेशद्वारेण समस्तान्माक्षिप्यन्ते ॥ १ ॥

वाङ्मनसयोर्विद्यमानमविद्यमानं वा स्तेनानृतवदनमुच्यमानं धर्मे स्वार्थेऽपि वा न प्रामाण्यं प्रतिपद्यते । अथ त्वध्याहारादिभिरेवं कल्प्येत वाङ्मनसयोः सर्वशरीरेषु चेष्टाः प्रति प्राधान्यादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्तितव्यमिति ततः शास्त्रविरोधः । तन्नैतत्स्यात् । विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडश्यादिवद्विकल्प इति । इतरस्तु कल्पनीमवक्लृप्तत्वेन वैषम्यमाह । ननु चात्यन्तदुर्बलोऽपि विधिस्तदधीनात्मलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो भवतीति 'प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य विधाने च*" इत्यत्र वक्ष्यते । सत्यम् । यस्य शास्त्रमन्तरेणाप्राप्तिरस्ति तत्रैतदेवम् । यत्पुनरर्थप्राप्तं निषिध्यते तत्र विध्यनभ्यनुज्ञमेव लब्धात्मानः प्रतिषेधा बलीयांसो भवन्तीति तत्रैव वक्ष्यते—अर्थप्राप्तवदिति चेदिति । स्तेयानृतवादयोश्च विनैव शास्त्रेण प्रवृत्तयोर्विधिनिरपेक्षोऽवस्थितः प्रतिषेध इति कल्प्यं विधिं बाधते । तस्मादानर्थक्यम् ॥

अतः परं स्वार्थे नैवाऽऽनर्थक्यं प्रतिपादयति । रात्रिंदिवं धूमार्चिषोरपि दर्शनात् "धूम एवार्चिरेवेति" चैतद् द्वयमपि प्रत्यक्षविरोधादवधारणं न संभवति । अथ वा यदनेन प्रतिपाद्यते दिवाऽग्निरादित्यमनुप्रविशति । रात्रावादित्योऽग्निमिति तदवधारणं नोपपद्यते । पूर्वोक्तस्य हेतोरसिद्धत्वात् । ततश्चाग्निसूर्ययोर्नक्तंदिवं व्यवस्थितज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाय स्तुतिरप्यसत्यत्वान्नावकल्पत इत्येषा वाऽनवधारणा । अथ वा सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरयं मन्त्रोऽग्निर्ज्योतिरित्येष सायमित्येषा मन्त्रयोरवधारणा

---

*अ० १० पा० ८ अ० १

भूतानुवादात्। विपरिणामादिभिरपि कल्प्यमाने स्तेयं मृषोद्यं च कर्तव्यमित्यापतति। तच्चाशक्यं स्तेयानृतवादप्रतिषेधमबाधमानेनानुष्ठातुम्। न च विकल्पः, वैषम्यात्। एकः कल्प्यो विधिरेकः प्रत्यक्षः।

अथ दृष्टविरोधः। 'तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः। तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूमः' इति। 'अस्माल्लोकादुत्क्रम्याग्निरादित्यं गतो रात्रावादित्यस्तम्' इत्येतदुपपादयितुमिदम्। उभयमपि दृष्टविरुद्धमुच्यते। तस्मान्नैषाऽवधारणा सिध्यतीति। अपरो दृष्टविरोधः। 'न चैतद् विद्मो वयं ब्राह्मणा वा* इति।

न सिध्यति। अथ वा समस्तो वेदः प्रमाणमित्येषाऽवधारणा न सिध्यतीत्यभिप्रायः। शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधद्वयं पुनः शास्त्रदृष्टविरोध। इति यत् सदृशन्यायानि सन्ति क्रमभेदेन चोद्यते तत्परिहारसूत्रक्रमभेदानुरोधेन। न चैतद्विद्म इत्यार्थेयवरणशेषोऽभिमतः। स चायं क्रियासंबन्धानभिधानात्तद्विषयत्वेनाप्रमाणम्। न हि ब्राह्मणत्वाज्ञानसंदेहविपर्ययाः केनचिदंशेन कर्मण्युपयुज्यन्ते। न च प्रत्यक्षविरुद्धा स्तुतिः संभवति। न च स्वतन्त्रब्राह्मणत्वाज्ञानप्रतिपादनेन प्रामाण्यम्। कथं पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः शास्त्रेणैव निश्चीयते। नायं शास्त्रविषयो लोकप्रसिद्धत्वाद् वृक्षत्वादिवत्। कथं पुनरिदं लोकस्य प्रसिद्धम्। प्रत्यक्षेणेति ब्रूमः। कस्मात्पुनर्मातापितृसंबन्धानभिज्ञाश्चक्षुःसंनिकृष्टेषु मनुष्येष्वनाख्यातं न प्रतिपद्यन्ते। शक्यत्वाभावात्। यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानव्युत्पत्तेः। नैतत्तुल्यं वृक्षत्वं प्रागभिधायकशब्दापाराज्जात्यन्तरव्यवच्छिन्नं स्वव्यक्तिष्वनुगतं शाखादिमद्रूपेण दृश्यते। न तु ब्राह्मणत्वम्। अपि च। व्युत्पन्नशब्दोऽपि निमित्तान्तरादृते नैव प्रतिपद्यते। न चोपवीताध्ययनादि निमित्तम्। वर्णत्रयसाधारणत्वात्। अध्यापनाद्यपि भिन्नाचारक्षत्रियवैश्यप्रतियोगित्वात्संदिग्धम्। सर्वं च दुष्टशूद्रेषु संभाव्यमानत्वादनिश्चितम्। यस्त्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपद्येत स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः क्रीणीयात्। नैष दोषः। काचिद्धि

* तै. ब्रा. २।१।२ गोप० ब्रा० पू० ५।२१

अक्रियार्थत्वादनर्थकम् । अथायमर्थो नैवैतज्ज्ञायते, किं वा ब्राह्मणा वयमुताब्राह्मणा वेति, प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् । अपरः शास्त्रदृष्टेन विरोधः । को हि तद्वेद, यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति*। यदि प्रश्नोऽ-

---

काचिज्जातिग्रहणे इतिकर्तव्यता भवतीति वर्णितमेतत् । तेन यथैवाऽऽलोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिशब्दस्मरणव्यक्तिमहत्त्वसंनिकर्षाकारविशेषादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणं तथैवात्रोत्पादकजातिस्मरणम् । अथ चोत्पाद्योत्पादकसंबन्धो मातुरेव प्रत्यक्षोऽन्येषां त्वनुमानाप्तोपदेशाद्यवगतः कारणं भवति । न चावश्यं प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति । चक्षुरादेरनवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालिकस्मृतिव्यवहितमपि चेन्द्रियसंबन्धानुसारि प्रत्यक्षमित्येतत्साधितम् । न च यत्सहसा सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्निपुणतोऽपि पश्यतां न प्रत्यक्षमित्येतदप्युक्तमेव । स्त्रीचपलत्वाच्च दुर्ज्ञानोऽयं संबन्ध इति स्वयमेव वक्ष्यति । न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते । न हि यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्येत तदप्रत्यक्षम् । न च स्त्रीणां क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रैव कल्पना युक्ता । लोकविरुद्धानुमानासंभवात् । विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानमनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपारम्पर्याविस्मरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथा च प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते । न च भर्तृव्यतिरेकरूपेण वर्णसंकरोऽपराधेन जायते । दृश्यते ह्यपराधिनीनामपि स्वभर्तृनिमित्तः प्रसवः । तदपराधनिमित्तस्तु तासामशुभफलोपभोगो भवेन्न त्वपत्यानां वर्णसंकरः । न च नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः सवर्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । संकरजातानामपि च पुनरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । तत्र त्वेतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यम् । न ह्ययं पुरुषपत्तानियमो लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा केनचिन्निमित्तेन स्त्रीपुंस्कोकिलादिविभागज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादीनीति भवत्यज्ञानवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः । येषामप्याचारनिमित्तं ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्त्येव न त्वाचारनिमित्तवर्णविभागे प्रमाणं किंचित् । सिद्धानां हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयन्ते, तत्रेतरेतराश्रयता भवेत् । ब्राह्मणादीनामाचारस्तद्वशेन ब्राह्म-

---

* वै० सं० ७।२।२, ६।१।१

यम्, अक्रियार्थत्वादनर्थकः। अथानवक्लृप्तिः, शास्त्रदृष्टेन विरोधः। अतः प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्योच्यते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं *वेद इति। यदि भूतानुवादः, अनर्थकः। अथाध्ययनफलानुवादः, ततोऽसदनुवादः। कालान्तरे फलं भविष्यतीति चेत्। न ह्यत्र प्रमाणमस्ति। विधिः स्यादिति चेत्। नैष विधिपरः 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु०' इति चिन्तयिष्यत्ये-तदुपरिष्टात्, किं फलविधिरुतार्थवाद इति। इह तु किं भूतानुवादः

णादय इति। स एव शुभाचारकाले ब्राह्मणः पुनरशुभाचारकाले शूद्र इत्यनव-स्थितत्वम्। तथैकेनैव प्रयत्नेन परपीडानुग्रहादि कुर्वतां युगपद्ब्राह्मणत्वाब्राह्मण-त्वाविरोधः। एताभिरुपपत्तिभिस्त्वयं प्रतिपाद्यते। न तपआदीनां समुदायो ब्राह्म-ण्यम्। न तज्जनितः संस्कारः। न तदभिव्यङ्ग्या जातिः। किं तर्हि माता-पितृजातिज्ञानाभिव्यङ्ग्या प्रत्यक्षसमधिगम्या। तस्मात्पूर्वेणैव न्यायेन वर्णविभागे व्यवस्थिते मासेन शूद्रीभवतीत्येवमादीनि कर्मनिन्दावचनान्यथ वा वर्णत्रयकर्महानि-प्रतिपादनार्थानीति वक्तव्यम्। पूर्ववच्चात्रापि क्लृप्तत्वात्प्रत्यक्षस्य कल्प्येताज्ञा-नविधिना सह विकल्पो न संभवति। अपि च तत्रानुष्ठानात्मकत्वाद्भवेदपि न त्वत्र वस्तुरूपाणामैकात्म्येनाविकल्प्यत्वात्। को हि तद्वेदेति पूर्ववदेवाज्ञानसंशय-विपर्ययाणामनौपाधिकत्वादानर्थक्यम्। निश्चितवेदप्रामाण्यैश्च त्रैविद्यवृद्धैर्विज्ञायमा-नत्वात्स्वार्थेऽप्यानर्थक्यम्। विकल्पाभावश्चानन्तरोक्तवत् ॥ २ ॥

यदि तावद्गर्गत्रिरात्रब्राह्मणवेदानुमन्त्रणज्ञानकाले विद्यमानयोरेव मुखशोभावा-जिजन्मनोः संकीर्तनं न धर्मं प्रति प्रमाणम्। अथ त्वविद्यमानयोस्ततः स्वार्थेऽपि। वर्तमानापदेशाच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधः, कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणाद्विद्यासं-स्कारस्य दीक्षिततीर्थस्नानादिवन्निराकाङ्क्षत्वात्फलविधित्वं निराकरिष्यते पौनरु-

---

* ता० ब्रा० २०।१६।६ तै. ब्रा. ३८।१०

क्रियार्थो वेति । तेन न फलविधित्वान्निराकृतस्येहानर्थकोऽर्थवादविचार इति । आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति चोदाहरणम् ॥३॥

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वाँल्लोकानभिजयति तरति मृत्युं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति । यदि भूतानुवादमात्रमनर्थकम् । अथ फलविधिः, इतरेषामानर्थक्यम् । न ह्यकृत्वा पूर्णाहुतिमग्निहोत्रादयः क्रियन्ते । न चानिष्ट्वा अग्नीषोमीयेण सोमेन यजन्ते न चाधीत्याश्वमेधेन यजन्ते । तद्यथा पथि जातेऽर्के मधूत्सृज्य तेनैव पथा मध्वर्थिनः पर्वतं न गच्छेयुस्तादृशं हि तत् । अपि चाऽऽहुः-

"अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्" इति ॥ ४ ॥

क्यात् तर्हि अत्र न विचारयितव्यमत आह—तेन फलविधित्वान्निराकृतस्येहाऽऽनर्थक्यार्थवादत्वविचार इति । स्तुत्यर्थताऽपि चासत्यस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव ३ ॥

अनन्तरेणैव पूर्णाहुत्यादिफलवचनानि व्याख्यातानि विधित्वाभ्युपेत्यवादेन दोषान्तरमभिधीयते । पूर्णाहुतेराग्निसंस्कारत्वात्पशुबन्धस्य च ज्योतिष्टोमोपकारकत्वादश्वमेधज्ञानस्य च संस्कारत्वान्न तावत् फलविधित्वावसरः । यदि पुनरिष्यते ततोऽन्यानर्थक्यम् । समानफलान्यपि कर्माणि यानि परस्परानपेक्षाणि क्रियन्ते तेषां यथारुच्यनुष्ठानान्नानर्थक्यकरत्वम् पूर्णाहुतिपशुबन्धयोस्त्वकृतयोरितरकर्मानधिकारात् । प्रथमं वा नियम्येतेत्यनेन न्यायेनावाप्ते फले नोत्तरकर्मानुष्ठानप्रयोजनमस्तीति तद्विध्यानर्थक्यम् । तथा च दृष्टान्तोऽपि तेनैव पथा मध्वर्थिन इति यत्रान्यः पन्थाः पर्वतस्य तत्र गच्छेयुरपि न तु तेनैव गच्छन्ति । तस्माद् भूयसां क्लृप्तानां विधीनामनुग्रहाय वरं कल्प्यानामेवानर्थकत्वम् । न च फलविशेषार्थिनः पराणि कर्माण्यविशेषश्रवणात् । न हि समानायां श्रुतावपरपक्षः सन् फलविशेषः कर्मविशेषेभ्यः शक्यः कल्पयितुम् । न च स्तुतिरसत्यत्वादिति स्थितमेव ॥ ४ ॥

अभागिप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि*इत्यप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति। विज्ञायत एवैतदन्तरिक्षे दिवि चाग्निर्न चीयत इति। पृथिवीचयनप्रतिषेधार्थं च यद्वाक्यं, भवेच्चयनप्रतिषेधार्थमेव तत्। अथाप्रमाणम् नैष विरोधो भवति कथं तत्प्रमाणं यद् विध्यन्तरमाकुलयेत् स्वयं चाऽऽकुलं स्यात। न चेतव्य, हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति ॥५॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अनित्यसंयोगश्च वेदप्रामाण्ये सति। परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति परिहृतः। इदानीं वेदैकदेशानामाक्षिप्तानां पुनरुपोद्बलक उत्तिष्ठति, बबरः प्रावाहणिरकामयतेति ॥ ६ ॥

(इति पूर्वपक्षः)

त्रीण्यपि पृथिव्यादिवचनान्यप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति। अन्तरिक्षे दिवि च तावदप्राप्तत्वात्प्रतिषेधाविषयत्वम् अतश्च पर्युदासितव्याभावान्न पर्युदास अनन्तरिक्षे ह्यदिवि च पृथिव्यां नित्यं चयनं प्राप्तमिति तद्विधिरनर्थकः। अथापि नित्यानुवादस्तथाऽप्यक्रियार्थत्वमेव। पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्युदासौ तु चयनविध्यबाधेनाशक्यौ। बाधे च विध्यानर्थक्यम्। विकल्पेऽपि पक्षे बाधः। कामसंयोगाच्चाग्नेरस्त्येव पाक्षिकत्वम्। दुर्बलश्च प्रतिषेधः। पृथिवीपरत्वे सति चयने कल्प्यत्वात्। स्वदेवास्य स्वयमाकुलत्वम्। विध्यनन्तरमेव हिरण्यं निधाय चेतव्यमिष्टकाभिरग्निं चिनुत इतच्चाऽऽकुलयेत्। प्ररोचनाबुद्धिस्तु नैवोत्पद्यते ॥ ५ ॥

सर्वोपाख्यानेष्वन्यपरत्वासंभवात्स्वरूपप्रतिपादनादनित्यसंयोगः। स च समस्तवेदप्रामाण्ये सति कथंचिदन्यथा नीयेत। यदा तु यथैव प्रमाणानां मध्ये शब्दस्तत्रापि च वेदः प्रमाणं तथैव वेदेऽपि विधिमात्रं युक्त्या कल्प्यते तदेतरैकदेशवदानित्यार्थैकदेशाप्रामाण्यं यथाश्रुतार्थग्रहणादापन्नं किं निवार्यते। तस्मादेवमादीनामनपेक्षार्थमध्ययनमात्रादेव फलं कल्प्यम्। अथ वा यथैतान्युपेक्षाफलानि तथा तद्वि-

---

* तै० सं० ५।२।७।

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥ [सि०]

इदं समाम्नायते 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः'×'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इति÷।

षयं प्रत्यक्षमपि प्रतिपत्तव्यम । अथ कस्मान्मन्त्रवद्यथाप्रकरणं प्रयोगकाले न प्रयुज्यते । प्रयोगरूपसामर्थ्याभावात् । न हि मन्त्राणां पाठमात्रेण विनियोगः किं तर्हि तत्सामर्थ्यात् न चात्र तदस्ति अथ वा यथा तेषां पूर्वपक्षे कार्यान्तराभावाद्रूपमात्र ग्रहीष्यते तथाऽत्राप्यस्तु । यत्तु सूत्रकारेणानित्यत्वमुक्तं तत्प्रामाण्यापेक्षया नाप्रयोज्यतया ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षोदाहृतेष्वेव वाक्येषु सिद्धान्तेऽभिधातव्ये किमर्थं वायव्यवाक्यमुपन्यस्यते । केचिदाहुः । समानन्यायत्वादिदमपि तत्र तान्यपि चेहोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति यद्यप्येवं तथाऽप्यपूर्वोदाहरणमभिप्रायान्तरमाकाङ्क्षति । तदभिधीयते । पूर्वोदाहृतेषु सर्वत्र स्वार्थासत्यत्वमप्याशङ्क्यते । तत्र कः प्रथममेव तत्प्रतिपादनक्लेशमङ्गीकुर्यादिति प्रसिद्धस्वार्थसत्यत्वानां स्तुतिद्वारैकवाक्यभावेन धर्मप्रमाणशेषत्वमात्रप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं वायव्यवाक्योपन्यासः । तत्र भाष्यकाराः प्रसिद्धेनैवैकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थोपयोगं वदन्ति । एतावत्त्वत्र प्रथमं वक्तव्यम् । किमर्थं रूपभङ्गो न बलादेकवाक्यता पुरुषार्थत्वं वा वेदस्योच्यते इति । लौकिकवाक्ये तु दृष्टत्वादिति यद्युच्यते तत्राभिधीयते । युक्तं लोके वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वादन्यथाऽपि कल्पनम । इह त्वत्यन्तातीन्द्रियत्वाद्यथाश्रुतादीषदप्यन्यथात्वे पौरुषेयत्वमापद्येत । लोकेऽपि च यानि प्रमाणान्तरानवगतार्थानि आप्तप्रत्ययमात्रेण श्रोतॄणां प्रमाणानि भवन्ति तेषां नैवान्यथात्वकल्पनं लभ्यते । तत्र केचिद्वदन्ति । " तुल्यं च सांप्रदायिकम " इति यद्वक्ष्यति तन समस्तो वेदः पुरुषार्थ इति साध्यते । न ह्यात्मानुपकारिणं सन्तमेनं बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः । यद्यपि च केषांचिदज्ञानं भवेत्तथाऽप्यस्मत्पूर्वातिक्रान्ताऽनेकपरीक्षकप्रमादकल्पना निष्प्रमाणिका । तस्माद्यथा यथा पुरुषार्थता भवति तथा तथा भङ्क्त्वाऽपि रूपं व्याख्यायत इति । न त्वेतद्युक्तमिव । कुतः । पुरुषाधीनप्रामाण्यप्रसङ्गात् । यदि

× तै० सं० २।१।१। ÷ तै० सं० २।१।१।

ह्यक्षरानुपात्तोऽप्यर्थोऽस्मदादिभिरेवं कल्प्यते। यस्माद्वयं प्रयत्नेन धारयामस्तस्मादस्य पुरुषार्थतेति। तथा सत्यात्मचेष्टितवशेन प्रामाण्यमभ्युपगतं स्यात्। अथ पुरुषान्तरधारणमुच्यते एवमपि तद्वशेन तैरप्येवमन्यवशेनेत्यनादित्वेऽपि सत्यन्धपरम्परान्यायेन सर्वेषां परप्रत्ययाच्च क्वचित्प्रामाण्यावस्थानम्। सर्वत्र ह्येवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययो नैवमयमर्थ इति। तेन यद्यपि तेषु तेष्वध्येतृषु नूनं पुरुषार्थं वेदं मन्यन्त इत्यभिप्रायोऽनुमीयते तथाऽपि निर्मूलत्वात्तन्मात्रेणासिद्धिः। अतो यावद्वेद एव पुरुषार्थतया सकलमात्मानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणम्। तदुच्यते। सकलस्य तावद्वेदस्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनभावना विधीयते। तत्र किं भावयेदित्यपेक्षायामध्ययनमित्यागतमपि पुरुषप्रवर्तनाशक्तियुक्तेन विधाऽकनापुरुषार्थसाध्यायां भावनायां प्रवर्तनाशक्तिप्रसक्तेस्तदंशान्निरा क्रियते। ततश्चाध्ययनेनेत्यविरोधात्सांनिधेश्च करणांशे निविशते। तेन किमित्यपेक्षिते यच्छक्यत इत्युपबुन्वादक्षरग्रहणमित्यापतति। तस्याप्यपुरुषार्थत्वात्तेन किमिति पदावधारणमित्युपतिष्ठते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेन चानुष्ठानमनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिरित्येतावति प्राप्ते निराकाङ्क्षीभवति। एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुषार्थलाभादपर्यवसानम्। न च सहसैव विधिदर्शनात्स्वर्गाद्येव फलं कल्प्यते। योग्यतया हि यस्य यत्रानन्तरभाविनि व्यापारो लक्ष्यते तदेव तस्य कार्यमित्यवधार्यते। तत्र यदि तावत्तदनुसारेणैव कियत्यप्यध्वनि फलप्रसाद्यते ततो नान्तरा कल्पनमर्हति। पारम्पर्यप्रयोजनेनापि श्रुतविध्युपपत्त्याऽन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्यनुत्पादात्। यत्र त्वनन्तरं दृष्टं कार्यं न स्वयं पुरुषार्थो नापि पारम्पर्येण तमाप्नोति यथा होमस्याऽऽहवनीयप्राप्तिर्भस्मसाद्भावो वा तत्र तदतिक्रमेण साक्षात्कर्मण एवादृष्टकल्पना। सर्वत्र चैतल्लक्षयितव्यम्। यत्र तु विधिर्वे फलाकाङ्क्षिणि तदात्मककार्यपरम्परायां सत्यामान्तरालिकं किंचित्क्रतवे पुरुषार्थाय वा चोद्यते तत्र तदेव तत्साधनं पूर्वस्य तु विधेस्तदुपकारार्थतया पर्यवसानम्। यानि तूत्तरविधेः कार्याणि प्रोक्तानि ह्याध्यसाधनभावेनाचोदितत्वान्नान्तरीयकत्वेन काष्ठादीनामिव ज्वलनादीनि पूर्वविधिवक्रमस्थव्यापारमन्तरतया मन्तव्यानि। यत्र तु पारम्पर्यजन्यं न किंचिदन्तरा विधीयते तत्र सर्वाणि स्वव्यापारीकृत्य विधेयतस्यैव स्वयं फलसाधनता। तत्र

यानि तावत्क्लृप्तकल्पयिष्यमाणपुरुषार्थसाधनविधिवाक्यानि तानि तत्प्रतिपादनं यावत्स्वाध्यायाध्ययनविधिना नीयन्ते परवस्तु फलवत्त्वं ज्ञातमेवेति न तद्यावत्प्राप्यन्ते । यानि तु तत्प्रकरणे पठ्यन्ते तान्यपि तथैवाक्षरग्रहणादिक्रमेण स्वार्थावबोधनं यावद्गतानि न साक्षात् क्रत्वङ्गं भवन्ति । कुतः । कथमित्यदृष्टोपायापेक्षेण क्रतुना दृष्टार्थत्वादक्षरादिष्वनवसजता तद्विहितं कर्ममात्रमेव हि प्रयोजनद्वारेणोपादीयते नान्यत् । अतः प्रधानवाक्यतुल्यान्यङ्गानि भवन्ति । तद्वाक्यानि तु चाक्षरान्यध्ययनादिवत् । एवं प्रोक्षणादिवाक्यानां व्रीह्यादिसंस्कारमात्रफलावसितानां तण्डुलपिष्टपुरोडाशद्वचवदानादिभिर्व्यवहिततरः प्रधानसंबन्धः । एवमेवानारभ्याधीतादुपकारकसामर्थ्यापि क्राङ्गवाक्यानि योजयितव्यानि । तत्र त्वेतावान्विशेषः । यत्प्रकरणस्थत्वादक्षराण्यस्पृशत्प्रधानैरेव संबध्यते । यानि त्वाधानादिवाक्यानि तान्यपि फलवत्क्रत्वङ्गाहवनीयादिसंस्कारप्रतिपादनावसायीनि दूरस्थेनैव फलेन निराकाङ्क्षीक्रियन्ते । एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनद्वारेणोपनिषदां नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातम् । मन्त्रनामधेययोस्तु स्वाधिकारे योजना वक्ष्यते । तेन सर्वेषां भावनान्तर्गतिरुपपन्ना । यत्त्वर्थवादानां भावनांशत्रयानन्तःपातित्वादग्रहणमिति तत्राभिधीयते । सत्यमतिरिक्तं न गृह्यते । अस्ति त्वन्तर्गतिः । कथम् । इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने गम्येते । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च । तत्रार्थात्मिकयाऽर्थवादा नापेक्ष्यन्ते । शब्दात्मिकया तु ग्रहीष्यन्ते । सा ह्येवं प्रवर्तते । स्वाध्यामध्ययनविधिनेतरे सर्वे विधायकाः स्वाध्यायपदोपात्तश्चाऽऽत्मा नियुज्यते भावयेदिति । तत्र लिङादीनां प्रयोजककर्तृत्वं पुरुषः प्रयोज्यस्तेन किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवर्तनमिति संबध्यते । अथ तु योग्यतयैव लिङादिविषया क्रियोच्यते प्रवर्तयेदिति ततः किमित्यपेक्षिते पुरुषमित्येव संबध्यते । यद्यपि चाचेतनत्वाल्लिङादिष्वेवंविधं प्रयोजकत्वं न संभवति तथाऽपि पुरुषस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्गतचैतन्यद्वारेण विधायकानां प्रयोजकता । यदि चैवं न कल्प्येत नैवैषां विधायकत्वव्यपदेशो भवेत् । अथ केनेत्यपेक्षिते पूर्वसंबन्धानुभवापेक्षेण विधिविज्ञानेनेति संबध्यते । कथमिति प्राशस्त्यज्ञानानुगृहीतेनेति । कुत एतत् । बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत्प्रशस्तोऽयमिति नावबुध्यन्ते तावन्न

वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यतो यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासंबद्धं वा

प्रवर्तन्ते तत्र विधिविभक्तिरवसीदति तां प्राशस्त्यज्ञानमुत्तम्नाति । तच्च पुरुषार्थात्मके फलांशे सर्वस्य स्वयमेवानुष्ठानं भवतीति प्रसिद्धत्वान्न वेदादुत्पद्यमानमपेक्ष्यते । साधनेतिकर्तव्यतयोस्त्वप्रवृत्तपुरुषनियोगाच्छास्त्रमेव प्राशस्त्यप्रतिपादनायाऽऽकाङ्क्ष्यते । तत्पुनः केन क्रियेतेति साधनापेक्षायां यदि वा फलपदेन निवर्त्येत प्रशस्तोऽयं भूतिफलत्वात् । अथ वा विधिनैव सर्वदोषाशङ्काविनिर्मुक्तवेदविहितत्वादिति । अथ वा विशिष्टद्रव्यदेवतेतिकर्तव्यतायुक्तत्वादिति । तत्र फलपदादीनामर्थान्तरोपयोगात्पुनरन्यत्राप्युपयोगो न युज्यते । विध्युत्तरकाला चेयमाकाङ्क्षा पूर्वं च फलपदादिनिवेशः । तस्मादपि न तैर्निवर्त्यते । लक्षणा चैतेभ्यः कल्प्यते । न च श्रौतार्थसंभवे सा युक्ता । युगपच्चोभयवृत्तिविरोधात्प्राशस्त्यपरत्वे फलादीनि न स्युः । न ह्यन्यशास्त्रे सत्युपायमात्रत्वेनोपात्तानामेकान्तेन पारमार्थिकत्वमिति वक्ष्यते । अत एव चार्थाद्गम्यमानमन्यपरत्वाच्छब्दानां न प्राशस्त्यं प्रयोजनं भवति । न हि यद्यत्प्रतीयते तत्तच्छास्त्रफलमवसीयते । यथा पूर्वो धावतीत्युक्ते यद्यप्यपरो गम्यते तथाऽपि न कार्येण युज्यते तद्वत्प्ररोचना गम्यमानाऽपि न कार्यान्तरोपयुक्तशास्त्रार्थत्वेनावतिष्ठते । अन्यथानुपपत्त्या चेयं तेभ्यः कल्प्यते । सर्वप्रमाणप्रत्ययस्तमये चान्यथानुपपत्तिर्भवति । प्रमाणाभावश्च यः सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य स प्रमाणम् । तद्यदि केनचिदुपदेशेन वा न लप्स्यामहे ततो दर्विहोमन्यायेन विध्युद्देशस्यैव द्वे शक्ती कल्पयिष्यामः । अथ तु केनचिद् दूरस्थेनापि सेत्स्यति ततस्तदनुसारस्तावत्कर्तव्य इत्येवं साकाङ्क्षो विधिरास्ते । तथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादि स्वाध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थतयोपनीतं यच्छक्यते तत्कुर्यादित्युपदेशेन च सहैव तेनासंबध्यमानमपुरुषार्थत्वेन च पूर्ववदक्षरादिष्वपर्यवस्यद् भूतान्वाख्यानवाक्यार्थं यावद् भूतम् । तत्रापि तु साकाङ्क्षमेवेति यत्तेन लक्ष्यमाणः साधनानुरूपसाध्योत्पत्तिद्वारेण क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्तविध्युद्देशाकाङ्क्षितत्वात्पुरुषार्थे द्वारतां शक्नोति प्रतिपत्तुमिति परिगृह्यते । सोऽयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः । एवं च न प्ररोचनाऽन्यक्रत्वङ्गम् । न चार्थवादपदैः प्रयोज-

किंचित् तथाऽपि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणम् । भूतिकाम इत्ये-वमन्तो विध्युद्देशः । तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः ।

नान्वरं साधनीयमित्याम्नानसामर्थ्यादुभयोर्नियमः । एतेन प्रतिषेधापेक्षितद्वेषसि-द्ध्यर्थं निन्दापदसंगतिर्व्याख्याता । तत्रापि हि न द्वेषादृते विद्वान्निवर्तते । द्वेष-श्चाप्रशस्तप्रत्ययाधीनोत्पत्तिः । न चाप्रशस्तज्ञानं नकारादिभिः पदैः प्रशस्ताप्रश-स्तानभिधानेन निषेधतत्फलेतिकर्तव्यतामात्रपर्यवसितैः शक्यमवलम्बितुमित्यनन्य-प्रयोजननिन्दावाक्यगम्यमेव भवति । अतश्चैकवाक्यत्वसिद्धिः । नित्यं च विधि-प्रतिषेधयोः क्रमेण वाक्यशेषाः स्तुतिनिन्दानिर्णयहेतवो भवन्ति । न हि स्तुति-निन्दे नाम व्यवस्थिते निन्दारूपासु स्तुतिषु स्तुतिरूपास्वपि च निन्दासु विपर्य-यदर्शनात् । यथा वक्ष्यति नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति । तथा त्रैयम्बकवाक्येषु " यदभिघारयेच्चद्रुद्रायाऽऽस्ये पशून्निदध्यात् " इति स्तुतमप्यभिघारणं नाऽऽश्रयिष्यते निन्दितमपि चान्ते विधिदर्श-नादभिघारणमेव प्रशस्तं भविष्यति । संदिग्धस्तुतिनिन्दानामपि च प्रक्रमादेव निर्णयो यथा वक्ष्यति न वयं निन्दितानानिन्दितान्वाऽसुरान्विद्मः । कदाचिद्धि यस्मादसुरानप्येषा वशीकृत्याऽऽनयति क्रिया तस्मान्नूनं प्रशस्तेति स्तुतिः स्यात् । अथ वा विध्वंसकासुरागमननिमित्तत्वादशोभनेति निन्दा । तत्रान्ते सामविधानात्त-त्प्रशंसार्थमृचां निन्देति गम्यते । सर्वत्र च किंचित्पदं स्तौति निन्दति चेतराणि त्वेकवाक्यतया तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । यत्रापि तादृशं पदं न स्यात्तत्रापि लक्षणा लक्षितलक्षणा वाऽन्यथानुपपत्तेराश्रयणीया । विधिप्रतिषेधयोश्च स्तुतिनिन्दाभ्याम-विनाभावादन्यतरदर्शनेनेतरदनुमाय वाक्यं पूरयितव्यम् । एवं भारतादिवाक्यानि व्याख्येयानि । तेषामपि हि श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्येवमादिविध्यनुसारेण पुरुषार्थ-त्वान्वेषणादक्षरादि व्यतिक्रम्य धर्मार्थकाममोक्षाधर्मानर्थदुःखसंसारसाध्यसाधनप्र-तिपत्तिरुपादानपरित्यागाङ्गभूता फलम् *। तत्रापि तु दानराजमोक्षधर्मादिषु केचि-त्साक्षाद्विधयः केचित्पुनः परकृतिपुराकल्परूपेणार्थवादाः । सर्वोपाख्यानेषु च

* धर्मादीनां साध्यानां साधनप्रतिपत्तिरिति विग्रहः । धर्मादिचतुष्टयसाधनप्रति-पत्तिरुपादानाङ्गभूता । अधर्मादिचतुष्टयसाधनप्रतिपत्तिः परित्यागाङ्गभूतेत्यर्थः ।

कथमेकवाक्यभावः। पदानां साकाङ्क्षत्वाद्विधेः स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं भवति। भूतिकाम आलभेत कस्मात् यतो वायुः क्षेपिष्ठेति। नायम-

---

तात्पर्ये सति श्रावयेदिति विधेरानर्थक्यात्कथंचिद्गम्यमानस्तुतिनिन्दापरिग्रहः। तत्परत्वाच्च नातीवोपाख्यानेष तत्त्वोऽभिनिनिवेशः कार्यः। वेदस्थानाभ्यासेन हि वाल्मीकिद्वैपायनप्रभृतिभिस्तथैव स्ववाक्यानि प्रणीतानि। प्रतिपाद्यानां च विचित्रबुद्धित्वाद्युक्तमेवैतत्। इह केचिद्विधिमात्रेण प्रतिपद्यन्ते। अपरे सार्थवादेनापरेऽल्पेनार्थवादेनापरे महता। सर्वेषां च चित्तं ग्रहीतव्यमित्येवमारम्भः। तत्र तु केचिद्विधिप्रतिषेधाः श्रुतिमूलाः केचिदर्थसुखादिषु लोकमूलास्तथाऽर्थवादाः केचिद्वैदिका एव केचिल्लौकिका एव केचित्तु स्वयमेव काव्यन्यायेन रचिताः। सर्वे च स्तुत्यर्थेन प्रमाणम्। ये तु वाक्यशेषत्वं न प्रतिपद्यन्ते तेऽपि केचित्स्वयमेव श्रूयमाणगन्धमादनादिवर्णकप्रभृतयः प्रीतिं जनयन्ति। ये तु युद्धवर्णकास्ते सर्वेषां शूराणां भीरूणां चोत्साहकराः पार्थिवानामुपयुज्यन्ते। यत्र तु न किंचिद् दृष्टमुपलभ्यते तत्र विशिष्टदेवतादिस्तुतिद्वारमदृष्टं कल्पनीयमित्येषा दिक्। विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वादिति। केचिदाहुः। किमर्था स्तुतिरिति चेत्कथं रोचेत नोऽनुष्ठीयेतेत्येवं स्तुतिनिन्दाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादनं लिङादिभिश्चाभिधानमतस्तुल्यार्थत्वम्। न च तुल्यार्थानां समुच्चयः। तत्र ये तावदर्थवादरहिता लिङादयस्तद्रहिताश्चार्थवादास्तेषां यथाविषयं व्यवस्थितं निवर्तकत्वं प्रवर्तकत्वमविरुद्धम्। यत्र तु द्वयसंनिपातस्तत्रान्यतरेण कृतार्थत्वादवश्यावहेयेऽन्यतरस्मिन्नुभयसामनुग्रहो युक्तः। त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इतिवद्विधिप्रत्ययः परित्यज्यते। केवलप्रकृतिप्रयोगाभावात्तदनुग्रहार्थप्ररोचनालब्धविधित्वानुवादेन प्रवर्तते। यथा 'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इति क्त्वाप्रत्ययासिद्धप्रवृत्त्यनुवादकत्वं वक्ष्यते। तस्माद्वायव्यपश्वेतालम्भ इत्येतावन्मात्रं विवक्षितम्। स एव च विध्युद्देशः फलादिसंबन्धोत्तरकालं स्तूयत इत्येवद्भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश इत्यनेन कथ्यते। अन्यथा पुनरुद्देशग्रहणमनर्थकमेव स्यात् सूत्रोक्तेन तु विधिनैकवाक्यत्वं न संभवतीत्यतिक्रम्य तद्विषयः परिगृह्यते। तथा चाऽऽह—नायमभिसंबन्ध इति। विधिविधेयसंबन्धनिषेधेन स्तुतिस्तुत्यसंबन्धं विवक्षितं वदति

भिसंबन्धो विवक्षितो भूतिकामेनाऽऽलब्धव्यातिति । कथं तर्हि, आलभेत, यतस्ततो भूतिरिति भिन्नाविमावर्थौ उभयाभिधाने वाक्यं भिद्येत ॥

किमर्था स्तुतिरिति चेत् कथं रोचेत नोऽनुष्ठीयेतेति । ननु प्राक् स्तुतिवचनादनुष्ठानं भूतिकामान्तात्सिद्धं, स्तुतिवचनमनर्थकम् । न हि । यदा स्तुतिपदासंनिधानं तदा पूर्वेणैव विधिः, यदा स्तुतिपदसंबन्धो, न तदा भूतिकामस्याऽऽलम्भो विधीयते । यथा पटो भवतीति पट उत्पद्यत इत्यर्थः । निराकाङ्क्षं च पदद्वयम् । यदा च तस्मिन्नेव रक्त इत्यपरं श्रूयते तदा रागसंबन्धो भवतीत्यर्थः । भवति च रक्तं प्रत्याकाङ्क्षा । एवं यदा न स्तुतिपदानि, विधिशब्देनैव तदा प्ररोचना, यदा स्तुतिवचनं तदा स्तवनेन । नन्वेवं सति किं स्तुतिवचनेन यास्मिन्सत्यविधायकं मा भूत्त् । तदभावेऽपि पूर्वविधिनैव प्ररोचयिष्यते इति । सत्यं, विनाऽपि तेन सिध्येत्प्ररोचनम् । अस्ति तु तत् , तस्मिन् विद्यमाने योऽर्थो

यतस्ततो भूतिरिति । सैव च भूतिनिमित्तस्य योजना । भिन्नाविमाविति पूर्वोक्तौ संबन्धावभिधत्ते । किमर्था स्तुतिरिति चेदिति । प्रत्ययश्चेदुत्साहत्वेनाविधीयमानस्य किं स्तुत्येति । अथ वा यदनया साध्यते तत्प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीति मनसि कृत्वा वदति । आचार्यस्तूत्साहेऽपि प्रत्ययेऽर्थवादादेव तदर्थाभिमुखसंभवे चार्थवादानुग्रहं मत्वाऽऽह—कथं रोचेतेति । इतर. प्रश्नाभिप्रायं विवृणोति । प्रागेव सिद्धेः स्तुतिवचनमनर्थकमिति नहीति ग्रन्थच्छेदः । सर्वत्रावान्तरवाक्यानि महावाक्येष्वप्रमाणं महासंख्यास्विवावान्तरसंख्या भवति । तान्येव तु यदा केवलानि प्रयुज्यन्ते तदा निरपेक्षत्वाद्भवन्ति प्रमाणम् । यथा पटो भवतीति । न च कदाचिदेतावन्मात्रेण समासेनैराकाङ्क्ष्यदर्शनात्सर्वत्र नैराकाङ्क्ष्यम् । योग्यपदान्तरानुच्चारणेन हि सर्ववाक्यानि पर्यवस्यन्ति । इतरथा पुनः श्रुतपदातिरेकेणापि निपुणदृशां भवत्येवापेक्षा । सा चानुपलब्ध्या निवर्तते । तथा च यत्रोपलप्स्यन्ते तत्रैकवाक्यतां गमयिष्यन्ते । अन्यथा ह्यसौ तदुच्चारणेऽपि न स्यात् । तदिह महावाक्येन विनाऽवान्तरवाक्यं प्रमाणं तत्सद्भावे तु नत्येवदाह—यदा न स्तुतिपदानीति । नन्वेवं सतीति । यत्र महावाक्यावा-

वाक्यस्य, सोऽवगम्यते स्तुतिः प्रयोजनं तयोः। तस्मिन्नविद्यमाने विधिना प्ररोचनमिति। ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेषु पूर्वस्य विधिस्वरूपत्वाद्विधिरभिप्रेतः स्यान्न विवक्ष्येत स्तुतिपदसंबन्धः। आह-स्तुतिपदानि ह्यनर्थकान्यभविष्यन्साकाङ्क्षाणि। भवन्त्वनर्थकानीति चेत्। न गम्यमानेऽर्थेऽविवक्षितार्थानि भवितुमर्हन्ति। योऽसौ विध्युद्देशः, स शक्नोति निरपेक्षोऽर्थं विधातुं, शक्नोति च स्तुतिपदानां वाक्यशेषीभवितुम्। प्रत्यक्षश्च वाक्यशेषभावः। अतोऽस्माद्विधेः स्तुतिमवगच्छामः॥

न्तरवाक्ययोः फलं भिद्यते यथा पटभवनरागभवने। तत्रैवं युक्तमिह त्वनतिरिक्तार्थस्य सतः किमवान्तरवाक्यनिराकरणमेव महावाक्यस्य युक्तं फलम्। तदेतदाह-यस्मिन् सत्यविधायकमवान्तरवाक्यं भवति मा भूत्तन्महावाक्यमिति। सत्यं विनाऽपि तेनेति। यो नाम वेदस्य कर्ता स्यात्स एवं पर्यनुयुज्येत लघुनोपायेन सिद्धे किं महावाक्यमाश्रयसीति। तदभावान्न पर्यनुयोगः। परिहारपथग्रामगमनवच्च श्रमातिरेकमात्रं स्यान्नार्थानवाप्तिः। दृष्टं चैवंजातीयकेषु गौरवाश्रयणम् यथा तमेवार्थं खमित्येतावता सिध्यन्तमाकाशप्रभृतिभिरभिपलन्ति न च जाड्यं लभन्ते तथाऽत्र लिङादिभिरपि सिध्यन्तमर्थवादेभ्यो गृह्णन्त इति। शक्यते चेदमिह वक्तुं यथैवानेकोपायप्रसङ्गे मन्त्रेण स्मृतं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवति तथाऽन्येनापि विधिसिद्धावर्थवादप्रतिपादितविधिविहितमिति। ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेष्विति। यत्र लघुमुपायमनुपादाय गुरूपाय आश्रीयते तत्र तथाऽपि भवेदत्र तु पूर्वमेव लघुतर आश्रितः समर्थतरश्च तस्माद्यथैव प्रयुक्ते खशब्दे नाऽऽकाशादयस्तदानीमेव प्रयुज्यन्ते तथाऽत्र विधौ सति स्तुतिनाऽऽश्रयितव्येति। तत्रोत्तरसाकाङ्क्षत्वात्स्तुतिपदान्यनर्थकानि स्युरिति। भवन्त्विति चेत्। नोक्तेन न्यायेनार्थवत्त्वादविवक्षितार्थता युक्तेति। द्वयसंभवे हि प्रत्यक्षादेकवाक्यत्वादर्थवादानुग्रहो युक्त इति ननु सत्स्वपीत्यनेन गतार्थत्वान्ननु

ननु निरपेक्षादपि विधिमवगमिष्याम । भवत्वेम् । नैवं सति कश्चिद्विरोधः, किंत्वशक्यः स्तुतिपदसंबन्धे सति विध्यर्थो विवक्षितुम् । वाक्यं हि संबन्धस्य विधायकं, द्वौ चेत्संबन्धौ विदध्याद् भूतिकाम आलभेत, आलम्भेन चैष गुणो भविष्यतीति । भिद्येत तर्ह्येवं सति वाक्यम् । अथ यदुक्तं न क्रिया गम्यते न तत्संबद्धं वा किंचिदिति । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां प्ररोचयमाना अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः एवमिमानि सर्वाण्येव पदानि कंचिदर्थं स्तुवन्ति विदधति ।

निरपेक्षादित्यवक्तव्यम् । तदुच्यते । तत्रार्थवादपरित्यागायोक्तमिदानीं तु भवतु नाम स्तुतिसंबन्धः समस्तस्य पूर्वस्यापि तु स्वरूपावगतो विधिसंबन्धो न बाधितव्यः । अथास्य कचिदपि शक्तिरपह्रियते ततः प्रतिप्रसवहेत्वभावात्सर्वत्राशक्तत्वप्रसङ्ग इति । तदभिधीयते । भवतु पूर्वस्य विधिशक्तिर्न त्वियं क्वचिद्बाधितेत्यन्यत्रापि बाध्यते कदाचिदाविर्भूतेति सर्वत्राऽऽविर्भवति । यत्र त्वर्थान्तरस्तुत्यादि नोपादीयते तत्राऽऽविर्भूना शक्तिः कार्यमारभते । यत्र त्ववादभूतशक्त्यन्तराभिव्यक्तिस्तत्र वाक्यभेदप्रसङ्गात्पूर्वा तिरोधीयते । प्रश्नोत्तरत्वेनायं पूर्वोक्त एव वाक्यभेदः परामृश्यते । तस्मादैकार्थ्यात्प्ररोचनयैवात्र विधिरिति । प्ररोचयमाना अनुष्ठातॄणामिति । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति संप्रदानत्वं कस्मान्न भवति । प्ररोचयतेः प्रकृत्यन्तरत्वादिति चेन्न तत्रापि रुचिसंबन्धानपह्नवात् । अथ सामान्यविवक्षया षष्ठ्युच्यते साऽप्युपात्ते विशेषे दुर्लभा । तस्मादनुष्ठातॄणां क्रियाया इति संबन्धः केभ्यः प्ररोचयमाना इत्यपेक्षितेऽर्थात्तेभ्य एवेति गम्यते । अथ चानुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्तीति संबन्धः । क्रियाया इति पञ्चमी क्रियातोऽपि हि त एव प्ररोचका इति । अथ वा क्रियार्थमिति षष्ठ्यर्थः कल्प्यः । कंचिदर्थं स्तुवन्तीति शत्रन्तं कंचिदिति विधेयं तत्संबन्धिनं वा कंचिद्वा विदधाति क्रियां तत्संबन्धिनं वा तच्च स्तुतिद्वारेणेत्युपपन्नं प्रत्ययद्वारेणार्थवादप्रामाण्यम । इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यन्ते । यदि

अतः प्रमाणमेवंजातीयकानि, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति ॥ ७ ॥

हि प्रत्ययोत्खातिः स्यात्ततः केन स्तुतिराकाङ्क्ष्येत न तावच्छब्दभावनाकथंभावोऽस्ति। याऽपि कस्मादित्यपेक्षा कल्प्येत साऽपि विधीतिकर्तव्यताविषयैव तदनुग्रहार्थत्वात्। शब्दान्तरव्यपदेशमात्रं तु भिद्यते साऽपि च नियुज्यमानस्यैव पुरुषस्य भवति न क्रियामात्रश्रवणात्। न हि वायव्यश्वेतालम्भ इत्युक्ते कर्तव्यताऽकर्तव्यतोक्तेः प्राक् प्रशस्तोऽप्रशस्त इति वाऽपेक्ष्यते। तदनपेक्षितं च श्रुतिमात्रेणैव वदन्तो नार्थवादाः प्रतिपादयन्ति। न च धात्वर्थेन सह कस्यचित् संबन्धोऽपेक्षा वा विद्यते। सर्वस्य भावनागामित्वात् भावना तु प्रत्ययोद्धारेणापनीता किमपेक्षेत। तस्मात्तदुभयांशत्रयोच्छेदाच्च भूतिः फलं न यागः करणं न वेतिकर्तव्यता काचित्स्यात्। उक्तेऽपि च प्राशस्त्ये कस्मादित्यनपेक्षितत्वात्प्रशस्तोऽयमित्येतावन्मात्रेऽवधृते प्रशस्तत्वादित्यनुच्यमाने कर्तव्यताबुद्धिर्नैव स्यात्। भवन्ती वा तन्निष्ठा भवेत्प्रशस्तोऽयं कर्तव्यः पटो रक्तः कर्तव्य इतिवत्। अकल्पिते विधावानर्थक्यमेव स्यात्। प्रत्यक्षं च विधिमुत्सृज्य पारम्पर्यलक्षणयाऽर्थवादेभ्यः परिगृह्यत इत्यपूर्वा वाचोयुक्तिः। न चैतत्कल्पनावसरोऽस्त्यन्यतः सिद्धत्वात्। अनुक्तो हि सन्नर्थवादादेव विधिः कल्प्येत यद्यन्यथा नोपपद्येत। प्रत्यक्षप्रत्ययोपपन्नत्वान्नान्यथानुपपत्तिस्तथाऽर्थवादोऽपि यद्युपाख्यानादिष्विव प्ररोचनायां निष्प्रयोजनः स्यात्ततो दूरं नीयेत। यथोक्तेन तु न्यायेन प्ररोचनोपयोगान्नान्यत्र गच्छतीत्यवश्यकर्तव्या च प्ररोचना यद्यन्यतः सिध्येत्ततोऽर्थवादान्नापेक्षेत साऽपि त्वनन्यगतिकत्वात्तमेवाऽऽश्रयति। सर्वत्र च वैदिकेऽर्थेऽर्थापत्त्या शब्दः कल्प्येत ततोऽर्थसिद्धिस्तेन प्ररोचनया विधिशब्दः कल्प्येत नार्थः, तत्कल्पनावेलायां च यथैन्द्रवायवादिवाक्येषु सोमेन यजेतेत्यस्मिन्नुपविष्टमाने नान्ययागकल्पना तथैवाऽऽलभेतेत्यनेनान्यानुमानप्रतिबन्धः। तुल्यार्थयोश्च बाधविकल्पौ भवतः प्रत्ययार्थवादयोः पुनरत्यन्तभिन्नानुग्राह्यानुग्राहकार्थविषयत्वेनार्थभेदात्समुच्चयः इत्यकवाक्यता। यदि च प्रत्ययोत्खातिः स्यात्ततः कर्तृसंख्योपग्रहविशेषावगतक्रियाफलस्वार्थपरार्थत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। स्यादेतत्। विधित्वमात्रमाविवक्षयित्वा

शेषविवक्षया कर्तृसंख्यादिलाभ इति । एतच्चाशक्यं यतस्तदर्थमभ्युपात्तः प्रत्ययः सामर्थ्यादविधित्वं वदत्येव । प्रतीतस्य च द्रव्येवाविवक्षा विध्यसंस्पर्शो वा ग्रहैकत्ववदनुवाकत्वं वेन्द्रियकामहोमवत् । न तावद्विधेराविधित्वं नाम किंचित् । वाप्यनुवादस्तस्यामवस्थायामप्राप्तेः । न ह्येवं संभवति योऽयं वाय०यश्वेतालम्भः कर्तव्यः स प्रशस्त इति । भवति त्वेवं कर्तव्यः प्रशस्तत्वादिति । यत्तूदवसानीयवदिति तत्रापि क्त्वावशेन विधिप्रतिषेधावनपेक्ष्य क्रियामात्राक्षेपाद् विधित्वमाश्रितमेवेत्यदृष्टान्तता । यदि च विध्यविवक्षा स्यात्ततः प्रत्यासत्तेर्धात्वर्थ एव साध्यांशे निपतेदिति निष्फलत्वं स्यात् । तस्मात्सूत्राविनाशेनैव विधिनैकवाक्यत्वम् । तथा च भाष्यकारः । सविधिकमेव भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश इत्याह । अन्यथा धात्वर्थ इत्येवावक्ष्यत् । तत्रास्य क्रियामात्रतया विध्युद्देशत्वं शक्यते वक्तुम् । तस्मात्प्रत्यय एव विध्यविधायित्वाद्विध्युद्देशः । विध्यर्थेन त्वेकवाक्यत्वासंभवात्सूत्राविरेकेणोद्देशग्रहणम् । भूतिकाम इत्येवमन्त इति च फलादिसंगत्युत्तरकालं स्तुत्यवसरप्रदर्शनार्थम् । नन्वेवं सति वर्तमानापदेशेऽव नाकाङ्क्षणादर्थवादा न संबध्येरन् । एवमेतत् , तथाऽपि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात्क्वचित्प्रयोगवचनेन क्वचित्पञ्चमलकारेण । अथवा श्रुतवर्तमानान्यथानुपपत्त्या काल्पिते विधित्वेऽर्थवादसंभवः । यत्रापि केवलार्थवाददर्शनादेव विधित्वं तत्राप्यन्यथानुपपत्तिमात्रं शरणम् । संभवन्त्यां तु गतौ नातिगौरवं युक्तमिति । यस्त्वस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः संबन्धद्वयाश्रयणादिति स आलभेत प्रशस्तत्वादित्येकप्रसरोपपत्तेः परिहृतः । विधीयमानस्यैव हि स्तुत्याकाङ्क्षेत्यवैरूप्यादुपपन्नं तन्त्रत्वम् । यदि चैवंविधैः संबन्धभेदैर्वाक्यं भिद्येत ततः साध्यसाधनेति कर्तव्यतासंबन्धैरपि भिद्येत । तस्मान्नायमभिसंबन्धो* विवक्षित इत्यादिभाष्यमेवं

*नायमभिसंबन्धो विवक्षित इत्यादि, भिद्येतेत्यन्तभाष्यस्यायमर्थः—भूतिकाम आलभेत कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठेत्यनेन यः सार्थवादकस्य विध्युद्देशस्य विधिस्तुतिसंबन्धरूपो विशिष्टोऽर्थो दर्शितः, नायं विध्युद्देशमात्रेण विवक्षितः किं तु सार्थवादकेनेति । तर्हीत्ययं भिद्येतेत्यनेनान्वेति । आलभेतेति मध्यप्रतीकेन विध्युद्देशोपलक्षणम् । यतस्ततो भूतिरित्यर्थवादस्योपलक्षणम् । तथाच विशेष्यविशेषणरूपभिन्नाविमावर्थौ विध्युद्देशार्थवादाभ्यां प्रतिपाद्यमानौ यद्येकेन विध्युद्देशेन प्रतिपिपादयिषितौ तर्हि गौरवलक्षणो वाक्यभेद इति ।

नेतव्यम् । न पूर्वत्रैव साङ्गविधिपर्यवसानं विवक्षितम् । विधित्वादिद्वारमरोचनाकल्पनायामतिगौरवनिमित्ताद्वाक्यभेदात् । किमर्था स्तुतिरिति । पूर्वेणैव प्ररोचनाऽपि सिद्धेत्यभिमानात् । कथं रोचेतेति—विध्यनुग्रहकथनम् । ननु प्राभिति—पूर्वाभिप्रायविवरणम् । न हीति । स्तुत्यभावे तस्य शक्तिद्वयमगत्याऽऽश्रीयते न संभवन्त्यामपीत्येतच्च तदा भूतिकामस्य विधिः समाप्यत इत्याह—यथा । १८ इति । गतार्थम् । विधिशब्देन तदा प्ररोचनेति विवृतं कार्यनानात्वं विधिस्तुत्योः । नन्वेवमिति । अस्ति चेत्प्ररोचयितुमपि शक्तिः कस्मादन्यदपेक्ष्यत इति । सत्यमिति । तस्माद्विद्यमाने तस्मिन्नाविद्यमाने योऽर्थः स गम्यते । कश्चासौ । स्तुतिः प्रयोजनं तयोः । न तस्यैव पूर्वस्यापीत्यर्थः । स्तुतिविषयोपकल्पनाच्च विधेरपि स्तुतिप्रयोजनव्यपदेशः । न हि निर्विषया स्तुतिरुपपद्यते । अर्थवादाभावे त्वगत्या केवलोऽपि गौरवमङ्गीकरिष्यति । ननु सत्स्वपीति । पूर्ववदेव व्याख्येयम् । अतोऽस्माद्विधेरिति* । इदानीं षष्ठी, वाक्यशेषसंबन्धादित एवास्य स्तुतिमवगच्छामो न स्वत इत्यर्थः । ननु निरपेक्षादपीति । यदि क्वचिदनितिकर्तव्यताकस्य विधेः प्रवर्तनशक्तिः कस्मादन्यदपेक्षते येन सत्स्वप्यनादरः स्यात् । आचार्यस्तु सोपहासमाह—यत्रासौ केवलः प्रयुज्यमानो निरपेक्षस्तत्र भवतु न कश्चिद्विरोधः । इह तु न तत्संभवः साकाङ्क्षैः पदान्तरैराक्षिप्तत्वात् । वाक्यं ह्येकमकस्यैव संबन्धस्य विधायकं तत्र यदि द्वौ विध्युद्देश इव कुर्यात्तथा सति भिद्येत । विध्युद्देशोत्थापितानामेवैष हि गुणो भवतीति प्ररोचनां दर्शयति । तस्माद्विधिनैकवाक्यत्वात्तदनुग्रहेणार्थवन्तोऽर्थवादा इति ॥ ७ ॥

---

* यतो वाक्यशेषोऽतो विधेः—विधिसंबन्धिनोऽस्माद्वाक्यशेषाद्विधेयस्य स्तुतिमवगच्छाम इत्यर्थः । नत्वनेन भाष्येण विधिरेव स्तुतिप्रतिपादक इत्युपसंह्रियेत । पूर्वग्रन्थविरोधापत्तेरिति ।

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

अथोच्येत प्राक् स्तुतिपदेभ्यो निराकाङ्क्षाणि विधायकानि विधिस्वरूपत्वात् स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति । तन्न । एवमर्थावगमात् । तुल्यं च सांप्रदायिकम् । संप्रदायः प्रयोजनं येषां धर्माणां सर्वे ते विधिपदानामर्थवादपदानां च तुल्याः । अध्यायानध्यायते गुरुमुखात्प्रतिपत्तिः । शिष्योपाध्यायता च सर्वस्मिन्नेवंजातीयकेऽविघ्नार्थं तुल्यमाद्रियन्ते । स्मरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठ इति ॥ ८ ॥

चशब्दव्याख्यानार्थं परिचोदनीपन्यस्ता । आनर्थक्यमेवास्त्विति तन्नैव । कुतः । पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थस्यावगम्यमानत्वात् । अथ वा तन्नेत्यवच्छिद्यैवमर्थावगमादित्युक्तप्रकारपरामर्शः । किं च तुल्यं चेति योजना । संप्रदायानुग्रहार्थं धर्मजातम् । तत्संबन्धस्मरणात् । स्वर्गाद्यसंयोगाच्च । न चास्य प्रयोजनवत्संनिहिताध्ययनपरित्यागेनान्यार्थत्वे प्रमाणमस्ति । संप्रदायाङ्गत्वेऽपि चाविघ्नस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । तादर्थ्यस्मरणाच्चाविघ्नार्थत्वम् । न ह्यन्यत्कल्प्यमानं स्वाध्यायेतिकर्तव्यतानुगुणं भवति । यदि तावत्स्वर्गः कल्प्येत ततः पुरुषार्थत्वमेवाऽऽपद्यते । अथ पुनः क्रतुफलातिद्धिरेवं पठिते वेदे भवतीति । एवमपि दूरस्थोपकारित्वैव । तस्मात्संप्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयतो नियमजातमनुग्राहकम् । न च निष्प्रयोजनस्याविघ्नेन कार्यं वरं तादृशस्य विघ्नमेवोत्पन्नं येन क्लेशोऽपि तावन्न स्यात् । यतस्ते सप्रयोजनैर्विधिवाक्यैस्तुल्यमेवाऽऽद्रियन्ते । तेनावश्यं तद्वदेव प्रयोजनवन्त्यपीति । नियमस्मृतेश्च वेदमूलत्वाद्वेदकृत एवायमादरः । स च प्रयोजनवत्त्वादृते नोपपद्यत इति प्रयोजनवत्त्वमपि सामान्येनानुमायार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति । सामर्थ्यतोऽर्थवादानां स्तुतिनाम प्रयोजनविशेषो लभ्यते । स्मरणं च दृढमित्येतदेवाऽऽह । अथ वा यदेवेदं ग्रन्थस्मरणं परिपालनात्मकं तेनाध्येतृपुरुषप्रयोजनवत्त्वाभिप्रायप्रतिपत्तिपूर्वकं प्रयोजनवत्त्वानुमानम् । संभाव्यते च कुतश्चिद्वाक्यादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमाणम् । अन्यथा हि निष्प्रयोजनान्येतानीति केचित्परित्यज्यार्थवादान्विधिमात्रं प्रतिपद्येरन् । तत्र दृढस्मरणमेतेषु न स्यात् । अस्ति तु तत् । तस्मान्न प्रमादपाठः । ततश्चार्थवन्त इति । तुल्यं च

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ
स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

अपि च यैषाऽनुपपत्तिरुक्ता शास्त्रदृष्टविरोधादित्येवमाद्या सा, सोऽरोदीदित्येवमादिषु न प्राप्नोति । कुतः । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने विरोधः स्यात् शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः । तस्मादुपपद्यते स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति ॥ ९ ॥

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

यदुक्तं विधेयस्य प्ररोचनार्था स्तुतिरिति । तदिह कथमवकल्प्येत

सांप्रदायिकमित्यस्यापरा व्याख्या । संप्रदायः प्रयोजनं यस्य वाक्यस्य येन प्रवर्तितः संप्रदायस्तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतत्स्वाध्यायत्वाविशेषाद्विध्यर्थवादयोस्तुल्यमतः प्रागुक्तेन न्यायेन प्राक् पुरुषार्थसिद्धेरवस्थातुं न लभ्यत इति शक्त्यनुसारेण स्थितमर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वमिति ॥ ८ ॥

उक्तदोषपरिहारोऽतः परम् शास्त्रदृष्टविरोधिका याऽन्यानुपपत्तिर्विधिकल्पना याऽुक्ता तामस्मत्पक्षमप्राप्तां मन्यामहे । अथवेदं स्तुतिव्याख्याने तामनुपपत्तिम प्राप्तामिति व्याख्येयं येषां ह्रस्वः पाठः। प्रयोगे ह्यनुष्ठाने रोदनवपोत्खननादिष्विह स्तेयानृतवादादीनां कल्प्यमाने विरोधः स्यात् । अस्माकं तु पुनर्य एषां शब्दानां श्रौतोऽर्थः स नैव विवक्षितः । न चाध्याहारादिभिः विधिः किं तर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितम् । न च तद्विरुध्यते तस्मादुपपद्येत । अथ वा शब्दार्थास्त्विति विधायकशब्दानुग्रहार्थः सन्नयमर्थवादो न स्वार्थानुष्ठानेन संबध्यते प्रयोगमप्राप्तोऽप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत । त्रयोऽत्र पाठाः । अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामह इति वाक्यशेषः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रास्मद्व्याख्यानमित्यध्याहारः । अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्तत्रास्मत्पक्षे विज्ञेयेति ॥ ९ ॥

यत्र तावद्विधिस्तुत्योरेकविषयता तत्रोपपद्यतां नाम, संबन्धे विषयनानात्वे तु कथमिति । गुणादित्याह । यत्क्रियायाः संबन्धिनि स्तोतव्ये तत्संबन्धपरं

यत्रान्यद्विधेयमन्यच्च स्तूयते । यथा वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षतीति वेतसावके विधीयेते । आपश्च स्तूयन्ते-आपो वै शान्ता इति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौण एष वादो भवति, यत्संबन्धिनि स्तोतव्ये संबन्ध्यन्तरं स्तूयते । आभिजनो ह्येष वेतसावकयोः । ततस्ते जाते । आभिजनसंस्तवेन चाभिजातः स्तुतो भवति । यथाऽश्मकाभिजनो देवदत्तोऽश्मकेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ सोऽरोदीति कस्य विधेः शेषः । तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमित्यस्य । कुतः । साकाङ्क्षत्वात्पदानाम् । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र स इति प्रकृतापेक्षः । तत्प्रत्ययात् । तस्य यदश्रु शीर्यतेति तस्येति पूर्वप्रकृतापेक्ष एव । उपपत्तिश्चोपरितनस्य यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रोदनं भवतीति । अस्य हेतुत्वेनायं प्रतिनि-

---

स्तूयते अथ वा यद्विकारे प्रकृतिसंबन्धिनि विधानार्थं स्तोतव्ये तत्संबन्ध्यन्तरं प्रकृतिः स्तूयते तत्र तद्द्वारेणापि लोके वेदे च स्तुतिसिद्धेः प्रकारान्तरता । तस्माददोषः । एतस्यास्तु स्तुतेरर्थमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । शान्ताभिरद्भिः संबद्धो विकारः शान्तिहेतुर्भवन्यजमानस्य कष्टं शमयतीति । गुणवादसूत्रेण शुद्धेनैव तावद्रोदनाद्युदाहरणत्रयपरिहारः। शेषसूत्राण्यप्येतदुक्तोपपादनार्थतया संभन्त्स्यन्ते । तत्रोदाहृतानां गौणतानिमित्तं किंचिदिहैव वक्ष्यते परं तु तत्सिद्धिसूत्रे । सोऽरोदीदिति साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यता विधिस्तुत्योः प्रत्ययथवं कथ्यते । स इति प्रकृतापेक्षा कुतः । तत्प्रत्ययात् । तद्धि प्रकृतं प्रतीयते । अथ वा तच्छब्दस्य प्रकृतग्राहित्वं प्रसिद्धम् । स इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात्स एवार्थः । एवं तस्य यदश्रु तद्रजतमिति संबन्धः । सर्वा चेयमुपरितनस्य निन्दाग्रन्थस्योपपत्तिरिति तदनन्तरं तदभिधानमुपपद्यते । कोऽसौ ग्रन्थस्तं दर्शयति । यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रोदनं भवेदिति । केन हेतुना तदेवं भवतीति तदुपपाद्यते कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य रोदनप्रभवरजतदानाद्रोदनोत्पत्तिस्तस्मान्न देयमिति सकलप्रदानस्योपपत्तिरिति । निन्दया तच्छेषत्वमर्थवत् । गुणवादस्त शब्दालम्बनं

दृश्यते तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमिति । एवं सर्वाणि साकाङ्क्षाणि कथं विधेरुपकुर्वन्तीति गुणवादेन । रोदनप्रभवं रजतं बर्हिषि ददतो रोदनमापद्यते । तत्प्रतिषेधस्य गुणो यदरोदनमिति । कथं पुनररुदत्य रोदीदिति भवति, कथं वाऽनश्रुप्रभवे रजतेऽश्रुप्रभवमिति । वचनम्, पुराऽस्य संवत्सराद्सति रोदने कथं रोदनं भवतीति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौणा एते शब्दाः । रुद्र इति रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनाद्यदरोदीदित्युच्यते । वर्णसारूप्यान्निन्दन्ननश्रुप्रभवमप्यश्रप्रभवमित्याह । निन्दन्नेव च धनत्यागे दुःखदर्शनात्पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रोदनं भवतीत्याह ।

रुद्रशब्दोत्थापितविज्ञानवशेन रोदनसामान्यतोऽदृष्टकल्पना । अश्रुणश्च शौक्ल्याद्यदि नामैतत्कठिनं भवेत्तदा रजतसदृशं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्दा । धनत्यागेनात्यन्तोदारस्यापि गृहजनः पीड्यत इति तत्सामान्याद्वा रोदनोपन्यासः । एवं येन केनचिदालम्बनेन निन्दाविज्ञानोत्पत्तिः प्रतिषेधोपकारिणीति मुख्यार्थाभावेऽप्यदोषः । एवं वपोत्खननादिवाक्ययोजना । स्वात्मवपोत्कर्तनेनापि हि विशिष्टप्रयोजनार्थं कर्माणि क्रियन्ते किमुत बाह्यधनत्यागेनेति स्तुतिः । यथा नेत्रमप्युद्धृत्यार्थं ददातीति लोकेऽपि त्यागिनं स्तुवन्तीति । वृत्तान्तपर्यवसायी च वेदस्तत्र प्रामाण्यमप्रतिपद्यमानः स्तुतौ सत्यत्वाच्चान्यत्रान्वेषणमर्हतीति निष्प्रयोजनोपाख्यानसत्यतया नार्थः । शब्दभावनाङ्गं वाऽर्थवादाः । सा च प्रवृत्तिर्विज्ञानमात्रेणैवोपयुज्यते नार्थेन । अर्थात्मिकायां तु सर्वत्राविसंवादः सिद्ध एव । अतो च्येत, असदन्वाख्यानेन स्तुतिनिन्दात्वमिति सुतरां तत्र प्रतीयते । कामं परमार्थं वक्तारो भवन्ति काऽत्र स्तुतिर्निन्दा वा सत्यमेवैतदिति । असत्ये तु यस्मादनेन दुष्टमप्यवधृतमिह गुणवन्तमिति ब्रवीत्यतो नूनं मे प्ररोचयति तथा गुणवन्तं सन्तं निन्दति निवर्तयितुमिति । ततश्चैवं विदित्वा यो यस्यानतिक्रमणीयस्तदनुरोधेन स तथा प्रवर्तते । वेदश्च प्रमाणमिति स्थितम् । तेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुग्रहणीये स्वसंवेद्येऽर्थे पुंसः प्रशस्ताप्रशस्तज्ञाने भवतः । इह ते वेदेनोत्पादिते तस्मात्तद्

तथा यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमालभेत इत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषोऽयं स आत्मनो वपामुदक्खिददिति। कथं गुणवादः इत्थं नाम, नाऽऽसन्पशवो यदात्मनो वपामुदक्खिददिति। एतच्च कर्मणः सामर्थ्यं यदग्नौ प्रहृतमात्रायां वपायामजस्तूपर उदगात्, इत्थं बहवः पशवो भवन्तीति। कथं पुनरनुत्खिन्नायां वपायां प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिददित्याह। उच्यते अभद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात्। इहान्वाख्याने वर्तमाने द्वयं निष्पद्यते- यच्च वृत्तान्तज्ञानं, यच्च कस्मिंश्चित्प्ररोचना द्वेषो वा। तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थकमित्यविवक्षितम्। प्ररोचनया तु प्रवर्तते द्वेषान्निवर्तत इति तयोर्विवक्षा। वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत। कथं पुनरिदं निरालम्बनमन्वाख्यायत

नुरूपं व्यवहर्तव्यमिति। लोकेऽपि यां क्रियां फलान्तरयुक्तां मेधादिहेतुत्वेनाऽऽप्तां मन्यन्ते तस्यां कंचित्प्रवर्तयन्तदभिप्रेत सौभाग्यादिफलमसत्यमप्युपन्यस्य नियुञ्जते। तत्प्रवृत्तश्चेतरोऽपि क्रियाश्रयं फलं प्राप्नोति। यद्यपि च प्रतिपत्ता जानाति नैतदत्र पारमार्थिकं फलं मदभिप्रायानुसारणैतैरुपन्यस्तं × सर्वथा त्वपुरुषार्थे मां न प्रवर्तयन्ति तदसत्यं नामैतत्किमप्यन्यद्वाप्स्यामीति ज्ञात्वाऽनुतिष्ठति। एवं वेदेऽपि विधिना तावत्फलमवगमितमर्थवादास्त्वसत्येन नाम प्ररोचयन्तु न तद्भवे सत्यासत्यत्वे किंचिद् दूषयतः प्रवर्तनमात्रोपकारित्वात्। यत्तु परस्ताद्भविष्यति तद्विधेरुपरिगतमिति निश्चित्य नैव विद्वांसो न प्रवर्तन्ते। तस्मादुपाख्यानासत्यत्वमतन्त्रम्। न हि शुक्तिकादृष्टसत्यरजतो यदि रजतान्तरं तद्देशे लभते ततोऽभिसंधीयते शुक्तिकावत्तु किंचिदालम्बनं श्रुतिसामान्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम्। यथेह महाभूतानि प्रजाः पान्तीति प्रजापतित्वेनोच्यन्ते। वाय्वादीनां यथासंख्येन मध्यवर्तिनः सान्वृष्ट्यादयो वपास्तामग्नाविति तेनैव क्रमेण वैद्युते

× णैवैवैरिति ‘ ग. ’ पुस्तके।

इति । उच्यते । नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्याद् वायुराकाश आदित्यो वा स आत्मनो वपामुदक्खिदादिति–वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । तामग्नौ प्रागृह्णात, वैद्युते आर्वीसे लौकिके वा । ततोऽज इत्यन्नं वीजं, विरुद् वा । तमालभ्य-तमुपयुज्य प्रजाः पशून्प्राप्नोतीति गौणाः शब्दाः

आदित्यः प्रायणीयश्चरुरादित्य उदयनयिश्चरुरित्यस्य विधे शेषो, देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानान्नित्याकाङ्क्षितत्वात् । सर्वव्यामोहानामादित्यश्चरुर्नाशयिता अपि दिङ्मोहस्येति स्तुतिः । कथमसति दिङ्मोहे दिङ्मोहशब्द इति । उच्यते । अप्राकृतस्य बहोः कर्मसमूहस्योपस्थितत्वाद् गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदानादिभिर्ज्ञापयतीति गौणता ॥ १० ॥

वृष्टिमार्वीसे शरीरान्तर्वर्तिनि वायुमन्तश्चरत्वसामान्याद्रश्मिं लौकिके वदाप्यायनात्वस्य । ततोऽज इति बीजादीनां सामान्येनानादित्वादजत्वप्रसिद्धेः तमालभ्य प्राप्य प्रजाः पशूनाप्नोति । सर्वप्रजानां व्रीह्यादिपरिणामप्रभवत्वादित्यालम्बनम् । एतस्मिंस्तु प्रक्रमे सत्यं सालम्बनता किं तु स्तुतित्वमेव हीयते । अतः स्तुतित्वात्यागेनैव स्वार्थसत्यतां वर्णयामः । मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामाण्यात्सृष्टिप्रलयाविष्येते तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापतिरेव योगी तस्मिन्काले पुण्यकर्मोद्भवाभ्युपगमेन पशूनामभावात्स्वमाहात्म्येनाऽऽत्मन एव पशुरूपमभिनिर्माय वपोत्खननादि कृतवांस्ततोऽसमाप्त एव कर्माणि तूपरः पशुरुत्थित इतीदृशमिदं कर्म प्रत्यासन्नफलम् । एवं च महता यत्नेन प्रजापतिना चरितामिति सर्वं सत्यमेव । प्रतिसृष्टि चतुर्लिङ्गन्यानेन तुल्यनामप्रभावव्यापारवस्तूत्पत्तेर्नानित्यताप्रसङ्ग इति । कर्मसु कौशलेन दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः, ते देवयजनाध्यवसानानन्तरं दर्शपूर्णमासयोरनभ्यस्तं सौमिकं कर्मराशिमालोक्य कथमविदितं करिष्याम इत्याकुलीभावसामान्याद्दिङ्मोहाभिधानम् । तथा च लोके कर्तव्यतासु दिशो मे परिभ्रमन्तीति वकारो भवन्ति । तत्र तद्व्युदासेनादितियागः प्रशस्यते । कथं तु तद्व्युदसनम् । अवधारणावकाशदानात् यावद्धि प्रायणीयायां प्राकृतानि समभ्यस्तानि कर्माणि क्रियन्ते ताव दितरेषु भाविष्यत्सुप्रणिधानं भवति अन्यथा सर्वस्मिन्नप्राकृते निरवकाशत्वादनवधारणं स्यात् । तेनाऽऽदित्येनैवैतज्ज्ञापितमिति मोहापनयेन स्तुतिः ॥ १० ॥

रूपात् प्रायात् ॥ ११ ॥

हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णातीति साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः· स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति। निन्दावचनं हिरण्यस्तुत्यर्थेन यथा· किमृषिणा, देवदत्त एव भोजयितव्यः। कथं पुनरस्तेनं मनो निन्दितुमपि स्तेनशब्देनोच्यते, वाचं चाननृतवादिनीमप्यनृतवादिनीति ब्रूयत्। गुणवादस्तु रूपात्। यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं च मन इति गौणः शब्दः प्रायाच्चानृतवादिनी वागिति ॥ ११ ॥

दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

दृष्टविरोध उदाहरणं तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः। तस्मा· दर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इति आग्निर्ज्योतिर्ज्योतिराग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति मिश्रलिङ्ग मन्त्रयोर्विधानस्याऽऽकाङ्क्षितत्वाच्छेषः। उभयोर्देवतयोः संनिधाने

इह सर्वं क्रियमाणं मनसा संकल्प्य वाचा चाभिधाय क्रियते तदत्यन्तान्तरङ्गभूतयोरप्यनयोर्दूरेण हिरण्यादूनत्वं स्तेयानृतवाद्योगादिति। या निन्दा तन्मात्रपर्यवसायिनी सा निषेधफला भवति। विधिपरा तु स्तुत्यर्था जायते। तदुपादनस्य दृष्टार्थत्वात्। यथा वक्ष्यति न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तावर्थवादः+ स्यादिति ॥ ११ ॥

तस्माद्धूम एवेति दिवाऽग्निरादित्यं गच्छतीत्यस्योपपत्तित्वेन। तदिदं किमर्थमुच्यते। मिश्रलिङ्गाग्निहोत्रमन्त्राविधिस्तुत्यर्थम। कथं पुनराग्निर्ज्योतिर्ज्योतिराग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्यनयोर्मिश्रलिङ्गत्वम्। यदा विविक्तावेवाग्निसूर्यौ देवतात्वेनोपलभ्येते। केचिदाहुः। आग्निर्ज्योतिरित्यत्र ज्योतिःशब्दः सूर्यवाची सूर्यो ज्योतिरिति पुनराग्निवाची तेनोभौ मिश्रलिङ्गाविति। तदयुक्तम्। ज्योतिःश्रुतेस्तेजःसामान्यवाचित्वेनोभयत्र सामानाधिकरण्येनोपपत्तेः। अन्यतरपर्यायश्च सत्तितरत्र न प्रयुज्येत। न हि यो यत्पर्यायः स तेनैव सह प्रयुज्यते।

+ जै. १०८।४

होम इति स्तुतेरुपपत्तिः। दूरभूयस्त्वाद् धूमस्याग्नेश्चादर्शने गौणः शब्दः ॥ १२ ॥

स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

दृष्टाविरोध एवोदाहरणं न चैतद्विद्म इति। तत् प्रवरे प्रव्रियमाणे देवाः पितर इति ब्रूयादित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषः। अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणः प्रवरानुमन्त्रणेन स्यादिति स्तुतिः। दुर्ज्ञानत्वादज्ञानव-

---

सूर्यवाची सन्प्रातर्मन्त्रे न प्राप्नोति। अग्निवाची सायंमन्त्रे। तस्मादुदाहरणं भ्रान्तिलिखितमितीमावुदाहर्तव्यावग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा सूर्यो ज्योति-र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति। तद्विवेश्च स्तुतिः प्रथमाविहितकेवलदेवत्यमन्त्रपर्युदासेन मिश्रलिङ्गविधानोपपत्तिरियमुच्यते। यदनयोर्मिश्रत्वं दिवाऽग्नेरनुप्रवेशान्नक्तं चाऽऽदित्यस्येति केवलेज्या न युक्तेति। अस्मिन्नपि तु व्याख्याने पर्युदसनीयत्वेनैव पूर्वमन्त्रोदाहरणम्। इतरौ तु स्तुतिभागिनौ मिश्रलिङ्गाभिधानादेव ज्ञास्येते इति नोच्चारिताविति भाष्यं नेयम्। अथ वोभयोः केवलमिश्रलिङ्गयोर्मध्ये पठितोऽयमर्थवादः। तत्र उभयदेवत्ययोरन्या प्रशंसा, इतरयोः पुनरियं, यस्माद्दिवाऽग्निरादित्यं गच्छति तस्मात्सूर्य एव तदा ज्योतिः। एवं नक्तमग्निरतस्तौ व्यवस्थितत्वेव यष्टव्याविति स्तुतिः। कथं तु धूम एवेत्यवधारणा। दूरस्थैर्भूम्ना दिवा धूम एव गृह्यते रात्रावर्चिरिति केनचिदंशेन स्तुत्यालम्बनम् ॥ १२ ॥

प्रवरे प्रव्रियमाणे यजमानो वदेद्देवाः पितर इत्यादि। तत्प्रशंसार्थमुक्तमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमन्त्रणेनेति। तत्र प्रसिद्धब्राह्मणत्वानामेव ब्राह्मण्यलाभो निष्प्रयोजन इति तदुपपत्त्यर्थमुक्तं न चैतद्विद्म इति। ज्ञायमाने त्वज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वात्। यत्सुखेनाज्ञानं तदज्ञानमेव। तच्च स्त्र्यपराधनिमित्तम्। सत्यपि च स्त्र्यपराधे यदि मातुरेव क्षेत्रिणो वा पुत्रः स्यात्ततस्तयोः प्रसिद्धजातित्वान्नैव दुर्ज्ञानता भवेत्। तयोरप्येवमेवं तत्पूर्वजयोरित्यनादिन्यायेन जातिरवधार्यैव। यतस्तु माता भस्त्रा पितुः पुत्र इति स्मर्तॄणां दर्शनं जनयितुश्च नानाजातित्वोपपत्तिस्तेन वर्णसंकरः। वेदेऽपि चाप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमिति जातिवि-

चनं गौणम् । स्त्र्यपराधेन कर्तुश्च पुत्रदर्शनेन । अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमित्यादिना दुर्ज्ञानम् ॥ १३ ॥

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

शास्त्रदृष्टविरोधे उदाहरणं को हि तद्वेदेति, दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः । प्रत्यक्षफलत्वेन स्तुतिः । अनवक्लृप्तिवचनं विप्रकृष्टकालफलत्वाद्गौणम् ॥ १४ ॥

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

तथा फलाभावादित्यत्रोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखमिति । गर्गत्रिरात्रविधेराकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । वेदानुमन्त्रणस्य च आऽस्य प्रजायां वाजी जायत इति शेषः । मुखशोभा वाजिमत्त्वं च गुणवचनत्वाद्गौणः शब्दः । शोभत इव शिष्यैरुद्वीक्ष्यमाणम् । कुले संतताध्ययनश्रवणान्मेधावी जायत इति स प्रतिग्रहादन्नं प्राप्नोतीति ॥ १५ ॥

च्छेददर्शनं स्त्र्यपराधकर्तृपुत्रनिमित्तमेवोपपद्यते । अन्यथा ह्यपरिरक्ष्यमाणेऽपि नैव स्वजातितन्तुविच्छेदो भवेत । तेनास्ति प्रशंसावश इति । निरूढब्राह्मण्यप्रवरसंकीर्तनात्प्रभयोऽस्यामीति ज्ञानाद् ब्राह्मणः कुतो भवतीति स्तुतिः ॥ १३ ॥

यत्तदानीमेवोत्पद्यते तदाकालिकम् । तच्च सर्वलोकस्याभिमतं न यच्चिरभावि । तस्मात्प्रवर्ग्यकाले दिक्ष्वतीकाशकरणं प्राग्वंशस्य प्रशस्यते । तद्धि सद्यःफलं धूमक्लेशाननुभवात् इतरत्तु कर्मजन्यं सत्कदाचिद्भविष्यति । कस्तद्वेद शास्त्रमात्रगम्यं हि तत् , इदं तु सर्वप्रत्यक्षम् । तदपेक्षया च ज्ञायमानेऽप्यज्ञायमानवचनमितरप्रशंसार्थम् । पाठान्तरमाकालिकेड्डाद्यन्तवचन इति । अकालिकामिति वा पाठः । काल इति लोके विप्रकर्ष उच्यते । तत्र भवं कालात्ठञिति ठञि कालिकं न कालिकमकालिकम् ॥ १४ ॥

अध्ययनविधिशेषत्वादफलविधिः सन्नन्यथाविज्ञातमुखशोभावाजित्वानुवादो विज्ञायते । न चैक एव प्रकारो मुखशोभायाः संस्थानं रमणीयता लावण्यं चेति । स्त्रीविषयं ह्येतत् । विदुषां पुनः पदवाक्यन्यायोद्गारि मुखं शोभते तेनाऽऽत्मना मुख्ययैव वृत्त्या शोभते । पुनश्च वाजवान्ब्रह्मवर्चसद्वारेण । अथापि गौणता तथाऽपि स्तुतिपरत्वाददोषः ॥ १५ ॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

अन्यानर्थक्यवाक्य उदाहरणं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति पूर्णाहुतिं जुहोतीत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषः । य उ चैनमेवं वेदेति तरति मृत्युमित्यस्याऽऽकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । फलवचनं स्तुतिः, सर्वकामफलस्य निमित्ते सर्वकामावाप्तिवचनं गौणम् । असर्वेषु सर्व-वचनमधिकृतापेक्षम् ॥ १६ ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

अन्वारुह्य वचनमिदं यद्यपि विधिस्तथाऽप्यर्थवत्ता परिमाणतः सारतो वा फलविशेषात् ॥ १७ ॥

संस्कारकर्मत्वान्न फलविधिः । स्तुतेस्त्वालम्बनं निमित्ते नैमित्तिकवदुपचारात् । सर्वकामनिमित्तानां कर्मणां सामान्यसाधनभूतानग्नीनवाप्नोतीत्यर्थः । सूत्रं चैवं योज्यते । सर्वकामनिमित्तैः । कर्मभिराहिताग्नित्वादिदानीमाधिकृत इति वक्तव्ये सत्याधिकारिकं सर्वत्वं स्तोतुमवाप्तावुपचरितम् । ननु चाऽऽकाशगमनसुरकन्यालाभादयोऽत्यन्तासन्तः सर्वशब्देन वैदिकेषु कर्मसु निमित्तद्वारेणापि न शक्यन्तेऽनुवदितुमतः पुनः सूत्रमुच्यते । यथैवौदनादिषु सर्वशब्दोऽधिकृतापेक्षत्वान्न त्रैलोक्यं गृह्णाति तथाऽत्राग्निकर्माधिकृतफलग्राही भविष्यतीत्यदोषः ॥ १६ ॥

तच्चैतत्समानस्वर्गादिफलेष्वग्निहोत्रादिषूपयोक्ष्यत इत्युपन्यस्तं साधनानुरूपत्वात्साध्यानाम् । सर्वे हि कामाः पूर्णाहुत्याऽवाप्यमानाः स्तोकस्तोकाः प्राप्यन्ते । तत्र फलभूमार्थिन. कर्मान्तरविधिरर्थवान्भविष्यतीति स्थिते चोद्यते । युक्तं लोके कृष्यादिफलानां प्रत्यक्षावगतत्वात्साधनानुरूपं जन्म । पूर्णाहुत्यादिषु त्वत्यन्तशास्त्राधीनत्वादविशेषश्रुते फले किंमूला विशेषकल्पना । न ह्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमस्वर्गयोः काश्चिद्विशेषः श्रूयते । न चानुमानमीदृशे विषये समर्थम् । तदभिधीयते । विधिसामर्थ्यादिदं सिद्धम् । कथम् । यदि ह्यल्पान्महतश्च कर्मणः समं फलं जायेत ततोऽर्के चेन्मधु विन्देतेत्यनेनैव न्यायेनाल्पेन सिद्धे महति न कश्चित्प्रव

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ ८ ॥

अभागिप्रतिषेधादित्यादावुदाहृतं न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति, हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषः। पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः : यच्चानित्यदर्शनं 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' इति। तत्परिहृतम्। अर्थवादाक्षेपेण पुनरुत्थितामिदानीमर्थवादप्रामाण्ये तेनैव परिहारेण परिहरिष्यत इति ॥ १८ ॥

वैव । तत्र विधिशक्तिबाधः स्यात् । अविहतशक्तिस्तु सन् अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति* विधिरेव फलाधिक्यमङ्गीकरोति । अतो यथा विश्वजिदादौ फलसद्भावः प्रमाणवानेवमिह तद्विशेष इति । किं च

कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरः ।
विभागः स्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदिते ॥

यथैव क्रमाम्नातानामङ्गाङ्गिनां प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमिति विनियोगव्यवस्था तथैव कर्मगोचरेऽल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरेऽल्पमेवोपतिष्ठते । मध्यमस्य मध्यमं महतो महादिति स्थानमेव विनियोजकम् । स्मरणमप्येवमेव । चातुर्मास्यसोमेषु च फलार्थवादो यदाऽग्निहोत्रं जुहोत्यथ दश गृहमेधिन आमोत्येकया रात्रियेत्यारभ्य न्यूनाग्निहोत्रदशसंवत्सरप्रयोगादिभिरेकदर्शपूर्णमासादिप्रयोगावाप्तिवचनं कर्माल्पत्वमहत्त्वकृतं फलभेदं दर्शयति ॥ ७ ॥

यथैव वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था तथा शुद्धपृथिवीनिषेधः प्रक्लृप्तार्थवादः स्यादित्येवं हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थो न प्रतिषेधमात्रफलः । नान्तरिक्षे न दिवीत्यौचित्येन शुद्धपृथिवीनिषेधसमर्थनायैव यथाऽन्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा हिरण्यरहितायां पृथिव्यामिति स्तवनम् । अनित्यसंयोगो गतार्थः परं तु श्रुतिसामान्यमिति । प्रयोजनं रात्रिसत्रे पूर्वपक्षे स्वर्गः फलं स्यादिति सिद्धान्ते त्वर्थवादस्थमेव फलम् ॥ १८ ॥

---

*जै० १।४।२०

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥ पू०

इह ये विधिवन्निगदा अर्थवादास्ते उदाहरणम् । औदुम्बरो यूपो

एवमानर्थक्यापाख्यानादिप्रतियोगिष्वर्थवादेषु व्याख्यातेष्विदानीं विधिप्रतियोगिनो विचार्यन्ते । कुतः संशयः । पूर्वत्र हि स्वार्थानुपयोगित्वेन दूरलक्षितस्तुतिग्रहणमङ्गीकृतम् तत्संभवे तु स्तुतिरप्यनर्थकतुल्याऽऽपद्यते । विध्यंशश्च न कथंचनान्यस्मात्सिध्यति । परोचना पुनः कथंचिद्विध्युद्देशादप्युपपद्यत इत्युक्तं पुरस्तात् । अपि च प्रधानं विधिरङ्गं स्तुतिस्तत्र प्रधानाविशेषणसंभविनस्तद्गापित्वमेव युक्तम् । समाप्ते च विध्युद्देशेऽर्थवादः प्रवर्तते तत्पक्रमावस्थायामेव तु भावनांशाः संनिपतन्ति । विशेषेण तु फलं प्राथम्यप्राधान्याभ्यामित्यादि मन्वानोऽपूर्वत्वादिति वदति । तदपेक्षया च स्तुतिमात्रमनर्थकं मन्यते । ननु चैवंजातीयकः फलविधिरुतार्थवाद इति विचारश्चतुर्थेऽपि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु'+ इति भविष्यति । अतो नेह प्रस्तोतव्यः । तत्र केचिदाहुः । अनेन गतार्थत्वात्तत्रैवैष पर्यनुयोगो युज्यते न त्विदं पुनरुक्तमिति । सत्यमेवं यदि तु तत्कालप्रतीक्षणात्किंचित्परिहारान्तरं लभ्यतेऽतस्तत्रान्विच्छेम । अथ पुनरिहैव शक्यते वक्तुं तथा सतीदानीमप्युच्यमाने मन्दो दोष इति । अत्रापरे वदन्ति तेन फलविधित्वनिराकरणमात्रमिह त्वर्थवत्त्वाच्च त्वर्थवादः स्यादिति तत्र वक्ष्यति तद्विधित्वनिराकरणमात्रपरमेव प्रष्टव्यम् । तदयुक्तम् । यतस्तेन फलविधित्वात्प्रच्याविताानामानर्थक्यप्रसक्तौ पूर्वाधिकरणेनैव स्तुत्यर्थता साधिता । तथा च दर्शिनं शोभतेऽस्य मुखमित्यादिषु । केचित्पुनराहुः । युक्तं वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनां स्तुतित्वम् । ऊर्जोऽवरुन्ध्या इति पुनर्यथा फलविधित्वात्प्रच्याव्यते तथैव विसंवादेन स्तुतित्वादपीति कामं विधिर्भवतु येन कालान्तरभावित्वेन कथंचिद्विसंवादो निवर्तेत इत्यारम्भः । तदप्ययुक्तम् । अपि च वेदे व्यक्तमसंवाद इति ह्यभ्युच्चयहेतुरपुनरुक्तः स्यात् । अधिकरणशरीरं तु तदेव । विसंवादोऽपि च गुणवादस्त्वि-

---

+ जै० ४ । ३ । १ ।

भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोति ऊर्जोऽवरुद्ध्यै* इति । किमस्य विधिः कार्यमुतास्यापि स्तुतिरिति ॥

किं तावत्प्राप्तम् विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् । विधिवान्नि-

---

त्यनेन न कश्चिदपरिहृतः। पुनरपि च तावन्मात्रमेवोत्तरं भविष्यति । तस्माद्विधिर्वा स्यादित्यविशेषोपादानाच्चतुर्थे च फलश्रुतिग्रहणादिहाशेषद्रव्यगुणक्रियादिविधिसरूपास्तत्र फलविधिसरूपा एवोदाहरणमित्यपरे । तथा च विधिश्चानर्थकः क्वचित्प्रकरणे च संभवन्निति चाप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसो यो विदग्ध इति चोदाह्रियते अन्यथा फलविधिमात्रोपन्यासे तदसंबद्धमेव स्यात् । इहापि तस्य तावद्विशेषविषयत्वादिदमगतार्थं भवेत् । अनेन तु सामान्यतः सर्वविषयावरोधिना तत्पुनरुक्तमेवेति व्यवस्थया केचिदुदाहरन्ति । अत्र द्रव्यादिविधीनेव तत्र फलविधीनेव भाष्यकारोदाहरणमन्त्रीकृ योदाहरणान्तरं दातव्यमिति । अत्र वदामः । किमधिकरणद्वयमवश्यारब्धव्यं येनैवमुदाहरणव्यवस्थाऽऽश्रीयते । न ह्युदाहरणभेदादधिकरणं भिद्यते । मा भूद्यथाव्यवस्थितेऽपि खादिरौदुम्बरत्वभेदादपौनरुक्त्यम् न्यायविषयत्वेन त्वधिकरणानां तद्भेद एवापौनरुक्त्ये हेतुः ।

द्रव्यादिविधयोऽपि न सर्वे विचारिताः । केचित्तत्सिद्धिसूत्रे । केचिन्निवीताद्यधिकरणेषु । परकृतिपुराकल्पद्वारेणान्ये षष्ठे । यद्वचा स्तुवत इत्यादयोऽर्थैकत्वाद्विकल्प इति नवमे जर्तिलगवीधुकविधिसरूपा दशमे । अतश्च न पुनरुक्तता महान् दोष इत्येव वक्तव्यम् । अथ वैकस्यैव न्यायस्य क्वचित्कश्चिदंशः शोध्यत इति पुनरारम्भः । स्पष्टं वा विषयनानात्वमेवं वर्णनीयम् । सर्वविधिसरूपाणां केवलं विधित्वनिराकरणेनार्थवादत्वमिह सिद्धम् । यस्तु चतुर्थे पुनरारम्भः सोऽर्थवादकल्पिते विधौ फलाकाङ्क्षावेलायामन्यार्थोपात्तमपि क्रतुप्रयोगवचनात्तदेव संनिहिततरं फलं संबन्धस्य च विशेषपात्रं सुकरम् । इतरथा संबन्धस्तद्विशेषश्चोपकारकत्वं कल्पनीयमिति रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत्फलविधित्वमपीति पूर्वपक्षाभिप्रायः । कथंचित्प्रयोजनान्तरे लभ्यमाने नैकस्यानेकार्थता युक्ता तस्मादर्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तः । एतेन निवीताद्यधिकरणानि व्याख्यातानि । अथ औदुम्बरा-

---

* वै० सं० २-१-१-६

गदेष्ववेवंजातीयकेषु फलविधिः स्यात्। फलं ह्यवगम्यते। तथा ह्यपूर्वमर्थं विधास्यति। इतरथा स्तुतिवादमात्रमनर्थकं स्यात्। स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः। अपि च ऊर्जोऽवरुद्ध्या इति प्रयोजनं श्रूयते। न च प्रश

धिकरणपूर्वपक्षं कृत्वा चिन्तास्ता प्रत्येतव्याः। विधित्वाभ्युपगमेन हि कस्य शेषः क्रतोः पुरुषस्य वेत्यादि विचार्येह सिद्धेनार्थवादत्वेनोपसंहारः। तथा परकृतिपुराकल्पयोः किं तद्धोत्राणामुत सर्वपुंसामिति चिन्तित्व। एवमूहबाधप्रसङ्गेन नवमदशमगता चिन्ता, तत्सिद्धिसूत्रे तु गुणवादनिमित्तमात्रकथनम्। अथ वा फलविधावेव यत्र भेदेन स्तुतिफलपदानि भवन्ति तदिहोदाहरणम्। यथाऽन्नैवोर्गु दुम्बर ऊर्क् पशव इत्येतैरेव स्तुतिः। ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्यनेन फलविधि। यत्र पुनस्तावन्मात्रेण फलं वा स्तुतिर्वा वक्तव्येति भवति वै चतुर्थ इति। अथवा तत्र परार्थत्वादिति हेतव्यपदेशात् प्रसिद्धेन च हेतुना व्यवहाराद्ये विज्ञातपरार्थ्यास्त उदाहरणं यथा यस्य पर्णमयी जुहूरिति। अत्र ह्यवश्यं जुह्वनुवादेन पर्णमयीत्वं विधातव्यं स्वातन्त्र्येण फलसंबन्धाशक्तेः। सर्वत्र हि गुणः फलाय चोद्यमानः कंचिदाश्रयमपेक्षते। न च प्रकरणमन्तरेणाऽऽश्रयप्राप्तिः। तदिह यदि पर्णमयीत्वेन फलं भावयेदिति वचनं व्यज्येत किमाश्रितेनेत्यपेक्षायां किं संबध्यताम्। जुहूरिति चेन्न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। साऽपि च प्राक्क्रियालाभान्नैव निराकाङ्क्षी भवति। न च क्रियासंबन्धे प्रमाणमस्ति। तस्मादनिर्वहणादेवद्वचनव्यक्तिपरित्यागेनेतराश्रयणम्। तत्र च जुह्वा जुहोतीत्यस्याः प्रकरणे निर्ज्ञातप्रयोजनात्वाद विहितजातिविशेषायास्तदाकाङ्क्षायां सत्यां यावदेव पर्णत्वजातिरुपनीता तावदविज्ञानप्रयोजनावस्थात्वादङ्गतां प्रतिपद्यते। ततश्च निराकाङ्क्षीभूतायास्तस्मिन्नेव वाक्ये फलकल्पनानिमित्तं नास्तीति युक्तमर्थवादत्वम्। इह पुनर्वैकृतपशुप्रकरणे श्रूयमाणमौदुम्बरत्वमुदाह्रियते। न च तस्य प्रसिद्धं पारार्थ्यं येन चतुर्थाधिकरणविषयता भवेत्। कथम्। अत्र हि न तावदप्राप्ते यूपे जातिविधानं शक्यम्। तत्प्राप्तिश्चेदवश्यं क्लृप्तोपकारत्वखदिरत्वादिनैव निराकाङ्क्षेण भवितव्यम्।

वत्कुतो जात्यन्तरस्य तादर्थ्येन विधिरतः फले विधानम् । याऽपि चाऽऽश्रयापेक्षा साऽपि प्राकृतकर्मसंबन्धिचोदकप्रापय्यूपग्रहणान्निवर्तत इत्यविघातः । तेन प्रागेव पाराथ्यात्फलसंबन्धमसक्रिरवश्यं न्यायान्तरेण निराकर्तव्येत्येतदधिकरणारम्भः । इदमपरं मत । औदुम्बरवाक्यं जुह्वादिवाक्यं चोभयमुभयत्रोदाहरणम् । कथम् । भावनांशान्तराविचारादपौनरुक्त्यम् । साध्यसाधनसंबन्धस्तावद् द्वयोरपि योग्यत्वेनोपात्तयोरवकल्पते ना यथा । तत्र चतुर्थे साधनांशयोग्यविचारमनादृत्याभ्युपेत्य वा केवलसाध्यांशविचारः । किमीदृशेन कामशब्दोपबन्धराहितेन वर्तमानफलसंबन्धाभिधायिना फलत्वं शक्यते गमयितुं न वेति विचारः । इह पुनः साध्यांशमनादृत्याभ्युपेत्य वा केवलसाधनांशविचारः । किमीदृशेन विधिविभक्तिराहितेन द्रव्यगुणक्रियाः कंचित्प्रति साधनत्वेन प्रतिपाद्यन्ते नेति । यच्च यदात्मना प्रतिपादितं भवति तत्प्रतियोगिविशेषापेक्षं सत्पदान्तराद्युपात्तेन तेन संबध्यते तत्र साध्यमित्यवधृते परिशेषादवशिष्टं साधनं गम्यते । एवं साधनावधारणेऽपीति द्वावप्यंशौ स्वरूपेण निरूपयितव्यौ । तदिह साधनांशे विचार्यमाणे यो नाम फलांशस्य संस्पर्शः स चतुर्थे सिद्धः प्रसङ्गाद्धेतुत्वेनेति मन्तव्यः । तथा यस्तत्र साधनांशपरामर्शः स इह सिद्धस्तत्र प्रसङ्गादित्यपुनरुक्तम् । नन्वेवं सति विध्युद्देशाचिन्त्येयमित्यर्थवादाधिकरणेन न संबध्यते । नैष दोषः । तद्वशेनैवार्थपरिच्छेदात् । यदि ह्यसौ विधीयमानतया पूर्वेणावगतस्ततो नार्थवादत्वमथ स्तुत्यर्थतया ततोऽर्थवादत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः । सर्वथा साध्यसंनिधाने यदुचरितं तदाकाङ्क्षावशेन तादृप्येणानुपात्तमपि साधनं भवति यथैव यागेनेत्यनुदितं संबध्यते तथैवौदुम्बरेणेति । तत्र विधिः किं कुर्यात्पुरुषं प्रवर्तयेत् । स च फलार्थितयैव प्रवृत्त इति किं विधिना । अथ वा प्रयोगवचनाविहितस्य फलसंबन्धमात्रमनेन क्रियते । पञ्चमो वा लकारो विधास्यति । अर्थवादैकदेशो वेत्युक्तमेव । तस्मादूर्गोऽवरुद्ध्या इति तादर्थ्यं चतुर्थ्यैवैवं कामशब्दादपि स्फुटतरं फलमुपात्तमिति तस्मिन्नौदुम्बरताविधिः । न तु फलस्य

स्तोऽयमर्थ इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति । लक्षणया तु स्तुतिर्गम्यते । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसीति ॥ १९ ॥

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत्पश्यासि--स्तुतिरनर्थिका, न च शब्देनावगम्यत इति । लौकिकानि वाक्यानि भवन्तो विदांकुर्वन्तु । तद्यथेवं गौः क्रेतव्या देवदत्तीया, एषा हि बहुक्षीरा, स्वपत्या, अनष्टप्रजा चेति । क्रेतव्येत्यप्युक्ते गुणाभिधानात्प्रवर्तन्तेतरा क्रेतारः । बहुक्षीरेति च गुणाभिधानमवगम्यते । तद्वद् वेदेऽपि भविष्यति ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः । तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्दधीरन्पूर्ववचनादिव । विहितत्वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्यदि विधिशब्देन न प्ररोचयन्ते नतरामर्थवादेन । जाताशङ्को

विधानमिति ग्रहीतव्यं भावार्थाधिकरणे फलविधिनिषेधात् । ऊर्गुदुम्बर इत्यतः स्तुतिरित्यविरोधः । तस्मान्मुख्यविधिसंभवे लक्षणया न स्तुतिः प्रतिपत्तव्येति ॥ १९ ॥

लोके तावद् बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषा मात्रामपि न निष्प्रयोजनां प्रयुञ्जते, तत्र च क्रेतव्येति विहिते बहुक्षीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः प्रवृत्तिविशेषनिमित्तत्वेनाऽऽश्रीयते । न च क्षीरादयः फलविषयः प्रत्यक्षविषयत्वादतः स्तुतिः । एवं वेदेऽपि । श्रुत्यसंभवाच्च लक्षणापरिग्रह इत्यदोषः ॥ २० ॥

नायं दृष्टान्तः स्तुतेः प्रमाणान्तरावगत्यपेक्षत्वाल्लोके तत्संभवादुपपत्तेः । वेदे त्वविदितवादत्वान्न श्रद्दधीरन् । अथ वा लोक एव यद्यविदितं कश्चिद्वदेत्तदा नैव श्रद्दधीरन् । पूर्ववचनादिवेति । विध्युद्देशादिव । अथ वा वैधर्म्योपमा । यथाऽधिगतपूर्ववचने श्रद्दधते नैवमविदितवादे । न चोक्तिमात्रेणैते बहुक्षीरादयः

हि विधिशब्दे स तदानीम्। अथ विधिशब्देन प्ररोचितः, किमर्थवाद शब्देन, अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्यप्रसिद्धं वचनम्। ऊर्ग्वा उदुम्बर इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम्। यस्मादूर्गुदुम्बरस्तस्मात्तन्मयो यूपः कर्तव्य इत्यूर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदस्यानृतमिति परिकल्प्येत ॥ २१ ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ सि०

उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्वं विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति। ननूक्तं-फलवचनमिह गम्यते न स्तुतिरिति। यदिह फलवचनं तदौदुम्बरस्य यूपस्य। न चाविहित औदुम्बरो यूपोऽस्ति। तत्र फलवचनमेवानर्थकम्। स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत्। इह फलवचनेन फलवत्ता प्रतीयते

प्ररोचयन्ते। किं तर्हि। विदितत्वादेव। वेदे त्वर्थवादासत्यत्वेन विधौ जाताशङ्को न प्रवर्तेत। अथ वा यो विधिमुत्क्रम्याथवादं प्रार्थयते नूनमस्य विधावविश्रम्भः। तत्र चेदनाश्वासोऽर्थवादे कुतः प्रत्यय इति। अपि च वेदे व्यक्तमसंवादो वर्तमाने। नोर्जोऽवरोधनेनेयं स्तुतिर्न च तदास्ति। तत्राविद्यमानबहुक्षीरसंकीर्तनवदेतत्स्यात् स्वरूपतस्तावदुदुम्बरेऽन्नत्वं पक्षधर्मेणाप्रसिद्धम्। अन्वयाप्रसिद्धेश्च हेतुत्वाप्रसिद्धिः। न हि यद्यदन्नं स स यूप इति लोके वेदे वा प्रसिद्धमित्यसंबद्धम्। तस्मादसंवादाद्वरं विधिरेव किं स्तुत्या संवादापेक्षिण्येति ॥ २१ ॥

ऊर्गुदुम्बर इत्यादि तावदूर्जोऽवरुद्ध्या इत्यस्योपपादितयैकवाक्यभूतं न विच्छिन्नं स्वावकम्। न ह्यन्नमुदुम्बर इत्युक्ते पुरुषं प्रति प्रशस्तता गम्यते। ऊर्जोऽवरुद्ध्या इति तु प्ररोचयति। तदुपपत्तिरितरेति संगच्छते। तस्मात्कृत्स्नेन फलं प्ररोचना वा। तत्र यद्यपि तावल्लिङ्गादिः स्यात्तथाऽपि सुतरामर्थवादतया गृह्णीयात्। किमुत वर्तमानापदेशो-यो विधिसिद्ध्यर्थमेव। प्रकरणाच्च यागोपकारे प्रयोजने लभ्यमाने किमित्यवाचकात्फलं कल्पयिष्यामः। प्रकरणं वाक्येन बाध्यत इति चेन्न। अविरोधात्। यदि ह्येकांशग्राहित्वेन वाक्यप्रकरणे

फलवांश्च प्रशस्त इति तत्र फलवत्तायामानर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम स गम्यते। लक्षणेति चेन्न। लक्षणायामप्यर्थवत्ता भवत्येव। लक्षणाऽपि हि लौकिकी ननूक्तमसंवादो वेदे,न ह्यूर्गुदुम्बर इति। गुण वादेन प्ररोचनार्थतां ब्रूमहे। गौणत्वात्संवादः। किं सादृश्यम्। यथाऽन्नं

संनिपततां तथा सति बाधः स्यात्। इह तु प्रकरणमौदुम्बरताविधिं गृह्णाति सोऽप्यूर्गुदुम्बर इत्यादिलभ्यां प्ररोचनाम्। तत्र तद्विशिष्टौदुम्बरत्वग्राहिणः प्रकरणस्य को विरोधः। तस्मात्फलविधिसामर्थ्याभावात्प्रकरणाबाधेन निवेशसंभवो नातिक्रमितव्यः। प्ररोचनाऽपि च वाक्यशेषादुपपद्यमाना नार्थापत्त्या विध्युद्देशादेव कल्पिता भविष्यति। अन्यत्र विधिरपि हि तावत्तां कल्पयेत्। इह तु स स्वयमेव दुःस्थितः किं प्ररोचनया करिष्यतीति। न च स्तुत्युपयुक्तस्य पुनः फलेऽपि प्रविष्टाद्वावित्र व्यापारो युज्यते। रात्रिसत्राणां ह्यनन्यपरत्वाद् गुर्व्यपि कल्पनाऽऽश्रीयते। अत्र तु प्रकरणादस्ति प्रयोजनसिद्धिरित्युक्तम्। जातिविशेषस्य च योग्यतयैव काष्ठाङ्गत्वं प्रसिद्धं न फलार्थंवा। यूपशब्दोऽपि च कर्माविष्टकाष्ठवचन इत्युपनीतमात्रमेव गृह्णाति। अतश्च प्रसिद्धे पारार्थ्येऽर्थवादता। यत्तु यूपे निराकाङ्क्षो जातिं प्रतीति शरवद्बाधो भविष्यति न चाबाधप्रकारोऽस्ति। काम्यपक्षेऽपि तदभ्युपगमात्। एतावांस्तु विशेषः। तव पुरुषार्थत्वाद्भिन्नविषयेण सता कथंचित्प्रसङ्गलभ्यसमानाश्रयत्वेन, मम तूभयोः क्रत्वर्थत्वात्समानविषयेणेति। न चात्र जातौ फलाय विधीयमानायां दध्न इव होम आश्रयो मनसि विपरिवर्तते। यो हि पशुयागः प्रकृतः स तावदयोग्यः। पशुनियोजनं च यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह यूपेनाप्रकृतम्। न चानर्थक्यात्तदङ्गेषु* इति प्रधानादवतीर्य तदङ्गमाश्रीयते। यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गेऽपि स्थित उपकरोतीत्येवं कल्प्यते न त्विह तथा। अत्र हि प्राधान्यांशभाजा गुणेनाऽऽश्रयः प्रार्थ्यते। तत्र प्रधानं संनिहितं तद्यदि न योग्यं ततो वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रीयताम्। न चावतरणं संभवति। न चानेनैव वाक्येनाऽऽश्रयो

---

*जै. ३।१।८

प्रीतेः साधनमेवमिदमपि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते । शक्यते हि तत्पक्कफलसंबन्धादूर्गीति वक्तुम् ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत

तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

अप्सुयोनिर्वा अश्वो अप्सुजो वेतसः×इति अप्सुयोनिरश्वः कर्तव्य इति विधेरशक्यत्वादानर्थक्यम् । तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पयितव्या शम

दीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्वौ हि संबन्धौ तदा स्यातां गुणफलसंबन्धस्तदाश्रयसंबन्धश्चेति । युगपच्चौदुम्बरताफलयूपौ प्रत्युपादीयमानोद्दिश्यमाना विरूपा स्यात् । अथोभयोद्देशेन विधीयते तथाऽपि फलाननुरक्ता यूपेन संबध्येत यूपाननुरक्ता च फलेन । यत्तु विनैव विधायकात्स्वेच्छयैव प्रवर्तिष्यामह इति स्वच्छन्देन सह नास्ति विधिवादः । पुरुषार्थफलत्वं तु न प्राग्विधेः सिध्यति संनिहिततरौदुम्बरत्वादिसाध्यांशावरोधात् । यत्तु प्रयोगवचनो विधास्यतीति न पुरुषार्थेषु तस्य शक्तिः । असंयुक्तं प्रकरणादिति+ वक्ष्यति । यदि तु तेन विधीयते सिद्धं कर्मार्थत्वम् । पञ्चमलकाररूपं तु वर्तमानापदेशेन संदिग्धम् । तस्माद्वर्तमानफलाभिधायित्वाच्चतुर्थे चैवंकामशब्दरहितस्य फलविधित्वनिराकरणात्प्रधानफलमेवेदं प्ररोचनायै संकीर्त्यत इति युक्तम् । सर्वत्र च स्तुतिपरत्वात्तदुपायेषु सत्यासत्यान्वेषणं व्यर्थम् । ज्ञानमात्रौपयिकत्वात् । गुणवादेन च संवादात् । साधनत्वेऽपि च प्रीतिसाधनत्वेन तृप्तिहेतुत्वेन वा संवादः ॥ २२ ॥

यदि चैवंजातीयका विधयो भवेयुस्ततः पूर्वोदाहृताः सर्व एव द्रव्यगुणक्रियाविधयो भवेयुः । वायुः क्षेपिष्ठा देवता कर्तव्या, अप्सुयोनिरश्वः कर्तव्यः, अप्सुजो वेतसोऽवकाश्च कर्तव्याः आपः शान्ताः ऊर्गुदुम्बर इत्यादि । तत्र यद्यपि केचित्क्रियादिविषयः शक्यन्ते कर्तुम् । एवे त्वशक्याः स्वभावसिद्धेः

×तै. सं. ५।३।१२। +जै. सू. ३।३।४

यित्रीभिरद्भिरश्ववस्यावकानां च संबन्धो यजमानस्य - ष्टं शमयतीति । तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् । तथेतियावत् तावत्तथात्वमिति । किं तत्सामान्यम् । विध्यसंभवः स्तुतिसंभवश्च ॥ २३ ॥

प्रकरणे संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २४ ॥

इतश्च पश्याम स्तुतिरिति । कुतः । इदं समामनन्ति यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवतः । तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स दैवतत्वायेति × । यदि स्तुतिर्दर्शपूर्णमासयोरेव शृतः

प्रयत्नेनापि चानिष्पत्तेः । वायुवेतसावकादिषु स्वभावसिद्धिः । अश्वौदुम्बरादीनामशक्यता । कीदृशी स्तुतिस्तां दर्शयति -शमायित्रीभिरद्भिरित्यादि । तत्रा संगवेरग्रन्थ इति व्याख्यातारः समर्थयन्ते । यस्मादिहावकासतसंबन्धयोः शमयितृत्वस्य च नैवोपन्यासः कृतो वेतस उपन्यस्तः सोऽपि स्तुतिवेलायां न प्रदर्शित इति । तत्र त्वियं गमनिका । वेतसोदाहरणेनैव तुल्यत्वादवकादीन्यप्युदाहृतानि । न चायमश्वावकयोः परस्परेण संबन्धः कथ्यते । केन तर्ह्यद्भिः । तावता तु न स्तुतिः का चिदुन्मीलितेत्यर्थवादान्तरापेक्षामवृत्तां तां दर्शयति- आपो वै शान्ता* इति । अनेन हि विधित्वात्प्रच्युतेनापां प्राशस्त्यमुच्यते तत्र कस्य चित्प्रसिद्धाप्संबन्धस्य तन्मात्रसंकीर्तनादेव स्तुतिर्भवति । अन्येषां तु संबन्धिसंबन्धात्संबन्धः कीर्त्यते । प्रसिद्धशान्तत्वसंबन्धाभिरद्भिः संबन्धादश्वादिरपि शान्तात्मकस्तत्संबद्धेन च कर्मणा यजमानस्य कष्टं शाम्यतीत्येवंविधप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एवं क्षिप्रदैवतेन शीघ्रं फलप्राप्तिरन्नमयेन च यूपेनान्नप्राप्तिरिति स्तुतित्वे सिद्धे तत्समानन्यायानामप्येवमात्मकत्वम् २३

विधिपक्षे चायमपरो दोषो यदि तावद्यथावस्थितवाक्यग्रहणं ततः प्रकरणगतविदग्धोद्देशेन देवतान्तरविधानादुत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवतापकर्षणं स्यात्, इयं वा तामप्यपकर्षतीत्यपकर्षः । तत्र नैमित्तिकत्वादभ्युदितेष्टिवद्बाधोऽपि कल्प्येत यद्यन्यथा न संभवेत्, सति तु संभवे न युक्तमेतत् ।

× तै०सं० २।६।३ । * तै० सं० ५।५।४ ।

स्ताविष्यते। तथा संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत। अपकृष्यते इत्यपकर्षः। विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नीयेत। तथा सति प्रकरणं बाधितं भवेत्। दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावाद् विदग्धविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात्स्तुतिरेव ॥ २४ ॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

औदुम्बरो यूपो भवतीति विधावेतस्मिन्नाश्रीयमाणे ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येतस्मिंश्च वाक्यं भिद्येत इत्थमौदुम्बरो यूपः प्रशस्तः स चोर्जोऽवरुद्ध्या इति। तस्माद् विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादानामिति ॥ २५ ॥

[३] हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥ पू०

अथ ये हेतुवन्निगदा शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत× इत्येवमादयस्तेषु संदेहः। किं स्तुतिस्तेषां कार्यमुत हेतुरिति। किं प्राप्तम्। हेतुः स्यादन्नकरणं होमस्य।

अथैवद्दोषभीतैरर्थलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरं व्यवहितकल्पनयाऽऽश्रीयेत यो नैर्ऋतः स विदग्धः कर्तव्य इति। ततः प्रकरणे नैर्ऋताभावाद्यत्रासौ विहितस्तत्र विदग्धता नीयेत। तत्र प्रकरणं बाध्येत। न चाबाधसंभवे तद्युक्तमतोऽर्थवादत्वादनपकर्ष इति। २४ ॥

स्तुतित्वेन विधिविभक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पनायां वाक्यभेदस्तस्मादर्थवाद एवेति ॥ २५ ॥

(इति विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥ २ ॥)

इह ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न च परमार्थहेतवस्त उदाहरणम्। तत्र यदि तावद्धेतुत्वं विधीयते ततः पूर्वेणैव गतम्। यदिह हेतुत्वं तच्छूर्पहोमसंबन्धं प्रति न चाविहितोऽसावस्तीति कस्य हेतुरुच्यते। अथ भूतानुवादमात्रं भवतु वायुक्षेपिष्ठत्ववद्गतमित्यनारब्धव्यमेतत्। उच्यते। न तावदनेनैव वाक्येन हेतुत्वं विधीयते न च भूतानुवादमात्रं किं तर्हि हेतोः प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्सिद्धवदुपदिष्टस्य

× तै० ब्रा० १। ६। ५।

नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभावे न हेत्वपदेशः। सत्यमेवं लोके, विधायिष्यते तु वचनेन वेदे। शूर्पेण होमे कर्तव्येऽन्नकरणं हेतुरित्युपादिश्यते। किं प्रयोजनम्। अन्यदपि दर्विपिठरादि अन्नकरणं यत्, तेनापि नाम कथं होम क्रियेतेति। कुतः। तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता। शक्यते च तेना

यावत्यसिद्ध्याशङ्का तत्राथापत्तिलभ्याद्वचनात्सिद्धिः। याऽपि चार्थवादाकाङ्क्षा कस्मादिति साऽप्यनेनैव हेतुना निवर्त्यत इति मन्यते अथाप्यर्थवादत्वं तथाऽपि तदन्वनिर्णीतहेतुत्वमेवेति सर्वान्नकरणविषयं विज्ञायते ततश्च हेतुरप्यस्त्विति पूर्वःपक्षः। संबन्धस्य च विधेयत्वात्तद्गतमेव हेतुत्वं होमस्येति वदति। नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभाव इति। केचिदाहुः। कार्यकारणयोरेवानुमानम्। तथा च दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्रापि वक्ष्यति। तत्त्वयुक्तम्। अकार्यकारणभूतानापि कृत्तिकादीनामचिरोद्गतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात्। अतो गम्यगमकत्वमेव कार्यकारणभावं मन्यते। ननु सोऽप्यनुमानोत्तरकालीनत्वादनङ्गम्। सत्यम्। अन्यस्मिन्नेव तु संबन्धे सति पश्चात्प्रसिद्ध्यन्तमेनमनुमानव्यवहारोपलक्षणत्वेनोपन्यस्यति यद्वा शक्त्यभिप्रायं ययोरेव हि व्याप्तिग्रहणकाले गम्यगमकसामर्थ्यात्मना कार्यंकारणभावित्वेन साऽवधृता तत्रैव हेतुता। अथ वा 'उदाहृतविषयहेतुलक्षणमेतत्। अविनाभावो ह्यनेककार्यकारणस्वस्वामिसहचरभावादिप्रभेदभिन्नः, तत्रान्नकरणत होमे हेतुत्वेनोच्यमानः संबन्धान्तराभावात्कारणत्वेन स्यात् तच्चप्रसिद्धं तस्मान्न हेत्वपदेशः। सत्यम्। लोके हेतुव्यवहारकालात्प्रथमं प्रमाणान्तरेण संबन्धप्रसिद्धिरपेक्ष्यते। वेदे तु हिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संबन्धाभिधायि दृष्टान्तवचनं कल्प्येत यद्यदन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति, तेन चोपपन्नं हेतुत्वम्। किं प्रयोजनमिति। यदि च हेतुरवतिष्ठेतेत्यनेनाभिप्रायेण। अपरस्त्वाह—व्याप्तौ सिद्धायां सर्वान्नसाधनसाधनको होमः सिद्धो भवति। कुत इति। स एव सिद्धान्ताभिप्रायः। अथ वा कुतो दार्विपिठरादेः साधकतमत्वम्। इतरस्त्वाह—अन्नक्रियायां तावत्तस्यार्थवत्ताऽस्ति तावन्मात्रं वाऽऽश्रयिष्यते। शक्यते च तेनापीति। उपपत्तिशब्दस्यार्थः। पूर्वेण तु समानार्थता गम्यते। तेन विवक्षा। शक्त्यभिप्राय-

प्यन्नं कर्तुम् । एताद्धि क्रियत इत्युच्यते । न हि वर्तमानकालः कश्चि-दस्ति यस्यायं प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः स्तुतौ लक्षणा । यदि च दर्विपिठरादि न साक्षादन्नं करोतीति नान्नकरणमित्युच्यते । व्यर्थे तस्मिञ्शूर्पस्तुतिरनार्थिका स्यात् । शूर्पमपि हि न साक्षादन्नं करोतीति तेन विनाऽर्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ २६ ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥ सि०

न त्वेतदस्ति शब्दपूर्वकोऽयमर्थोऽन्नकरणं हेतुरिति । शब्दश्चान्न-करणं शूर्पहोमे हेतुरित्याह । न च दर्विपिठरहोमे तेन शब्दपूर्वं शूर्पं,

---

मेवत् । यदेव हि तदुपयोगिमात्रं तदेव शक्यते कथंचित्साधकतमत्वेन विव-क्षितुम । अथवाऽर्थवत्त्वं करणविभक्तिर्निर्देशालम्बनमुपपत्त्यां पुनर्वर्तमानाचक्रियस्य हेतुत्वाभिधानाच्चाद्दशस्य होमं प्रत्यनुपपत्त्याशङ्कयोपपात्तिं वदति—शक्यते च तेनेति । तत्र चोदयति । एताद्धि क्रियत इत्युच्यते । तत्कथं शक्यत इत्याभि धीयते । वर्तमानक्रियस्यासंभवादित्युत्तरम् । यद्वा स्वयमेवाऽऽशङ्क्य परिहरति-यदि न च दर्विपिठरादीति । उभयोः परामर्शः । साधकतमत्ववर्तमानत्वे चेत्तत्र न विधेते शूर्पेऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् । तेन यथा तव स्तुत्यर्थः कथं विद्धियते तथा मम हेत्वर्थ इत्यविशेषः । हेतौ च श्रुतिरित्यादि असंबद्धवाक्यसंबन्धि-दोषादन्ते द्रष्टव्यम् । स्तुतौ लक्षणेति । अन्नकरणत्वेन सर्वजनाभिमतेन प्राशस्त्यं लक्ष्यते । शूर्पेणेति चास्मिन्पक्षे नित्यानुवादोऽन्नकरणसामान्येनैव प्राप्तस्य । इत्थं वा सूत्रगमनिका । तत्रार्थवत्त्वं तावदर्थवादात्प्रयोजनवत्त्वमुपप-त्तिरित्यप्रसिद्धं, संबन्धोऽपि काल्पनिकवाक्याश्रयणात् । तस्माद्धेतुः ॥ २६ ॥

शूर्पेणेति तावत्करणविभक्तिश्रुत्यैवावरुद्धो होमो नानुमानिकैर्दर्वीपिठरादिभिःसह बाधविकल्पसमुच्चयान्प्रतिपद्यते । होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नान्यत्प्रार्थयते ।

न च दर्वीपिठरादेश्चोदना ॥ २७ ॥

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् २८ ।

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ २९ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति । संवादश्च स्तुतिवचनत्वेन यथा वयं शूर्पेणान्नं क्रियमाणं जानीमस्तथा शूर्पेणान्नं

अनुत्थितायामेव दर्विपिठरादिश्रुतौ शूर्पं प्राप्नुवच्छ्रुत्यनुमानं प्रतिबध्नाति । तेन ब्रवीति-अचोदना च तस्येति । हेत्वपदेशश्च स्तुत्यैवोपपद्यमानः सन्नाश्रुतदृष्टान्तकल्पनायै प्रभवति । शूर्पश्रुतिश्च विध्युद्देशपातिन्यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तुं न युज्यते । तस्माद्यद्वाऽन्नकरणत्वादित्येष कर्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वाल्लक्षणयैतत्प्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति । अथ वाऽन्नकरणत्वादिति श्रुतिवृत्तमेव । तत्र यथाश्रुतं विध्युद्देशे हेतुतामप्रतिपद्यमानं तदनन्तराकाङ्क्षितार्थोपप्लुतहेत्वपेक्षप्राशस्त्यहेतुरवधार्यते, अन्नकरणत्वात्प्रशस्त इति । कल्पनाद्वयेऽपि च लोकप्रसिद्धदृष्टान्तलाभान्नाश्रुततद्वाक्यानुमानप्रसङ्गो भविष्यति । सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्तव्यत्वमन्नकरणानां च प्रशस्तत्वमिति । अचोदना च तस्येति व्याख्यान्तरम् । तत्र हि यद्यदन्नकरणं तच्चोद्यते न च दर्विपिठरादीनां करणता साधकतमस्य पाकादेः करणत्वात् । एवं चोत्तरसूत्रमापतति । २७ ॥

यत्पुनः शूर्पेऽप्यन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्नं प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते ॥ २८ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनान्नकरणत्वं नाम, वाक्यशेषो हि भवत्पारतन्त्र्याद्गौणत्वाद्यपि प्रतिपद्यते तदा च विधेयान्तरवशादवश्यमनुवादेन भवितव्यमनुवादश्च यथाविज्ञातस्य भवति । अतः शब्देनैवाभ्यनुज्ञातं यादृशं वयमन्नकरणत्वं शूर्पे पश्यामस्तादृशमिदं संकीर्त्यत इति । अनेन वर्तमानापदेशो व्याख्यातः। तत्रापि हि कृतं वा करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियत इत्युच्यते । कथं स्तुतिः, सर्वलोकस्य भूतभविष्यदनादरेण वर्तमानोपकारानुरागाद्वर्तमानालोचनेनैव च कालान्तरेऽपि

क्रियत इत्येव गम्यते । तदा चावर्तमानं स्तोतुं वर्तमानामित्युपदिशति । त्वत्पक्ष एष दोषो यस्य ते हेतुविधिः । विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रतीयते । न च वर्तमानमुपदिशन्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात् ।

आत्मत्पक्षे तु एष परशब्दः परत्र वर्तते यथा लोके बलवान्देवदत्तो यज्ञदत्तादीन्प्रसहत इति । प्रकृष्टबलेऽपि बलवच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं

तत्र प्रीतिरिति क्रियत एवानेनान्नामित्युच्यते । अथ वाऽन्नक्रियाशक्तेर्वर्तमानतामन्नक्रियायामेवोपचर्य स्तौति । तत्रापि जनानां शक्त्यतिक्रमेणाभिव्यक्तिप्रियत्वात्क्रियत इत्युक्ते स्तुतिर्भवति । न शक्त्यभिधानात् । तव तु विधिवादित्वान्मुख्यान्नकरणत्ववर्तमानत्वयोरग्रहणे दोषः किं कारणम् । विधानं ह्यत्यन्तानवगतार्थविषयम् । तत्र यथाश्रुतादन्यथाग्रहणं निष्प्रमाणकम् । एतदेवाऽऽह-विधौ हि न परशब्दार्थः प्रयोजनमिति । परशब्दार्थो हि लक्षणासु प्रयोजनम् । तदिह भूतभविष्यत्क्रियावाचिनः शक्तिवर्तमानतावाचिनो वा स्वार्थे वर्तमानान्नक्रियावाची शब्दः कल्पनीयः ।

तन्निमित्तमात्रे शब्दार्थे साधकतमत्ववाचिनी तृतीया । नचैवंभूतत्वं कुतश्चित्सिद्धमित्यप्रमाणकम् । अथ मुख्यार्थपरिग्रहः । तत्रोच्यते । न च वर्तमानं साधकतमं चोपदिशन्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात् । न हि वर्तमानान्नक्रियेण शूर्पादिना साधकतमेन वा पाकेन होतुं शक्यते । तस्मादुभयथाऽपि विप्रतिषिद्धम् । अस्मत्पक्षे त्वनुवादत्वात्परशब्दार्थग्रहणम् । तथा लोके बलवान्देवदत्त इति । तत्र भूम्न्यतिशायने वा मतुप्प्रवृत्तिर्न च विशेष उपात्तोऽमुष्मात्प्रकृष्टबल इति । तत्र सर्वसत्त्वेभ्यः प्रकर्षे मुख्यः शब्दो न च तथा संभवति सिंहादीनां बलवत्तरत्वादिति देवदत्तान्न्यूनतरबलानपेक्ष्यैवमभिधीयते तथाऽत्र विप्रकृष्टतरान्नसाधनलाङ्गलाद्यपेक्षया शूर्पं साधकतममित्युच्यते । नन्वेवमापेक्षिकप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमेव स्यात्, तथा च देवदत्ते बलवच्छब्दप्रवृत्तिं नैव गौणीं मन्यते । सत्यमेवं, यदा तावन्न्यूनमात्रापेक्षयैव प्रयुज्यते यदा त्वविशेषप्रवृत्तेस्तदधिकबलेष्वपि बलवद्बुद्धिर्जाता तदा स एव शब्दः कुतश्चिदपि न्यूनबले वर्तमानो गौणः संपद्यते । तथा यदि

शार्दूलं वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते ये देवदत्तात्तु निकृष्टबलास्तानपेक्ष्य भवति। एवं तेन ह्यन्नं क्रियत इति प्रकृष्टान्नकरणेन संस्तवः शूर्पस्य निकृष्टा न्यन्यान्यन्नकरणान्यपेक्ष्य भविष्यति ॥ २९ ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यद्यपि च भवेदन्नकरणं हेतुर्दर्वीपिठरप्रकाराणां तथाऽपि शूर्प एवावतिष्ठेत। शब्दादन्नकरणं हेतुरिति विज्ञायते। शब्दश्च शूर्पस्याऽऽह न दर्वीपिठरादीनाम्। तद्धि निर्दिश्यते यस्माच्छूर्पेणान्नं क्रियते, तस्मा

विध्युद्देशोपात्ते शूर्पेऽन्नकरणत्वमनूद्यते ततस्तन्न्यूनमात्रापेक्षया वा मुख्यत्वं न्यूनानुपादानाद्वा सामान्यतः प्रवृत्तस्य सर्वप्रकृष्टगामित्वबुद्धौ सत्यां गौणता। भवतस्त्वपूर्वविधानादत्यन्तसाधकतमत्ववर्तमानत्वयोः क्रियां प्रत्युपादानान्न्यूनापेक्षागौणत्वयोर्निमित्तं नास्तीत्यतिक्लेशः स्यादित्यसमानम् ॥ २९ ॥

अभ्युपेत्यवादोऽयम्। यद्यपि हेतुविधानं तथाऽपि न दर्विपिठरादेः प्रसङ्गः कुतः। शूर्पं हि विधायान्नकरणं हेतुरुच्यते। सोऽपि च न लोके प्रसिद्धः शब्दमेव दृष्टान्तवाचिनमनुमाय साधयितव्यः। तदनुमाने च श्रुतहेतुत्वान्यथानुपपत्ति प्रमाणं, सा च यावत्येव हेतुत्वमुपपन्नं ततोऽधिककल्पनायै न प्रभवति। शूर्पे च होमसंबन्धित्वेन प्रतिज्ञातेऽन्यधर्मस्याहेतुत्वादवश्यं तद्गतमेवान्नकरणत्वं वक्तव्यम्। संनिवेशश्च तदवच्छिन्नमेव तद्गम्यते। लोकेऽपि च यं धर्मिणं प्रतिज्ञाय यो हेतुरुपदिश्यते स प्रथमं तावत्तद्गतविशेषात्मनैव प्रतीयते तदात्मकस्य तु साध्यांशानुगमाभावात्सामान्यमात्रं विवक्षितमिति दृष्टान्तप्रयोगवेलायामेवावधार्यते वेदहेतूनां पुनर्न सामान्यात्मना साध्यसंबन्धोऽवगतो न विशेषात्मना सोऽधुनैवार्थापत्त्या कल्पनीयः। तत्र विशेषस्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमित्तस्यासंभवादुपात्तविशेषमात्रोपसंहृतान्यथानुपपत्तिस्तद्गतमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति। तदकल्पने

च्छूर्पेण जुहोतीति। यथा यस्माद्बलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन मे गृहं दग्धमिति नानाग्निरपि बलवदुपध्मातो दहतीति गम्यते अथ मतं, येन येनान्नं क्रियते प्रणाडया शूर्पादन्येनापि, तेन तेनापि होमः क्रियत इति। अव्यवस्था विधीनां स्यान्न केनचित् प्रणाडयाऽन्नं क्रियते। तत्र यावदुक्तं स्याज्जुहोतीति, तावदेवान्नकरणेन जुहोतीति। अस्मत्पक्षे पुनः शूर्पं स्तूयते तेन ह्यन्नं क्रियत इति वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्ररोचनायैव। तस्माद्धेतुवन्निगदस्यापि स्तुतिरेव कार्यमिति ॥ ३० ॥

[४] तदर्थशास्त्रात् * ॥ ३१ ॥ पू०

हि। हेतुनिर्देशः श्रुतो विरुध्यते। यदि तु दर्विपिठरादिगतान्नकरणत्वहोमसंबन्धाविनाभावो न कल्प्यते। न किंचिच्छ्रुतं दृष्टं वा नावकल्पते। तस्मादीदृशं दृष्टान्तवचनं कल्प्यं यद्यच्छूर्पमन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति। तदेतद्विशेषदृष्टमनुमानम्। लोकेऽपि तृणधूमदर्शनात्तृणाग्निरेवानुमीयते नाग्निमात्रम्। यथा च गमनं गोशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनोपादीयमानं सास्नादिमत्सामान्यप्रत्ययोत्तरकालं तद्गतमेव निमित्तत्वं प्रतिपद्यते न गन्तृमात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था तथा शूर्पगतान्नकरणहेत्वपदेशान्नान्यगतहेतुत्वप्रसङ्गः तत्रैतावानर्थः स्यात्। यद्यदन्नकरणसमर्थं शूर्पं तेन तेन होतव्यं न दर्विपिठरादिग्रहणम्। यथा बलवदुपध्मातेऽग्नौ दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपध्मातो न दहेन्न तु शङ्खादयो बलवदुपध्माता दहन्ति। तस्माद्व्यवस्था। यदि पुनः शूर्पगतान्नकरणव्यतिरेकेण महासामान्यं विवक्ष्यते ततो यद्यद्गृहीतं तस्य तस्य काचिदन्ननिमित्तता विद्यत इत्यव्यवस्थितत्वाद्धोमाक्षिप्तद्रव्यमात्रानुवादः सन्नर्थकोऽन्नकरणशब्दः। तस्मादन्नहेतुत्वेन स्तुतित्वमेव वरामिति ॥ ३० ॥

इति हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

* तदर्थशास्त्रादित्यारभ्य मन्त्रानर्थक्यमित्यन्तस्यैकसूत्रत्वेऽपि व्याख्यासौकर्यार्थमवयवशो विभज्य व्याख्यायत इति ज्ञेयम्।

अथेदानीं किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचनाः । किमु अर्थप्रकाशनेन यागस्योपकुर्वन्ति, उतोच्चारणमात्रेणेति । यद्युच्चारण त्रेण तदा न नियोगतो बर्हिर्देवसदनं दामि इत्येष बर्हिर्लवने विनियुज्येत । अभिधानेन चेत्, प्रकरणेन निर्ज्ञाताङ्गभावो नान्यत्रोपकर्तुं शक्नोतीत्यन्तरेणापि वचनं बार्हिर्लवन एव विनियुज्येतेति । तदेवमवगच्छामः । उच्चारणमात्रेणैवोपकुर्वन्तीति । कुतः । तदर्थशास्त्रात् ।

इहाऽऽनर्थक्यश्रवणात्केचिदेवं संदेहमुपन्यस्यन्ति 'किम अर्थवन्तो मन्त्रा उतानर्थका इति । तत्त्वयुक्तम्, स्पष्टे शब्दात्प्रतीतेऽर्थे नानर्थक्यं हि शङ्क्यते । 'अग्नौ दहति दृष्टे वा दग्धृत्वं किं विचार्यते' ॥ सर्वत्र हि कार्यदर्शनाच्छब्दानां शक्तयः कल्प्यन्ते । तच्चार्थप्रत्यायनं मन्त्रेष्वप्युच्चार्यमाणेषूपलभ्यते । न च विशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्येवमादिप्रतिज्ञामात्रसाध्योत्तराः पूर्वपक्षा भवन्ति । तस्माद् युक्तोऽयमुपन्यास इति मत्वाऽऽह किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचना इति । नन्वनेनैव हेतुनेदमपि न विचारणीयम् । नैषः दोषः । अर्थवतामपि वाक्यानां द्वैविध्यदर्शनात् । उच्चारणार्थप्रत्यायने ह्यविनाभूते तत्रान्यतरविवक्षया प्रयुज्यमानेऽपि किंचिन्नान्तरीयकं भवति । यद्यर्थप्रत्यायनं विवक्ष्यते तदोच्चारणमर्थात्, अथोच्चारणविवक्षा ततोऽर्थप्रत्यायनमनुषङ्गात् । यथा जपेषु विषविद्यासु चेत्यस्ति विचारावसरः । कथं पुनरस्य प्रमाणलक्षणेन संबन्धः । पूर्वमेवोक्तमेतत् । यथाऽऽम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्ययमेवात्र पूर्वपक्ष इति तदुत्तरेणैव च निराकाङ्क्षत्वान्न पुनरभिहितम् । एवं हि मन्यते यत्र सोऽरोदीदित्येवमादेः कथंचित्संबन्धापादनं, तत्र मन्त्रेषु कः संदेहस्तस्मादुपयोगविशेष एव चिन्तनीय इति । तत्र विधिस्तुतित्वे तावत्स्वयमेव निराकरिष्यति, अविधिसरूपत्वात् । प्रदेशान्तरविहितस्तुत्यसंभवाच्च । परिशेषात्स्वरूपप्रयोगे सत्यर्थोच्चारणयोः किं विवक्षितमिति विचार्यते । सामसु तु वाचकत्वाभावादात्मप्रयोगमात्राक्षराभिव्यक्तिपरत्वगतसंदेहः । कथं पुनः पूर्वपक्षवादिनः श्रुत्यसंयुक्तानां केषांचिन्मन्त्राणां प्रयोगसिद्धिः । केचिदाहुः । अप्रयोगार्थमेवासाव-

---

*मै. सं. १ । १ । २

यदभिधानसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं शास्त्रं निबध्नाति उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति* पुरोडाशं प्रथयतीति+ वचनमिदमनर्थकं यद्यर्थाभिधानेनोपकुर्वन्ति। अथोच्चारणमात्रेण, ततो वक्तव्यो विनियोग उक्तश्च। अतो नार्थाभिधानेन। यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नीयते नूनमक्षिभ्यां न पश्यतीति गम्यते।

विवक्षितार्थत्वे यतते। न ह्यनाश्रितार्थान्मन्त्रान् कश्चिदपि प्रयुङ्क्ते। अतो यच्च किमुच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति सिद्धवत्प्रयोगाभिधानं नैतदञ्जसैव द्रष्टव्यम्। अयं हि तत्र दुष्टोऽभिप्रायः यदि नामोच्चारणमात्रोपकारं वक्ष्यति। तत्र शक्ष्याम्यस्याप्रयोगं वक्तुमिति। यद्यपि प्रयोजनकथने बर्हिर्देवसदनं दामीत्ययं बर्हिर्लवनात्प्रच्याव्यते तद्देन प्रकारेण प्रयोगप्रच्यावनमेव द्रष्टव्यम्। अथ वा याज्ञिकदर्शनेनाविगानात्प्रयोगसिद्धिप्रविचार्येतरो विचारः। किमर्थं तु याज्ञिकप्रसिद्धिरुपेक्षिता यतः सैव तावद्युक्तायुक्तत्वेन न विचार्यते। तत्रायमभिप्रायः। सर्वथा तावद् दृढमेषां स्मृतिन्यायेन प्रयोगित्वमवस्थितं तच्च शक्यं बाधितुं तस्यैव त्विदं मूलं निरूप्यते तद्यदि पूर्वपक्षो भविष्यति ततोऽन्यप्रमाणाभावाद्विनियोजकश्रुत्यनुमानेन मूलं कल्पयिष्यामः सिद्धान्ते तु लिङ्गप्रकरणयोरेव मूलत्वाध्यवसानम् अथवैवं पूर्वपक्षेऽपि प्रयोगः। स्वाध्यायाध्ययनविधिनैव मन्त्राः पुरुषार्थं नीयन्ते तथा हि। दर्शपूर्णमासादिभिः रूपप्रकरणाभ्यां यावत्संस्पृश्यते तत्सर्वमुपकारकत्वेन स्वीक्रियते प्रयाजादिवाक्यानि मन्त्ररूपमपि च।

न च प्रयाजादिवाक्यान्यार्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्ते। मन्त्राः पुनः कर्मानौपयिकार्थाभिधायित्वात्तेनांशेनानपेक्षिताः स्तुतिविधिस्मृतीनां तु प्रकारान्तरेण सिद्धिरिति प्रयोगवचनेनैषां रूपमेवाङ्गीक्रियते, स्वाध्यायाध्ययनचोदनाऽपि प्रत्यासन्नतरमन्त्रस्वरूपमेव समर्प्य चरितार्थत्वान्न विप्रकृष्टमर्थाभिधानं यावद्गच्छति। प्रयाजादिवाक्येष्वपि तावद्रूपग्रहणमेव प्रसक्तमपि त्वस्याभिप्रेतार्थदानेन युक्तं न त्विह तथा किंचित्। शब्दे च

---

*वा० सं० १।२२; तै० सं० १।१।८।१। +तै० ब्रा० ३।२।८।४।

नन्वर्थवादार्थं भविष्यतीति चेत्, न हि । येन विधीयते तस्या वाक्यशेषोऽर्थवाद इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण विहितेऽर्थवादेन किंचिदपि प्रयोजनं क्रियते । अतो नार्थवादार्थं वचनम् ।

तथाऽभ्यादानसमर्था मन्त्रा उदाहरणम् लिङ्गादेवाऽऽदाने प्राप्ता वचनेन विधीयन्ते । तां चतुर्भिरादत्ते÷ इति । चतुः संख्यार्थमिति चेन्न । समुच्चयशब्दाभावात् ।

कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञायते । मन्त्राणां तु शब्द एव संभवति । अवश्यं ह्यर्थप्राधान्यपक्षेऽपि पुरुषः शब्दे नियोक्तव्यः । तद्व्यापारोत्तरकालत्वादर्थाभिधानस्य । तस्माद्रूपमेवाङ्गम् । तथा च तदर्थशास्त्रादीन्युच्यन्ते । परिहारसूत्रक्रमानुरोधेन विपर्यस्तान्युदाहरणान्यभ्याादानात्प्रभृति दातव्यानि । भाष्यकारस्तु यथातथोदाहृतैरपि कार्यसिद्धिं मत्वैवमुपन्यस्तवानुरु प्रथा उरु प्रथस्वेत्यादि । यथा, साक्ष इति । नीलीरोगाद्युपहतेन्द्रियस्य चक्षुरस्त्येवेति परैर्दृश्यते, परेण तु नायं मानमुपलभ्य न पश्यतीति ज्ञायते, तथा मन्त्ररूपमालोचयतामर्थप्रकाशनशक्तिबुद्धिर्यद्यपि भवति तथाऽपि परेण विनियोगं दृष्ट्वा स्वयं विनियोजकशक्तिर्नास्तीति गम्यते । ततश्चार्थात्तन्त्रत्वम् । अन्यथा स्वयमेव विनियुज्यते । नन्वर्थवादार्थमिति । लिङ्गप्रकरणानुमितमन्त्रविधिस्तुत्यभिप्रायम् । न हीतिच्छेदः । विधिनैकवाक्यतयाऽर्थवादाः स्तुत्यर्थाः कल्पिताः । प्रदेशान्तरस्थस्य तु प्रत्यक्षास्याऽऽनुमानिकस्य वा विधेरात्मनः समीपेऽर्थवादमपश्यतः स्वयं प्ररोचनाशक्त्याविर्भावेन व्यावृत्तापेक्षत्वान्न दूरस्थया स्तुत्या कार्यम् । तथाऽभ्यादाने रूपादेव प्राप्तत्वान्मन्त्राणां तां चतुर्भिरादत्त इत्यनर्थकं वचनम् । चतुःसंख्यामपि ब्रुवदेतन्मन्त्रगतामेव ब्रूयान्न क्रियागताम् । न ह्यन्यगुणोऽन्यगामी भवति । न च निष्क्रियत्वात्कर्माङ्गत्वेनोपदेष्टुं शक्यते । तेनैवं वाक्यं भवेद्य एते चत्वारस्तैरभ्यादानं कुर्यात्ते च प्रागेव वचनाच्चत्वार इत्यानर्थक्यम् क्रियानङ्गत्वादेव च संख्यायाः समुच्चयशब्दाभावाच्च प्रत्येकं च सामर्थ्याद्विकल्पः प्रसज्यमानो न शक्यो वार-

---

÷ तै० सं० ५।१।१

तथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते* इत्युदाहरणम्। रशनादाने प्राप्तस्य रशनादान एव शास्त्रं विनियोजकम्। तद्विवक्षितार्थत्वे न घटेतेति। ननु गर्दभरशनां परिसंख्यास्यति।

न शक्नोति परिसंख्यातुम्। परिसंचक्षाणो हि स्वार्थं जह्यात्, परार्थं च कल्पेत, प्राप्तं च बाधेत। तस्मान्न विवक्षितवचना मन्त्राः। अतो न प्रमाणं बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य रूपं बर्हिर्लवने विनियोगस्य।

वाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥

नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवन्ति। अग्निर्मूर्धा दिवः÷ इति, न विपर्ययेण। यद्यर्थप्रत्यायनार्था विपर्ययेणाप्यर्थः प्रतीयत इति नियमोऽनर्थकः स्यात्। अथोच्चारणविशेषार्था विपर्ययेऽन्यदुच्चारणमिति नियम आश्रीयते। तेन यतरस्मिन् पक्षे नियमोऽर्थवान् स ननूं पक्ष इति। नन्वर्थवत्स्वपि नियमो दृश्यते। यथा इन्द्राग्नी इति। युक्तं तत्र तत्। विपर्ययेऽर्थप्रत्ययाभावात्।

यितुम्। अस्मत्पक्षे पुनर्वचनगम्यत्वाददृष्टस्य न चतुर्थ्यः प्रागारित्वे प्रमाणमिति युक्तः समुच्चयः। उभयोरपि तावद्रशनयोरश्वगर्दभबन्धनार्थमादानमर्थप्राप्तत्वान्न विधीयते। यदि मन्त्रोऽपि रूपात्प्राप्तोऽनर्थकं वचनम्। परिसंख्येति परवर्जनार्थत्वात्तद्विषया बुद्धिरभिधीयते। साऽपि गर्दभरशनाया आदाने वा स्यान्मन्त्रे वा। उभयथा च त्रिदोषी। विधिपरः सन्न गृह्णत इति स्वार्थं जह्यात्। परस्य च वाक्यस्य गर्दभरशनां नेत्यस्यार्थे कल्पेत। प्राप्तं च रूपादर्थाद्वा मन्त्रमादानं वा बाधेत। अदृष्टार्थत्वे त्वन्धन्यायेन यत्रैव नीयते तत्रैव वर्तिष्यते। यदि चाश्वाभिधानीमिति संबन्धः स्यात्ततः परिसंचक्षीतापि न त्वसावस्ति। कारकाणां क्रियापरिहारेणान्योन्यसंबन्धाभावात्। तेन वाक्यमपि क्रिययैव संबध्नीयात्। एका च सा। प्रकरणापूर्वसंयोगश्चाविशिष्टस्तस्मान्न परिसंख्याप्रयोजनं कथयति। अतो न प्रमाणं बर्हिरित्यादि। तदा हि महाप्रयोगवचनेन सर्वे मन्त्राः केवल-

---

*श. ब्रा. १३।१।२।२। तै० सं० ५।१।२।÷ तै० सं० १।५।५।१।

बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥

बुद्धे खल्वपि पाठार्थे तदभिधानसमर्थो मन्त्रो भवति । अग्नीदग्नीन् विहर इति । स बुद्धे किं बोधयेत् । अथ तूच्चारणविशेषार्थाः, बुद्धेऽप्युच्चारणविशेषोऽवकल्प्येतेति । ननु पुनर्वचनात्संस्कारविशेषो भविष्यति । एवमस्मत्पक्षमेवाऽऽश्रितोऽसि । वचनमुच्चारम् । तद्धि शक्यते कर्तुं नार्थप्रत्यायनम् । तत्प्रतीतेऽशक्यम् । यथा सोपानत्के पादे द्वितीयामुपानहमऽशक्यत्वान्नोपादत्ते ॥

प्रधानार्थास्तत्प्रयोगावहिर्भाववृत्तयो नाङ्गैः संबध्येरन् । पाठक्रमानुरोधात्तु तदाऽपि नैव व्युत्क्रमेण प्रयोगः कर्माण्यनादृत्य सकृदेवानुवाकमध्यायं वा पठित्वाऽनुष्ठीयते ।

अग्निर्मूर्धेति योऽर्थः प्रतीयते स मूर्धाग्निरित्यनेनापीत्यनर्थको नियमः । यस्य त्वदृष्टार्थता तस्य क्रमान्यत्वे तदुच्चारणजन्यादृष्टप्रमाणाभावात्क्रमान्यत्वं न युक्तमिति नियमार्थवत्ता अथ नियतप्रत्यायनाददृष्टं कल्प्येत तदुच्चारणादेवोपपद्यते तदधीनत्वान्नियतप्रतीतेः । यस्तु दृष्टार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययसमासेषु नियमो दृश्यते यथेन्द्राग्नी नीलोत्पलं राजपुरुषश्चित्रगुर्निष्कौशाम्बिरिति । युक्तं तत्र विपर्ययेऽपशब्दार्थान्यत्वानर्थकप्रसङ्गात् । अजाद्यदन्तविशेषणत्वादिनिमित्तो हि तत्र नियतः पूर्वनिपातः स्मर्यते तेन ग्नीन्द्रावित्यसाधुत्वं पुरुषराज इत्यर्थान्यत्वं कौशाम्बिनिरित्यनर्थकत्वम् । यस्त्वग्नीन्द्रावीति क्वचित्प्रयोग. स च्छान्दसोऽग्नेर्वाऽभ्यर्हितत्वस्य विवक्षयेति मन्तव्यम् । तुल्यकक्षार्थप्रतीतावाविन्द्राग्नीपदमेव व्यवस्थितम् । नन्विहापि क्रमान्यत्वादमन्त्रत्वं स्यात् । तदेवार्थपरत्वे सति तदविनाशे तु किं निमित्तमिति न विद्मः । तेन मन्त्रप्रसिद्धौ वाक्यानियमादित्यपि सूत्रम् । अथ वाऽस्तवप्रकरणाधीतवाक्यनियमात् । न ह्यर्थाभिधानेऽन्यदीयस्याऽऽत्मीयस्य च विशेष. ।

अथ वा मन्त्रपौरुषेयवाक्ययोस्तुल्येऽर्थाभिधानसामर्थ्ये मन्त्रवाक्यानियमोऽदृ-

अविद्यमानवचनात् ॥ ३४ ॥

यज्ञे साधनभूतः प्रकाशयितव्यः । न च तादृशोऽर्थोऽस्ति यादृशमभिदधाति । यथा चत्वारि शृङ्गाः * इति । न हि चतुःशृङ्गं त्रिपादं द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किंचिद् यज्ञसाधनमस्ति । तदत्राभिधानार्थः किमभिदध्यात् । उच्चारणार्थे त्ववकल्प्यते । तथा मा मा हिंसीरित्यसत्यामपि हिंसायां किमभिदध्यात् ॥

अचेतनेऽर्थे खल्वर्थं निबन्धनात् ॥ ३५ ॥

अचेतनेऽर्थे खल्वर्थं निबध्नन्ति, ओषधे त्रायस्वैनमिति । अभि-

ष्टार्थः । अथ वाऽनेकध्यानादिस्मरणोपायप्रसङ्गे वाक्यनियमात् । न हि दृष्टेऽर्थे मन्त्रस्य ध्यानादेर्वा कश्चिद्विशेष इत्यदृष्टार्थता ।

न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीत्यवश्यं+ वात्रदग्नीधाऽऽत्मीयाः पदार्थाः प्रागेव कर्मप्रक्रमादवगन्तव्याः । तत्र प्रैषः पिष्टपेषणन्यायेनार्थं ज्ञापयितुमशक्नुवन्नदृष्टार्थो भवति । अथ स्मारको मन्त्र इत्युच्यते । तदपि नास्ति । ब्राह्मणज्ञानाभ्यासपाटवनिमित्तसंस्कारादेव तत्सिद्धेः । संस्काराभिव्यक्तिहेतुरपि पूर्वपदार्थसमाप्तिब्राह्मणमेव वा भविष्यति नार्थो मन्त्रैः । तत्र यदुच्यते संस्कारविशेषो भविष्यतीति नासावदृष्टादन्यः संभवत्यतः पूर्वपक्षापत्तिः । यदि हि प्रतीतोऽप्यर्थो नैव दृष्टं साधयति ततो यत्तद् दूरमपि गत्वाऽवश्यं कल्पनीयं तदुच्चारणादेव वरमिति ।

न चतुःशृङ्गादि किंचित्कर्म तत्संबन्धि वा प्रकृतौ विकृतौ वा विद्यते । यद्यपि च गुणवादेन किंचित्स्यात्तथाऽपि तदनुष्ठानाभावान्न तत्स्मृत्या कार्यम् । न च ज्ञायते क्व प्रदेशे प्रयुज्यतामिति । तत्र मन्त्रपाठक्रमानुरोधेनोच्चारणमापतवीति सिद्धः पूर्वः पक्षः । मा मा हिंसीर्मा मा संताप्समित्यादीनि तदिहाविधानादिविषयत्वादचेतनेऽर्थबन्धनादित्यत्राप्युदाहरणम् । इह त्वप्रसक्तायां हिंसायां प्रतिषेधानर्थक्यम् ।

---

* तै० आ० १०-१०-१७ । + जै० सू० ३८८ ।

धानेनोपकुर्वन्त एवंजातीयका ओषधिं पशुत्राणाय प्रतिपादयेयुः। न चासावचेतना शक्या प्रतिपादयितुम्। उच्चारणार्थे तु नैष दोषो भवति। तस्मादुच्चारणार्थाः। शृणोत ग्रावाणः× इति चोदाहरणम्।

अर्थविप्रतिषेधात्॥ ३६॥

अर्थविप्रतिषेधोऽपि भवति। अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति+। सैव द्यौस्तदेवान्तरिक्षमिति को जातुचिदवधारयेत्। अनवधारयंश्च किमभिधानेनोपकुर्यात्। उच्चारणमात्रे तु नैष विरोधो भवति। तस्मादुच्चारणार्था मन्त्राः। एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे, असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्यामिति÷ चोदाहरणम्॥

स्वाध्यायवदवचनात्॥ ३७॥

स्वाध्यायकाले पूर्णिकाऽवहन्तिं करोति। माणवकोऽवहन्तिमन्त्रमधीते। नासौ तेन मन्त्रेण तदभिधानमभ्यस्यति अक्षरानुपूर्व्या अवधारण एव यतते। येन च नाम प्रयोजनं तदभ्यसितव्यम्। अत उच्चारणाभ्यासादुच्चारणेन प्रयोजनमित्यवगच्छामः॥

ओषधे त्रायस्व, शृणोत ग्रावाण इति च संबोधनं कार्यनियोगाभिमुख्यकरणार्थम्। न चाचेतनस्याऽऽभिमुख्यं संभवति। न च पशुत्राणे प्रातरनुवाकश्रवणे वा प्रैषेण प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यानर्थक्यमर्थविवक्षायाम्।

द्युत्वमन्तरिक्षत्वं चादितेरेकानेकत्वं च रुद्रस्य विप्रतिषिद्धम्। न चैष विप्रतिषिद्धोऽर्थः कर्मौपयिकः। कथं वाऽदितिर्देवताऽन्तरिक्षं द्यौर्वा भवेत्। न च स्तुत्यर्थतयाऽपि हेतुद्वयं परिहर्तुं शक्यं ब्राह्मणे हि विधिशेषभूताः स्तुतयोऽर्थवत्यो भवन्ति। मन्त्रस्तुतिस्त्वप्रयोजनत्वान्नाऽऽदर्तव्या।

स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्मार्थत्वाद्यत्कर्मण्युपयोक्ष्यते तदभ्यसितव्यं तच्चैवं विद्वांसः सन्तो वृद्धाः शिष्यानक्षरावधारण एव प्रवर्तयन्ति संनिहितेऽप्यर्थे न तद्वचनाभ्यासे। तेनावश्यं तेषामुच्चारणमेवाङ्गत्वेनाभिप्रेतमिति।

× तै० सं० १।३।१३। + तै० आ० १।१३। ÷ वा० सं० १६। ५४

अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥

अपि च केषांचिन्मन्त्राणामशक्य एवार्थो वेदितुम् । यथा, अम्यक् सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे* इति । सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू + इति, इन्द्रः सोमस्य काणुका इति च । एते किं प्रत्याययेयुः । उच्चारणार्थे तु न दोषः । तस्मादुच्चारणार्था मन्त्रा इति ॥

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३९ ॥

अनित्यसंयोगः खल्वपि भवेन्मन्त्रेष्वभिधानार्थेषु । यथा किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः×इति । कीकटा नाम जनपदाः नैचाशाखं नाम नगरम् । प्रमगन्दो राजेति । यद्यभिधानार्थाः, प्राक् प्रमगन्दान्नायं मन्त्रोऽनभूतपूर्व

केचित्पदार्था ज्ञानेनाविज्ञेयाः । केषांचित्तु वाक्यार्थ एव न ज्ञायते । न च मन्त्रार्थः सत्तामात्रेणोपकरोति क्रियोवलायामस्मर्यमाण इति यदेकान्तेन शक्यं कर्तुमुच्चारणं तदेव कार्यमित्यवधार्यते ।

अर्थप्रकाशनपक्षे यस्य योऽर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्यः । केचिच्चानित्यैरकर्माङ्गभूतैश्चार्थैरर्थवन्तो मन्त्रा लक्ष्यन्ते यथा किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव इति । अयं हि वृद्धेनाध्येतॄणां स्मरणेन विश्वामित्रस्याऽऽर्षं गम्यते । तेन किल कर्मार्थं धनं प्रार्थयमानेनेन्द्रोऽभिहितः । त्रैलोक्याधिपते याः कीकटेषु जनपदेषु गावस्तास्तव किं कुर्वन्ति । ते हि नास्तिकाः किं क्रतुनेति वदन्तो न किंचित्कर्मानुतिष्ठन्ति । अतश्च ता नाऽऽशिरं सोमसंस्कारार्थं दुहते न घर्मं तपन्ति । न घर्मतपने पयोदानेन साधनीभवन्ति । तस्मात्प्रमगन्दस्य कीकटाधिपतेर्यद्वेदोधनं तदस्माकं नैचाशाखं नगरमाभर । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भकारः । अथ वाऽस्मान्प्रति तद्विभृहि धारय पोषय चेत्यतेन्नो मघवन्रन्धया साधयास्माकमिति । छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्येतादृवाक्षिवं तथा सत्यादिमदर्थाभि

---

*ऋ. सं. २.८ । +ऋ. सं. ८।६।२ । ×ऋ. सं. ३।३।२१ ।

इति गम्यते। तदेभिस्तदर्थशास्त्रादिभिः कारणैर्मन्त्राणामविवक्षितवचनता ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षः।

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥ सि०

अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमानानां वेदे च पदानामर्थः। स यथैव लोके विवक्षितस्तथैव वेदेऽपि भवितुमर्हति नैवम् लोके तैरर्थैरवबुद्धैः संव्यवहारः। इह देवताभिरप्रत्यक्षाभिर्यज्ञाङ्गैश्चाचेतनैः संलापे न कश्चिद्यज्ञस्योपकारः। यद्यदृष्टं परिकल्प्येत, उच्चारणादेव तद्भवितुमर्हति। यद्धि कर्तव्यं, तत्प्रयोजनवत्, उच्चारणं च न कथंचित् कर्तव्यं, यद्यपूर्वाय यद्यर्थाय। यद्यथो न प्रत्याय्यते न किंचिदनर्थकम्। यदि न प्रयुज्यते समाम्नानानर्थक्यम्। तस्मादुच्चारणादपूर्वम्। तथा च तदर्थशास्त्राद्युक्तम् तदुच्यते। अर्थप्रत्यायनार्थमेव यज्ञे मन्त्रोच्चारणम्। यदुक्तं न देवताभिर्यज्ञाङ्गैश्च संलापे प्रयोजनमस्तीति यज्ञे। यज्ञाङ्गप्रकाशनमेन प्रयोजनम्। कथम्। न ह्यप्रकाशिते यज्ञे यथाङ्गं च यागः शक्योऽभिनिर्वर्तयितुम्। तस्मात्तन्निर्वृत्त्यर्थमर्थप्रकाशनं महानु-

---

धानाद्वेदस्य कृत्रिमत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यते। न चान्यो मन्त्रार्थः शक्यते वक्तुम् प्रतीतेः। अतोऽर्थसदसद्भावावनादृत्याक्षरोच्चारणं फलवदाश्रयणीयमिति ॥ ३ ॥

मन्त्रोच्चारणं तावदक्षरग्रहणेन निराकाङ्क्षितं न साक्षात्क्रत्वङ्गत्वं प्रतिपद्यते। अक्षराणां च द्रव्यवदनितिकर्तव्यतात्मकत्वात्प्रकरणेनाग्रहणम्। एवं पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थप्रत्ययेन नैराकाङ्क्ष्यादग्रहणम्। वाक्यार्थप्रत्ययस्त्वकृतार्थः प्रकरणे विपरिवर्तमानः क्रियात्मकत्वात्प्रयोगवचनाकाङ्क्षितः कर्मसमवेतानुष्ठास्यमानार्थस्मृतिफलत्वेनेतिकर्तव्यता भवति। तत्रादृष्टकल्पनानिमित्ताभावः। समाम्नानान्यथानुपपत्त्या हि तत्कल्प्येत नोपपन्नेऽर्थवत्त्वे। यद्यपि च तत्कल्पनावसरो भवेत्तथाऽपि कामं वाक्यार्थप्रत्ययादेव न त्वौपयिकार्थप्रतीतिनिराकाङ्क्षाद्वाक्यात्। अवश्यं च दृष्टादृष्टयोर्विनियुज्यमानस्य प्रमाणमुपन्यसितव्यम्। इह च

पकारः कर्मणः, तच्च करोतीत्यवगम्यते। तस्मादस्त्यस्य प्रयोजनम्। तच्च दृष्टं न शक्यमपवदितुं नार्थाभिधानं प्रयोजनमिति। नन्वर्थाभिधानेनोपकुर्वंस्तु, तां चतुर्भिरादत्त इत्येवमाद्यनर्थकं भवतु न जातुचिदुपजानीमहे दृष्टमर्थाभिधानस्योपकारकत्वम्॥ ३०

अथ किं तच्छास्त्रमनर्थकमेव। न हि—

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः॥ ३३॥

यदुक्तं, तां चतुर्भिरादत्त इति समुच्चयशब्दाभावान्न समुच्चयार्थ

प्रकरणाददृष्टार्थता लिङ्गाच्च दृष्टार्थता। न च प्रकरणमशक्येऽर्थे विनियोक्तुमर्हतीत्येकान्तेनैतदापतति यच्छक्नुयात्तन्मन्त्रेण कुर्यादिति। न चासावदृष्टं शक्नोतीति लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं विद्यते। तस्मादुभयोर्लिङ्गप्रकरणयोर्दृष्टार्थप्रयोगेणैकवाक्यता। एवं च सति याज्ञिकप्रयोगप्रसिद्धेर्न मूलान्तरकल्पनाक्लेशो भविष्यति अतः स्वाभाविकमेवार्थप्राधान्यमवस्थितम्। नैवमिति। न दृष्टोऽर्थो निर्वृत्त इत्येतावतैव तादर्थ्यमवसीयते। पुरुषार्थानुपयोगेन स्वाध्यायाध्ययनविधेरानर्थक्यात् न च बुद्धशास्त्राविद्यमानवचनाचेतनार्थबन्धनान्मन्त्रार्थोपयोगः। तत्र यदि दूरेऽप्यदृष्टकल्पनातो न मुच्यामहे ततोऽविक्रमकारणाभावादुच्चारणादेव कल्पनीय-।

उभयवादिसिद्धत्वादुच्चारणकर्तव्यतायास्तत्प्रभवत्वाच्चादृष्टकल्पनस्य। तत्रोच्यते यज्ञे यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनमिति यद्यपि लोकवच्चैर्न संव्यवहारस्तथाऽपि तत्स्वरूपप्रकाशनमात्रमेवानुष्ठातॄणामुपकरिष्यति। अतश्च यावन्मात्रमेवानौपयिकं संबोधनादि कामं तन्न विवक्ष्येत न तु तद्वशेन सर्वमेव त्यक्तव्यं न ह्यैकरूप्यं नाम केनचिल्लियतम्। तस्माद्यथादर्शनाभ्युपगमाद्वार्हिर्देवसदनं दामीत्येवमादीनां तावदविहतप्रथंप्राधान्यम्। तां चतुर्भिरादत्त इत्यत्रापि वदामः २॥

यद्यपि मन्त्राः नाप्ताः सामर्थ्येन तथाऽपि चतुःसंख्यामादाने विधास्यति। तत्रारुणैकहायनीन्यायेन परस्परानियमे सति मन्त्रगतचतुःसंख्याविशिष्टमादानं

मिति । चतुःसंख्याविशिष्टमादानं कर्तव्यमिति वाक्यादवगम्यते । तदेकेन मन्त्रेण गृह्णीयादिति ॥ ३३ ॥

परिसंख्या ॥ ३४ ॥

परिसंचक्षाणे च, इमामगृभ्णन्नित्यश्वाभिधानीमादत्त इति त्रयो दोषाः प्रादुःष्युरिति । नैवं संबन्ध इत्यादत्त इति । कथं तर्हि, इत्यश्वाभिधानीमिति । लिङ्गाद्दर्शनामात्रे शब्दात्तु विशेषेऽश्वाभिधान्यामिति ।

चोदितं समुच्चयादृते कर्तुं न शक्यत इत्यर्थात्समुच्चयफलम् । अथ वा यावल्लिङ्गानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमारभ्यन्ते तावदनेन प्रत्यक्षवचनेन चतुःसंख्याविशिष्टास्ते विहितास्तेनाप्राप्तविधिरेव वचनम् । तत्र तु विनाऽप्येतेन मन्त्रेष्वर्थात्प्राप्तवत्सु तत्परत्वे मन्दं फलमित्यनन्यलभ्यचतुःसंख्यार्थं तस्योपदेशः ॥ ३३ ॥

यावद्धि मन्त्राम्नानमनवगतप्रयोजनं प्रकरणी चाकृतार्थस्तावद्यत्तत्सिद्ध्यर्थं कल्प्यते तत्सर्वं वैदिकं भवति । नैराकाङ्क्ष्योत्तरकालं तु कल्पितमपि पौरुषेयत्वादप्रमाणं स्यात् ।

न च श्रुतिमकल्पयित्वा लिङ्गादेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वक्ष्यते । तदेतदाह । सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकं तच्चास्य नास्तीति । यदैव हि प्रकरणादनेन यजेत रशनां वा गृह्णीयादिति कल्पयितुमिष्यते तदैवाश्वाभिधानीमित्यनेनापहारो मन्त्रस्य । यदपि नैवं संबन्ध इत्यादत्त इति कथं तर्हीत्यश्वाभिधानीमिति । तत्कारकसंबन्धासंभवात्क्रिययैव सह सामान्याभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । तस्मान्नाऽऽदानमात्रे विधीयते किं तर्ह्यश्वाभिधानीविशिष्टे । अथ वा फलतः पश्चात्तनकारकसंबन्ध उपन्यस्यते । सर्वथा दर्शशास्त्रता नास्ति । यदि हि यदेव मन्त्रवचनात्प्राप्नुयात्तदेव प्रत्यक्षवचनोच्यते ततो वयमुपालभ्येमहि । नन्वेवमप्राप्तविधिरेवायं संजात इति न वक्तव्यं परिसंख्येति । फलेनैवमभिधानाददोषः । सर्वत्र हि परिसंख्याशब्दादेवकाराद्वा विना न श्रुत्या परिसंख्या नियमो वोच्यते विधिरेव त्वेवंजातीयकस्य फलेनैवं व्यपदेशः । कस्तर्हि

सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकम्। तच्चास्य प्रकरणाम्नानानुमितं वाक्यं नास्ति। कतरत्तत्। एतेन मन्त्रेणाऽऽदानं कुर्यादिति यस्मिन्सति रशनामात्रे लिङ्गात्प्राप्नोति। अश्वाभिधान्यां तु प्रत्यक्षमेव वच·

विधिनियमपरिसंख्यानां भेदः। उच्यते। विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते॥ विधिरेव हि केनचिद्विशेषेणैवं भिद्यते। तत्र योऽत्यन्तमप्राप्तो न च प्राप्स्यति प्राग्वचनादित्यवगम्यते तत्र नियोगः शुद्ध एव विधिर्यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति। यत्र तु प्राग्वचनात्पाक्षिकी प्राप्तिः संभाव्यते तत्राप्राप्तिपक्षं पूरयन्यो विधिः प्रवर्तते स नियन्तृत्वान्नियम इत्युच्यते यथा व्रीहीनवहन्तीति। तण्डुलनिष्पत्त्यर्थाक्षेपादेव तत्सिद्धेर्न तत्प्राप्तिमात्रं विधेः फलं किं तर्ह्यप्राप्तांशपूरणम्। तदप्राप्तिपक्षे च तण्डुलैरुपायान्तराण्याक्षिप्येरन्, पूरणे तु सति या तेषां निवृत्तिरसावर्थान्न वाक्यात्। न च तद्द्वारणं नियमः। परिसंख्या हि तथा स्यात्। प्रत्यासन्नावाऽवहन्तिनियततामुत्सृज्य नान्यनिवृत्तिफलकल्पनावसरः। तत्प्रसक्तिद्वारा त्ववहन्तेरनियतिरासीदिति नियमान्तर्गतैवार्थान्निवृत्तिर्गम्यते न च प्राप्ते सति विधिरयं प्रवृत्तो येनास्यान्यनिवृत्त्यर्थता कल्प्येत। प्रागेव। तु प्रवर्तमानेनार्थस्य प्रापकशक्तिनिरोधादन्याप्राप्तिः कृता सा चार्थलभ्येति न तथैव व्यपदिश्यते। यः पुनः प्राङ्नियोगात्तत्र चान्यत्र च प्राप्नुयादिति संभाव्यते यत्र वा यच्चान्यच्च सा परिसंख्या यथाऽत्रैवोदाहृते यथा च गृहमेधीये पञ्चमे पक्षे। अत्रापि च न प्राप्ते सत्येषा प्रवर्तते प्रापकस्य शास्त्रस्याननुमितत्वात्। कथं तर्हि। यद्येतद्वाक्यं नाभविष्यत्तत एनं प्राप्स्यदिति। सर्वस्य प्रत्यक्षस्य वाक्यस्य नानुमानिकवाक्यप्रतिबन्धमात्रं फलमिष्यते। किं हि तेन पठितेन यस्यान्यतोऽप्यर्थः सिध्यति तदर्थं गर्दभरशनानिवृत्तिः फलं कल्प्यते। तेनैवं कल्प्यते कृत्वाचिन्तान्यायेन यदि नामैवं वाक्यं न भवेत्ततः कीदृशमनुष्ठानं स्यात्। तत्र मन्त्रप्राप्तिस्तावदेकान्तेन सिध्येदश्वाभिधान्यां तद्वदेव तु गर्दभरशनायामपि प्रसज्येत।

यदा त्वनेन वाक्येन प्रत्यक्षेण नैराकाङ्क्ष्यादविनियोग। समर्थवाक्या·

नम् । अस्मिन्सति तदानुमानिकं नास्ति । तेन गर्दभरशनायां न प्राप्तिरेवेति ॥ ३४ ॥

अर्थवादो वा ॥ ३५ ॥

उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यर्थवादार्थेन पुनः श्रुतिः, यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति । ननु × नायं मन्त्रस्य वाक्यशेषो न च प्राप्तस्य स्तुत्या प्रयोजनम् । नायं मन्त्रस्य विधिर्न संस्तवः ।

नुमानं निषिद्धं तदा केवलाश्वाभिधानीविषयत्वासिद्धिरित्यपौनरुक्त्यादर्थवद्वाक्यम् । ॥ ३४ ॥

यद्यपि प्रदेशान्तरस्थत्वान्मन्त्राविधानं न स्तूयते तथाऽपि प्रथनविधानात्तत्प्ररोचनया च सकलं वाक्यमर्थवत् । तस्य ह्येतदेवोत्पत्तिवाक्यम् । ननु च पुरोडाशान्यथानुपपत्तिप्राप्तत्वात्प्रथनं न विधातव्यम् । नैतन्नियोगतः प्राप्नोति । द्रुततरं हि पिष्टमप्रथितमपि प्रथेत । विधाने तु सति तादृशं कर्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति । एवं चाध्वर्युकर्तृकताऽपि सिध्यति । पठ्यमानं ह्याध्वर्यवसमाख्यां लब्ध्वा कर्तृविशेषं नियच्छति । अर्थप्राप्तं त्वसमाख्यातत्वान्नं नियामकं स्यात् । एवमर्थं च यद्यप्येकान्ततोऽर्थात्प्राप्नुयात्तथाऽपि वाक्येनैव प्रापयितव्यम् । तस्मादुपपन्नां प्रथनस्तुतिः । एवमपि यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीत्यनेन स्तुतौ सिद्धायां मन्त्रग्रहणमनर्थकम् । न । मन्त्रस्यैव स्तुत्यर्थमुपादानात्, प्रथनं कर्तव्यं तस्य हि क्रियमाणस्यायं मन्त्रः साधनं भवति । तत्र चोरु वै यज्ञपतिः प्रथितो भवतीति गुणो लभ्यते । किमेतदेवास्य फलमिति नेत्याह । स्तुत्यर्थमेव तद्द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति न्यायात् । यद्यप्यत्र करणमन्त्राभिहितत्वात्फलं कल्प्यते तथाऽपि ब्राह्मणे तावत्तत्संकीर्तनमेकान्तेन स्तावकम् । मन्त्रोऽपि तु लिङ्गविनियोज्यो न

×नन्विति भाष्येण ब्राह्मणाम्नातस्य वाक्यस्य मन्त्रकाण्डाम्नातमन्त्रविशेषगत लिङ्गप्रकरणानुमितविधिशेषत्वासंभवादर्थवादत्वं न युक्तमित्येवं पूर्वपक्ष्युक्तामाशङ्कामनुभाष्य सत्यमित्यादिना मन्त्रस्तुत्यसंभवेऽपि प्रथनस्तुतिर्भविष्यतीति समाधत्ते ।

प्रथनमेव तत्र स्तूयते। मन्त्रः पुना रूपादेव प्राप्त इहानूद्यते प्रथनं स्तोतुम्। इत्थं प्रथनं प्रशस्तं यत्क्रियमाणमेवंरूपेण मन्त्रेण क्रियते। कस्तदा भवति गुणः। यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिः प्रथयति। किमेतदेवास्य फलं भवति। नेति ब्रूमः। स्तुतिः कथं भाविष्यतीत्येवमुच्यते।

फलकल्पनायै प्रभवति। कारणविभक्तिविनियुक्तानां हि सकलोपयोगान्यथानुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता लिङ्गानुमिता पुनः श्रुतिराकाङ्क्षावशेन क्रियाप्रकाशनमात्रविनियोगायैव ज्ञायते। तेनैवंजातीयको मन्त्रोऽपि प्रधानफलसंकीर्तनात्मिका स्तुतिरेवाभ्युपगन्तव्या कथमसति प्रथन इति कस्यायं प्रश्नः किं विध्युद्देशवर्तिनः पुरोडाशप्रथनस्याथार्थवादगतस्य यज्ञपतिप्रथनस्येति। द्विधाऽपि चायुक्तं पुरोडाशप्रथनं तावद् विधीयमानत्वादेव न प्रष्टव्यम्। न च मन्त्राभिधानात्तस्यास्तित्वं किं तर्हि स्वरूपसद्भावादित्युत्तरमप्यसंबद्धम्। अथ पुनरितरार्थवादन्यायेन कथमरुदतीतिवत्प्रश्नः ' तथाऽप्युत्तरमसंबद्धम्। मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशमिति पुरोडाशेन संबध्यते न यजमानेन। तस्मादग्रन्थ इति केचित्। उभयथाऽपि त्विदमदुष्टम्। अस्तु तावत्पुरोडाशप्रथने। तत्र हि याज्ञिकानां केषांचिदयं मन्त्रः कृत्वा प्रथनमभिमर्शने प्रयुज्यते सोऽयं स्वसिद्धान्तेन पृच्छति कथमसति वृत्ते प्रथने प्रयुज्यमानेनानेन प्रथयतीति।

तत्राभ्युपेत्यवादेनोत्तरं मन्त्राभिधानादिति। यद्यपि प्रथनं प्रथमकृतत्वान्नास्ति मन्त्रेण तु सत्तयोच्यत इत्युपपन्नः शब्दार्थः। अथ वा सर्वप्रयोजकव्यापाराणां प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वमर्थरूपेण स्थितमिति शब्दैरपि तथैव प्रवर्तितव्यम्। इह च स्तुतिविषयसिद्ध्यर्थं प्रथयतीत्येतद्विधीयत इत्युक्तम्। तत्राऽऽह नायं विधिः संभवति विषयानुपपत्तेः। प्रयोजकव्यापारो हि प्रवर्तमानस्तद्द्वारः स्यात् स चानुपात्तप्रयोज्यव्यापारत्वान्न प्रतीयते तेन यथा यजेतेत्यनुक्ते याजयतीति नोच्यते तथेह प्रथेतेत्यनुक्ते प्रथयतीति न वाच्यम्। न चेह पुरोडाशः प्रथेत तेन वा प्रथितव्यमित्युपादानमस्ति। तस्मिन्नसति प्रथयतीत्यनुपपन्नम्। तदुपपादयति मन्त्राभिधानादिति प्रतीकगृहीतमन्त्रोपात्तप्रयोज्यव्यापारं हि

कथमसति प्रथने प्रथयतीति शब्दः । मन्त्राभिधानात् मन्त्रेण पुरोडाशमध्वर्युः प्रथस्वेति ब्रूते। यश्चैवं प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयति यथा यः कुर्विति ब्रूते स कारयति ॥ ३५ ॥

अविरुद्धं परम् ॥ ३६ ॥

यदुक्तं पदनियमस्यार्थव्यवादविवक्षितार्था मन्त्रा इति । काममनर्थको नियमो न दृष्टमप्रमाणम् । नियतोच्चारणमदृष्टायेति चेत्, अविरुद्धा अदृष्टकल्पनाऽस्मत्पक्षेऽपि । एवं प्रत्याय्यमानमभ्युदयकारि भवतीति ॥ ६ ॥

संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणं प्रथयतीति विधत्ते। यश्च प्रथस्वेति ब्रूत इत्यनेन पुरोडाशकर्तृकां क्रियामध्वर्युः प्रेष्यतीत्येतद्दर्शयति । यद्यपि च संभाव्यमानक्रियाणां प्रयोज्यानामनुपादायापि व्यापारं शब्देन प्रयोजकव्यापारः सिध्यतीत्येतदप्युत्तरं संभवति तथाऽपि तूत्तरविभवादुपादानपूर्वकत्वैवोक्ता। अथ वाऽस्तु यजमानप्रथने कथमसतीति सर्वस्तुतीनां किंचिच्छब्दगतमर्थगतं वाऽऽलम्बनमुक्तम् । तदत्र किंनिबन्धना स्तुतिरिति । तदभिधीयते । मन्त्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रवर्तिष्यते। मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं ब्रूत इति न पुरोडाशप्रथनोपादानाभिप्रायं किं तर्हि पुरोडाशं ब्रवीति, उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति। प्रथस्वेत्यपीतिकरणः धर्भृत्यर्थान शब्दपदार्थतायै। यश्च प्रथस्वेति ब्रूत इत्यपि तदाद्यर्थ एव । प्रथतामिति ब्रूत इत्यर्थः। यश्चैवं ब्रूते स प्रथयत्यनेनैव । गुणवादात् । अथ वा तदाचष्ट इत्येवं मुख्यमेव प्रथयतीत्यर्थमाश्रित्य प्रथनबुद्ध्या सिद्धा स्तुतिः ॥ ३८ ॥

अदृष्टार्थोच्चारणवादिनोऽपि तन्नियमादपरमवश्यं कल्पनीयमदृष्टं तन्ममापि प्रत्यायननियमाद्भविष्यतीत्यविरोधः एतेन मन्त्रत्वादिनियमः प्रत्युक्तः। सत्स्वप्युपायान्तरेषु विशिष्टानुपूर्वीमन्त्रविशेषाम्नानादुपायान्तरनिवृत्तौ नियमादृष्टमात्रकल्पनया सिद्धमर्थाभिधानम् ॥ ३६ ॥

येयं संप्रैषे अग्नीदग्नीनित्यत्र बुद्धबोधनासंभवादभिधानकर्मगर्हाऽभिहिता-

अथ यदुक्तं प्रोक्षणीरासादयेति बुद्धबोधनमशक्यमत उच्चारणाददृष्टमिति । तन्न । कर्तव्यमित्यपि विज्ञातेऽनुष्ठानकाले स्मृत्या प्रयोजनम् । उपायान्तरेणापि सा प्राप्नोति । अतोऽनेनोपायेन कर्तव्येति नियमार्थमाम्नानम् । संस्कारत्वात् ॥ ३७ ॥

अभिधानेऽर्थवादः ॥ ३७ ॥

चत्वारि शृङ्गा इत्यसदभिधाने गौणः शब्दः । गौणी कल्पना प्रमाणवत्त्वात् । उच्चारणाददृढमप्रमाणम् । चतस्रो होत्राः शृङ्गाणीवाऽस्य । त्रयोऽस्य पादा इति सवनाभिप्रायम् । द्वे शीर्षे इति पत्नीयजमानौ । सप्त हस्तास इति च्छन्दांस्यभिप्रेत्य । त्रिधा बद्ध इति त्रिभिर्वेदैर्बद्धः । वृषभः कामान्वर्षतीति रोरवीति शब्दकर्मा, महो देवो मर्त्यानाविवेशेति, मनुष्याधिकाराभिप्रायम् । तद्यथा चक्रवाकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवालकेशी नदीति नद्याः स्तुतिः । यज्ञस

साऽप्यनुपालम्भः । स्मरणसंस्कारार्थत्वात् । बुद्धीनां हि क्षणिकत्वात्स्वाध्याय कालोत्पन्नानां न प्रयोगकालं यावदवस्थानं तत्रावश्यं केन चिद्ध्यानादिनाऽनुसंधाने कर्तव्ये मन्त्रो नियम्यते ।

अथ वा संस्कारत्वादिति । यदि हि बोध एवावतिष्ठते ततोऽनवकाशत्वं भवेदिह तु तदीयसंस्कारमात्रावस्थानात्तदभिव्यक्तिद्वारेणास्ति ज्ञानोत्पत्त्यवसर इति न मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३७ ॥

चत्वारि शृङ्गेति रूपकद्वारेण यागस्तुतिः कर्मकाल उत्साहं करोति । हौत्रे त्वयं विषुवति* होतुराज्ये विनियुक्तः । तस्य चाऽऽग्नेयत्वादहश्चाऽऽदित्यदैवतत्वसंस्तवादित्यरूपेणाग्निस्तुतिरुपवर्ण्यते । तत्र चत्वारि शृङ्गेति दिवसयामानां ग्रहणम् । त्रयो अस्य पादा इति शीतोष्णवर्षाकालाः । द्वे शीर्षे इत्ययनाभिप्रायम् । सप्त हस्ता इत्यश्वस्तुतिः । त्रिधा बद्ध इति सवनाभिप्रायेण वृषभ इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुतिः । रोरवीति स्तनयित्नुना । सर्वलोकप्रसिद्धेर्महान्देवो

* गवामयनान्तर्गत एकाहो विषुवानिति ।

मृद्धये साधनानां चेतनसादृश्यमुपपादयितुकाम आमन्त्रणशब्देन लक्षयति ओषधे त्रायस्वैनमिति, शृणोत ग्रावाण इति। अतः परं प्रातरनुवाकानुवचनं भविष्यति, यत्राचेतनाः सन्तो ग्रावाणोऽपि शृणुयुः, किं पुनर्विद्वांसोऽपि ब्राह्मणा इति। इत्थंचाचेतना अपि ग्रावाण आमन्त्र्यन्ते ॥ ८ ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ३९ ॥

अदितिर्द्यौरिति गौण एष शब्दः। अतो न विप्रतिषेधः। यथा त्वमेव माता पितेति, तथैकरुद्रदैवत्यै एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोध ॥ ३९ ॥

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४० ॥

यत्त्वकर्मकालेऽवहान्तिमन्त्रेण माणवको न पूर्णिकाऽवहान्तिं प्रकाशयितुमिच्छतीति। अयज्ञसंयोगाद्, न यज्ञोपकारायैतत्प्रकाशयितुमिच्छाति। ननु प्रकाशनानभ्यासोऽक्षराभ्यासश्च परिचोदितः। उच्यते। सौकर्यात्प्रकाशनानभ्यासो दुर्ग्रहत्वाच्चाक्षराभ्यासः ॥ ४० ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४१ ॥

मर्त्यानाविवेशेत्युत्साहकरणोपकारेण सर्वपुरुषहृदयानुप्रवेशात्। एवमनेन मार्गेणास्ति तावद्धर्मसाधनस्मृतिः ॥ ३८ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरिति। नात्र द्युत्वादीनि विवक्षितानि किं तर्हि दिवौ प्रकाशयितव्यायामविद्यमानविप्रतिषिद्धधर्मोपादानं स्तुत्यर्थम्। गुणवादेन त्वौदुम्बराधिकरणवत्संवादो योजयितव्यः ॥ ३९ ॥

यद्यपि पूर्वपक्षेऽयमाभिप्रायो नोपन्यस्तस्तथाऽपि संभवादुपन्यस्यते। यदि हि स्वाध्यायकालेऽर्थवचनमुपयुज्येत ततस्तदाश्रीयेत न त्वेवमस्ति कर्मभिरसंयोगात्। तदनभ्यासस्तु प्रोक्षणादिवत्सौकर्यात् ॥ ४० ॥

यत्तु परं कारणमविज्ञेयत्वमुक्तं तदयुक्तम्। सत एवार्थस्य पुरुषापराधेना-

विद्यमानोऽप्यर्थः प्रमादालस्यादिभिर्नोपलभ्यते । निगमनिरुक्तव्या

विज्ञानात् । तत्र चार्थप्रकरणसूक्तदेवतार्षनिगमनिरुक्तव्याकरणज्ञानान्यधिगमोपायाः तेषां ह्येवमर्थमेवं परिपालनम् । यथैव च व्याकरणेन नित्यपदान्वाख्याने क्रियमाणे लोपविकारादीनामुपायत्वेनोपादानमव्युत्पन्नाश्च तैरेव पदोत्पादनमिव मन्यन्ते । तथाऽत्र नित्यवाक्यार्थप्रतिपत्त्यावार्षोपाख्यानमनित्यवदाभासमानमुपायत्वं प्रतिपद्यते । तत्र यथा कश्चिद्व्याचक्षाणः पदवदवयवादीनां चेतनत्वमिवाध्यस्य विशेषबाधादिव्यापारं निरूपयत्येतेनैवमुक्तोऽयमेवं प्रत्याहेति । यथा च पूर्वपक्षोत्तरपक्षवादिनौ व्यवहारार्थं कल्पितावेवमृष्यार्षेयविषया कल्पना । अथ वा परमार्थेनैवेदमृषिभिस्तथोक्तं न तु स मन्त्रस्तैरेव कृतस्तदानीं वा पुरुषान्तरेष्वसन्नेव तेषामाविर्भूतः । तर्हि यथाऽद्यत्वेऽपि कश्चित्प्रकृतार्थविवक्षायां तदर्थं वाक्यमुपादित्समानस्तदर्थसरूपं मन्त्रं श्लोकं वाऽन्यदीयं स्मृत्वा स्ववाक्यस्थाने प्रयुङ्क्ते तत्प्रत्ययेन चान्ये तदर्थमवधारयन्त्येवमिहापि वेदार्थविद्भिस्तद्वासितान्तःकरणैर्भृग्वादिभिरात्मीयव्यवहारेषु श्रुतिसामान्यरूपेण विशिष्टार्थप्रत्यायनार्थं मन्त्रा प्रयुक्तास्तद्बलेन चास्मदादीनां तदनुरूपाऽनित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति । प्रत्ययदृढत्वार्थमेव चाऽऽर्षसंस्मरणम् । तत्रैवमुपाख्यानं स्मरन्ति । यथा किल भूतांशो नाम कश्चिदृषिर्जरामरणनिराकरणार्थी सृण्येवेत्येवमादिना सूक्तेनाश्विनौ स्तुतवान् । भूतांशो अश्विनोः काममप्रा इति चान्ते संकीर्तनात्तस्याऽऽर्षमाश्विनं सूक्तमिति च द्योतितम् । तत्र सृणिरङ्कुशः सरणसाधनत्वात्तमर्हन्तौ तत्र वा साधू इति सृण्यात्वर्थात्कुञ्जरौ । आकारश्छन्दसि द्विवचनादेशः । ताविवात्यर्थं जृम्भमाणावष्टाङ्गप्रहरणव्याप्तौ जर्भरी । तुर्फरीतु हिंसन्तौ । नितोशतिर्वधकर्मा तत्कारिणौ नैतोशौ—योद्धारौ ताविव तर्फरी त्वरमाणौ हिंसकाविति वा । पर्फरीका शोभायुक्तौ । उदन्यतिः पिपासार्थः तत्र जातौ, उदन्यजौ प्रावृषिजौ चातकौ जेमनावुदकवन्तौ जेमशब्दात्पामादिविहितो मत्वर्थीयो नप्रत्ययः । तौ यथोदकलाभेन मत्तौ भवतस्तथा यौ मदेरू तौ मे जरायुमरायु जरामरणधर्मकमर्थाच्छरीरमजरममरं च कुरुतामिति

करणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्यः। यथा सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि द्विवचनान्तानि लक्ष्यन्ते। अनेन अश्विनोः काममप्रा इत्याश्विनं सूक्तमवगम्यते। देवताभिधानानि च घटन्ते जर्भरीत्येवमादीनि। अवयवप्रसिद्ध्या च लौकिकेनार्थेन विशेष्यन्ते। एवं सर्वत्र॥ ४१॥

वाक्यशेषः। तेनैवं वाक्यार्थो यावङ्कुशचोदिताविव कुञ्जरौ सर्वतो जृम्भमाणौ शत्रूणां निहन्तारौ भवतो हिंस्राविव च हिंसनव्यापृतौ दाक्ष्येण च शोभेते चातकाविव चोदकलाभेन मदात्मीयेते तावुभावपि जरामरणयोः कुपितावेवाजरत्वस्यामरत्वस्य वा प्रीतावजरममरं मे शरीरं विधत्तामिति। "अम्यक्सा त" इत्यगस्त्यार्षं तेन किलेन्द्रोऽमरत्वं धनं प्रार्थितस्तथा चोपरितन्यामृचि "त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा" इति श्रूयते। तदेवास्यामृच्यनुषङ्गेण द्रष्टव्यम्। इयं च च्छन्दोमद्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे विनियुक्ता। तत्राम्यगित्यमाशब्दोऽऽव्ययं साहित्यवाची यतोऽमात्य इति भवति सहाञ्चतीत्यम्यक्सा त इन्द्र, ऋष्टिरायुधविशेषः पाणिक्षेप्यः, अस्मे इति—अस्माकं सनेमि—पुराणम्। अम्वं—तोयं मरुतो जुनन्ति—क्षिपन्ति। अग्निश्चिदित्युपमार्थो हि स्म, अतसे-शुष्कतृणे शुशुक्वान्—दीप्तवान् आप इव द्वीपं दधति प्रयांसि—अन्नाद्यानि। वाक्यार्थे तु प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पदानां संबन्धः। तत्र सेत्येतदाक्षिप्तो यच्छब्दस्तृतीयपादे कल्प्यते। शुष्कतृणे दीप्तोऽग्निरिव या लक्ष्यते तव सहचारिणी नित्यमृष्टिस्तव वल्लभा सा तावत्त्वत्प्रसादेनास्माकमेव। येऽप्यमी पुराणं जलं वृष्टिरूपेण विक्षिपन्त आप इव द्वीपमन्नाद्यानि धारयन्ति तव प्रियसखास्तेऽप्यस्माकमेव स त्वमेवं साधारणद्रव्यः सन्नमरत्वं न केवलं देहि। एकया प्रतिधाऽपिबदितीन्द्रस्यैव स्तुतिः। एकेन प्रयत्नेनापिबत्साकं—यौगपद्येन, सरांसि—पात्राणि सोमस्य पूर्णानि इन्द्रः काणुका—कामयमानः कामुकशब्दस्य च्छान्दसो वर्णव्यत्ययः। आकारस्तु विभक्त्यादेशः। अथ वा कान्तकानीत्यादयो निरुक्तोक्ताः काणुकाशब्दविकल्पा योजनीयाः। तदेवं सर्वत्र केनचित्प्रकारेणाभियुक्तानामर्थोत्प्रेक्षोपपत्तेः प्रसिद्धतराथाभावेऽपि वेदस्य तदभ्युपगमात्सिद्धमर्थवत्त्वम्॥ ४१॥

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ४२ ॥

परंतु श्रुतिसामान्यमात्रमित्यत्रेति ॥ ४२ ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ४३ ॥

आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इति विधानाद्विवक्षितार्थानामेव मन्त्राणां भवति लिङ्गेनोपदेशः । यदि तेऽग्निप्रयोजनास्ततस्त आग्नेय्या नाग्निशब्दसंनिधानात् ॥ ४३ ॥

ऊहः ॥ ४४ ॥

ऊहदर्शनं च विवक्षितार्थानामेव भवति । किमूहदर्शनम् । न पिता

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । यजमानस्तावत्प्रार्थयिता इन्द्रश्च प्रार्थ्यमानः सर्वदाऽस्ति । कीकटा नाम यद्यपि जनपदास्तथाऽपि नित्याः । अथवा सर्वलोकस्थाः कृपणाः कीकटाः । प्रमगन्दः – कुसीदवृत्तिः स हि प्रभूततरमागमिष्यतीत्येवं ददाति । नीचाशाखः––षण्ढस्तदीयं धनं नैचाशाखम् । तच्च सर्वमयज्ञाङ्गभूतं तेषां कर्मण्यप्रवृत्तेस्तदस्माकमाहरेति । शेषं गतार्थम् ॥ ४२ ॥

आग्नेय्येत्यग्निना देवतया लिङ्गेन तदभिधानसामर्थ्येन वा य उपदेशः स तदर्थार्हतां मन्त्रस्य द्योतयति । देवतातद्धितो ह्येव स्मर्यते यं चार्थप्राधान्येन मन्त्रः प्रकाशयति सा तस्य देवता नाभिधानमात्रेण । एकदैवत्येऽपि मन्त्रेऽनेकदेवतान्तरपदप्रयोगे सति तद्दैवत्यव्यपदेशाभावात् । प्राधान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोपपद्यते ॥ ४३ ॥

ऊहदर्शनं न माता वर्धत इति । अर्थे च पुष्ट्यादिवृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्प्रविषयासंभवादधिकार्थक्याच्चदङ्गेष्विति शब्दे विज्ञायते । तत्रापि स्थौल्यादिवृद्ध्यसंभवादधिकार्थवाचित्वेन द्विवचनबहुवचनयोः प्रतिषेधः । स चार्थपरत्वे सर्वपशुविशेषणमात्राद्युपादित्सायां सत्यामवकल्पते । या चान्यपदवृद्धिसद्भावप्रतीतिरियं च× । यद्यपि मातृप्रभृतीनां पारार्थ्यासंभेदादेव च भेदासिद्धेरनूह्यत्वं

× अर्थपरत्वेऽवकल्पत इत्यनुषङ्गः ।

वर्धते न मातेति अन्ये वर्धन्त इति गम्यते । प्रत्यक्षं कौमारयौवन स्थाविरैर्वर्धन्ते मात्रादयः । शब्दो न वर्धत इति ब्रूते । का पुनः शब्दस्य वृद्धिः । यद्द्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ४४ ॥

विधिशब्दाश्च ४५ ॥

विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानेव मन्त्राननुवदन्ति शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येतदेवाऽऽहेति ॥ ४५ ॥ +

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

[१] धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

एवं तावत्कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अथेदानीं यत्र न वैदिकं

सदेवानुवदति तथाऽपि न्यायावगतानूहसंकीर्तनान्न्यायरहितेषूहसंप्रत्ययात्मकत्वौ विवक्षितार्थता विज्ञायते । अन्यथा तु तददृष्टमविकृतैरेव साध्येत । तथा यद्यप्यन्यदैवत्यः पशुराग्नेय्येवमनोता कार्येत्यूहप्राप्तिदर्शनं, एवमुस्राणां वपानामित्येवमादीनां यथार्थमूहितानामेवाऽऽम्नानमपि विवक्षितार्थं भविष्यति । इतरथा प्राकृतपत्यागेऽन्यकल्पने चादृष्टद्वयं कल्प्येत ॥ ४४ ॥

विधिरेव च ब्राह्मणाभिधस्तत्र तत्र पर्यायैरवयवान्वाख्यानानिर्वचनादिभिश्चार्थ-प्रकाशनपरत्वं दर्शयति । अर्थानाश्रयणे हि तर्वं तदनर्थकं स्यात् । तस्माद्वि-वक्षितवचना मन्त्रा इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

(इति मन्त्राधिकरणम्) ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भट्टकुमारिलस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

एव तावद्विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोगः साधितः

+ क. सिद्धान्तेयुक्तिः मन्त्रलिंगाधिकरणम्

शब्दमुपलभेमहि अथ च स्मरन्त्येवमयमर्थोऽनुष्ठातव्य एतस्मै च प्रयो जनायेति । किमसौ तथैव स्यान्न वेति । यथा अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुगन्तव्यः, तडागं खनितव्यम्, प्रपा प्रवर्तयितव्या शिखाकर्म

इदानीं पौरुषेयीषु स्मर्यमाणार्थावधिषु मन्वादिप्रणीतनिबन्धनासु स्मृतिष्वनिबद्धेषु चाऽऽचारेषु चिन्ता । तत्र किंचिदुदाहृत्य विचारः कर्तव्य इत्यष्टकादिस्मरणानि मन्वादिस्थानि तद्ग्रन्थसमर्पितानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाह्रियन्ते संदेहहेतुश्चाभिधीयते ।

पारतन्त्र्यात्स्वतो नैषां प्रमाणत्वावधारणा ।
अप्रामाण्यविकल्पस्तु द्रढिम्नैव विहन्यते ॥

मन्वादिवचनं स्मृत्यपेक्षं स्मृतिश्च मूलप्रमाणापेक्षिणीति नैकस्यापि वेदवन्निरपेक्षप्रामाण्यनिश्चयः । यतस्तु वेदवादिनामेवाविभागेनाविच्छिन्नपारम्पर्यपरिग्रहदार्ढ्यमतो नाप्रामाण्याध्यवसानमिति युक्तः संदेहः । तत्र पूर्वपक्षवादी वदति नैषां प्रामाण्यमेवापेक्षितव्यमिति । कुतः ॥

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते ।
पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ॥

सर्वस्मरणानि हि प्रत्यक्षाद्यवगतेऽर्थे तदानुरूप्येणोपजायमानान्यर्थं समर्थयन्ति तदिहाष्टकादीनां स्वर्गादिसाध्यसाधनभावं प्रत्यक्षादीनि तावन्न गृह्णन्तीति साधितम् । शब्दोऽपि यथाऽग्निहोत्रादिषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यते नैवं मन्त्राः ।

प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे सद्भावकल्पना ।
धर्मास्तित्वप्रमाणाद्धि विप्रकृष्टतरा भवेत् ॥

शब्दस्य तावदेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणम् । स चेत्तेनानवगम्यमानोऽप्यस्तीत्युच्यते । ततो वरं धर्मास्तित्वमेव निष्प्रमाणकमभ्युपगतमिति ।

न चाऽऽनुमानमप्यस्मिन्नष्टकाश्रुतिकल्पने ।
न हि स्मृतिस्तया व्याप्ता दृष्टाऽन्यद्वाऽनुमापकम् ।

यथैव धर्मे संबन्धादर्शनान्न किंचिल्लिङ्गं क्रमते तथाऽष्टकादिश्रुतावपि ।

कर्तव्यमित्येवमादयः । तदुच्यते । धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । शब्दलक्षणो धर्म इत्युक्तम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अतो निर्मूलत्वान्नापेक्षितव्यमिति । ननु ये विदुरित्थमसौ पदार्थः कर्तव्य इति कथमिव ते वदिष्यन्त्यकर्तव्य एवायमिति । स्मरणानुपपत्त्या ।

न वाऽऽगमेन तद्बोधो नित्येन कृतकेन वा ।
विस्रम्भः कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥

यद्यप्यैन्द्रियकत्वादष्टकादिस्मृतीनां पौरुषेयागमगम्यत्वं संभवति । तथाऽपि विप्रलम्भभूयिष्ठत्वादश्रद्धेयवचनेषु पुरुषेष्वनध्यवसानम् । दृश्यन्ते ह्यनागमिकान-प्यर्थानागमिकत्वाध्यारोपेण केचिदद्यत्वेऽप्यभिदधानाः । तेन मन्वादिभिरपि किमष्टकाश्रुतीरुपलभ्य वेदमूलत्वं स्वनिबन्धनानां प्रतिज्ञातमुतानुपलभ्यैव श्रद्धेय-वाक्यत्वार्थामिति दुष्टपुरुषाकुलितचेतसां भवति संदेहः । तावता च प्रामाण्य विघातः । नित्यस्य वचनस्याऽऽदिमत्स्मरणमूलप्रतिपादने व्यापार एव नास्ति । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्वं प्रतिपद्यन्ते । विधिशून्यत्वात् । न च मूलान्तरं न्यायागतं सूचय । अन्यपरत्वात् । न च सर्वेषां स्मृतिप्रणायिनामविगानम् + । येन पौरुषेयागमबलादुपलब्धपूर्वश्रुतिमूलत्वं स्यात् ।

न च विज्ञायते वाक्यं कीदृशं तैर्निरूपितम् ।
अर्थवादादिरूपाद्धि पश्यामो भ्राम्यतो बहून् ।

यदि ह्येतदेकान्तेन गम्येत यथाविधि वाक्यान्येव मन्वादिभिरुपलब्धानीति । ततः काऽपि कल्पना स्यादद्यत्वेऽप्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्योऽपि भ्राम्यन्तः पुरुषा दृश्यन्ते । तेन तेष्वप्याशङ्का भवति । मृतसाक्षिकव्यवहारवच्च प्रलीनशाखा-मूलत्वकल्पनायां यस्मै यद्रोचते स तत्प्रमाणीकुर्यात् । तस्मान्नाऽऽगमेनापि मूलो पलब्धिः ॥

उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे सदृशे चानिरूपिते ।
नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसाधनम् ॥

+ यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः न तन्ममतं यस्मात्तत्राऽऽत्मा जायते ॥ इत्यादिना विमानदर्शनादिति भावः ।

ह्यननुभूतोऽश्रुतो वाऽर्थः स्मर्यते, न चास्यावैदिकस्यालौकिकस्य च स्मरणमुपपद्यते पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति । या हि वन्ध्या स्मरेदिदं मे दौहित्रकृतमिति न मे दुहिताऽस्तीति मत्वा न जातुचिदसौ प्रतीयात्सम्यगेतज्ज्ञानमिति । एवमपि यथैव पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद इति प्रमाणमेषां स्मृतिरेवमियमपि प्रमाणं भविष्यतीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वाद्ग्रन्थस्य नानुपपन्नं पूर्वविज्ञानम् । अष्टकादिषु त्वदृष्टार्थेषु

अर्थापत्त्याऽपि यत्किंचिन्मूलमित्यवगम्यते ।
तच्चाप्रमाणपक्षेऽपि भ्रान्त्यादि न विरुध्यते ॥

यदि हि श्रुतिकल्पनेन विना स्मृतिर्नोपपद्यते ततः सम्यङ्मूला स्यात् । संभवति तु स्वप्रमूलत्वेन तेनानैकान्त्यादर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य वाऽनवकाशः । तस्मादनुपलब्धिगोचरापन्नायां श्रुतौ सत्स्वपि मूलान्तरेष्वभिप्रेतमूलाभावान्निर्मूलत्वाभिधानम् । ननु ये विदुरेवमितिकर्तव्यताक एवंफलकश्चासौ पदार्थः कर्तव्य इति । अथ वा ये कर्तव्योऽसावितीत्थं विदुस्ते तथा विजानन्तस्तादृशाः कथमिवास्मान्विप्रलब्धुं न कर्तव्योऽसाविति वदेयुः । नन्वन्य एवं वदन्ति कर्तव्य इत्यन्ये न वा कर्तव्य इत्याहुः । कथमन्यत्वं यदा तेषामप्येवमयं स्मर्यत इति कथिते भवत्येवं प्रतिपत्तिः । अथ वा ये मन्वादयो विदुरकर्तव्योऽयं पदार्थ इति कथमिव ते विनाऽपराधेन लोकं वञ्चयितुं वदिष्यन्ति कर्तव्य एवायमिति । स्मरणानुपपत्त्येति । ये तावन्मन्वादिभ्योऽर्वाञ्चः पुरुषास्तेषां यज्ज्ञानं तत्तावदनवगतपूर्वार्थत्वान्न स्मृतिः । मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किंचित्प्रमाणं संभाव्यते ततः स्मरणं भवेन्नान्यथा । कस्मात्पुनः पुत्रं दुहितरं वाऽतिक्रम्य वन्ध्या दौहित्रोदाहरणं कृतम् । स्थानतुल्यत्वात् । पुत्रादिस्थानीयं हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं दौहित्रस्थानीयं स्मरणमतश्च यथा दुहितुरभावं परामृश्य दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मन्यते तथा मन्वादीभिः प्रत्यक्षाद्यसंभवपरामर्शादष्टकादिस्मरणं मिथ्येति मन्तव्यम् तथैव । पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद इति वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम् ।

पूर्वविज्ञानकारणाभावाद्व्यामोहस्मृतिरेव गम्यते । तद्यथा कश्चिज्जात्यन्धो वदेत्स्मराम्यहमस्य रूपविशेषस्येति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानमिति च पर्यनुयुक्तो जात्यन्धमेवापरं विनिर्दिशेत् । तस्य कुतः । जात्यन्धा-

---

इतरत्वर्थस्यैवाविच्छेदस्मरणभयमाहेति मत्वा पुनर्निर्मूलत्वमाह । वेदः पुनः सविशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र घटादिवदेव पुरुषान्तरस्थमुपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि स्मृतमुपलभ्यान्येऽपि स्मरन्तोऽन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्तीत्यनादिता । सर्वस्य चाऽऽत्मीयस्मरणात्पूर्वमुपलब्धिः संभवतीति न निर्मूलता । शब्दसंबन्धव्युत्पत्तिमात्रमेव चेह वृद्धव्यवहाराधीन । प्रागपि हि वेदशब्दादन्यवस्तु विलक्षणं वेदान्तरविलक्षणं वाऽध्येतृस्थमृग्वेदादिरूपं मन्त्रब्राह्मणादिरूपाणि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषां चानादयः संज्ञा इति तद्द्वारेणोत्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्वं साधितम् । नन्वष्टकादिषु पुरुषान्तरस्थेष्वपि कुम्भकारक्रियास्विव किंचिद्विज्ञानमूलमस्ति । यदि हि कर्मस्वरूपमात्रं स्मर्येत ततः पाकादि तदिन्द्रियैरन्याननुतिष्ठतो दृष्ट्वा परे स्मरेयुः । यतस्त्विह स्वर्गादिसाध्यसाधनसंबन्धः स्मर्यते नासौ पुरुषान्तरेषूत्पद्यमानः कैश्चिद्दृश्यत इत्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रमाणता । सर्वस्यानादिव्यवहारोपन्यासेन वेदवत्प्रसिद्ध्यभिमानो भवत्यतोऽन्धपरम्परानिदर्शनम् । वेदे हि प्रामाण्यस्यानादित्वमिहाप्रामाण्यस्य । कथम्—

यो यो ग्रहीता जात्यन्धः स स्वयं नोपलब्धवान् ।
स्वातन्त्र्येणागृहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥

तादृशं वाऽष्टकादिस्मरणम् न च चोदना मूलभूतोपलभ्यते । न चाननुभूतसंबन्धाऽनुमातुं शक्यते । यदि च वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्रवर्तिताः स्युस्ततोऽर्थस्मरणवदेव उपलभ्यायं मन्वादिभिः प्रणीत इत्यपि पारम्पर्येण स्मर्येत । स्यादेतद् । अर्थस्मरणेन कृतार्थानां निष्प्रयोजनं मूलस्मरणमादराद्भ्रष्टमिति । तदयुक्तम् । न हि यत्कृतं प्रामाण्यं तदेव विस्मर्तुं युज्यते । अर्थस्मृतेः स्वतः प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुरुषास्तावदेतज्जानन्ति यथा वेदमूलज्ञानादिना प्रामाण्यं न निश्चीयत इति ते कथमिव तत्रानादरं कुर्युः । अपि च—

न्तरात् एवं जात्यन्धपरम्परायामपि सत्यां नैव जातुचित्संप्रतीगुर्विद्वांसः सम्यग्दर्शनमेतदिति । अतो नाऽऽदर्तव्यमेवंजानीयकमनपेक्षं स्यादिति ॥ १ ॥ पूर्वपक्षः

अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते । प्रमाणं स्मृतिः विज्ञानं हि तार्किभिस्त्यन्यथा भविष्यति पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणाभावादिति चेत्।

येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।

कस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदना न समर्पिता ॥

यदि हि तैरप्यर्थमात्रमेवान्येभ्योऽधिगतं न वेदो दृष्ट इति ततस्तत्पूर्वकेष्वप्ययमेव पर्यनुयोग इति निर्मूलसंप्रदायत्वप्रसङ्गान्निर्मूलत्वान्न मुच्यसे । यदि तु प्रलीनशाखामूलता कल्प्येत ततः सर्वासां बुद्धादिस्मृतीनामपि तद्द्वारं प्रामाण्यं प्रसज्यते । यस्यै च यदभिप्रेतं स एव तत्प्रलीनशाखामस्तके निक्षिप्य प्रमाणीकुर्यात् । अथ विद्यमानशाखागता एवैतेऽर्थास्तथाऽपि मन्वादय एव सर्वे पुरुषास्तत एवोपलप्स्यन्ते । युक्ततरा च स्वाध्यायाध्ययनविधेः साक्षाद्वेदादेव प्रतीतिरिति स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं स्यात् । न च तद्विज्ञायते । कीदृशाद्वाक्यादिदं मन्वादिभिः प्रतिपन्नं किं विधिपरादुतार्थवादरूपादिति । पश्य

महताऽपि प्रयत्नेन तमिस्रायां परामृशन् ।

कृष्णशुक्लविवेकं हि न कश्चिदधिगच्छति ॥

न च मन्वादिवचनाद्वेदमूलत्वं निश्चिनुमः । ते हि निर्मूलमपि विप्रलम्भादिहेतोरुक्त्या लोकं वञ्चयितुमेवं वदेयुः । तस्मादप्रमाणम् ॥ १ ॥

सर्वथा तावन्मन्वादिप्रणीताः सन्निबन्धनाः स्मृतयः शेषाणि च विद्यास्थानानि स्वार्थं प्रतिपादयन्त्युपलभ्यन्ते । मन्वादीनां चाप्रत्यक्षत्वात्तद्विज्ञानमूलं दृष्टं किंचिदवश्यं कल्पनीयम् । तत्र च—

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी ॥

सर्वत्रैव चादृष्टकल्पनायां वादृशं कल्पयितव्यं यद्दृष्टं न विरुणद्धि न वाऽदृष्टान्तरमासञ्जयति । तत्र भ्रान्तौ तावत्सम्यङ्निबद्धशास्त्रदर्शनविरोधापत्तिः सर्वलोकाभ्युपगतदृढप्रामाण्यबाधश्च । इदानींतनैश्च पुरुषैरपि भ्रान्तिर्मन्वादीनामनुवर्तिता । तत्परिहारोपन्यासश्च मन्वादीनामित्यनेकादृष्टकल्पना । अनुभवेऽपि स एव तावदनुभवः कल्पयितव्यः । पुनश्चेदानींतनसर्वपुरुषजातिविपरीततादर्थ्यकल्पना, मन्वादेस्तच्चैतत्सर्वज्ञवादे निराकृतम् । पुरुषवाक्यपराऽप्यन्धपरम्परयां निराकृता । न हि निष्प्रतिष्ठप्रमाणात्फललाभो दृश्यते । तथा विप्रलम्भेऽपि तत्कल्पना । विप्रलिप्सा प्रयोजनं लोकस्य च तत्र भ्रान्तिस्वरस्याश्चैवमन्वं कालमनुवृत्तिरित्याद्याश्रयणीयम् । उत्पन्नस्य च दृढस्य प्रत्ययस्याप्रामाण्य निराकरणादृष्टविरोधः । तस्मात्सर्वेभ्यश्चोदनाकल्पनैव ज्यायसी । तत्र हि तन्मात्रादृष्टाभ्युपगमः । शेषास्तु महाजनपरिग्रहादयः सर्वेऽनुविधीयन्ते । संभाव्यते च मन्वादीनां चोदनापूर्वविज्ञानकारणत्वेन । तदर्थमेवाऽऽह—तेनोपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानामिति । यानि पुनरनुपपन्नवेदसंभावनानां म्लेच्छादीनामतीन्द्रियार्थस्मरणानि तेषां मूलकल्पनावेलायामेव चोदना संभावनापदं नाऽऽरूढेति निष्प्रात्वहेतुभूतचतुष्टयपारिशेष्यादप्रमाणत्वम् । संभावितायां तु चोदनायां कारणान्तरनिषेधे कृते निर्मूलत्वासंभवात्पारिशेषसिद्धं चोदनामूलत्वम् । यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यन्त इति । तत्र केचिदाहुः । नित्यानुमेयास्ता न कदाचिदुच्चार्यन्ते । यथालिङ्गादिकल्पिताः । कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिरिति चेत् । नैष दोषः । पाठाविच्छेदवत्पारम्पर्येण स्मरणात्तत्सिद्धेः । यथैव हि ग्रन्थः संप्रदायादविच्छिन्नोऽस्तित्वं भजते तथैव प्रतिज्ञया नित्यानुमेयश्रुतिसंप्रदायाविच्छेदसिद्धिः । तत्त्वयुक्तम् । अन्धपरम्परान्यायादेव । या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यते तस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसराभावाद्दुर्लभतरमास्तित्वम् । तथा च स्मृतेरपि सैव वन्ध्यादौहित्रतुल्यता । लिङ्गादीनां तु नित्यत्वान्नित्यमनुच्चरितश्रुत्यनुमानकारणत्वमविरुद्धम् । तेन वरं प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव । न च प्रलयो न संभाव्यते । दृश्यते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषक्षयाच्चाल्पविषयत्वम् न चैवं

त्वावि यत्किं चित्प्रमाणमापत्स्यते । शिष्टैर्वैदिकदृढस्मरणान्यथानुपपत्तिलभ्य त्वाच्छ्रुत्यनुमानस्य । यद्वा विद्यमानशाखागतश्रुतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपल ब्धिरिति चेदुच्यते –

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥

यत्तु किमर्थं वेदवाक्यान्येव नोपसंगृहीतानीति । संप्रदायविनाशभीतेः। विशिष्टानुपूर्व्या व्यवस्थितो हि स्वध्यायोऽध्येतव्यः श्रूयते । स्मार्ताश्चाऽऽचाराः के चित्काचित्कस्यां चिच्छाखायाम् । तत्रापि तु केचित्पुरुषमेवाधिकृत्याऽऽम्ना- यन्ते । येन क्रतुप्रकरणाम्नाताः केनचिन्निमित्तेनोत्कृष्यमाणाः पुरुषधर्मतां भजन्ते । यथा ' मलवद्वाससा सह न संवदेत् ' + तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत् '* इत्येवमादयः । तत्र यदि तावत्तान्येव वाक्यान्युद्धृत्याध्यापयेयुस्ततः क्रमा- न्यत्वात्स्वाध्यायविधिविरोधः स्यात् । अनेन च निर्देशेनान्येऽप्यर्थवादो- द्धारेण विधिमात्रमधीयीरन्कर्मौपायिकमात्रं वा । तत्र वेदप्लवः प्रसज्येत । न चावश्यं मन्वादयः सर्वशाखाध्यायिनः ।

तं हि प्रयत्नेन शाखान्तराध्यायिभ्यः श्रुत्वाऽर्थमात्रं स्ववाक्यैरविस्मरणार्थं निबध्नीयुः । न च वाक्यविशेषो ज्ञायते । यथैव हि स्मृतेर्दृढत्वाद्भ्रान्तिमूलत्वं नास्त्येवमर्थवादमूलत्वमपि । शक्नुवन्ति हि ते विध्यर्थवादो विवेक्तुम् । तत्र स्मृतेर्विध्यात्मकत्वात्प्रकृतिवादास्थ्यानुमानलभ्यासंदेऽर्थवादपूर्वकत्वं निष्प्रमाणकम् । अपि च वेदोऽखिलो धर्ममूलं ससर्वोऽभिहितो वेद इति च स्वयमेव स्मर्तृभिरात्मा बध्वा समर्पितस्तच्चैवान्नियोगतस्तत्कालैः कर्तृभिर्बुद्धिकारित्वादुपलब्धमतः सिद्धं वेदद्वारं प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्यात्स्वतन्त्रमेव प्रामाण्यं वेदमूलत्वं वाऽनु- मानेन साधयति तस्यार्थकामानुसारिभिर्दृष्टार्थैराचारैरनेकान्तः । श्रूयमाणश्रुत्यधी- नप्रामाण्यापत्तेश्च विरुद्धता तस्मादर्थापत्तिरेवात्राव्यभिचारादुपचारात्पश्चान्मानादनु-

+ तै० सं० २।५।१। * तै० सं० २।६।१०।

अस्यां एवं स्मृतेर्द्रढिम्नः कारणमनुमास्यामहे। तत्तु नानुभवनम्, अनुपपत्त्या। न हि मनुष्या इहैव जन्मन्येवंजातीयकमर्थमनुभवितुं शक्नुवन्ति। जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते। ग्रन्थस्त्वनुमीयेत, कर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थयोः। तेनोपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानाम्।

ननु नोपलभन्त एवंजातीयकं ग्रन्थम्। अनुपलभमाना अप्यनुमिमीरन्, विस्मरणमप्युपपद्यत इति। तदुपपन्नत्वापूर्वविज्ञानस्य। त्रैवर्णिकानां स्मरतां विस्मरणस्य चोपपन्नत्वाद्ग्रन्थानुमानमुपपद्यत इति प्रमाणं स्मृतिः।

अष्टकालिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दृश्यन्ते यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्येवमादयः। तथा प्रत्युपस्थितनियमानामाचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम्। गुरोरनुगमात्प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति ग्रन्थग्रन्थिभेदिनश्च

मानत्वेनोक्ता। अस्या एव स्मृतेर्द्रढिम्न इति। दृढत्वात्कारणानुमानमथ वा दृढत्वस्य। न हि मनुष्या इहैवेति। निःशेषसंस्कारच्छिदा मरणेनान्तरितत्वात्कर्मफलसंबन्धानुसंधानासंभवेनोच्यते। स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादुपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानामिति। चोदनामूलसंभावनापदलाभार्थम्। विस्मरणमप्युपपद्यत इति। दृश्यते ह्यध्यत्वेऽप्यर्थस्मरणं ग्रन्थनाशश्च। यदा तु शाखान्तरेषु विद्यन्त एव ताः श्रुतयस्तदाऽपि कस्यां शाखायां काः पठ्यन्त इत्यस्यांशस्य विस्मरणम्। वैदिकत्वमात्रं तु प्रामाण्यसिद्धये परिपालयन्ति। तद्विशेषज्ञानं पुनरनौपयिकत्वान्नादर्तव्यमेव। तथा प्रत्युपस्थितनियमानामिति। आगतमागतं निमित्तं प्रति ये नियम्यन्ते वृद्धवयःप्रत्युत्थानादयस्तेषाम्। दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमिति एतदयुक्तम्। कुतः—

धर्मं प्रति यतोऽवेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः।
तस्मात्कृष्यादिवच्चेषामुपन्यासो न युज्यते॥

न्यायान्परितुष्टो वक्ष्यतीति । तथा च दर्शयति, तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान्पश्चादन्वेति । प्रपास्तडागानि च परोपकाराय, न धर्मायेत्येवावगम्यते । तथा च । दर्शनम् । धन्वन्निव प्रपा असीति । तथा, स्थलयोदकं परिगृह्णन्तीति च । गोत्रचिह्नं शिखाकर्म, दर्शनं च यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति । तेन ये दृष्टार्थास्ते तत एव

न हि यावत्किंचिदाचरणं तस्य सर्वस्य मूलमिह प्रमाणी क्रियते धर्मजिज्ञासाधिकारात् । यदि च गुर्वनुगमादीनां केवलं दृष्टार्थत्वमेव स्यात्ततः कृष्यादिवद्धर्मं प्रत्यप्रामाण्यमेवेति नोपन्यसितव्या । स्यादेतदप्रामाणत्वेनैषामुपन्यास इति । न । तथा सति "हेतुदर्शनाच्च" इत्यत्रोदाहर्तव्या भवेयुः । तस्माच्छ्रेयांसमिति च दर्शनं निष्फलम् । न च नियोगतः शास्त्रादेव प्राप्तिः । शक्यते ह्युपायान्तरेणापि सामदानादिना गुरुरध्यापनादीनि कारयितुम् । तत्रास्ति नियमविधेरवकाशः । सर्वत्र च यथा कथंचिल्लोकपङ्क्तिसहायोपादानात्मरक्षणप्रीत्युत्पादादिका दृष्टार्थता भाष्यकारोक्ता शक्या वक्तुम् । न चावघातादीनां वृष्टिकामयागादीनां च दृष्टार्थानामवैदिकत्वम् । तस्मात्सत्यपि दृष्टार्थत्वे संभाव्यते वेदमूलत्वं नियमादृष्टसिद्धेरनन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्च गुर्वनुगमनादेर्नैमित्तिकत्वादक्रियायां प्रत्यवायः करणे च न भवति । दृष्टं च प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीत्येवमादि निष्पद्यते । नियमाच्चाविघ्नसमाप्त्यर्थापूर्वसिद्धिः । एवं च 'आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा *स्यादित्यत्र सकृदसकृद्वाऽनुष्ठानमिति विचारो युक्तः । इतरथा तु दृष्टार्थत्ववशेनैवोदकपानादिवदवधारणं स्यात् । यत्तु भाष्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमित्युक्तं तत्पूर्वपक्षवाद्यतिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति । यास्त्वामदृष्टार्थाः स्मृतयस्ताः कथंचिदप्रमाणी कुर्यान्भवान् , इमाः पुनर्गुर्वनुगमनादिविषया कथमिवाप्रमाणं भविष्यन्तीति । सभाप्रपादीनां यद्यपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्प्यते तथाऽपि परोपकारश्रुत्यैव समस्तानामुपादानात्प्रामाण्यम् । तस्मा-

---

*जै० सू० ६ । २ । १०

च्छ्रूयांसमित्यश्वे गर्दभेनानुगन्तव्ये सिद्धवच्छ्रूयसामूनैरनुगमनं दर्शयति । यथा धन्वनि निरुदके कृता मपाः परेषामुपकुर्वन्त्येवं त्वमिति देवतास्तुतिपरे वाक्ये सिद्धवत्मपासद्भाव स्तस्याश्च पारार्थ्यं दृश्यते । गोत्रचिह्नं शिखाकर्म तत्रा प्याचारनियमस्यादृष्टार्थत्वान्नैव तावन्मात्रमेव प्रयोजनम्। शक्यं ह्युपायान्तरेणापि गोत्रं स्मर्तुं तेनान्य एवाभिप्रायः। कर्माङ्गभूतं तावच्चतुरवत्तपञ्चावत्तादिविभाग सिद्ध्यर्थमवश्यं स्मर्तव्यं गोत्रम् अतश्च तच्चिह्नार्थमपि ताबच्छिखाकल्पस्मृतेः प्रामाण्यमस्तु । तन्नियमादृष्टस्य त्वेकान्तेनैवानन्यगतित्वापुरुषार्थता सेत्स्यतीति । तेन सर्वस्मृतीनां प्रयोजनवती प्रामाण्यसिद्धिः। तत्र यावद्धर्ममोक्षसंबन्धि तद्वेद-प्रभवम्। यत्त्वर्थसुखविषयं तल्लोकव्यहारपूर्वकमिति विवेक्तव्यम् । एषैवेतिहास पुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः। उपाख्यानानि त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथिवीविभागकथनं तद्धर्माधर्मसाधनफलोपभोगप्रदेशविवेकाय किंचिद्दर्शन-पूर्वकं किंचिद्वेदमूलम्। वंशानुक्रमणमपि ब्राह्मणक्षत्रियजातिगोत्रज्ञानार्थं दर्शन-स्मरणमूलम् । देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं दर्शनग-णितसंप्रदायानुमानपूर्वकम् । भाविकथनमपि त्वनादिकालप्रवृत्तयुगस्वभावधर्मा-धर्मानुष्ठानफलविपाकवैचित्र्यज्ञानद्वारेण वेदमूलम्। अङ्गविद्यानामपि क्रत्वर्थ-पुरुषार्थप्रतिपादनं लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेक्तव्यम् । तत्र शिक्षायां तावद्यद्वर्ण करणस्वरकालादिप्रविभागकथनं तत्प्रत्यक्षपूर्वकम् । यत्तु तथाविज्ञानात्प्रयोगे-फलविशेषस्मरणम्। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति च प्रत्यवायस्मृतिस्तद्वेद-मूलम् । एवं कल्पसूत्रेष्वर्थवादादिमिश्रशाखान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविध्युपसंहार फलमर्थनिरूपणं तत्तत्प्रमाणमङ्गीकृतम् । लोकव्यवहारपूर्वकाश्च केचिदृत्विगादि-व्यवहाराः सुखार्थहेतुत्वेनाऽऽश्रिताः । व्याकरणेऽपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं साक्षाद्वृक्षादिविभागवत्प्रत्यक्षनिमित्तम् । साधुशब्दप्रयोगात्फलसिद्धिरपशब्देन तु फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकम्। छन्दोविचित्यामपि गायत्र्यादिविवेको लोकवेदयोः पूर्ववदेव प्रत्यक्षः । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति श्रौतम्। तथा चानिष्टं

प्रमाणम् । ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ २ ॥

सिद्धान्तः । स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रूयते । यो ह वाऽविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वेत्यादि । ज्योतिःशास्त्रेऽपि युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागेन तिथिनक्षत्रज्ञानमविच्छिन्नसंप्रदायगणितानुमानमूलं ग्रहसौस्थ्यदौस्थ्यनिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तद्गतशान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलम् । एतेन सामुद्रवास्तु विद्यापि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विषयः सर्वत्रानुमातव्याः । ईदृशे गृहशरीरादिसंनिवेशे सत्येतदेतच्च प्रतिपत्तव्यमिति । मीमांसा तु लोकादेव प्रत्याक्षानुमानादिभिरविच्छिन्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसंहर्तुं क्षमः । एतेन न्यायविस्तरं व्याचक्षीत ॥

विषयो वेदवाक्यानां पदार्थैः प्रतिपाद्यते ।
ते च जात्यादिभेदेन संकीर्णो लोकवर्त्मनि ॥
स्वलक्षणविविक्तैस्तैः प्रत्यक्षादिभिरञ्जसा ।
परीक्षार्पितैः शक्याः प्रविवेक्तुं न तु स्वतः ॥
वेदोऽपि विप्रकीर्णात्मा प्रत्यक्षाद्यवधारितः ।
स्वार्थं साधयतीत्येवं ज्ञेयास्ते न्यायविस्तरात् ॥

तथा च मानवेऽप्यभिहितम्—

प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा—यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इत्यादिभिस्तर्कविशुद्धिराश्रिता । प्रायेण च मनुष्याणामधर्मभूयिष्ठत्वात् ज्ञानप्रतिबद्धाः प्रतिभास्तेषु तेषु कुमार्गेषु प्रवर्तन्ते । तत्र लोकार्थवादोपानिबद्धसूत्रैस्तर्कशास्त्रैः सर्वविप्रतिपत्तिमुखप्रदर्शनम् । तदुपपत्तयस्तद्बलाबलपूर्वकं च निश्चयद्वारं कथ्यते । अन्यथा पुनः—

प्रतिभान्त्यः स्वयं पुंसामपूर्वा ह्युपपत्तयः ।
भ्रान्तिं बहुमताः सत्यः कुर्युरज्ञानबोधनात् ॥

[२] विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥ सि० ।

अथ यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम् । यथौदुम्बर्याः सर्ववेष्टनम् । 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति श्रुत्या विरुद्धम् । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणं 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन

सर्वासु तु प्रदर्शितासु स्वातन्त्र्येण विशोधयन्तः काश्चिदुत्सृज्यान्याः प्रमाणीकरिष्यन्ति । यदपि च नित्यानित्यपृथक्त्वैकत्वसामान्यविशेषव्यतिरेकाद्येकान्तप्रतिपादनं तदपि पक्षपाताद्वृतेऽन्यतरांशनिरूपणाशक्तेः । अवश्यं च सर्वात्मकवस्तुयुगपद्ग्रहणासम्भवात्तद्भागोपाचिपातिपदविषयविवेकार्थमेकैकनिरूपणमादरेण कर्तव्यम् । अन्यथा येऽनवाप्तसामान्यविशेषाद्युपपत्तयः पुरुषास्ते पदप्रतिपाद्यं निष्कृष्टं वस्तुभागं लोकमात्रालोचनेन नैवाध्यवस्येयुः । मन्त्रार्थवादोपात्ताश्च स्तुतिनिन्दास्वचन्नित्यानित्यैकपृथक्त्वैकान्तमाश्रित्य तत्र तत्र विधिप्रतिषेधाङ्गत्वेन प्रवर्तमानाः पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधर्मवैचित्र्याद्वृते निरालम्बनाः स्युः । याश्चैताः प्रधानपुरुषेश्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रियाः सृष्टिप्रलयादिरूपेण प्रतीतास्ताः सर्वा मन्त्रार्थवादज्ञानादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूलद्रव्यप्रकृतिविकारभावदर्शनेन च द्रष्टव्याः । प्रयोजनं च स्वर्गयागाद्युत्पाद्योत्पादकविभागज्ञानम् । सर्वप्रलयोपवर्णनमपि दैवपुरुषकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् सर्वत्र हि तद्बलेन प्रवर्तते तदुपरमे चोपरमतीति विज्ञानमात्रक्षणभङ्गनैरात्म्यादिवादानामप्युपनिषदर्थवादप्रभवत्वं विषयेष्वत्यन्तिकं रागं निवर्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्यम् । सर्वत्र च यत्र कालान्तरफलत्वादिदानीमनुभवासंभवस्तत्र श्रुतिमूलता । सांदृष्टिकफले तु वृश्चिकविद्यादौ पुरुषान्तरे व्यवहारदर्शनादेव प्रामाण्यमिति विवेकासिद्धिः ॥ २ ॥

(इति स्मृत्याचारप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥)

स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्टं प्रसक्तं सर्वगोचरम् ।
सति वेदाविरुद्धत्वे तदिदानीमपोद्यते ॥

विरुद्धम्। क्रीतराजको भोज्यान्न इति । 'तस्मादग्नीषोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यम्' इत्यनेन विरुद्धम्। तत्प्रमाणम्, कर्तृसामान्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः।

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमीयते ॥

विरोधे वेदवाक्येन तेन चार्थेऽनधिष्ठिते ॥

यावती स्मृतिः प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धा तां सर्वामुदाहृत्य संप्रधार्यते । किं पुनस्तादृश्यपि धर्मप्रमाणत्वेनावधार्यते । किं वा पर्युदस्यत इति । कुतः संशय इति चेदुच्यते

विरोधपरिहाराद्वा सति वा तुल्यमूलतः ।

अबाधो वा भवेदस्या बाधो वा तद्विपर्ययात् ॥

एकविषये विरुद्धार्थोपसंहारिणी विज्ञाने विरुध्येते बलवदबलवत्त्वानिर्णयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते । यद्यपि शङ्कितविरोधयोरपि श्रुतिस्मृत्योः केनचित् प्रकारेण भिन्नविषयत्वेन व्यवस्था सिध्येत् । विधिप्रतिषेध्ययोर्वा विरोधाभावादेकस्मिन्नपि विषये समुच्चयसंभवादेकप्रयोगगतत्वासंभवाद्वोभयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेन प्रयोगान्तरे चोभयानुग्रहः स्यादित्येवं विकल्पाश्रयणेऽप्यत्यन्तविरोधाभावात्प्रत्यक्षानुमितश्रुतिजनितज्ञानयोश्च वैदिकत्वाविशेषे तुल्यबलत्वकल्पनादुभयप्रामाण्यमपपत्स्यते । ततो यथोपन्यस्तविषयेऽपि स्मृतिप्रामाण्यमपेक्षितव्यम्। अथ तु प्रयत्नेनान्विष्यमाणेऽपि न विषयान्तरकृता व्यवस्था नापि प्रमेयाविरोधात्समुच्चयो नापि विकल्पेनोभयानुग्रहः किं तर्ह्युभयपीडनादत्यन्तविरोध एव। प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योश्च लौकिकप्रत्यक्षानुमानवन्महान्बलविशेषस्तदा गत्यन्तराभावादुभयानुग्रहासंभवे श्रुतिबलीयस्त्वेन स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्षणीयं भविष्यतीति ।

किं तावत्प्राप्नुयादत्र विरोधेऽपि प्रमाणता ।

अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्यादातिक्रमो भवेत् ॥

अनाशङ्कितविप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूला ह्यव्याहतवेदमूलत्वावधारणाः स्मृतयो निर्व्याजप्रामाण्याः शक्यन्ते धर्मव्यवहाराङ्गत्वेन स्थापयितुम् । यदा तु वेदविरुद्ध

त्वहेतुदर्शनपरस्परविगानादिना केनचिदपि च्छलेनाऽऽसामप्रामाण्यं कल्प्यते तदा बहुशाखाखिलप्रकरणादिभेदभिन्नेषु वेदेषु श्रुतिलिङ्गाद्यात्मकोपदेशनामादिद्वारातिदेशात्मकविचित्रप्रमाणभागेषु+ को जानाति का स्मृतिः कीदृशेन वेदभागेन विरुध्यमाना कदाऽनुमास्यत इति । अतश्चैवं जाताशङ्कैर्नैव क्वचिदपि विश्वस्येत अविश्वासाच्चात्यन्तमेव प्रामाण्यं प्रतिहन्येत तथा हि —

कदाचिच्छ्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलता ।
स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कस्तामिन्द्रोऽपि वारयेत् ॥
एकमूलव्यवस्थायां मूलान्तरनिराक्रिया ।
अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदुपेक्षणे ॥

किं च —

परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न भवेद्यदि ।
स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तरं भवेत् ॥

यदा तूदितानुदिताग्निहोत्रहोमविधिवदतिरात्रगतषोडशिग्रहणवच्च सहस्रशः श्रुतयोऽप्यसंभवद्युगपदनुष्ठानार्थतया परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते तदा यदि नाम कासांचित्स्मृतीनां स्ववेदशाखागतवचनविपरीतार्थशाखान्तरवचनमूलानामधीतवाक्यविरोधो दृश्यतेऽतस्तावतैव सर्वशाखाप्रत्ययकर्मव्यवहारिणां स्वयमश्रुतानवितत्वमात्रेण दृढस्मरणोपस्थापितपुरुषान्तरस्य श्रुतिनिराकरणं न शोभते चैकं *प्रतिशिष्यत इति हि सर्वश्रुतीनां सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्यादध्ययनवच्च स्मृतेरपि श्रुतिधारण सामर्थ्यात् ।

तस्माद्यथा विरोधेऽपि पठ्यमानप्रमाणता ।
पठितस्मर्यमाणानां तथैवेत्यवधार्यताम् ॥

किं च ।

+ बहुशाश्च खिलाः प्रकरणादयश्च ये तेषां ये भेदास्तैर्भिन्नेषु वेदेषु । श्रुतिलिङ्गाद्यात्मकोपदेशो यच्च नामादिद्वारोऽतिदेशस्तदात्मका ये विचित्रप्रमाण-भागास्तेष्विति विग्रहः । * जै० सु० (२४२)

अविरोधे श्रुतिर्मूलं न मूलान्तरसंभवः ।
विरोधे त्वन्यमूलत्वमिति स्यादर्धवैशसम् + ॥
मूलान्तरं निरस्तं च सामान्येनैव यत्पुरा ।
वेदनुप्रामाण्यते पश्चाद्विरोधे नेत्यतिक्रिया × ॥
तेनाऽऽसां श्रुतिमूलत्वं सर्वदैव व्यवस्थितम् ।
मूलान्तरप्रवेशो वा किं तत्प्रामाण्यतृष्णया ॥
किं च भ्रान्त्यादिमूलानां संभवासंभवाश्रयः ।
स्मृतीः प्रतिविरुद्धोऽयं बाधपक्षो न युज्यते ॥
तेनाऽऽसां यदि वा नैव क्वचिदस्ति प्रमाणता ।
सर्वत्राव्याहता वा स्यान्न त्वर्धजरतीयता = ॥
विरुद्धत्वं च जानन्ति स्मर्तारस्ताः स्मरन्ति यत् ।
वेदमूलबलं त्यक्त्वा किमन्यत्तत्र कारणम् ॥
गृह्यमाणनिमित्तत्वाद्यद्युच्येताप्रमाणता ।
उत्प्रेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसज्यते ॥
रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।
क्व वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥
अदुष्टेन हि चित्तेन सुलभा साधुमूलता ।
दुष्टमूलत्वलाभस्तु भवत्याशयदोषतः ॥
का वा धर्मक्रिया यस्यां दृष्टो हेतुर्न युज्यते ।
कथंचिद्वा विरुद्धत्वं प्रत्यक्षश्रुतिभिः सह ॥
लौकायतिकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते ।
यावत्किंचिददृष्टार्थं तद्दुष्टार्थं हि कुर्वते ॥

+ एकस्यां धर्मसंहितायामर्धस्यार्धान्तरेण वैशसं-विरोध इत्यर्थः । × उचितां क्रियामतिक्रम्य क्रिया अतिक्रियेत्यर्थः । = केनाचित्पाशुपतेन सर्वजरत्या योषितोऽनुपभोग्यत्वेन सर्वतरुण्याश्च वृद्धे क्व चित्प्रसङ्गत्तदर्धजरत्याऽऽनयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽत्रार्धजरतीयशब्देनोपमानत्वेनोक्त इति ।

वैदिकान्यपि कर्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः ।
अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्ति च ॥
तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम दत्तो मीमांसकैः क्वचित् ।
न च कंचन मुञ्चेयुर्धर्ममार्गं हि ते तदा ॥
प्रसरं न लभन्ते हि यावत्क्वचन मर्कटाः ।
नाभिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥
क्वचिद्दत्तेऽवकाशे हि स्वोत्प्रेक्षालब्धधामभिः ।
जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गपातितः स्वयम् ॥
तस्माल्लोकायतस्थानां धर्मनाशनशालिनाम् ।
एवं मीमांसकैः कार्यं न मनोरथपूरणम् ॥
यच्चाऽऽदौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्न्यायेन साधितम् ।
आज्ञासिद्धप्रमाणत्वं पुराणादिचतुष्टयम् ॥
तत्तथैवानुमन्तव्यं कर्तव्यं नान्तरा श्लथम् ।
सर्वं श्लथयतः सीदेद्दुर्नद्धशकटादिवत् ॥
पक्षो योऽङ्गीकृतो येन तमत्रस्यन्स निर्वहेत् ।
हारयेदन्तरा त्रस्यन्भीतोपद्रवकारिभिः ॥
वेदश्च यदि दृष्टार्थं श्रूयमाणविरोधि वा ।
न विदध्यात्ततस्तादृक्स्मृतिस्तन्मूलतां त्यजेत् ।
यदा तु हन्तिपिष्वादिकर्म दृष्टं सहस्रशः ।
दृष्टार्थं विहितं वेदे तदा किं हेतुदर्शनैः ॥
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं तानूनप्त्रादिकर्म च* ।
यदृत्विग्यजमानानां दृष्टार्थं सर्वमिष्यते ॥
तद्यद्यवैदिकं तादृक्स्यात्ततोऽन्यदवैदिकम् ।
यदा चैवंविधान्येव वेदे कर्माणि सन्ति नः ॥

---

* ऋत्विजां यजमानस्य च परस्परमव्यभिचारार्थं कर्मारम्भे शपथकर्म । तानूनप्त्रं नाम ।

तदा किं नाम दृष्टार्थं बुद्धया सिध्येदवैदिकम् ।
तेनाऽऽदावेव या क्लृप्ता स्मार्तानां वेदमूलता ॥
निर्वोढव्येह सैकान्तात्किमिदं खिद्यतेऽधुना ॥

तस्माद्वेदविरुद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः ।
स्मृतीनां न प्रमाणत्वं सर्वासां प्राप्तमीदृशम् ।
अविशिष्टं प्रमाणत्वं विहन्तव्यं मनागपि ॥

विरोधेऽप्यधुना युक्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्प्रामाण्यं स्मृतिबन्धनम् ।
अविरोधे हि वेदेन तन्मूलमनुमीयते ॥

या तु वेदविरुद्धेह स्मृतिः काचन दृश्यते ।
सा तु स्याद्भ्रान्तिमूलैव न स्पष्टश्रुतिमूलिका

स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वं स्मृतेस्तावन्न संमतम् ।
वेदमूलानुमानं च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

वेदवाक्यानुमानं हि तावदेव प्रवर्तते ।
तदर्थविषयं यावत्प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥
प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु न विद्येतानुमानिकम् ।
न हि हस्तिनि दृष्टेऽपि तत्पदेनानुमेष्यते ॥

स्मृतीनां श्रुतिलिङ्गत्वमस्ति हस्तिपदादिवत् ।
तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्वदेव निवार्यते ॥
तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः पुरस्तादानुमानिकाः ।
यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते ॥
कृत्तमूलाः स्फुरन्तोऽपि स्मृतयो न चिरायुषः ।
निराधारत्वदोषेण शाखा इव वनस्पतेः ।

न हि साक्षात्प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते ।
नान्यमूलं यतस्तस्याश्चत्तु मूलं न विद्यते ।

अशक्यत्वाद्व्यामोह इत्यवगम्यते । कथमशक्यता । स्पर्शविधानात्सर्वा शक्या वेष्टयितुमुद्गायता स्प्रष्टुं च । तामुद्गायता स्प्रष्टव्यामवगच्छन्तः केनेमं संप्रत्ययं बाधेमहि सर्ववेष्टनस्मरणेनेति ब्रूमः ।

प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी ।
नैराकाङ्क्ष्यात्प्रमातॄणामनुमानं न लभ्यते ॥
प्रमेयं यत्परिच्छेद्यं भवेत्केनचिदात्मना ।
तस्य स्यात्तत्परिच्छेदात्सावकाशप्रमाणता ॥
ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने तद्विपर्ययतोऽपि वा ।
भूयस्तस्मिन्प्रमेये हि न प्रमाणं प्रवर्तते ॥
भिन्नकक्षागते ये च प्रमाणे तत्र धावतः ।
तयोः शीघ्रेण निर्णीते मन्थरं न प्रवर्तते ॥
तद्धि दूरमपि प्राप्तमेकमप्यगतं पदम् ।
इतरेण गतेनाऽऽदावेकान्तेनैव जीयते ॥
यत्र शीघ्रतरं नास्ति तस्यार्थस्यापहारकम् ।
चिरेणापि व्रजेत्तत्र दुर्बलं न निवार्यते ।
न हि येन प्रमाणत्वं लब्धपूर्वं कदाचन ।
तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्याज्ञापयतीश्वरः ॥
सर्वमुत्पद्यमानं हि यद्यन्येन विरोधिना ।
न रुध्यते ततस्तस्य सिद्धिः कालेन लभ्यते ॥
यस्य तूत्पद्यमानस्य मूलमेव निकृत्यते ।
मुखं वा रुध्यते तस्य नाऽऽत्मलाभः कदाचन ॥
न च यद्बलवद्रुद्धमात्मानं नैव विन्दति ।
अविरोधेऽपि तेनाऽऽत्मा न लब्धव्यः कथंचन ॥
न चापि बाधकाभावाल्लब्ध आत्मेति सर्वदा ।
लब्धव्यः स विरोधेऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥

ननु निर्मूलत्वाद्व्यामोहस्तत्स्मरणमिति वैदिकं वचनं मूलं भवि ष्यतीति । भवेद्वैदिकं वचनं मूलं यदि स्पर्शनं व्यामोहः । अव्यामोहे त्वशक्यत्वादनुपपन्नम् । यथाऽनुभवनमनुपपन्नमिति न कल्प्यते तथा वैदिकमपि वचनम् । कथं तर्हि सर्ववेष्टनस्मरणम् । व्यामोहः । कथं व्यामोहकल्पना । श्रौतविज्ञानविरोधात् ।

उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वत्रैवोपलभ्यते ।
तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावरुध्यते ॥
अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः क्वचित् ।
तस्मात्सर्वत्र बाध्योऽसावित्येतदपि नेष्यते ॥
विषयाविषयौ ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादयोः ।
बाधाबाधौ विवेक्तव्यौ न तु सामान्यदर्शनात् ॥
यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीषति ।
तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णाजलैरपि ॥
बाधितां मृगतृष्णां वा दृष्ट्वा ह्रदगतोऽप्यसौ ।
विप्रलम्भभयादेव न स्नानादि समाचरेत् ॥
तावदेव हि तोयादिज्ञानस्येष्टा प्रमाणता ।
न तोयं मृगतृष्णेयमिति यावन्न बुध्यते ॥
अनुमानं प्रमाणं च तावदर्थेषु जायते ।
रुध्यते विषयो यावन्नास्य प्रत्यक्षजन्मना ॥
एवं स्मृतिप्रमाणत्वे तावच्छ्रुत्यनुमानजम् ।
यावत्प्रक्षया श्रुत्या विषयो नावरुध्यते ॥
अतः क्वचित्प्रमाणत्वं क्वचिदप्यप्रमाणताम् ।
व्यवस्थापयतां न्यायैर्न भवेदर्धवैशसम् ॥
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृगतृष्णयोः ।
यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयोः ॥

तस्मादेवं न वक्तव्यं सर्वासां वा प्रमाणता।
अथ वा सा न कस्याश्चिद्यदि क्वचिदनाश्रिता॥
तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता।
रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि वा यतः॥
विकल्पः किं पुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभिः सह।

उच्यते॥

विकल्पस्याष्टदोषत्वान्न तावत्स्वभ्युपगता।
पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकराः॥

तुल्यबलविकल्पो हि तावदष्टदोषत्वादगतिकगतिन्यायेन क्वचिदेवाऽऽश्रीयते। किमुत कक्षान्तरितप्रामाण्यविषमाशिष्टाविकल्पः। तथा हि।

प्रमाणपदवीं यावन्नाऽऽरोहत्येव हि स्मृतिः।
बाध्यते तावदत्यन्तं श्रुत्याऽन्यानिरपेक्षया॥
स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इष्यते।
तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदवीं व्रजेत्॥
पराधीनप्रमाणत्वान्न प्रमाणपदे स्थिता।
श्रुत्या बाधितमात्राऽसौ पुनर्नोज्जीवितुं क्षमा॥
तुल्यकक्षविकल्पोऽपि नाप्रामाण्येऽस्त्यकल्पितं।
प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषभाक्॥
प्रमाणत्वं प्रतीतं यदुज्ज्वलत्तदपह्नुतम्।
एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात्॥
तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम्।
भावे सत्यथ भावेन विनैव परिकल्प्यते॥
सोऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थविपर्ययात्।
अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना॥
प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भवेत्।
यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम्

संप्रत्यपह्नुवानस्य दोष एको हि जायते ।
प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तान्निराकृतम् ॥
एष जायत दोषोऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः ।
एवमेकत्र चत्वारो दोषा वाक्ये प्रदर्शिताः ॥
एत एव प्रसज्येरन्द्वितीयेऽपि प्रकल्पिते ।
एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ॥
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।
व्रीहिशास्त्रप्रवृत्तौ हि यवशास्त्रेण कृष्यते ॥
श्रोता तत्र प्रवृत्तोऽपि व्रीहिशास्त्रेण कृष्यते ।
द्वाभ्यामश्वमुखीवच्च श्रुतिभ्यामभितः समम् ॥
श्रोतुराकृष्यमाणस्य बलाबलमपश्यतः ।
एकस्मिन्नुपसंहर्तुं बुद्धिं युक्त्या न पश्यतः ॥
उभयोरप्रमाणत्वं प्रतिघातात्प्रसज्यते ।
तत्र प्रामाण्ययोग्यस्य यदप्रामाण्यकल्पनम्
तदनन्यगतित्वेन तथाऽप्यभ्युपगम्यते ।
सति गत्यन्तरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्हति ॥
एकस्य वा प्रमाणत्वं परिहर्तुं न शक्यते ।
तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥
सिद्धो लोकप्रवादोऽयमेकानेकविनाशिनाम् ।
सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः ॥
स चायमुभयोर्नाश उभयार्थपरिग्रहात् ।
मिश्रतां यजमानस्य मिश्राणां विध्यदर्शनात् ॥
नियमार्थे ह्यमे शास्त्रे यवव्रीह्योर्विधातृणी ।
प्राप्ते चान्यनिवृत्त्यंशः फलमर्थात्प्रतीयते ॥
व्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम् ।
यवाश्चैवमतस्तेषां मिश्रत्वं नावकल्पते ॥

नैव व्रीहिभिरिष्टं स्याद्यवैर्नं च यथाश्रुतैः ।
मिश्रैरिज्येत चेत्तत्र भवेदुभयबाधनम् ॥
एवमप्रतिपत्त्यैव तुल्यैषा मिश्रतामतिः ।
तेनोभयाप्रमाणत्वाद्युक्तैकैकाप्रमाणता ॥
सेयमत्यन्तमन्याय्या द्वयोरप्यनवस्थितिः ।
अव्यवस्था न युक्ता हि व्यवस्था यत्र लभ्यते ॥

सर्वमेव ह्येकरूपत्वावधारणेन निरूपितरूपं व्यवहर्तुं शक्यम् ॥

तेन यस्य प्रमाणत्वं प्रमाणं सर्वदाऽस्तु तत् ।
यस्यापि त्वप्रमाणत्वमप्रमाणं तदुच्यताम् ॥

तदेव तु कदाचित्प्रमाणं कदाचिदप्रमाणमिति न कथंचिदपि विश्रम्भः । स्यात्तदेवद्व्रीहियवश्रुत्योरत्यन्तापरिहार्यत्वादवश्यमापतितम् ।

न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्नं किंचिद्व्यवस्थितम् ।
येनैकत्र प्रमाणत्वं स्यादन्यत्राप्रमाणता ॥
श्रुतिस्मृत्योः पुनः स्पष्टं व्यवस्थाकारणद्वयम् ।
येन श्रुतेः प्रमाणत्वं स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणता ॥
स्वरूपेण तयोस्तावत्प्रमाणत्वाप्रमाणते ।
ततोऽन्यापेक्षया स्यातामप्रामाण्यप्रमाणते ॥

यो यस्य स्वरूपाश्रयो धर्मः प्राप्तः स बलवता कारणान्तरेण विपर्ययं प्रतिपद्यते । न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो बाधकत्वं प्रतिपद्यते ।

स्मार्तस्य बाधकः श्रौतो बलवत्त्वात्प्रतीयते ।
प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्व्यवधारितम् ॥
श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यवस्थितबलाबले ।
संनिकृष्टविकृष्टार्थे तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥
स्मृत्या प्रतीयते यावच्छ्रुत्या तावत्प्रमीयते ।
विरुद्धधर्मतामेको न च धर्मः प्रतीच्छति ॥
न च शीघ्रहृतेऽर्थेऽस्ति चिरादागच्छतो गतिः ।

अश्वैरपहृतं को हि गर्दभैः प्राप्नुमर्हति ॥
स्मृत्या चार्थं परामृश्य यावत्तद्विषयां श्रुतिम् ।
अनुमातुं प्रवर्तेत तावत्सोऽर्थोऽन्यतो गतः ॥
किं कर्तव्यमितीदं च कर्ता यावदपेक्षते ।
प्रमाणं क्रमते तावत्प्रमिते तन्न जायते ॥
युगपत्प्रमिमीयातां यदि चार्थं श्रुतिस्मृती ।
अगृहीतविशेषत्वात्स्यातां तुल्यबले ततः ॥
यद्वा यावच्छ्रुतेरर्थः साक्षादेव प्रतीयते ।
तस्मिन्नेव क्षणे मूलं कल्पयेत्स्वं स्मृतिः श्रुतिम् ॥
ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि प्रमाणत्वेन तुल्यता ।
भवेदेव श्रुतिस्मृत्योरर्थः श्रुतिपरिग्रहात् ॥
यतः स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिकल्पना ।
जायते क्लृप्तया तस्मात्सा बाध्येताप्रतिष्ठिता ।
स्मृतिमूलानपेक्षा हि स्मृतित्वादेव हीयते ।
तदपेक्षा पुनः श्रुत्या बाध्यते मूलवर्जिता ॥

एष तावद्विकल्पपदमनारूढाया एव स्मृतेरेको बाधप्रकारः ।

द्वितीयेन प्रकारेण विकल्पपदवीं गता ।
आपन्ना पाक्षिकं बाधमत्यन्तं बाध्यते स्मृतिः ॥

तद्दर्शयति । विकल्पं तु वदन्पक्षे तावच्छ्रुतिप्रामाण्यमभ्युपैतीति । तदा च स्मृत्यप्रामाण्यमवश्यंभावि तस्याश्चाप्रामाण्यकल्पनायां न श्रुतेरिव तदध्यारोपः ।

किं तु तस्याः प्रमाणत्वं श्रुतिमूलत्वकारितम् ।
यतस्तस्मादतन्मूला तदानीं साऽवधार्यते ॥

श्रुतिमूलत्वविच्छेदोत्तरकालं च प्राङ्निराकृतमूलान्तरोपप्लवादविगानस्मृत-पुरुषप्रणीतत्वनिर्णयाच्च नित्यत्वद्वारनिर्मूलत्वासंभवादवश्यंभावि विप्रलम्भाभिप्रा-यादि किंचिदेकं मूलमापद्यते ।

श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूलं स्मृतेरन्यत्प्रकल्प्यते ।
तेनैवास्याः प्रमाणत्वमत्यन्तं प्रतिहन्यते ॥

व्रीहिश्रुतिपरिग्रहकाले हि यत्रश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्यारोपितम् । तत्प्रयोगान्तरवेलायां तुल्यसांप्रदायिकाम्नायभानत्वेन संनिकृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादिविशेषाभावेन च पुनः सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते ।

न तु स्मृतेः प्रमाणत्वं पुनरुज्जीवितुं क्षमम् ।
विच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्ग्रस्तं भ्रान्त्यादिहेतुभिः ॥

न ह्येकस्या एव स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थापरिग्रहकालेऽनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परिग्रहाश्रयणे तु भ्रान्त्यादिमूलत्वमिति विरुद्धावधारणाऽवकल्पते । आह । सत्यं यदि प्रथममेव विकल्पकारी श्रुत्यर्थं परिगृह्य द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यर्थपरिग्रहणायोपविष्टेत ।

ततस्त्वदुक्तमार्गेण प्रतिहन्येत सर्वदा ।
न त्वेतस्य प्रसङ्गोऽस्ति स्मृतेः पूर्वपरिग्रहे ॥

यो हि श्रुतिं प्रथममाश्रुत्वा श्रुतिमेवैकां पश्यति तस्याप्रतिहतश्रुत्यनुमाने वृत्ते ।

न पश्चाच्छ्रूयमाणाऽपि श्रुतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।
गर्दभेनापनीतं हि हरेन्नाश्वाश्विराद्धतः ॥

न चैष नियमोऽस्ति जिज्ञासुभिः स्मृतिविरुद्धा श्रुतिरेव प्रथमं श्रोतव्येति ।

बहुजिज्ञासमानानां कदाचित्किंचिदापतेत् ।
पूर्वपश्चाद्विभागेन न तद्धेतुबलाबलम् ॥
आद्ये प्रपाठके येन व्रीहिशास्त्रं प्रतीयते ।
द्वितीये यवशास्त्रं च न तत्तत्प्रति दुर्बलम् ॥
स्वशाखाविहितैश्चापि शाखान्तरगतान्विधीन् ।
कल्पकारा निबध्नन्ति सर्व एव विकल्पितान् ॥
सर्वशाखोपसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः ।
न तु पूर्वावबद्धोऽर्थो बाधेतैवोत्तरं विधिः ॥

तस्मात्पौर्वापर्यश्रवणमनाश्रित्य 'न चैकं प्रति शिष्यते' इत्यनेन न्यायेन सर्वपुरुषान्प्रति नित्यावस्थितसमस्तपठ्यमानस्मर्यमाणवेदशाखायत्तज्ञानैर्जिज्ञासुभिरात्मीयशक्तिमात्रकारितपूर्वापरग्रहणविभागैरेकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णपदवद्बलाबलमनपेक्ष्य मातापितृप्रणीतोपदेशवन्निर्विचिकित्समेव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि—

पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम् ।
प्रसज्यमानिकामेवं कोऽध्यवस्येत्सचेतनः ॥
इत्थं च भ्रान्तिमूलत्वप्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः ।
अविरोधेऽपि हि श्रुत्या प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत् ॥
सर्वैव श्रुतिमूलाऽतः सर्वा वा भ्रान्तिमूलिका ।
स्मृतिरेवं निरूप्येत न तु स्यान्मूलसंकरः ॥

उच्यते । यद्यपि पूर्वोपलब्धया स्मृत्या श्रुतिमनुपलभमानस्य प्रतिबन्धरहितश्रुत्यनुमानं क्रियेत तथाऽपि कालान्तरे श्रुतिं श्रुत्वा तत्प्रतिपक्षस्मृतेर्बाधाध्यवसानादवश्यंभाविश्रुतिमूलत्वविच्छेदवशेन मूलान्तरसंचरणम् ।

ततश्च पूर्वविज्ञानं मिथ्यैतादिति चिन्तयन् ।
आदावेवाप्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥

यो हि कूटकार्षापणेन कंचित्कालमज्ञो लोकमध्ये व्यवहरति न तेन विवेकज्ञानजनितव्युत्पत्तिनाऽपि तथैव व्यवहर्तव्यम् । न चास्य तदानींतनज्ञानमात्रबाधबुद्धिर्भवति ।

समानविषयत्वाद्धि पूर्वेषामपि बाधनम् ।
न हि तेषाममिथ्यात्वे मिथ्येदानींतनं भवेत् ॥
ननु च प्रागवस्थायां श्रुतिर्यैवानुमीयते ।
सैवेदानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः ॥

नैतदेवम् । प्रतिप्रयोगं प्रमाणपर्यालोचनात् यदि ह्येकप्रयोगमात्रालोचनेनैव प्रयोगान्तराण्यप्यनुष्ठेयुस्ततो येन व्रीहिशास्त्रमप्रमाणीकृत्य यवाः परिगृह्येरंस्त

यावज्जीवं तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्यां विकल्प्यमानाभ्यां व्यवहारः सिध्येत्। तेन यावत्प्रयोगभाविप्रमाणालोचनवशात्पूर्वानुमितां श्रुतिं क्वचिदप्यशृण्वन्पुनरपि स्मृतिमेवोपलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव श्रुतिमनुमिमानः प्रत्यक्षया श्रुत्याऽऽक्षिप्तचित्ततया तत्प्रामाण्येनान्यथानुपपद्यमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वावधारितमूलव्यत्ययमेव प्रतिपद्यते न पूर्वक्लृप्तमूलस्याप्रामाण्याध्यारोपम् अपठ्यमानतयैवास्य सुलभावज्ञानत्वात्।

यच्चैतदनवस्थानं त्वया मां प्रति चोद्यते।
भवतोऽपि तदस्त्येव तेनाचोद्यत्वमेकतः॥
यदा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा स्मृतेर्नान्याऽनुमीयते।
तदाऽन्यमूलतापत्तेरेकान्तेनैव बाध्यते॥
कालान्तरेऽपि यो बाधः स्फुटत्वेनावधार्यते।
यत्तेनाप्यप्रमाणत्वं कृतं तन्न निवर्त्यते॥

पूर्वस्मृतिग्राहिणां च स्वयं बाधमचेतयमानामपि पुरुषान्तरस्य श्रुतिश्रवणप्राथम्यबलेन बाधसंतानोऽनुवर्तत एव।

पुरुषान्तरबाधोऽपि नैवाल्पं भ्रान्तिकारणम्।
न हि द्विचन्द्रदिङ्मोहौ न बाध्येते नरान्तरैः॥

ननु यवश्रुतेरपि तर्हि प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणायाः पुरुषान्तरबाधस्तदानीमस्तीति मिथ्यात्वप्रसङ्गः।

उच्यते पठ्यमानत्वादुन्मज्जननिमज्जने।
सर्वान्प्रति तयोस्तुल्ये विशेषोऽन्यो न गृह्यते॥
स्मृतिस्तु यावतां पुंसां प्रथमं गोचरीभवेत्।
तावतां सर्वदाऽभावान्नाप्रामाण्येन मुच्यते॥
अप्रामाण्यपदं चैकमस्त्येवं प्रथमं स्मृतेः।
तावता लब्धमिथ्यात्वान्न श्रुतिं बाधितुं क्षमा॥
अध्यारोप्येत मिथ्यात्वमुज्ज्वलायाः श्रुतेः पुनः।
लब्धमेव स्मृतौ तच्चेत्किमर्थं कल्प्यते श्रुतेः॥

विरुद्धयोर्हि श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पप्रसङ्गेनावश्यं कल्पनीयेऽन्यतरत्राप्रमाणा यावच्छ्रुतौ पटाच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्मृतौ स्वरूपाश्रयं क्लृप्तं वोपलभ्य संशयच्छेदे जाते न कदा चिदप्यभूताप्रामाण्याध्यारोपकल्पनोपपत्तिः।

ननु श्रुत्यविरुद्धायाः श्रुतिमूलत्वनिश्चयः।
अनुमानादपि प्राप्स्यन् केनचित्प्रतिबध्यते॥
तस्मात्कारणवैषम्यान्नोभयत्रैकरूपता।
सिध्येन्मूलव्यवस्था हि प्रतिपक्षानुसारिणी॥

ततश्चार्धवैशसप्रसङ्गनिवृत्तिः।

यथा।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे लिङ्गादीनां व्यवस्थिते।
पूर्वैः सह विरुद्धत्वाविरुद्धत्वनिबन्धने॥
तथेहापि व्यवस्थेष्टा न परस्परसंकरः।
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां श्रुत्या नास्त्येकरूपता॥

यद्यप्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनं धर्मशास्त्राध्येतृस्मृतिविलक्षणप्रत्यक्षश्रुत्यर्थोपसंहारपरसूत्रकारोपनिबद्धं तथाऽप्युपरिष्टाद्वक्ष्यमाणाल्पान्तरत्वाभिप्रायेण पुरुषोपदिष्टत्वविशेषाच्च स्मृतिवदेवोदाहृतम्। क्रीतराजकभोज्यान्नत्ववचनं यद्यप्यथर्ववेदेऽस्ति तथाऽपि तस्याऽऽहवनीयसंबद्धयज्ञकर्मोपकाराभावात्तदधिकृतत्रयीप्रतिपादिताग्नीषोमीयसंस्थावधिभोजनप्रतिषेधविरोधात् "प्रकरणविशेषाद्विकृतौ विरोधि स्यात्" इत्यनेन न्यायेनाधिकृतबलाबलविशेषाभिप्रायेण स्मृतिपक्षानिक्षेपाद्भाष्यकारेणोदाह्रियते। कृष्णकेशत्वं च यद्यप्यनवस्थितवयोवस्थाकालविशेषं जातपुत्रत्वपक्षे संदिग्धसमावेशं च तथाऽपि युवैव धर्ममान्विच्छेदित्येवमादिस्मरणप्रकाशितार्थं यौवनावस्थापरिग्रहादन्ततो वा वयोधानविक्रमाश्रयणादष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यप्रागुपनयनसंबद्धकालस्य च वयसः सातिरेकद्विपञ्चाशच्चतुष्पञ्चाशन्मात्रसंवत्सरपरिमितत्वेनापरिहार्यवयोधातिक्रमावश्यंभावित्वाद्व्यक्त एव विरोधो दृश्यते। ननु च पूर्वकृतसर्ववेष्टनोत्तरकालविहितवेष्टिताया एव स्पर्शनं संभवतीत्यविरोधः।

तेनार्थं कथयद्भिर्यां स्मृतार्था कथ्यते श्रुतिः ।
पठिताभिः समानाऽसौ केन न्यायेन बाध्यते ॥
स्मृतिशास्त्रं च यद्येकं भवेत्कृत्स्नमवैदिकम् ।
तन्मुक्त्वैकं ततोऽन्यानि व्यवहाराङ्गताभियुः ॥
कठमैत्रायणीयादिपठितश्रुतिमूलिकाः ।
दृश्यन्ते स्मृतयः सर्वा मद्रोपनयनादिषु ॥
तदा तन्मध्यपात्येकं वाक्यं किंचिदपस्मृतिः ।
मूलान्तरोद्भवं वक्तुं जिह्वा नो न प्रवर्त्तते ॥
बाधिता च स्मृतिर्मूत्वा काचिन्न्यायविदा यदा ।
श्रूयते न चिरादेव शाखान्तरगता श्रुतिः ॥
तदा का ते मुखच्छाया स्यान्नैयायिकमानिनः ।
बाधाबाधानवस्थानं ध्रुवमेवं प्रसज्यते ॥

यच्चैतत्सर्ववेष्टनस्मरणं स्पर्शनश्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहियते । एतज्जैमिनिनैव च्छान्दोग्यानुवादे शाटचायनिब्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वेनौदुम्बरीप्रकरणे च शाटचायनिनां तामूर्ध्वंदर्शनोभयत्र वाससी दर्शयतीति 'वैष्णवं वै वासः श्रीर्वै वासः श्रीः सामे' इति दर्शिते तत्प्रसङ्गेनौदुम्बरीवेष्टनवाससोऽपि प्रकाशश्रुतिमूलत्वमेवान्वाख्यातम् ।

ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्बाध्योदाहरणं न तत् ।
विकल्प एव हि न्याय्यस्तुल्यकक्षप्रमाणतः ॥
विरुद्धत्वे च बाधः स्यान्न चेहास्ति विरुद्धता ।
न हि वेष्टनमात्रं नः स्पर्शश्रुत्या विरुध्यते ॥
यदि द्वित्राङ्गुलं मध्ये विमच्योत्तरभागतः ।
वेष्टयेतौदुम्बरी तत्र किं नाम न कृतं भवेत् ॥
सर्वा वेष्टयितव्येति न ह्येवं सूत्रकृद्वचः ।
न ह्यस्याः क्रियते कैश्चित्कर्णमूलेषु वेष्टनम् ॥

परिशब्दोऽपि यस्तत्र सर्वतो वेष्टनं वदेत्
तद्वर्जितसमन्वत्वे सोऽर्थवानेव जायते ॥
लोभमूलं च यत्तस्याः कल्प्यते सर्ववेष्टनम् ।
तल्लोभः सुवरां सिध्येन्मूलाग्रपरिधानयोः ॥
अन्तरीयोत्तरीये हि योषितामिव वाससी ।
स्मरेत्कौशेयजातीये नोद्गातैकं गुणैर्विना ।
प्राक् च लोभादिह स्पर्शः कुशैरेवान्तरीयते ।
वेष्टितैषा कुशैः पूर्वं वाससा परिवेष्टयते ।
कुशवेष्टनवाक्ये च न किंचिद्धेतुदर्शनम् ।
नियमेऽपि च तद् दृष्टं नवोर्ध्वंदशवाससः ॥
क्रीतराजकभोज्यान्नवाक्यं चाथर्ववैदिकम् ।
न च तस्याप्रमाणत्वे किंचिदप्यस्ति कारणम् ।
यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्याथर्वणश्रुतेः ।
अर्थान्तरप्रमाणत्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥
शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था ह्येकब्रह्मर्त्विगाश्रिताः ।
क्रियास्तथा प्रणीयन्तेऽन्याप्येवाऽऽत्मीयगोचराः ॥
न चायमपि यज्ञाङ्गविधिः शान्त्यादिशास्त्रवत् ।
अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थेन वार्यते ॥
न ह्येतद्यजमानस्य नर्त्विजामुपदिश्यते ।
सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यो हि भोज्यान्नत्वमिदं श्रुतम् ॥
वाक्यान्तरैर्निषिद्धं यद्दीक्षितान्नस्य भोजनम् ।
तस्यैव श्रूयते पश्चादभ्यनुज्ञाविधिद्वयम् ॥
अग्नीषोमीयसंस्थायां क्रीते वा सति राजनि ।
सोऽयं कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत् ॥
ननु चाशौचकालोऽपि धर्मपीडाद्यपेक्षया ।
अतः समविकल्पत्वं नैव तस्यापि संभवम् ॥

यस्य ह्यल्पेन कालेन शुद्धिर्भोज्यान्नताऽपि वा ।
स कस्मात्तावता शुद्धो दीर्घकालत्वमाश्रयेत् ॥
एकरात्रे त्रिरात्रे वा शुद्धस्य ब्राह्मणस्य च ।
अशुद्धिरनुवर्तेत दशरात्रं कथं पुनः ॥
पापक्षयो हि शुद्धत्वं धर्मयोग्यत्वमेव वा ।
प्राग्दशाहात्कथं तस्य सदसद्भावकल्पना ॥
एवं प्राक् पशुसंस्थानाद्दीक्षितान्नविशुद्धता ।
अस्ति नास्तीति चेत्येवं सहते नावधारणम् ॥
स्यादेतद्येन यः कालः पुरस्तात्परिगृह्यते ।
तस्यासावेव होमस्य प्रागूर्ध्वोदयकालवत् ॥
युक्तं समाविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः ।
न काचिदत्र पूर्वोक्ता सदसत्त्वविरोधिता ॥
न चानुदितहोमोक्तावुदितोक्तिरनर्थिका ।
क्लेशक्षयव्ययादीनां नातिरेकोऽत्र कश्चन ॥
इह त्वल्पेन कालेन शुद्धेर्या दीर्घकालता ।
न वर्धयेदघाहानि साऽनेनापि निवार्यते ॥
क्लेशमात्रं च तं पक्षं नाऽऽश्रयेत्तैव कश्चन ।
ततोऽनङ्गीकृते तस्मिन् स्यात्तद्वाक्यमनर्थकम् ॥
तेनर्ते विषयान्यत्वाच्च विकल्पोऽवकल्पते ।
स चोक्तो धर्मपीडाख्यस्तत्र चाद्यामवर्धनम् ॥
दन्तजातानुजातान्यकृतचूडेषु च क्रमात् ।
चितिक्रिया त्र्यहैकाहास्तत्र चाद्यामवर्धनम् ॥

तथा गौतमेनाप्युक्तम्—राज्ञां च कार्यविघातार्थं ब्राह्मणानां च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमिति ।

अथ वाऽन्तर्यदाऽऽशौचनिमित्तं किंचिदापतेत् ।

तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ।
न वर्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।
पूर्वस्यैव हि कालस्य प्रसङ्गेन तदङ्गता ॥
प्रवृत्तोऽनपवृक्तश्च दशरात्रादिकोऽवधिः ।
अन्तः पतितमाशौचं स व्याप्नोति स्वसंख्यया ॥
विततश्च दश संख्या हि तान्यहानि व्यवस्थिता ।
शक्नोत्येव परिच्छेत्तुमन्तराशौचमागतम् ॥
शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेत यथाश्रुति ।
नन्वेवं भोजनस्यास्ति विषयावधिकारणम् ॥
तत्र दीर्घावधिर्व्यर्थः स्यादल्पावध्यनुज्ञया ।
तस्मादिहापि वैषम्यहेतुर्वाच्योऽवधिद्वये ॥
अन्नान्यसंभवे तस्य दीक्षिते वा ददत्यपि ।
तन्नियुक्तकदत्तान्नं भोज्यं सोमक्रये कृते ॥
आपद्धर्मा यथैवान्ये मुख्यासंभवहेतुकाः ।
तथैव प्राणपीडायां क्रीतराज्यकभोजनम् ॥
हन्तैवमप्रमाणत्वमुक्तमन्यप्रकारकम् ।
जग्धवानापदि ह्यार्तो विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥

उच्यते-

एकं विनाऽप्यनुज्ञानात् क्रियते गत्यसंभवात् ।
क्रियतेऽनुज्ञया त्वन्यद्विशेषश्च तयोर्महान् ।
सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
विशेषोऽत्यन्तनिर्दोष स्तोकदोषेतराक्रिया ॥
तथा च मनुनाऽप्युक्तमापद्धर्मगतं प्रति ।
तत्रत्यपापशेषाणामन्ते शौचं भविष्यति ॥
कर्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ इति ।

धर्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत्।
ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति॥

यत्तु क्रीतराजकभोज्यान्नवचनं तद्वृत्यन्तरासंभवे निर्दोषत्वज्ञापनार्थमेव ज्ञायते। तत्रापि तु।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते।
स नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम्॥

इति निन्दितत्वान्न संभवद्भोज्यान्तरेणापि लोकयात्रादिवशेन भोक्तव्यम्।

यदि वा कालवैषम्यादसत्समविकल्पयोः।
अर्थभेदव्यवस्थानादविरोधोऽवधार्यते॥
दीक्षितान्नमभोज्यं स्यादक्रीते राजनि ध्रुवम्।
क्रीते त्वभोजनं नाम मनःकर्म नियम्यते॥
यथैवाश्राद्धभोजित्वं यथा वाऽमांसभक्षणम्।
श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते॥
श्राद्धमन्तर्दशाहं हि नियोगेन निषिध्यते।
एकोद्दिष्टं सदैकेषां न तु पित्र्यं कदाचन॥

तत्राश्राद्धभोजित्वानियमः स्वर्गायेति विज्ञायते। तथा षष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु मांसभक्षणमैथुनादिकिंप्रतिषेधाद् गृहस्थस्यान्यत्र कामचारे प्राप्ते वदकरणनियमः श्रेयसे विहितः। यथाऽऽह।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥ इति।

ननु च वाक्यद्वयदर्शनात्तत्र संयोगपृथक्त्वं युक्तमिह त्वेकमेव दीक्षितान्नभोजनप्रतिषेधवाक्यं कथं प्राक् क्रयात्प्रतिषेधति तदुत्तरकालं च प्रागग्नीषोमीयसमाप्तेर्निःश्रेयसेन नियच्छतीति।

तदुच्यते—

स्याद्वाक्यद्वयमेवैतदवधिद्वयकल्पितम्।
यः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र संस्थितः क्रीतराजके॥

परोऽवधिः पुनस्तस्य नैकत्वादवकल्पते ।
द्वितीयान्नादनानुज्ञादर्शनात्तेन गम्यते ॥
अभोजनविधिर्नूनमस्त्यन्योऽप्यान्तरालिकः ।
न हि पूर्वमनुज्ञाते स्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥
वरणादभ्यनुज्ञाते निर्वापे किमनुज्ञया ॥

यथाऽध्वर्योर्वरणवेलायामेव सर्वं यजमानेन यज्ञोपयोगि स्वयमनुज्ञातमेवेति निर्वापमन्त्रे प्रसवशब्देन तदानींतनयजमानानुज्ञाप्रकाशनं न क्रियते तथेह क्रीतराजकावस्थानुज्ञातभोजनानुज्ञावचनमग्नीषोमीयसमाप्तौ पुनरुक्तमित्यवश्यं नियमेन प्रतिषेधान्तरेण वा वारितस्यानुज्ञानार्थमित्यवगम्यते ।

प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दूष्यते ।
पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्थया ॥
दीक्षितान्नविशिष्टाभोजननियमो हि श्रेयोर्थिभ्यो विधीयते ।
पाश्चात्यभोजनानुज्ञा नान्यथा ह्युपपद्यते ।
अदृष्टार्थप्रसाङ्गित्वान्न विधिश्चायमिष्यते ॥
एवं विषयनानात्वादविरोधादबाधनम् ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं वेदब्रह्मचर्याचरणस्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरविकल्पोपनिबन्धनादाश्रमान्तराविषयत्वसंभवाद्वा विरोधाभावः । तथा हि—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमङ्गीकृत्यैतदुच्यते ।

गौतमेनापि द्वादशवर्षाण्येकवेदब्रह्मचर्यं चरेदिति प्रथमकल्पमाशु गार्हस्थ्यप्रतिपत्त्यर्थमुक्त्वा द्वितीयकल्पे द्वादश प्रतिवेदं वा सर्वेष्वित्यष्टाचत्वारिंशत्परिग्रहः कृतः ।

तन्नैवं शक्यते वक्तुं येऽन्धपङ्ग्वादयो नराः ।
गृहस्थत्वं न शक्ष्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः ॥
नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकताऽपि वा ।
तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनाऽऽदावेतदुच्यते ॥

उपकुर्वाणकेनैव याप्यः कालो बहुस्ततः।
संप्राप्य ज्ञानभूयस्त्वं पवित्रैः क्षीणकल्मषः॥
सर्वाश्रमातिरिक्तेन स्वाध्यायेनैव शोधितः।
स्तोकैरप्याश्रमाचारैर्गतिमिष्टां गमिष्यति॥

द्वैपायनादयश्चाऽऽहुः—

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानऋक्सामयजुर्ब्राह्मणकल्पव्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि फलानि क्रत्वाधिकृतपुरुषेभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्व्यावृत्तानि जपध्यानमात्राधिकृतब्रह्मचारिपरिव्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्योपदेशः। यो वा कश्चिन्मेधावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थज्ञानाभियोगमपरित्यजन्ग्रहणान्तं वेत्येतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्थो भवेत्तं प्रति द्वादशाष्टाचत्वारिंशद्वर्षपक्षावनेनैव स्मरणेन पूर्वपक्षीकृताविति नातीव श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहर्तव्यौ।

तेन नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते।
श्रुत्योरेव ह्यसौ दृष्टः क्वचिद्वा नैव विद्यते॥
तेनात्र यदि वा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते।
यदि वा बाध्यमानत्वमुक्तं बाह्यं स्मृतीः प्रति।
एतद्धि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशिना जिज्ञासुभ्यः प्रतिपाद्यते।
यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते।
तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते॥

व्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चिद्यावज्जीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेन्न स कदाचिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत्।

ततश्च तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत्।
तथाऽपि नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम्॥

यानि स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनुदाहृत्य निवृत्तव्यापाराणि तेषु श्रुत्यनुमानव्याजसापेक्षप्रामाण्येषु सत्सु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणतरत्वेन सुतरां विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण ग्राह्यतरार्थं विज्ञायते । सूत्रार्थोऽप्येवं योजयितव्यः । श्रौतस्मार्तविज्ञानविरोधे यदनपेक्षमपेक्षवर्जितं यस्य वाऽपेक्षणीयमन्यन्नास्तीत्येवं पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्रात्प्रमाणशब्दमनुषङ्गेण संबध्य यदनपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानींतनव्यवहारमात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छाखान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वाशङ्कायां सत्यामेवात्यन्तनिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न च प्रत्यक्षश्रुत्यार्थानुष्ठानहानिः । यदा तु क्वचिच्छाखान्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षीभविष्यति तदोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्येव । नन्वनेनैव न्यायेन स्वशाखाविहितविरुद्धं शाखान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् । सत्यम् ।

वार्तामात्रेण तद्यावत्तावन्नैव ग्रहीष्यते ।
यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदाऽस्मान्न विशिष्यते ॥
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विशेषोऽनेन दर्श्यते ।
नात्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥

(बाह्यग्रन्थानामप्रामाण्यनिरूपणम् ।)

यद्वा यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानि किंचित्तन्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापतितानि लोकोपसंग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीतासंबद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि विषचिकित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौषधिकादाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थगन्धवासितजीविकाप्रायार्थान्तरोपदेशीनि यानि च बाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकभोजनाचरणनिबन्धनानि तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते । न चैतत्क्वचिदधिकरणान्तरे निरूपितं न चावक्तव्यमेव गव्यादिशब्दवाचकत्वबुद्धिवदतिप्रसिद्धत्वात् ।

यदि ह्यनादरेणैषां न कल्प्येतामप्रमाणता।
अशक्यैवेति मत्वाऽन्ये भवेयुः समदृष्टयः॥
शोभासौकर्यहेतूक्तिकलिकालवशेन वा।
यज्ञोक्तपशुहिंसादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयुः॥

ब्राह्मणक्षत्रियप्रणीतत्वाविशेषेण वा मानवादिवदेव श्रुतिमूलत्वमाश्रित्य सचेतसोऽपि श्रुतिविहितैः सह विकल्पमेव प्रतिपद्येरन्।

तेन यद्यपि लभ्येत स्मृतिः काचिद्विरोधिनी।
मन्वाद्युक्ता तथाऽप्यस्मिन्नेतदेवोपयुज्यते॥
त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य ये ह्यत्यन्तविरोधिनः।
अनिराकृत्य तान्सर्वान्धर्मशुद्धिर्न लभ्यते॥
महाजनगृहीतत्वं पित्राद्यनुगमादि च।
तेऽपि द्वीपान्तरापेक्षं वदन्त्येव स्वदर्शने॥

तत्र श्रद्धामात्रमेवैकं व्यवस्थानिमित्तं सर्वेषां स्वपितृपितामहादिचरितानुयायित्वात्। यैश्च मानवादिस्मृतीनामप्युत्सन्नवेदशाखामूलत्वमभ्युपगतं तान्प्रति सुतरां शाक्यादिभिरपि शक्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम्। को हि शक्नुयादुत्सन्नानां वाक्यविषयेयत्तानियमं कर्तुम्। ततश्च यावत्किंचित्कियन्तमपि कालं कैश्चिदाद्रियमाणं प्रसिद्धिं गतं तत्प्रत्यक्षशाखाविसंवादेऽप्युत्सन्नशाखामूलत्वावस्थानमनुभवतुल्यकक्षतया प्रतिभायात्। अत आह—विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादिति। पारतन्त्र्यं तावदेषां स्मर्यमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वात्तैरेव प्रतिपन्नं शब्दकृतकत्वादिप्रतिपादनादराच्च पार्श्वस्थैरपि ज्ञायते।

वेदमूलत्वं पुनस्ते तुल्यकक्षमूलत्वाक्षमयैव लज्जया च मातापितृद्वेषिदुष्टपुत्रवन्नाभ्युपगच्छन्ति। अन्यच्च स्मृतिवाक्यमेकमेकेन श्रुतिवचनेन विरुध्येत। शाक्यादिवचनानि तु कतिपयदमदानादिवचनवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि। त्रयीबाह्येभ्यश्चतुर्थवर्णनिरवसितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन संभा-

व्यन्ते । स्वधर्मातिक्रमेण च येन क्षत्त्रियेण सता प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्ममविप्लुतमुपदेक्ष्यतीति कः समाश्वासः । उक्तं च ।

परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत् ।
आत्मानं योऽतिसंधत्ते सोऽन्यस्मै स्यात्कथं हित इति ॥

बुद्धादेः पुनरयमेव व्यतिक्रमोऽलंकारबुद्धौ स्थितः । येनैवमाह ।

कलिकलुषकृतानि यानि लोके
मयि निपतन्तु विमुच्यतां तु लोकः, इति ।

स किल लोकहितार्थं क्षत्त्रियधर्ममतिक्रम्य ब्राह्मणवृत्तं प्रवक्तृत्वं प्रतिपद्य प्रतिषेधातिक्रमासमर्थैर्ब्राह्मणैरननुशिष्टं धर्मं बाह्यजनाननुशासद्धर्मपीडामप्यात्मनोऽङ्गीकृत्य परानुग्रहं कृतवानित्येवंविधैरेव गुणैः स्तूयते तदनुशिष्टानुसारिणश्च सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितधर्मातिक्रमेण व्यवहरन्तो विरुद्धाचारत्वेन ज्ञायन्ते ।

तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या विरोधे ग्रन्थकारिणाम् ।
ग्रहीत्राचरितॄणां च ग्रन्थप्रामाण्यबाधनम् ॥

न ह्येषां पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुतिप्रतिबद्धानां स्वमूलश्रुत्यनुमानसामर्थ्यमस्ति।

न च शाखान्तरोच्छेदः कदाचिदपि विद्यते ।
प्रागुक्ताद्वेदनित्यत्वान्न चैषां इष्टमूलता ॥

न हि यथोपनयनादिस्मृतीनां शाखान्तरदृष्टश्रुतिसंवादः । एवं चैत्यकरणवन्दनशूद्रसंप्रदानादीनां संवादः संभवति मूलान्तरकल्पनं च प्रागेव प्रत्याख्यातम् ।

लोभादिकारणं चात्र बह्वेवान्यत्प्रतीयते ।
यस्मिन्संनिहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुमा ॥
शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।
हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥
न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् ।
हेतवश्चाभिधीयन्ते ये धर्मा दूरतः स्थिताः ॥
एत एव च ते येषां वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।
पाखण्डिनो विकर्मस्था हैतुकाश्चैत एव हि ॥

वैदिकवचनकल्पनात् ॥ ४ ॥

[३] शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ सि०

आचान्तेन कर्त्तव्यं यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यमित्येवंलक्षणान्युदाहरणानि। किमेतानि श्रुतिविरुद्धानि न कर्तव्यानि उताविरुद्धानि कार्याणीति चेत्पश्यसि, तैरप्यनुष्ठीयमानैर्वैदिकं किंचिन्न कुप्यति। तस्मादविरुद्धानीति ५ ॥

एतदीया ग्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः।

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

तस्माद्धर्मं प्रति त्रयीबाह्यमेवंजातीयकं प्रामाण्येनानपेक्ष्यं स्यादिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

शिष्टाकोपे—एवं तावत्पुरुषार्थस्मृतीनामविरोधे विरोधे च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे निरूपिते। संप्रति तु क्रत्वर्थानां यज्ञोपवीतोदकाचमनदाक्षिणहस्ताचरणस्मृतीनां बहुश्रुत्यर्थमध्यपातिनीनां विरोधाविरोधमात्रमेव विचार्यते। तन्निर्णये तु कृते पूर्वाधिकरणाभ्यां प्रमाणत्वाप्रमाणत्वसिद्धिः।

कथं पुनर्विरुद्धत्वं कथं वा न विरुद्धता।
श्रुत्यर्थाविगुणत्वेन तदभावेन चेष्यते ॥

यदि यज्ञोपवीतादीनि क्रतुमनुप्रवेश्यमानानि चोदकप्रयोगवचनाभ्यां न परिगृह्यन्ते निराक्रियन्ते वा ततो विरोधः। यदि पुनरानुगुण्यात्प्रकरणादिपठितवत्स्मृत्यनुमितवाक्यसंयोगेन क्रतुमनुप्रविशन्ति न च पूर्वगृहीतं किंचिद्बाधन्ते ततो न विरुद्धानीति। अन्यत्तु दर्शनं सत्यपि विरोधे प्रमाणप्रमेयबलाबलाविसंवादात्संदेहः। तथा हि।

श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे ज्ञातमेव बलाबलम्।
धर्मधर्मिविरोधे च धर्मिणो बलवत्तराः ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥

नैतदेवम् । शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं बाधेरन् । कथम् । वेदं कृत्वा वेदिं कुर्वीतेतीमां श्रुतिमुपरुन्ध्यादन्तरा वेदं वेदिं चानुष्ठीयमानमाचमनादि । दक्षिणेन चैकहस्तेनानुष्ठीयमानेषु पदार्थेषु कदाचित्प्रधानं

वक्ष्यति हि "अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति" न चेह स्मार्तः कस्यचिदपि श्रौतस्य पदार्थस्य बाध आशङ्क्यते क्रमकालपरिमाणानि तु समस्तपदार्थधर्मत्वेन निश्चितानि । तत्र यदि प्रमाणबलाबलं बलीयस्त्वतो बलवच्छ्रुतिप्रमेयत्वाद् दुर्बलस्वभावैरपि क्रमादिभिराचमनादीनां बाधः प्रमेयबलाबलबलयिस्त्वे तु पदार्थधर्मेभ्यः क्रमादिभ्यः पदार्थत्वेनाऽऽचमनादयो बलीयांस इति सत्यपि स्मृत्याख्यप्रमाणे दुर्बलत्वे बलवदाश्रयानापि स्वरूपेण दुर्बलान्क्रमादीनेव बाधिष्यन्ते ।

किं युक्तमविरुद्धत्वं क्रत्वर्थाङ्गस्मृतेरपि ।
न तदर्थक्रियायां हि श्रुतं किंचन हीयते ॥

यथैव विज्ञानबलबलैरपि श्रुत्यादिभिः समाख्यापर्यन्तैर्यावन्तः शेषाः प्रमीयन्ते ते सर्वे शेषिकथंभावेन प्रार्थिता इत्थंभावेन सहानारभ्यवादाधीतैर्गृह्यन्ते ।

स्मृत्या तथैव संतुष्ट्या शिष्टाचारेण चार्पिताः ।
गृह्यन्ते भावनाभाव्यैरपूर्वैः साधनांशवत् ॥

कथंभावापेक्षितापूर्वोपकारस्याज्ञातपरिमाणाङ्गसाध्यत्वाद् यात्किंचिद्येन केनचिदपि प्रमाणेन प्राप्नोति तत्सर्वमङ्गं भवति । तस्मादाचमनादीन्यपि यज्ञप्रयोगाङ्गानीत्यपन्यस्तेऽभिधीयते ॥ ५ ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात्पदार्थोऽभ्यधिको भवेत् ।
शास्त्रितं परिमाणं हि कोऽतिक्रमितुमर्हति ॥
शास्त्रेण हि पदार्थानां परिमाणं त्रिधा मतम् ।
क्रमेयत्ताशुनिमार्णं रूपं तदिह बाध्यते ॥

स्वकालमतिक्रामेत्। उभाभ्यां हस्ताभ्यामनुतिष्ठन्प्रधानकालं संभावयिष्यति ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां श्रुत्यादिषट्काभ्यां कालेयत्ताक्रमास्थितवान्।
पदार्थाः प्रविशन्तो हि बाधेरन्स्मार्तलौकिकाः॥

सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालान्न विप्रकृष्टव्या इति प्रयोगवचनेन प्रतिपादितं तत्र स्मार्तशिष्टलोकाचारप्रमाणकपदार्थानुष्ठानविक्षेपाद्दक्षिणैकहस्ताधीनविलम्बितानुष्ठानाच्च प्रधानप्रत्यासत्तिबाधप्रसङ्गः।

समस्तप्रयोगकालाश्च पूर्वाह्णमध्यंदिनादयोऽतिक्रम्येरन्। क्रमश्च यः श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिवशक्रमैरवगतः स च वैदिकपदार्थारूढतया विज्ञाताश्रयप्रमाणपरिमाणः सन्नन्यथात्वं क्षुतादिनिमित्ताचमनव्यवधानात्प्रतिपाद्येत। एवमायासस्रस्तोपवीतपुनःकरणव्यवधानेऽपि योजनीयम्।

योऽप्यसावन्तः स्मार्तः पदार्थः क्रियते तदा।
तस्य क्रमप्रमाणं हि न श्रुत्याद्यवगम्यते॥

उक्तपरिमाणस्य क्रमस्य नान्यदपि किंचित्प्रमाणमवकल्पते। तथा श्रुत्याद्यवगतप्रचयशिष्टपदार्थपरिमाणमवश्यमध्वर्य्वादिभिरविस्मृतसमस्तपदार्थनिर्माणायावधारणीयम्। ततश्च प्रथमापरिकल्पितपश्चादागस्मार्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रंशात्समस्तकृताकृतनिरूपणादनिवृत्तवैगुण्याशङ्कस्य सम्यक्कृतत्वदार्ढ्यानिमित्तसंस्कारपाटवादपूर्वदौर्बल्येन न्यूनफललाभप्रसङ्गः।

तदृचातिशयवत्सर्वं सार्थवादाद्विधेर्मतम्।
न्यूनत्वाक्षमयाऽवश्यं विरुद्धां बाधते स्मृतिम्॥

परिमितश्रुत्याद्युपदेशातिदेशात्मकाङ्गशास्त्रपरिमाणत्वाद्वा न तद्व्यतिरिक्ताङ्गशास्त्रावकाशः। सहकर्तव्यापगमेषु च पदार्थेषु सर्वात्मना त्वरमाणस्य यावानेवात्यन्ताशक्त्या कालविप्रकर्षो भवति तत्वन्मात्रमेव प्रयोगवचनोऽनुमन्यते। तस्माच्छक्तस्तु क्षणमात्रमपि यदि विक्षेपं कुर्यात्तदस्य प्रयोगवचनविधिनं सहेत। उच्यते त्रिविधस्यापि शास्त्रपरिमाणस्यान्यथाकरणान्नाऽऽचमनाद्यविरुद्धमिति। उच्यते ॥ ६ ॥

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥ सि०

अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः। अगृह्यमाणकारणा एवंजातीयकाः प्रमाणम्। ननु क्रमकालौ विरुन्धन्ति । विरुन्धन्तु । नैष दोषः । आचमनं

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्यैव वा समाप्तिः । अनन्तरसूत्रे विप्रतिपत्त्युपात्तविरोधाभावोक्तेरनुपयुज्यमानत्वादिह च प्रक्रान्तविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वात् । उपयोगसद्भावेऽपि च काकाक्षिवदनुषङ्गेण तन्त्रेण चोभयसंबन्धात् ।

अपि वा कारणं दृष्टं यस्मादेषु न गृह्यते ।
तस्मान्नाऽऽचमनादीनां क्रतुश्रुतिविरुद्धता ॥

विरोधत्याजितश्रुतिविरुद्धता । विरोधत्याजितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य यस्य मूलान्तरमिदं नामेत्येवं संभवदुत्प्रेक्षामात्रेणोपप्लवते तत्राल्पेनैव प्रयासेन निराशङ्कमप्रमाणत्वं निश्चीयते ।

यत्र तूत्प्रेक्षयाऽप्यन्यत्कारणं नावलम्ब्यते ।
अत्यन्तानन्यमूलत्वाच्छ्रुतिवत्तत्प्रमाणता ॥

न वाऽऽचमनादिस्मृतेः कामक्रोधलोभद्वेषमानलज्जादिकारणं किंचित्संभाव्यते यन्मूलत्वेन श्रुतिमूलत्वमपह्नूयेत ।

अनन्यमूलिकायां च श्रुतौ मूलेऽवधारिते ।
विरोधेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न वार्यते ॥
इयत्त क्रमकालाश्च श्रौतत्वाद्बलवत्तराः ।
पदार्थधर्मभावात्तु दुर्बलत्वादबाधकाः ॥

ननु पूर्वभावित्वात्प्रमाणबलाबलमेव प्रमेयबलाबलाज्ज्यायस्त्वेन प्रतिभाति । उच्यते—

नैव तावच्छ्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता ।
बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि सा ॥
प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति ।
तद्यस्यामेव वेलायां विरोधो दृश्यते तयोः ।
प्रमेययोः स्वरूपस्थं तस्मादेव बलाबलम् ॥

पदार्थः पदार्थानां च गुणः क्रमः। न च गुणानुरोधेन पदार्थो न कर्तव्यो भवति। अपि च प्राप्तानां पदार्थानामुत्तरकालं क्रम आपतति। यदा पदार्थः प्राप्नोति तदा क्रम एव नास्ति, केन सह विरोधो भविष्यतीति तथा यदि दाक्षिणेन नाऽऽचर्यते, कालो मा विरोधीदिति तत्र

येषां पदार्थधर्मत्वाद्दौर्बल्यं पूर्वनिश्चितम्।
न तेषां श्रुत्यवष्टम्भात्तत्पश्चादपगच्छति॥
पदार्थत्वेन येषां च बलीयस्त्वं निरूपितम्।
न स्मृतेर्दुर्बलत्वेन पुनस्तदपनीयते॥
नित्यमेवाप्रमाणं यत्तदेवं बाधमर्हति।
आपेक्षिकाप्रमाणं तु स्यात्प्रमाणमपेक्षया॥
न च प्रमेयदौर्बल्यबलीयस्त्वनिबन्धनम्।
प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणस्थेन बाध्यते॥
न च प्रमेयदौर्बल्ये सत्यपि श्रुतिबाधनम्।
तावता मन्दतेजस्त्वात्स्मृतिस्त्वां नैव बाधते॥
एतदेव श्रुतेः पार्श्वाद्वहु यत्र स्मृतिर्वृथा।
महास्मृत्याऽपि या काचिन्न शक्या बाधितुं श्रुतिः॥
युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकार्ययोः।
इह तु द्वयमप्येतन्नास्ति तेनाविरुद्धता॥
कालेयत्ताक्रमाणां हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते।
सुजघन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमश्नुते॥
प्राप्तेषु हि पदार्थेषु क्रमः पश्चादपेक्षते।
यदा प्राप्तेष्वसौ क्लृप्तः केन पश्चाद्विरुध्यते॥
परिमाणमपि स्वार्थमविस्मरणसिद्धये।
स्वयमालोच्यते प्राज्ञैः स्मार्तैः सह तदिष्यते॥

न केनचित्प्रमाणेन पदार्थेयत्ता परिच्छिद्यते। तत्र यदि तेन विनाऽन्ये समस्तपदार्थस्मृतिहेतवो न स्युस्तत एतदप्येकं कारणमिति परिमाणमपि स्यादेव।

कालानुरोधेन पदार्थो नाऽऽन्यथात्वमभ्युपगच्छेत् प्रयोगाङ्गं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । अतो न कालानुरोधेन व्यथयितव्य पदार्थः। अपि च शौचं दाक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं चैवंजातीयका अर्था व्यवधातारो न भवन्ति । सर्वपदार्थानां शेषभूतत्वात् । तस्मादाचमनादीनां प्रामाण्यम् ॥ ७ ॥

तस्यामपि त्ववस्थायां यथा श्रौतमात्रपरिमाणमसमाप्य समाख्यापर्यन्वमापितपदार्थगवपरिमाणावधारणमाश्रीयते वथा स्मृत्याचारपर्यन्तावगतपरिमाणमाश्रयिष्यत इति निर्दोषम् ।

कालोऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्वे सोऽपि गृह्यते ।
स्मार्तैः सह ससाहित्यमाशुत्वं वा प्रपत्स्यते ॥
कालो ह्ययं प्रधानस्य सर्वाङ्गसाहितस्य यः ।
अङ्गैरविमकृष्टत्वमीदृशस्यैव चोद्यते ॥

तस्माद्यत्किंचनप्रमाणकसर्वपदार्थप्राप्त्युत्तरकालापेक्षितसंबन्धः कालोऽपि नैव सर्वोपसंहाराविरोधीति तेषु क्रमकालपरिमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्युच्यते । यद्वा तेष्वाचमनादिषु क्रियमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रार्थयोजना । अपि च-

शौचयज्ञोपवीतादेर्न स्वतन्त्रपदार्थता ।
सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यवधायकम् ॥

अतदङ्गेन हि तुल्यकक्षेण व्यवधानं भवति न सर्वपदार्थेन ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाऽऽचामति क्षुते ।
वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदा ॥
वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणी भवेत् ।
तामेव सगुणां कर्तुं शुद्ध्या न व्यवधास्यते ॥

इममेवार्थमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं न चैवंजातीयका अर्थाः पदार्थानां व्यवधातारो भवन्तीति । इतरथा ह्यङ्गप्रधानार्थत्वेऽनाश्रीयमाणे शून्यहृदयवचनमेवैतत्स्यात् ।

तस्मादाचमनादीनां क्रतुभिः संग्रहे सति ।
पश्चात्प्राप्तक्रमेयत्ताकालशास्त्राविरोधिता ॥

(भाष्यकरोक्तोदाहरणाक्षेपः ।)

नन्विदं यज्ञोपवीतमुदाहर्तव्यम् । दर्शपूर्णमासादिषु 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इति क्रत्वङ्गप्रत्यक्षविधानात् । तथा काठके चानारभ्यवादविधिना सर्वयज्ञगतयजनयाजनसंबन्धोऽध्यापनाध्ययनसंबन्धश्च श्रूयते । 'प्रसृतेन वै यज्ञेन देवा स्वर्गं लोकमायन्प्रसृतेनासुरान्पराभावयन् । प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञोऽप्रसृतोऽनुपवीतिनो यद्वै किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्यै इति' तथाऽऽचमनविधिरपि 'दक्षिणत उपवीयोपाविश्य हस्ताववनिज्य त्रिराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयीत' इति यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथाऽपि वेदोच्चारणसंबन्धात्तदङ्गत्वेनाऽपि तावज्ज्ञायमानं सर्वयज्ञानां मन्त्रवत्प्रयोगित्वात्तदङ्गं भवति । तथा च 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति प्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थमेवावधार्यते । दक्षिणाचारत्वं तु—

यत्राऽऽहत्य विधानेन स्यात्सव्याञ्जलिचोदना ।
तस्मादेव निवर्तेत नान्यत्राऽऽशङ्क्यतेऽपि तत् ॥

"यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं देवयजनम्" इति प्रागुदक्प्रवणाविधिपरे वाक्ये देवयजनवद्यज्ञाङ्गत्वौचित्यादुपमानमवकल्पते । तेन नात्रैकमपि विरोधबाधशङ्कायोग्य मित्यनुदाहरणानि । तस्मान्नैवतदधिकरणान्तरम् ।

वेदाविरुद्धशाक्यादिवचसामप्रामाण्यनिरूपणम् ।

सूत्राणि तु पूर्वाधिकरणाक्षेपपरिहारसूत्रत्वेनैव व्याख्यातव्यानि । यच्चाह वेदाविहितं न बाधते शिष्टान्वा वेदाविदो न कोपयति । विहारारामण्डलकरण-

१ तै० सं० । [२-५-११] । २ तै० आ० (२-२)

वैराग्यध्यानाभ्यासाहिंसासत्यवचनदमदानदयादि, तद्बुद्धादिभाषितं प्रमाणेनाविरुद्धमिति चेत् । न । शास्त्रपरिमाणत्वात् ।

परमितान्येव हि चतुर्दशाष्टादश वा विद्यास्थानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टैः परिगृहीतानि वेदोपवेदाङ्गोपाङ्गाष्टादशधर्मसंहितापुराणशास्त्रशिक्षादण्डनीतिसंज्ञकानि, न च तेषां मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्था: स्मृता गृहीता वा ।

प्रतिकञ्चुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।
यदन्यत्क्रियते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणता ॥

तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमात्मीयमन्यकाविकृतं वा श्लोकं सूत्रं वोच्चार्य मानवादिप्रायश्चित्तं दद्यान्न कश्चिदपि धर्मार्थी प्रतिपद्येत ।

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता ।
नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु ॥
तेषां विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः ।
वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

तथा च " मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति " इत्यस्य विधेर्वाक्यशेषे श्रूयते " मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्भेषजं भेषजतायै " इति प्रायश्चित्ताद्युपदेशवचनं पापव्याधेर्भेषजम् ।

न चैतच्छ्रुतिसामान्यमात्रं नित्येऽपि संभवात् ।
यज्ञेऽध्वर्युरिव ह्यस्ति मनुर्मन्वन्तरे सदा ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैवं स्मृतिरन्या विधीयते ।
स्थिताश्च मनवो नित्यं कल्पे कल्पे चतुर्दश ॥
तेन तद्वाक्यचेष्टानां सर्वदैवास्ति संभवः ।
तदुक्तिज्ञापनाद्वेदो नानित्योऽतो भविष्यति ॥

---

१ उपवेदाः- आयुर्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदाः । अङ्गानि- शिक्षादीनि । उपाङ्गं- पूर्वोत्तरमीमांसाद्वय दण्डनीतिः — अर्थशास्त्रमित्यर्थः ।

प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये सर्वदा षोडशर्त्विजः।
आदिमत्त्वं च वेदस्य न तच्चारितबन्धनात् ॥

उक्तं च—

यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावि युगादिषु ॥ इति।
इतिहासपुराणं च कृत्रिमत्वेन निश्चिते।
तथाऽप्यकृत्रिमे वेदे तद्विद्यात्वेन संमतम् ॥

एवं ह्युपनिषत्सूक्तम्। 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमम्' इति। तेन प्रतिकल्पमन्वन्तरयुगनियतनित्यऋषिनामाभिधेयकृत्रिमविद्यास्थानकारा ये वेदेऽपि मन्त्रार्थवादेषु श्रूयन्ते तत्प्रणीतान्येव विद्यास्थानानि धर्मज्ञानाङ्गत्वेन संमतानि। तथा च ऋग्वेदादिविहितयज्ञाङ्गभ्रेषप्रायश्चित्तविशेषानभिधाय 'यज्ञविज्ञात इति।' प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिविहितविनष्टोद्देशेनैव विदधातीति गम्यते। अन्यथा हि प्रत्यक्षवेदाविहितं सर्वं विज्ञातमूलाविशेषत्वादविज्ञातमूलत्वेनानभिधेयमेव स्यात्। यदि च स्मर्यमाणवेदमूलग्रन्थनिबन्धनानामविज्ञातवेदविशेषपूर्वकत्वेनापि स्थितानां प्रामाण्यं नाऽऽश्रीयेत तथा सति नैवाविज्ञातमूलं किंचिद्यज्ञे क्रियत इति तद्विनष्टप्रायश्चित्तविधिर्नैवोपपद्येत।

तस्माद्यान्येव शास्त्राणि वेदमूलानतिक्रमात्।
अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥
यथैवान्यायविज्ञाताद्वेदाल्लेख्यादिपूर्वकात्।
शूद्रेणाधिगताद्वापि धर्मज्ञानं न संमतम् ॥
तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाऽव्यवहारिणाम्।
संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥
स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविप्लुतिहेतवः।
कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥

यथा रुवककर्पूरसुवर्णादिषु दीयते ।
यद्बीजं तदपि व्यक्तमग्राह्यत्वात्प्रलीयते ॥

तेन कर्मानुरूप्यसामान्यतो दृष्टार्थापात्तिबलात्तदभिप्रायकल्पितधर्माभासमध्य-पतितं सन्मूलमप्याहिंसादि श्वदृति निक्षिप्तक्षीरवदनुपयोग्यविश्रम्भणीयं च तन्मात्रो पलब्धं भवतीत्यवश्यं यावत्परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो नोपलभ्यते तावदग्राह्यं भवति ।

यदा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते ।
तदा तेनैव सिद्धत्वादितरत्स्यादनर्थकम् ॥

तस्माद्यावत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिबन्धनं तद्धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यमिति ।

[सदाचारप्रामाण्यनिरूपणम् ।]

यत्त्वेतत् । **अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्, इति ।** सूत्रम् । अत्र सदाचारानुदाहृत्य त्रिवर्गसिद्धयर्थं विचार्यते । तद्विपरितसंकीर्णव्यवहारिषु शिष्टेष्वपथ्यकारिवैद्यातुरवदविस्रम्भणयिचारितत्वात्संभाव्यमानवेदमूलत्वाच्च धर्मसंशयं दर्शयित्वा " **धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यम्** " इति पूर्वः पक्षः क्वचिच्च " **विरोधे त्वनपेक्ष्यम्** " इत्येतन्न्यायानुसारेण । सदाचारेषु हि दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनां बहूनामद्यतनानां च । प्रजापतेस्तावत्प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितरम् । इत्यगम्यागमनरूपादधर्माचरणाद्धर्मव्यतिक्रमः । इन्द्रस्यापि[1] । तत्पदस्थस्य च नहुषस्य परदाराभियोगाद्धर्मव्यतिक्रमः । तथा वसिष्ठस्य पुत्रशोकार्तस्य जलप्रवेशात्मत्यागसाहसम् । विश्वामित्रस्य चाण्डालयाजनम् । वसिष्ठवत्पुरूरवसः प्रयोगः । कृष्णद्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य विचित्रवीर्यदारेष्वपत्योत्पादनप्रसङ्गः । भीष्मस्य च सर्वाश्रमधर्मव्यतिरेकेणावस्थानम् । अपत्नीकस्य च रामवत्क्रतुप्रयोग. । तथाऽन्धस्य धृतराष्ट्रस्येज्यापाण्डुवार्जितैर्धनैरेरिपनधिकृतक्रिया । तथा याधिष्ठिरस्य कनीयोर्जितभ्रातृजायापरि-

1 गौतमधर्मपत्न्याहिल्यागमनरूपो धर्मव्यतिक्रमो बोध्यः ।

णयनमाचार्यब्राह्मणवधार्थमनृतभाषणं च । वासुदेवार्जुनयोः प्रतिषिद्धमातुलदुहितृरुक्मिणी सुभद्रापरिणयनम्, उभौ *मध्वासवक्षीबाविति सुरापानाचरणम् । अद्यत्वेऽप्यहिच्छत्रमथुरानिवासिब्राह्मणीनां सुरापानम् । केसरश्वाश्वतरखरोष्ट्रोभयतोदद्दानप्रतिग्रहविक्रयव्यवहारभार्यापत्यमित्रसहभोजनाद्युदीच्यानाम् । मातुलदुहितृद्वाहासन्दीस्थभोजनादीनि दाक्षिणात्यानाम् । मित्रस्वजनोच्छिष्टस्पृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्बूलादनतदवस्त्रानाचमनानिर्णेजकधौतगर्दभारूढवस्त्रपरिधानब्रह्महत्यातिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणादीन्युभयेषाम् । अतिस्थूलानि प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितसूक्ष्मस्वधर्मव्यतिक्रमणानि त्वनन्तभेदानि सर्वत्र विगानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव संभवन्तीति नैवंजातीयकमिश्रसदाचारधर्मत्वाध्यवसानसंभवः । किं च ।

के शिष्टा ये सदाचाराः सदाचाराश्च तत्कृताः ।
इतीतरेतराधीननिर्णयत्वादनिर्णयः ॥

ननु ।

सदाचारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मृतम् ।
आत्मतुष्टिः स्मृताऽन्या तैर्धर्मे सा चानवस्थिता ॥

यथाभ्यासं ह्याशयवैचित्र्येण शुभाशुभोभयहीनक्रियानुष्ठायिनामात्मतुष्टिरपि विचित्रैव भवति । तथा हि ।

कस्यचिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि ।
शाक्यस्येव कुहेतूक्तिर्वेदब्राह्मणदूषणे ॥

तथा हि ।

पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः ।
तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः शाक्याः कुप्यन्ति पीडिताः ॥

तथा ।

शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः ।
स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ॥

* उभौ मध्वासवक्षीबौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तन्न कुर्वते ।

ततश्चानवस्थितत्वाद्यथैवाऽऽत्मनस्तुष्टिरेव चेत्येतन्मनुवचनं कथमप्यन्यथा नेतव्यम् । एवमाचारश्चैव साधूनामित्येवदपीति ।

स्वयमज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् ।
वदन्तोऽपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥

स्मृतिकारवचनार्थो हि शिष्टैराचरितव्यः शिष्टत्वाय । अन्यथा हि तदनपेक्षाः स्वातन्त्र्येण व्यवहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न शिष्टाः ।

न च तेषां श्रुतिर्मूलं व्यवहारस्य दृश्यते ।
यदि च स्यात्परोक्षाऽपि स्मर्येतैव ह्यसौ ध्रुवम् ॥

तस्मान्निर्मूलत्वादनपेक्षाणि शिष्टाचरणानीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

" अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् "

दृष्टकारणहीनानि यानि कर्माणि साधुभिः ।
प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्धर्मत्वेनेह तान्यपि ॥
शरीरस्थितये यानि सुखार्थं वा प्रयुञ्जते ।
अर्थार्थं वा न तेष्वस्ति शिष्टानामेव धर्मधीः ॥
धर्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु कानिचित् ।
वैदिकैः कर्तृसामान्यात्तेषां धर्मत्वमिष्यते ॥
प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा ।
शक्रध्वजमहे यात्रा देवतायतनेषु च ॥
कन्यकानां च सर्वासां चतुर्थ्याद्युपवासकाः ।
प्रदीपप्रतिपद्दानमोदकापूपपायसाः ॥

अनग्निपक्वमावसप्तमीपौर्णमासीफाल्गुनीप्रतिपद्वसन्तोत्सवादीनां नियमक्रियाप्रमाणं न शास्त्रादृते किंचिदस्ति । स्मृतिकाराश्चाऽऽचारश्चैव साधूनां देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति ' वेदाविरुद्धानामाचाराणां सामान्यतः प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । तथाऽनध्यायाधिकार ऊर्ध्वं भोजनादुत्सव इति देशनगरोत्सवप्रामाण्याश्रयणम् । वेदेऽपि च महाव्रते प्रेङ्खमारुह्य होता शंस-

तीत्येतद्वाक्यशेषे श्रूयते, यदा वै प्रजा मह आविशन्ति प्रङ्खं तर्ह्यारो हन्तीति। महःशब्दवाच्योत्सवप्रसिद्धिरनूदिता। यत्तु परिमितशास्त्रप्रमेयत्वाद्धर्माधर्मयोरिह च तदसंभवादित्युक्तम् तद्वेदमूलत्वानुमानात्पूर्ववदेव प्रत्याख्येयम्। न च स्मृतिर्निर्मूला। विस्तरवचनानामपि प्रपाठकमात्रेणोपसंहारात्किमुत संक्षेपवचनस्य। शक्यं च स्मृत्यनुरूपमेव वेदवचनमनुमातुम्। तथा हि।

शिष्टैराचर्यमाणानां सतां गोदोहनादिवत्।
फलसंबन्धमप्राप्तं बोधयच्छास्त्रमर्थवत्॥

न हि तदेवैकं शास्त्रप्रमाणकं यस्य स्वरूपमपि तत एवावगन्तव्यम्. अनेकाकारस्य हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाऽऽकारः केनचित्प्रमाणेन प्रमीयते। तत्र प्रत्यक्षाद्यवगतेऽप्याचारस्वरूपे दधिगोदोहनादिवत्फलसंबन्धः शास्त्रेणावगम्यते। यागादिष्वपि च नैव स्वरूपज्ञानेन शास्त्रमपेक्षितम्। फलसंबन्धमात्रस्यैवातीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात्। अतो न नामोपलक्षणान्तरेण शास्त्रं प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टाः प्रवृत्ताः सर्वकालं तु शिष्टव्यवहारशास्त्रयोरवियोगाद्व्यवहारादेवापोद्धृत्य केचित्स्वर्गादिसाधनत्वेन नियम्यमानाः कादाचित्कत्वपरित्यागेन नित्यप्रयोज्या विज्ञायन्ते तेषां चाऽऽर्यावर्तनिवासिशिष्टप्रयोज्यत्वमेवोपलक्षणं वेदेनापि सरस्वतीविनशनप्लक्षप्रस्रवणादिवदुपात्तमिति शक्यमनुमातुम्।

ननु शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्वं गम्यते यदा।
शिष्टत्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत्॥
नैव तेषां सदाचारनिमित्ता शिष्टता मता।
साक्षाद्विहितकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः॥

प्रत्यक्षवेदविहितधर्मक्रियया हि लब्धशिष्टत्वव्यपदेशा यत्परम्पराप्राप्तमन्यदपि धर्मबुद्ध्या कुर्वन्ति तदपि स्वर्ग्यत्वाद्धर्मरूपमेव।

तद्यथा शुश्रुवान्विद्वाननूचानश्च वैदिकः।
पुनस्तल्लक्षितो वेदे तेनैवाध्ययनादिषु॥

तेनाहोरात्रपौर्वापर्यवदनादित्वाद्वेदवदर्थानामितरेतराश्रयत्वाप्रसङ्गः। स्मृतिरप्याचारं वेदवचनं वोपलभ्याभ्यनुज्ञानायैव प्रवृत्तेत्यदोषः।

यत्तु हेत्वन्तरं दृष्ट्वा वेदमूलनिवारणम् ।
प्रत्यक्षवेदमूलेऽपि तद् दृष्टेस्तदकारणम् ॥

वेदेऽपि हि बहून्येव दृष्टार्थगन्धस्पृष्टानि विधीयन्त इति न तावता वेदमूलत्वाभावः ।

यानि तु म्लेच्छादिसमानानि नियतानियताक्रियान्तराण्यर्थसुखसाधनकृषिसेवावाणिज्यादीनि मृष्टान्नपानमृदुशयनासनरमणीयगृहोद्यानालेख्यगीतनृत्यगन्धपुष्पादिकर्माणि प्रसिद्धानि तेषु नैव कस्यचिद्धर्मत्वाशङ्काऽस्तीति न तत्सामान्यतो दृष्टेनेतरनिराक्रियोपपत्तिः केषांचिद्वा धर्मत्वाभ्युपगमान्न सर्वेषामेव तत्प्रसङ्गः । किं तु-

देवब्राह्मणपूजादि यत्तेषामपि किंचन ।
तत्रेष्टमेव धर्मत्वं शिष्टाचारमतं हि तत् ॥
लोके हि कश्चिदाचारः शिष्टत्वेन विशिष्यते ।
कश्चित्तु प्राणिसामान्यप्राप्तःस्तैरपि संगतः ॥
तत्र यः कार्यरूपेण शिष्टानेवानुवर्तते ।
स एव केवलो धर्मो नेतरः प्राणिमात्रगः ॥
एतेन वैदिकानन्तधर्मधीसंस्कृतात्मनाम् ।
आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं प्रसिद्धं धर्मशुद्धये ॥

तथैव बहुकालाभ्यस्तवेदतदर्थज्ञानाहितसंस्काराणां वेदानियतमार्गानुसारिप्रतिभानां नोन्मार्गेण प्रतिभानं संभवतीत्याश्रित्योच्यते । "यदेव किंचनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवतीति" । वैदिकवासनाजनितत्वाद्वेद एव स भवति ।

तथा हि—

यथा रुमायां लवणाकरेषु मेरौ यथा योज्ज्वलरुक्मभूमौ ।
यज्जायते तन्मयमेव तत्स्यात्तथा भवेद्वेदविदात्मतुष्टिः ॥
एवं च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ इति ।

बहुदिनाभ्यस्तधर्मव्याप्तात्मनो हि न कथंचिद्धर्मकरणरूपात्मतुष्टिरन्यत्र संभवतीति धर्मत्वेनाभ्यनुज्ञायते ।

यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां वचनादेव धर्मता ।
पुण्यकृद्ध्यानवत्तस्मादाचारेष्वपि सा तथा ॥

यथा वा वरदानादौ देवताराधनोद्भवे ।
यद्वक्ष्यासि स मन्त्रस्ते विषघ्न इति मन्त्रिते ।

लोकः स्मरति तं मन्त्रं विषापहरणादिषु ।
यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो यां किलौषधिम् ॥

दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् ।
यथा वा यां भुवं कश्चिदध्यावसति पुण्यकृत् ॥

तत्संपर्कपवित्रत्वात्सेव्यते पुण्यकारणम् ।
तथाऽऽचारात्मतुष्टयादिधर्म्यं धर्ममयात्मनाम् ॥
वेदोक्तमिति निश्चित्य ग्राह्यं धर्मबुभुत्सुभिः ॥ इति ।

यत्तु प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितरमहल्यायां मैत्रेय्यामिन्द्रो जार आसीदित्येवमादिदर्शनादितिहासदर्शनाच्च शिष्टाचारेषु धर्मातिक्रमं पश्यद्भिः शिष्टाचारप्रामाण्यं दुरध्यवसानमिति । तत्रोच्यते—

श्रुतिसामान्यमात्राद्वा न दोषोऽत्र भविष्यति ।
मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोबलवशेन वा ॥
यथा वा न विरुद्धत्वं तथा तद्गमयिष्यति ॥

प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत्, सा तदागमनादेवोपजायत इति तद् दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते तस्यां चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात्स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः । एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मादनेनैवोदितेनेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते न तु परस्त्रीव्यभिचारात् । नहुषेण पुनः परस्त्रीप्रार्थनानिमित्तानन्तरकालाजगरत्व

प्राप्स्यैवाऽऽत्मनो दुराचारत्वं प्रख्यापितम् । शच्याश्च पविभक्तिनिर्मितपुण्यातिश-यजनितवन्निराकरणावाप्तप्रभावलाभः ख्यात एव ।

वसिष्ठस्यापि यत्पुत्रशोकव्यामोहचेष्टितम् ।
तस्याप्यन्यनिमित्तत्वान्नैव धर्मत्वसंशयः ॥

यो हि सदाचारः पुण्यबुद्ध्या क्रियते स धर्मादर्शत्वं प्रतिपद्येत यस्तु कामक्रोधलोभमोहशोकादिहेतुत्वेनोपलभ्यते स यथाविधिप्रतिषेधं वर्तिष्यते । तेन विश्वामित्रस्यापि यद्रागद्वेषपूर्वकमपि तपोबलारूढस्य चरितं तत्सर्वं बलवतः पथ्य-मित्यनेन न्यायेन महान्ति च तपांसि कृत्वा तानि क्षयं नयत उत्तरकालं वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिकुर्वाणस्य जीर्यत्यपि । मन्दतपसां गजैरिव महावट-काष्ठादिभक्षणमात्मविनाशायैव स्यात् । द्वैपायनस्यापि, "गुरुनियोगादपति-रपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरुप्रेरितादृतुमतीयात्" इत्येवमामागन्मातृसंबन्धभ्रातृ-जायापत्रजननं प्राक्कृतपश्चात्करिष्यमाणतपोबलेन नातिदुष्करम् । अन्योऽपि य-स्त्वादृक्तपोबलो निर्वहेत्स कुर्यादेव । रामभीष्मयोस्तु स्नेहपितृभक्तिवशात् । विद्य-मानधर्ममात्रार्थदारयोरेवं साक्षाव्द्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्ययोर्यागसिद्धिः हिरण्मय-सीताकरणं च लोकापवादभिया त्यक्तसीतागतानृशंस्याभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भीष्मश्च ।

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपितृनृणत्वः केवलयज्ञार्थपत्नीसंबन्ध आसीदि-त्यर्थापत्त्याऽनुक्तमपि गम्यते

यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाक्यसौ कथम् ॥

धृतराष्ट्रोऽपि व्यासानुग्रहादाश्चर्यपर्वणि पुत्रदर्शनवत्क्रतुकालेऽपि दृष्टवानेव । शापानुग्रहसमर्था महर्षयः श्रूयन्ते । तद्यथैव तद्वचनादसावन्धो जातो विज्ञायते तथा यज्ञानुष्ठानवचनात्तावति काले दृष्टवानित्यर्थापत्त्या सुज्ञानम् । यद्वा, "यज-

देवपूजासंगति करणदानेषु " इति दानार्थ एवायं यजिर्भविष्यति क्रतुफलसमानि च दानतपश्चरणादीन्यपि श्रूयन्ते तत्कारणात्क्रतुक्रियोपचारः।

या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता।
साऽपि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रविभादिता॥
यौवनस्यैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता।
सा च श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति॥

अत एव चोक्तम्—

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रार्षिरतीवमानुषः।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि॥ इति।

न हि मानुषीष्वेवमुपपद्यते। तेनातीतमानुषमित्युक्तम्। अत एव वासुदेवेन कर्ण उक्तः " षष्ठे च त्वामहनि द्रौपदी पर्युपस्थास्यति " इति। इतरथा हि कथं प्रमाणभूतः सन्नेवं वदेत्। अथ वा बह्व्य एव ताः सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते।

यद्वा नार्यर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति।
साधारणा प्रसिद्धिस्तु निश्छिद्रत्वाय दर्शिता॥

यथा युधिष्ठिरोपदेशात्सभामध्यमानीयमाना सहसैव रजस्वलावेषं सुपुत्रकस्य धृतराष्ट्रस्यायत्या उत्पादयितुमात्मानं प्रख्यापयितुं द्रौपदी कृतवती तथैव केवलार्जुनभार्याया एव सत्याः श्रीत्वं च जनेनाविदितं परस्परं संघाताविशयं च भेदप्रयोगानवकाशार्थं दर्शयितुं साधारण्यप्रख्यापनमित्येवमादिविकल्पैः सुपरिहरत्वाद्रागलोभकृतव्यवहारस्य च शिष्टैरेव धर्मत्वेनापरिग्रहस्योक्तत्वादनुपालम्भः।

तथा च द्रोणवधाङ्गभूतानृतवादे ' प्रायश्चित्तं कामकृतेऽप्येके ' इत्येवमन्तेऽप्यश्वमेधः प्रायश्चित्तत्वेन कृत एवेति न तस्य सदाचारत्वाभ्युपगमः। यत्तु वासुदेवार्जुनयोर्मद्यपानमातुलदुहितृपरिणयनं स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तं तत्राल्पविकारसुरामात्रस्य त्रैवर्णिकानां प्रतिषेधः।

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत ॥ इति ।

मधुसीध्वोस्तु क्षत्रियवैश्ययोर्नैव प्रतिषेधः केवलब्राह्मणविषयत्वात् “ मद्यं ब्राह्मणस्य ” इति वचनात् ।

यदप्येवत्—

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः ॥ इति ।

एतदपि ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारित्वानिमित्तत्वात्प्रवचनाश्रयणेन ब्रूञ्वदत्योरेकार्थत्वात्प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषामिति नियमाद्यस्यैव प्रवचनं स एव तच्छीलस्तद्धर्मस्तत्साधुकारी वा भवति तस्मात्ब्राह्मणा एव ब्रह्मवादिनः । तथा च मद्यसामान्यप्रतिषेधाङ्गनिन्दार्थवादेऽभिहितम् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्धि ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ इति ।

तस्मादेतदुक्तं भवति यथैवैकान्नसुरा त्रयाणामप्यपेया तथा सर्वा ब्रह्मवादिभिरपेयेति । इतरथा यथैवैकेति च ब्रह्मवादिभिरिति चोभयमप्यनर्थकमेव स्यात् । श्लोकान्तरनिर्देशेनैव वर्णत्रयसंबन्धलाभात् । तेनोभौ मध्वासवक्षीबावित्यविरुद्धम् । तथा चान्यार्थदर्शनमभ्यनुज्ञानवचनम् । यन्माल्यमासीत्तत्पश्चात्पर्यौहत सुरा वै माल्यं ततो राजन्यमसृजत तस्माज्ज्यायांश्च स्नुषा च श्वशुरश्च सुरां पीत्वा विलपन्तश्चाऽऽसते पाप्मा वै माल्यं तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्पाप्मना न संसृज्या इति तदेतदेतत्क्षत्रियो ब्राह्मणं ब्रूयान्नेनं सुरा पीता हिनस्ति य एवं विद्वान्सुरा पिबति ’ इति । मधसीधुविवक्षयैवत् । यत्तु, मातुलदुहितृपरिणयनं तयोस्तन्मातृष्वस्रीयादिसबन्धव्यवधानेऽपि भ्रात्रादिव्यवहारादविरुद्धम् । यद्यपि वासुदेवस्वसेति सुभद्रा ख्याता तथाऽप्युत्पत्तौ बलदेववासुदेवयोरेकानंशायाश्च निजत्वान्वाख्यानान्मातृष्वस्रीया सुभद्रा तस्य मातृपितृष्वस्रीया दुहिता वेति परिणयनाभ्यनुज्ञानाद्विज्ञायते ।

वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यते ।
न तु व्यवेतसंबन्धप्रभवे तद्विरुद्धता ॥

येन ह्यन्यत्रैवमुक्तम्—

मम वर्त्मानुवर्तेरन्मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ इति ।

स कथं सर्वलोकादर्शभूतः सन् विरुद्धाचारं प्रवर्तयिष्यति । एतेन रुक्मिणीपरिणयनं व्याख्यातम् । यत्त्वद्यतनानामाहिच्छत्रकमाथुरब्राह्मणीनां सुरापानादि दाक्षिणात्यानां मातुलदुहितृविवाहादि स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तम् । तत्र केचित्तावदाहुः । स्मृत्याचारयोरितरेतरानिरपेक्षवेदमूलत्वेन तुल्यबलत्वाद्व्रीहियवप्रतिषिद्धाविकल्पानुष्ठानाश्रयणाददोष इति । तत्तु वक्ष्यमाणबलाबलविभागादयुक्तम् । अन्ये त्वेवमाहुः-

सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यवस्थया ।
आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्टत्वमाश्रितम् ॥
येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।
त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरे जनाः ॥

तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

येषां त यः पित्रादिभिरेवाथो नाऽऽचरितः स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धश्च ते तं परिहरन्त्येव । अपरिहरन्तो वा स्वजनादिभिः परिह्रियन्ते । ननु गौतमेनाऽऽम्नायविरुद्धानामाचाराणामप्रामाण्यमुक्तम् । आह—

यदि वेदविरोधः स्यादिष्यतैवाप्रमाणता ।
स्मृतिराम्नायशब्देन न तु वेदवदुच्यते ॥

न त्वेवदपि युक्तं स्मृतिग्रन्थेऽप्याम्नायशब्दप्रयोगात् । स्मार्तधर्माधिकारे हि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् " आम्नायः स्मृतिधारकः ' इति । ग्रन्थकारगताः स्मृतेस्तत्कृतग्रन्थाम्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिनां स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः । ततश्च मन्वादिवाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम् । आपस्तम्बवचनं तु

बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदुष्टाचारोदाहरणान्येव प्रयच्छता निराकृतम् । स्पष्टका-
मादिहेत्वन्तरदर्शनाच्च विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः।
आह । केन वा ब्राह्मणीनां सुरापानं प्रतिषिद्धम् ।

उच्यते-

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ इत्यनेन ।
ननु पुंलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीणां न प्रतिषिध्यते ।
सुरापानमतो नात्र स्मृत्याचारविरुद्धता

उच्यते-

हननप्रतिषेधेऽपि भवेत्पुंस्त्वं विवक्षितम् ।
तथा पुंस्त्ववदेकत्वविवक्षाऽपि प्रसज्यते ॥
अहत्वा कंचिदेवैकं ततश्च स्यात्कृतार्थता ।
एकेन च सुरापानेऽवर्जिते पूर्ववद्भवेत् ॥
आह यत्तावदेकत्वाविवक्षागतमुच्यते ।
प्रत्येकव्यक्तिसंबन्धाज्जातेर्वा तन्न दुष्यति ॥

एकैकस्या एव हि ब्राह्मणव्यक्तेर्यथाप्रसक्तवधपानयोः प्रतिषेधात् । विव-
क्ष्यमाणमपि तावदनूद्यमानत्वाच्चाक्रियाविशेषणं वा संभवति किमुत यदा जाति-
गतैकत्वानुवाद एवायं विज्ञायते । आह । हननप्रतिषेधे कर्मभूतस्य ब्राह्मण-
स्योद्दिश्यमानत्वात्सुरापाने च कर्तृत्वेनोपादीयमानत्वात्स्वर्गकामौदुम्बरीसंमानार्थ
यजमानवत्तुल्यविकक्षाविवक्षयोरप्रसङ्गादुदाहरणवैषम्यम् । तथा हि-

यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते हननप्रतिषेधतः ।
ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिङ्गं नान्यद्विधीयते ॥

प्रतिषेधविधिपरो हि विधायकः शुद्धवधप्रतिषेधासंभवाद् ब्राह्मणजाति-
मात्रविशिष्टवधप्रतिषेधं विधाय निवृत्तव्यापारो यदि लिङ्गमपरं ब्राह्मणे वधे प्रति-
षेधं वा विदध्यात्ततः प्रत्ययावृत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गः । येषां तु विधिप्रतिषेधै-
नामात्यन्ताभिन्नौ वेदवाक्यार्थौ तेषां प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतशक्तिरभावमात्राभिधौ-

नादप्यधिकलब्धव्यापारो नञ्विध्यर्थमपि द्वेषाद्यर्थप्राप्तं पूर्वोक्तन्यायविवक्षितब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्टं चानूदितं प्रतिविध्य चरितार्थो न लिङ्गमपरं ब्राह्मणवधविधिषु शक्नोत्यनावर्तमानः प्रतिषेद्धुमिति श्रूयमाणमपि लिङ्गमविवेचं प्रत्यनुपयुज्यमानत्वादविवक्षितं भवति । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिर्यत्, क्रोधादिवशेन ब्राह्मणं हन्याद्ब्राह्मणो वा हन्तव्यस्तन्नेति । विध्येकत्वपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना यद् ब्राह्मणहननं तन्न कुर्यादिति यो वा ब्राह्मणस्तं न हन्यादिति ब्राह्मणविशिष्टहननप्रतिषेधाविधिः शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवधप्रतिषेधविधिर्वेति ।

सर्वथा ब्राह्मणोद्देशान्नेह मुच्यामहे वयम् ।
न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसंख्ये विवक्षितुम् ॥

ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्, न पेया ब्रह्मवादिभिरिति निमित्तदेशकालफलसंस्कार्यानुपादेयपञ्चकव्यतिरेकादेकत्वाऽऽख्यातप्रत्ययोपात्तगुणीभूतोपादीयमानसंख्यापरिच्छेद्यत्वयोग्यसाधनांशविशेषणत्वेनोपादानादितरत्र च; तृतीयाविभक्तिश्रुतिवचनं विवक्षितलिङ्गस्यैव प्रतिषेधकमिति दर्शयितव्यम् ।

अतश्चाप्रतिषिद्धत्वान्नैव स्त्रीणां विरुध्यते ।
सुरापानमहिच्छत्रब्राह्मण्यस्तेन कुर्वते ॥
नैतदेवमिहाप्येतत्पुंस्त्वं नैव विवक्ष्यते ।
ब्राह्मणस्यानुवाद्यत्वात्तद्वधप्रतिषेधवत् ॥
नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन संमतम् ।
विशेषणविवक्षायाः कारणं हि महद्विधिः ॥
अनूद्यमानः सर्वो हि यथाप्राप्तमनूद्यते ।
तत्रानाकाङ्क्षितं नान्यद्विधेयेभ्यो विधीयते ॥

यदि हि ब्राह्मणः सुरां पिबेदित्ययमवान्तरवाक्यार्थः प्राक्प्रतिषेधसंबन्धाद्विधिबुद्धिमवस्थापयेत्ततो गुणत्वोपादेयत्वविधिसमवायान्न ब्राह्मणपदे किंचिदविवक्षितं नाम स्यात् ।

यतस्तु रागमोहादेः सुरापानं प्रसज्यते ।
ब्राह्मणादेरतस्तस्मिन्न कश्चिद्विधिसंभवः ॥

प्रतिषेधोपसंहारिमहावाक्यतिरस्कृता ।
नावान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कथंचन ॥

तेनेहापि यत्सुरां ब्राह्मणः पिबेत्तन्नेति वा वचनं व्यज्यते यो ब्राह्मणः स न सुरां पिबेदिति वा सुराविशिष्टपानप्रतिषेधेन प्रतिषेधविधिना वा प्रत्यवायव्यावृत्त्या ब्राह्मणोऽनुगृह्यत इति नास्य पानं प्रतिषेधं वा प्रतिविधेयत्वोपपत्तिः ।

लोके चैवद्यथाप्राप्तं पानं स्त्रीपुंसकर्तृकम् ।
प्रतिषेधपरे वाक्ये तदवस्थमनूद्यते ॥

न च यो ब्राह्मणः पिबेदित्यनूदितं स च पुमानिति विधिव्यापाराद्विना लिङ्गविवक्षाऽवकल्पते ।

न चास्य लिङ्गसंबन्धः केवलः सन्विधीयते ।
न पानप्रतिषेधाद्धि विधिरन्यत्र गच्छति ॥

ततश्चोभयत्राप्यविवक्षितलिङ्गसंख्यत्वं सिद्धम् । नन्वेवं सति ब्राह्मणस्त्रीवधेऽपि पुंब्राह्मणवधवद् ब्रह्महत्याऽस्तीति यदात्रेय्यामेव केवलायां भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तविधानं तन्नोपपद्यते ।

उच्यते-

ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा ब्रह्महत्यां निषेधति ।
प्रायश्चित्तान्तरे तस्याः स्त्रीत्वमात्रनिबन्धनम् ॥

न च प्रायश्चित्तात्पत्वेन निमित्तस्य ब्रह्महत्यात्वमपनीयते पुंवधेऽपि लघुतरप्रायश्चित्तविधिदर्शनेन ब्रह्महत्यादोषाभावप्रसङ्गात्तस्मान्न वाचनिकप्रायश्चित्ताल्पत्वेन ब्राह्मणीवधप्रतिषेध एव नास्तीत्याशङ्कितव्यम् । सुरापाने पुनः प्रायश्चित्तविशेषोऽपि न कश्चिदाम्नात इति दूरादपाकृतत्वादस्त्येवास्य स्मृत्या सह विरोधः । याऽपि चाऽऽपस्तम्बस्मृतिवचनात्तुल्यबलत्वाशङ्का भवेत्साऽपि " तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबति " इत्येतेन प्रत्यक्षश्रुतिविधिना निराकृतेति नैवंविधाचारप्रामाण्यमाशङ्कितव्यम् ।

अथवा सदाचारप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रद्वयेनाप्येतदेकमधिकरणं व्याख्यातव्यम् । इह यावन्ति कुङ्कुमगसंचरणोपलक्षितार्यावर्तनिवासिचातुर्वर्ण्याचरणानि तान्युदाहृत्य चिन्त्यते -

धर्मबुद्धया यदार्याणां चरित्रमुपलभ्यते ।
किं तथैव प्रमाणं तदथ वा निष्प्रमाणकम् ॥ इति ।

कुतः संशयः ।

उच्यते -

स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात्प्रमाणत्वेन गम्यते ।
अनिबन्धनतायास्तु भवेदप्यप्रमाणकम् ॥

ननु च स्मृतिकारैरेवैतत्प्रामाण्यमभ्युपगतं "तद्विदां च स्मृतिशीले" "आचारश्चैव साधूनां" "यस्मिन्देशे य आचारः स सदाचार उच्यते" अतश्च तत्प्रामाण्यादेव सिद्धम् । न । मूलाभावाहेतुदर्शनातिरेकात् । शाखान्तरगतवेदवाक्यदर्शनमूलानि हि स्मरणोपनिबन्धनानि प्रमाणत्वेनाधिगतानि । ननु सदाचारदर्शनात्तन्मूलमात्रप्रवृत्तस्मरणानां मूलान्तरानुमानसंभवः ।

यथैव च वयं तेषां द्रष्टारः केवलं तथा ।
स्मृतिकारास्ततो नैषां गम्यते मूलदर्शनम् ॥

यदि हि तैर्मूलान्यश्रोष्यन्त ततो यथैवान्यानि स्मरणानि निबद्धानि तथैवैतान्यपि निबद्धान्येवाभविष्यन्यतस्तु स्वयमुपलब्धानुरूपमनिबध्य परप्रत्ययेनैव सदाचाराः प्रमाणमित्याहुः । अतो न दृष्टमूलत्वेनाध्यवसातुं शक्यमिति विचार्यते तत्र पूर्वाधिकरणद्वयबलेन प्रामाण्यं प्रतिज्ञायते कर्तृसामान्याद्विधिस्मृतिविरोधरहितत्वाच्च ।

न हि केचित्सदाचाराः श्रौतस्मार्तविरोधिनः ।
अतस्तत्तुल्यकारित्वात्प्रामाण्येनावधारिताः ॥
स्मृतिकाराभ्यनुज्ञानं महदन्यच्च कारणम् ।
तेषामज्ञातमूलानां न ह्यनुज्ञोपपद्यते ॥ इति ।

तदपाकुर्वन्नाह——

न शास्त्रपरिमाणत्वाद्धर्माधर्मस्थितेरमी ।
शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्जिताः ॥

शास्त्रपरिमेयत्वं तावत्परिमाणशब्दवाच्यं धर्माधर्मयोरवस्थितं परिमितानि च शास्त्राणि वेदोपवेदादीनि न च तेषां मध्ये सदाचारशास्त्रं किंचिदस्ति । न च सदाचारः स्वयमेव शास्त्रं नापि तद्दर्शनमनुष्ठानं वाऽन्यत्वपरायत्तत्वात्प्रमेयत्वाच्च । स्मृतेस्त्वेवद्विषयाया निर्मूलत्वमुक्तमेव ।

किं च मूलं भवेदेकमनेकामिति चिन्तिते ।
नैव द्विविधमित्येतदनुमातुं हि शक्यते ॥

न तावद्देशजातिकुलभेदाद्भिन्नानामपरिमितस्वरूपाणामेकश्रुतिमूलत्वम् ।

न हीदृशी श्रुतिर्यैतान् सर्वांचारान् ग्रहीष्यति ।
शब्दाभिधेययोस्तेषां व्यक्त्याकृत्योरसंभवात् ॥

यावदाचारं हि वेदवाक्यानि कल्पयतां वेद एवैकः कल्पयितव्यः । एकस्य तु वाक्यस्य नव कस्यचिदपरिमिताचारविधायित्वमवकल्पते यत आचाराः प्रवर्तेरन् । न च धर्मसूत्रकारैस्तदेव दृष्ट्वाऽऽचारप्रामाण्यमुपनिबद्धम् । शेषधर्मस्मृतिवाक्यतुल्यनिबन्धनप्रसङ्गात् । न चाऽऽचारदर्शनोत्तरकालप्रवृत्ता स्मृतिस्तेषां मूलं भवति । मूलमूलिबलाबलविपर्ययप्रसङ्गात् ।

अतः परिमितं शास्त्रमनुमातुं यतोऽर्हति ।
नाऽऽचाराणां च तन्मूलं बहूनामित्यमूलता ॥
न च स्मृतिस्वरूपाऽपि श्रुतिरत्रानुमीयते ।
आचाराणामतःपूर्वप्रसङ्गात्सविपर्ययात् ॥

शिष्टाचारः प्रमाणमिति हि श्रुतावनुमयिमानायामाचारः प्रथमं सिद्धो भवेत्तत्पूर्विका श्रुतिः ।

न त्वाचारस्य सा मूलमिति निर्मूलता पुनः ।

शास्त्रपरिमाणत्वादिति वा परिमिते ह्यर्थे शास्त्रं प्रवर्तेत । अपरिमितत्वादाचाराणामुच्छास्त्रत्वमिति । परिमितार्थविषयत्वाद्वा शास्त्रस्य, 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' × इति ।

दृश्यमानान्यहेतुत्वात्त्वात्र शास्त्रप्रमाणता ।
तस्मादर्थसुखाङ्गत्वान्नाऽऽचारेष्वस्ति धर्मता ॥

× जै. सू (६ २ । ४)

[४] तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥८॥ पू०

'यवमयश्चरुः, वाराही उपानहौ, वैतसे कटे प्राजापत्यान् संचिनोति' इति यववराहवेतसशब्दान् समामनन्ति । तत्र केचिद्दीर्घशूकेषु

वैश्यानां सेवकानां वा वैद्यानां नगरेषु वा ।
चरित्राणां यथा चार्थसुखाङ्गत्वं तथाऽस्त्विह ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे ।
शीलाचारात्मतुष्टीनां गोष्ठो ऽस्यादितुल्यता ॥

यद्वा सूत्रत्रयेणाप्येतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् । इहाऽऽर्यावर्तनिवासिशिष्टाचारानेवोदाहृत्य पूर्ववत्प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेहे शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति सिद्धान्तस्तावदुपक्रम्यते । तथा हि—

शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योस्तेन यन्न विरुध्यते ।
तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते ॥

यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरुध्येत प्रमाणता ।
तदकोपात्तु नाऽऽचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥

(इति शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्येवमुपक्रमं वा सूत्रम् । शब्दार्थविषयप्रयोगशिष्टाचारविप्रतिपत्तौ संदेहः ।

एकशब्दमनेकार्थं शिष्टैराचर्यते यदा ।
विगानेन तदा तत्र कोऽर्थः स्यात्पारमार्थिकः ॥

यववराहवेतसशब्दाः प्रियङ्गुवायसजम्बूष्वपि किल क्वापि देशान्तरे प्रयुज्यन्ते ।

तेन तद्वचनत्वे हि संदेह उपजायते ।
अनिरूपिततत्त्वानां यावद् दृष्टानुसारिणाम् ॥

यवशब्दं प्रयुञ्जते केचित् प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं केचित्सूकरे केचि कृष्णशकुनौ । वेतसशब्दं केचिद्वञ्जुलके केचिज्जम्ब्वाम । तत्रोभयथा पदार्थावगमाद्विकल्पः ॥ ८ ॥

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

तत्राऽऽह नैव संदेहः कर्तव्योऽत्र मनागपि ।
प्रयोगं प्रति तुल्यत्वात्सर्वलोकप्रयोगिणाम् ॥
यत्र देशे हि यः शब्दो यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ।
शक्तिस्तद्गोचरा तस्य वाचिकाख्या प्रमीयते ॥
तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात्प्रमीयते ।
नैकेषामेव सा ह्यस्ति केषांचिद्वा न विद्यते ॥
ज्ञाताज्ञातविभागस्तु ज्ञातृभेदेऽवकल्पते ।
तस्माद्यैरपि न ज्ञाता यच्छब्दार्थस्य वाच्यता ॥
तैरप्यभ्युपगन्तव्या स्वप्रसिद्धिसमा हि सा ॥
न चाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोक्तृणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्दवत् ॥
बिभीतकेऽक्षशब्दो हि यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
तथाऽपि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाक्षवत् ॥

तथा चोक्तं शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव दृष्टो विकारापन्नमार्याः प्रयुञ्जते शवमिति मृतशरीराभिधानादित्यादि । बहव एव हि धातवो नामशब्दाश्च प्रतिदेशमर्थभेदेषु व्यवस्थिता दृश्यन्ते तस्मात्समेयमभिधाने विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवं च विकल्पेषु केषांचिदर्थानां साधारणशब्दवाच्यत्वात्प्रकृतावैवाविकृतप्रयोगादार्थ चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य ' इत्यनैव चैतद् व्याख्येयम् । इतरत्र विप्रतिपत्त्यविरोधयोरघटमानत्वात् । तस्मादाचारविप्रतिपत्तेः समन्वाद्विकल्प इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ८ ॥

शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात्प्रतिपत्तिर्बलीयसी ।
लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि नीयते ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घशूकेषु सादृश्यात् प्रियङ्गुषु भविष्यति । यदि प्रियङ्गुषु, सादृश्याद् यवेषु । किं सादृश्यम् । पूर्वसस्ये क्षीणे भवन्ति दीर्घशूकाः प्रियङ्गवश्चैतत्तयोः सादृश्यम् । कः पुनरत्र निश्चयः । य शास्त्रस्थानां स शब्दार्थः । के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च । तेन शिष्टा निमित्तं

नानाविप्रतिपत्तौ हि न लोकस्येह सत्यता ।
या शास्त्रानुगुणा सैव प्रामाण्येनावधार्यते ॥
लौकिकत्वे समानेऽपि शास्त्रेणाभ्यधिका हि सा ।
शास्त्रस्थाः पुरुषा ये वा प्रतिपत्तिस्तदाश्रया ॥
प्रमाणत्वेन मन्तव्या सप्रत्ययतरा हि ते ।
शास्त्रार्थेष्वभियुक्तानां पुरुषाणां हि सर्वदा ॥
स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्फलो भवेत् ।
लौकिकस्त्वन्यथात्वेऽपि नार्थोऽतीव विरुध्यते ॥
रसवीर्यविपाकानां भेदाद्वैद्यैर्यवादयः ।
निर्धार्याः स्वार्थतत्त्वेन धर्मसिद्धचैव याज्ञिकैः ॥
तस्माद्ये याज्ञिकैर्येषां वैद्यैर्वाऽर्था निरूपिताः ।
तेषां त एव शब्दानामर्था मुख्या हि नेतरे ॥
अनवस्थितशब्दार्थसंबन्धः सति संभवे ।
विकल्पश्चाष्टदोषत्वान्न कथंचन युज्यते ॥
अविप्लुतश्च शब्दार्थो यो वेदेषूपलभ्यते ।
तत्रत्यान्निर्णयात्तस्माल्लोके भवति निर्णयः ॥

यवमयीभिरद्भिरौदुम्बर्याः प्रोक्षणे विधीयमाने वाक्यशेषोऽयं 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति' इति बह्वीषु शाखासु श्रूयते भाष्यकारेण वारुणप्राघासिकयवमयकरम्भपात्रवाक्यशेषत्वेनोपलब्धो यः स मन्दप्रयोजनत्वात्तथा नामास्तु ।

श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते ह्येवं समाम्नन्ति यवमयेषु करम्भपात्रेषु विहितेषु वाक्यशेषं यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदः वेदे दर्शनादविच्छिन्नपारम्पर्यो दीर्घशूकेषु यवशब्द इति गम्यते । तस्मात् प्रियङ्गुषु गौणः । तस्माद् दीर्घशूकानां पुरोडाशः कर्तव्यः : तस्माद्वराहं गावोऽनुधावन्तीति सूकरे वराहशब्दं दर्शयति, अप्सुजो वेतस इति वञ्जुले वेतसशब्दम् । सूकरं हि गावोऽनुधावन्ति । वञ्जुलोऽप्सु जायते । जम्बूवृक्ष स्थले निरिनदीषु वा ॥ ९ ॥ इति शास्त्रसिद्धपदार्थप्रमाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

फाल्गुनेऽन्यौषधीनां तु जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥
प्रियङ्गवः शरत्पकास्तावद्गच्छन्ति हि क्षयम् ।
यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग्जाताः प्रियङ्गवः ॥
तदा नान्यौषधिम्लानिः सर्वासामेव मोदनात् ।

एवं वराहवेतसशब्दा अपि शास्त्रस्थप्रयोगादेव निश्चीयन्ते ।

(भाष्यकारोक्तोदाहरणाद्याक्षेपः)

नत्वेतान्युदाहरणानि लोकप्रसिद्धेरेव व्यवस्थितत्वाद्युक्तानि ।
तथा हि ।

नैवोच्यन्ते क्वचिद्देशे यवश्वत्था प्रियङ्गवः ।
जम्बूं न वेतसं प्राहुर्वराहं नापि वायसन्
अध्यारोप्य विचारेण किं मुधा खिद्यते मनः ।
संदिग्धेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्णयम् ॥
वक्ष्यत्येव न तेनापि पृथक्कार्या विचारणा ।

यद्यपि तत्राभिधेयसंदेहमनदाहृत्योपादानसंदेहानिर्णयोपायव्याख्यानं करिष्यति । यावद्वाक्यशेषमेव स निर्णयो नान्यत्र । अयं त्वभिधेयनिर्णय एकत्र कृतः सर्वत्र च कृत एव भविष्यतीत्येवमपुनरुक्तत्वमापद्यते

तथाऽपि न्यायतुल्यत्वाद्यथा घृतपरिग्रहः ।
वाक्यशेषात्तथैव स्याद्यवाद्यर्थविनिर्णयः ॥

वत्सिद्धिसूत्रे च सारूप्यादीनां गौणवृत्तिनिमित्तानामनुक्रमणाद्वेतससदृशज म्बूप्रत्ययसिद्धिरशब्दार्थत्वेऽपि विज्ञायत एवेति नेहोदाहृत्वेन कार्यम् ।

(आर्यम्लेच्छप्रयोगाविप्रतिपत्तिबलाबलचिन्तनम् ।)

तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यमिदमीदृशम् ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादार्यम्लेच्छप्रयोगजा ॥
तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव बलीयसी ।
समा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थव्यवहारिणाम् ॥
आर्यास्तावाद्विशिष्येरन्नदृष्टार्थेषु कर्मसु ।
दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्यम्लेच्छप्रयोगिणाम् ॥

सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते । अर्थश्च संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थमभिधीयते ।

तत्र यस्य विशिष्टस्य म्लेच्छेष्वर्थान्तराभिधा ।
तत्रापि तस्य सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥
यथैव ह्यार्यगम्येऽर्थे संबन्धानादिता मतिः ।
म्लेच्छगम्ये तथैव स्यादविशिष्टं हि कारणम् ॥
न प्रयोगावधिस्तस्य म्लेच्छेष्वपि हि दृश्यते ।
अनाद्योरर्थशक्त्योश्च विशेषो गम्यतां कथम् ॥
यथा च म्लेच्छदेशेऽपि धूमोऽग्नेरवबोधकः ।
एवं स्वार्थे प्रयोगात्तैरिष्टः शब्दोऽपि वाचकः ॥
तस्मात्पील्वादिशब्दानां वृक्षहस्त्यादिबोधने ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यादार्यम्लेच्छप्रयोगतः ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते । शास्त्रस्था वेति पूर्ववदेव सकलसूत्रव्याख्या योजनीया किं च ।

यथा साध्वनुरूपत्वान्प्रमादाशक्तिजेष्वपि ।
जायते वाचकभ्रान्तिस्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥

शब्दापभ्रंशवदेव गौणभ्रान्त्यादिप्रयोगनिमित्ता अर्थापभ्रंशा भवन्ति ते शास्त्रस्थैरेवाविप्लुतार्थाक्रियानिमित्तपुण्यार्थिभिः शक्यते साध्वसाधुकाषार्पणमध्यां-दिव तत्परिक्षिभिर्विवेक्तुम्; अभियुक्तानभियुक्तज्ञानयोश्चाभियुक्तज्ञानं बलवदितरस्य सुलभापवादत्वात् ।

अतः शास्त्राभियुक्तत्वादार्यावर्तनिवासिनाम् ।
या मतिः सैव धर्माङ्गशब्दार्थत्वप्रमा मता ॥

एतेनाऽऽर्यावर्तनिवासिमध्येऽपि-

अभियुक्ततरा ये ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः ।
ते ते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेत् ॥

(स्मृत्याचारविरोधे बलाबलविचिन्तनम् ।)

स्मृत्याचारविरोधे वा साम्यवैषम्यसंशये ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यान्मूलसाम्याद् द्वयोरपि ॥
यथैव श्रुतिमूलत्वात्स्मरणानां प्रमाणता ।
आचाराणां तथैवेति न विशेषो बलाबले ॥
यद्वाऽऽचारबलीयस्त्वं फलस्थत्वात्प्रतीयते ।
फलाद्वियुज्यमानं हि प्रमाणं दुर्बलीभवेत् ॥
श्रुतिराचारमूलं या फलस्था सोपलभ्यते ।
यावद्धि स्मरणं दृष्ट्वा श्रुतिरन्याऽनुमास्यते ॥
तावल्लब्धात्मकः पूर्वमाचारः प्रतितिष्ठति ।
प्रतिष्ठितस्य बाधश्च कीदृशः परिकल्प्यताम् ॥
तेनाऽऽचारबलीयस्त्वं समत्वं वेह युज्यते ।
स्मृतीनां वा बलीयस्त्वं शास्त्रस्था वेति वर्ण्यते ॥
उभयोः श्रुतिमूलत्वं न स्मृत्याचारयोः समम् ।
समत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना ॥

तथा श्रुत्यनमानं हि निर्विघ्नमुपजायते ।
आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा श्रुतिर्विज्ञायते ततः ॥
तेन द्व्यन्तरितं तस्य प्रामाण्यं विप्रकृष्यते ।
न ह्येकैव श्रुतिः काचिदाचाराणां प्रवर्तिका ॥
भिन्नाभिर्विप्रकीर्णत्वान्नास्मृताभिः प्रवर्तनम् ।
नैकप्रपाठकेनैव ह्याचाराणां विधिस्थितिः ॥
क्वचित्प्रकरणे कश्चित् कथं चिदुपलभ्यते ।

तद्यथाऽग्निप्रकरणे 'यत्सप्तदशवतीमुपदधात्यन्नमेवोभयतो दधाति तस्मादुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषोऽन्नमत्ति' इति । सत्यपि हेतुवन्निगदत्वे प्रसिद्धिरहिते हेत्वसंभवात् । विधायिष्यते तु वेदे वचनेनेत्यनेन न्यायेन विध्यनुमानम् । न चैतन्नियोगतोऽर्थतः प्राप्तं येन 'तस्मात्प्रजा दशमासान्गर्भं धृत्वा एकादशमनु प्रजावन्त प्रस्मादश्वतर्यः प्रजाः' इतिवत् स्वभावप्राप्तत्वेनार्थप्राप्तत्वेन वा 'तस्मादुत्तरे वयसि पुत्रान्पितोपजीवति' इतिवदनूद्येतेत्यतो' न्यायात्पुरुषधर्मविधिः । एवम् 'अन्नमेव तद्दक्षिणतो दधाति तस्माद्दक्षिणेन हस्तेन पुरुषोऽन्नमत्ति' इति । तथा दीक्षितो नयनं दक्षिणं प्रथममङ्क्ते सव्यं हि मनुष्याः पूर्वमञ्जते विधृत्यै' इति । तथा यूपैकादशिन्यां 'द्वे द्वे रशने यूपमृच्छतः । तस्मात्स्त्रियः पुंसोऽतिरिक्तास्तस्मादुतैको बह्वीर्जाया विन्दते नैका बहून् पतीन्' इति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽग्नीषोमीयविधिसंबन्धलङ्घनेन त्वाष्ट्रवधनिमित्तेन्द्रगतब्रह्महत्यातुरीयाविभागप्रतिग्रहप्रस्तावागतरजस्वलाव्रतानां भूमिशयनास्नानामांसभक्षणानभ्यञ्जनाञ्जनाविलेखनाकर्तनादन्तधावनानखच्छेदनारज्जुसंसर्जनादीनां त्रिरात्रविषयाणां प्रकरणातिरिक्तस्त्रीधर्मत्वावधारणम् ।

एवं च विप्रकीर्णानामशक्यैकत्र संहतिः ।
स्मृतिमेव दृढां मुक्त्वा तस्मादस्त्यन्तरा स्मृतिः ॥
तेनाऽऽचारः स्मृतिं यावदनुमातुं प्रवर्तते ।
स्मृतिर्लब्धश्रुतिस्तावद्धर्ममेवावधारयेत् ॥

तस्मादाचारेभ्यः स्मृतिर्बलीयसी सन्निबन्धनेति ।

(लोकवाक्यशेषयोर्विरोधे बलाबलचिन्तनम्) ।

त्रिवृच्चर्वश्ववालादेर्लोकेऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
वेदे तदभियुक्तैश्च तस्मादन्यो विलक्षणः ॥
तत्र किं तुल्यकल्पत्वात्पदार्थे लोकवेदयोः ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यादथवैका बलीयसी ॥
लोके तावत्त्रिवृच्छब्दस्त्रिगुणत्वस्य वाचकः ।
त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृद्ग्रन्थिर्वेदे तु नवके स्थितः ।

त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा तृचत्रयमनुक्रान्तमिति स्तोत्रीयङ्नवकवच एव त्रिवृच्छब्दो विज्ञायते ।

तथाऽयं चरुशब्दोऽपि लोके स्थालीनिबन्धनः ।
याज्ञिकानां च वेदे च प्रसिद्धस्त्वोदनं प्रति ॥

अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदनवचनो हि याज्ञिकानां चरुशब्दः प्रसिद्धस्तथा वेदेऽपि ' आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः ' इति विहिते पश्चादुक्तमदितिमोदनेनेतिवचनाच्चौदनवचनत्वं ज्ञातम् । एवमाश्ववालः प्रस्तर इत्यश्वजातीयवालमयः प्रस्तरो लोकप्रसिद्ध्या विज्ञायते । वैदिकवाक्यशेषात्तु काशेऽवश्ववालप्रसिद्धिः। एवं हि श्रूयते--

यज्ञो वै देवेभ्योऽश्वो भूत्वाऽपाक्रामत्सोऽपः प्राविशत् ।
स वालधौ गृहीतः स वालान्मुक्त्वा विवेश ह ।
ते वालाः काशतां प्राप्ताः कार्योऽतः प्रस्तरस्तु तैः ।

ऐक्षव्यौ विधृती ये च ते इक्ष्ववयवात्मिके ।
लोके सिद्धे तथा वेदे काशानामेव मूलके ॥
एवमादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविपर्यये ।
प्रतिपत्तेः समानत्वाद्विकल्पो हि प्रसज्यते ॥

ननु च लोकप्रसिद्धेधर्मं प्रत्यनङ्गत्वाद्वेदप्रसिद्धिरेव ज्यायसी ॥

नैतदेवं पदार्थेषु न हि वेदो विशिष्यते ।
अदृष्टहेतुवाक्यार्थे लोकात्स ह्यतिरिच्यते ॥

तस्मादुभय्यपि त्वेषा प्रतिपत्तिः समा भवेत् ।
यदि वा पूर्वभावित्वाल्लौकिक्येव बलीयसी ॥

वेदनिरपेक्षा हि लोकप्रसिद्धिरात्मानं लभते वैदिकी पुनर्लोकप्रसिद्धपदान्तर सामानाधिकरण्येन सिध्येत् ।

तत्र लोकाविरुद्धा या वैदिकी सैव गृह्यते ।
लोकसिद्धिं व्यतिक्रम्य साऽऽत्मानं नैवं विन्दति ॥

' तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य ' इति च तेषु लौकिकेषु पदार्थेष्वदर्शनाद्विरोधस्यार्थवादानां चान्यपरत्वेन गुणवादप्रायत्वात् । आदित्ययूपयजमानप्रस्तरस्वर्गाहवनीयादिवचनवत्कथमपि प्ररोचनाशेषत्वात् संज्ञासंज्ञिसंबन्धकरणव्युत्पादनव्यापाररहितत्वाच्च न पदार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वमध्यवसीयते तदाश्रयणे च विधिविरोधप्रसङ्गात्तेष्वेव वा दर्शनाद्विरोधस्येत्यभिप्रायः । तथा शास्त्रस्थमन्वादिप्रसिद्धिरप्यस्मत्पक्षानुगुणैव । तथाऽऽह—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेति* ॥

तस्मात्समाऽपि तावद्भवत्विति प्राप्तेऽभिधीयते—

शास्त्रस्था प्रतिपत्तिर्या सैवात्र ज्यायसी भवेत् ।
धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्ससाधनफलात्मनः ॥
अर्थवादकृताऽप्यर्थप्रतिपत्तिर्बलीयसी ।
तद्ग्राह्यत्वाद्दृते नान्यत्तस्या ह्यस्ति प्रयोजनम् ॥
गौणो वा यदि वा मुख्यो वेदेनाऽऽश्रीयते हि यः ।
स धर्मसाधनत्वेन पदार्थोऽध्यवसीयते ॥
त्रिवृच्छन्दः प्रयुक्तो यस्स्तोत्रीयानवकं प्रति ।
कस्तं शक्तस्ततोऽन्यत्र नेतुं जन्मशतैरपि ॥

× ' शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याऽऽविकमेव च ' इत्युत्तरार्धम् । मनु० २ अ० श्लो० ४४ ।

* मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः । त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ मनु० अ० २ श्लो० ४३ ।

तेन यत्र त्रिवृदग्निष्टोम इति श्रूयते तत्र तेनैवार्थेन भवितव्यम् । एवं स्तोम शब्दो यद्यपि ब्राह्मणस्तोम इत्यादिषु समुदायमात्रवचनत्वेन प्रसिद्धस्तथाऽपि 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति पञ्चदश स्तोमो भवति' इति वेदे श्रवणात् स्तुतश्च मानं स्तोम इति याज्ञिकस्मरणात्तथा स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ इति व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धेरवश्यमेव त्रिवृदादिषु लोकप्रसिद्धिरतिक्रमणीया । यत्तु मनुवचनं तदुभयाश्रयत्वात् समत्वेनापि युज्यते । यद्वा तत्रापि नवतन्तुकमेव त्रिवृच्छब्दार्थत्वेऽपि तथा रशनात्रिवृत्त्वमपीति । यद्वा यथैवायं नवके दृष्टस्तथाऽयं स्तोत्रीयागेऽपीति यत्रैव तत्संभवस्तत्रैव तत्प्रसिद्ध्यनुपाती भवति । यत्र तु संख्येयान्तरविषयत्वं तत्र वैदिकोऽर्थो गौणो गृह्यतां लौकिको वा मुख्य इति तादृशे विषये मुख्यार्थत्वाल्लौकिकप्रसिद्धिरेव ग्रहीतव्येत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । "चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्" इति । तथा चरुशब्दोऽप्यन्यान्यानेकार्थाभिधानप्रतिबद्धशक्तित्वादेकत्र नियम्यमानो याज्ञिकवेदप्रसिद्धिभ्यामोदनविषय एव भवति । आश्ववालैक्षवीशब्दौ तु यदि तावद्वैदिकप्रयोगलब्धसमुदायप्रसिद्धित्वेन लौकिकीमवयवप्रसिद्धिं जहीत-स्ततः सिद्धमेव शास्त्रस्थप्रतिपत्तिबलीयस्त्वम् । अथापि श्येनजात्युपमितप्रसिद्ध-श्येनयागे गौणद्वारा वाऽऽप्तप्रसिद्धिः 'समानाभितरच्छच्येनेन' इत्यादिष्विवाऽऽश्रीयते तथाऽपि शास्त्रकल्पितत्वाद्धर्मं प्रति बलीयस्त्वम् ।

अथापि शब्दगौणत्वं तथाऽपि बलवत्तरम् ।
स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य दृष्टं चेन्न निवार्यते ॥
गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

न चात्र 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्येतेन तुल्यार्थत्वं प्रतिपत्तिद्वयस्याप्यसंदिग्धत्वात् ।

लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि स्वार्थे निःसंशया स्थिता ।
वैदिक्यपि तथा स्वार्थे बाधतेऽतो विपर्ययात् ॥

[५ चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ १० ॥ सि०

अथ याञ्छब्दान् आर्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति म्लेच्छास्तु कस्मिंश्चित् प्रयुञ्जते यथा पिक नेम-सत-तामरसादिशब्दास्तेषु संदेहः। किं निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्य उत यत्र म्लेच्छा आचरन्ति स शब्दार्थ इति । शिष्टाचारस्य प्रामाण्यमुक्तं

तस्माच्छास्त्रस्थितैवैका प्रतिपत्तिर्बलीयसी ।
न समा मुककाचारैर्विप्रकृष्टैः ससंकरैः ९ ॥

(इति यववराहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्युरार्यावर्तनिवासिनाम् ।
तेषां म्लेच्छप्रसिद्धोऽर्थो ग्राह्यो नेति विचिन्त्यते ॥

तथा—

निरुक्तव्याक्रियाद्वारा प्रसिद्धिः किं बलीयसी ।
समुदायप्रसिद्धिर्वा म्लेच्छस्यैवाथ वा भवेत् ॥

म्लेच्छप्रसिद्धिव्यवहर्तृदौर्बल्येऽपि समुदायरूढिबलेन स्वरूपगतेन ज्यायसी प्रतिभाति ।

तत्र प्रयोक्तृदौर्बल्यस्वरूपबलवत्तयोः ।
किं नु न्याय्यतरं युक्तं ज्ञातुमित्यत्र चिन्त्यते ॥

तथा—

निरुक्तव्याक्रियाद्वारा किं शास्त्रस्था बलीयसी ।
किं वाऽवयवविक्षेपजननात्सैव दुर्बला ॥
एवं नानोपपत्तित्वात्संदेहे तावदुच्यते ।
निरुक्तव्याक्रियाद्वारा प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥
शास्त्रस्थः वेत्यननासौ कल्प्याऽपि हि बलीयसी ।
सन्मूलस्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि वरं श्रितम् ॥

नाशिष्टस्मृतेः । तस्मान्निगमादिवशेनार्थकल्पना · निगमादीनां चैवमर्थवत्ता भविष्यति । अनभियोगश्च शब्दार्थेष्वशिष्टानामभियोगश्चेतरेषाम् । तस्माद्धातुतोऽर्थः कल्पयितव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । चोदितमशिष्टैरपि

न सिद्धमप्यसन्मूलमाश्रयेण हि दूषितम् ।
कथं वेदगतैः शब्दैर्म्लेच्छस्थोऽर्थः प्रतीयते ॥
येषां दर्शनमात्रेऽपि वेद एव न पठ्यते ।
संभाषाऽपि च न म्लेच्छैः सहाऽऽर्यावर्तवासिनाम् ॥
तत्र तेषु प्रसिद्धोऽर्थः कथमार्यैः प्रतीयताम् ।
एवं च सति यस्यापि प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते ।
तस्यापि म्लेच्छदेशेषु सर्वेष्वन्वेष्यतां व्रजेत् ।
ततश्च निगमादीनां न कश्चिद्विषयो भवेत् ॥
अनन्तम्लेच्छदेशांश्च कः सर्वोऽनूपलप्स्यते ।
य एव स्यादनन्विष्टस्तत्र शङ्का प्रसज्यते ॥
अनन्तेषु हि देशेषु कः सिद्धः क्वेति गम्यताम् ।
निगमादिवशाच्चाद्य धातुतोऽर्थः प्रकल्पितः ॥
द्वित्र्यहःसु बाध्येत प्रयोगान्म्लेच्छचोदितात् ।
म्लेच्छाचाराप्रमाणत्वमथ त्वध्यवसीयते ॥
आर्यावर्ते ततः शक्या प्रसिद्ध्यन्वेषणक्रिया ।
तस्याश्चाल्पेन कालेन सदसद्भावनिर्णयः ॥
ततश्च निगमादीनां सुज्ञावः स्वार्थगोचरः ।
तस्मात्तदर्थवत्त्वाय म्लेच्छाचाराप्रमाणता ॥
धर्मे चानादरात्तेषां भ्रश्येतार्थोऽपि शब्दवत् ।
न चास्ति संस्कृतः शब्दः कश्चिन्म्लेच्छाप्रभाषणे ॥
संस्कृतप्रतिरूपा हि तद्भाषार्थान्तरे स्थिता ।
न चावाचकरूपाणां वाचकत्वं कथंचन ॥

शिष्टानवगतं प्रतीयेत यत् प्रमाणेनाविरुद्धं तदवगम्यमानं न न्याय्यं त्यक्तुम्। यत्तु शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत् प्रत्यक्षानवगतेऽर्थे। यत्र भियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टा इति। तत्रोच्यते अभियुक्ततराः पक्षिणां पोषणे बन्धने च म्लेच्छाः।

आर्यांश्च म्लेच्छभाषाभ्यः कल्पयन्तः स्वकं पदम्।
पदान्तराक्षरोपेतं कल्पयन्ति कदाचन॥
न्यूनाक्षरं कदाचिच्च प्रक्षिपन्त्यधिकाक्षरम्।

तद्यथा *द्राविडादिभाषायामेव तावद्व्यञ्जनान्तभाषापदेषु स्वरान्तविभक्तिस्त्रीप्रत्ययादिकल्पनाभिः स्वभाषानुरूपानर्थान्प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते। तद्यथौदनं चोरित्युक्ते चोरपदवाच्यं कल्पयन्ति पन्थानमतरित्युक्तेऽतर इति कल्पयित्वाऽऽहुः। सत्यं दुस्तरत्वादतर एव पन्था इति। तथा पाप्शब्दं पकारान्तं सर्पवचनमकारान्तं कल्पयित्वा सत्यं पाप एवासाविति वदन्ति। एवं मालशब्दं स्त्रीवचनं मालेति कल्पयित्वा सत्यमित्याहुः। वैरशब्दं च रेफान्तमुदरवचनं वैरिशब्देन प्रत्याम्नायं वदन्ति। सत्यं सर्वस्य क्षुधितस्याकार्ये प्रवर्तनादुदरं वैरिकार्ये प्रवर्तत इति। तद्यदा द्रविडादिभाषायामीदृशी स्वच्छन्दकल्पना तदा पारसीकबर्बरयवनरौमकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्त इति न विद्मः।

तस्मान्म्लेच्छप्रसिद्धं यत्पदमार्यैर्विकल्प्यते।
न कश्चित्तत्र विश्वासो युक्तः पदपदार्थयोः॥
निरुक्तव्याक्रियाद्वारा यस्त्वर्थः परिगम्यते।
पिकनेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यति॥ इति प्राप्तम्।
एवं प्राप्ते वदामोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः।
विज्ञायेताविनष्टं यत्तत्तदर्थं भविष्यति॥

देशभाषापभ्रंशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम्।
यत्तु वेदवदङ्गेषु पदं दृष्टमविप्लुतम्।

---

* चोर-अतर-पाप्-माल-वैर-इत्येतेषां शब्दानां क्रमेण ओदन-मार्ग-सर्प-सत्य-उदरूपेष्वर्थेषु द्राविडानामद्यत्वेऽपि प्रयोगो वर्तते।

म्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थे क्वचन चोदितम् ॥
तत्तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाविरोधतः ।
पिकनेमादि तद्ध्येवं निपुणैरवधारितम् ॥
चोदितं ह्युपदिष्टं वा प्रयुक्तं वा क्रियागतम् ।
म्लेच्छैरवधृतं पश्चादार्यैर्द्वैभाषिकैः क्वचित् ॥
तादृशं तु प्रतीयेत प्रामाण्येनेति निश्चितम् ।
न तद्धर्मप्रमाणेन वेदाख्येन विरुध्यते ॥

अपि च —

पदार्थपदसंबन्धज्ञानापेक्षप्रवर्तनात् ।
प्रसिद्धिर्यत्र तत्रस्था वाक्यार्थायानुगम्यते ॥
पिकादिशब्दवाच्यं वा म्लेच्छैर्यदवधारितम् ।
अविरोधात्प्रमाणेन तद्विद्यावेदनोदितम् ॥
चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य संमतिः ।
आर्यैः सहाविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

यथैव क्लोमादयः पशवयवा वेदे चोदिताः सन्तोऽध्वर्य्वादिभिः स्वयमज्ञायमानार्थत्वाद्ये नित्य प्राणिवधाभियुक्तास्तेभ्य एवावधार्थं विनियुज्यन्ते । यथा च निषादेष्ट्यां कूटं दक्षिणेति विहिते य एवैतेन व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्त्वं ज्ञात्वा दीयते । तथेह पिकनेमतामरसादिचोदितं सद्वेदादार्यावर्तनिवासिभ्यश्चाप्रतीयमानं म्लेच्छेभ्योऽपि प्रतीयेत लोकावगम्यनित्यशब्दार्थाभ्युपगमाविरोधात् स्वेनैव प्रमाणेन प्रतीयेतेति । यत्तु शास्त्रबलीयस्त्वादेतदग्रहणमिति । तन्न । अविरोधे दुर्बलस्यापि ग्राह्यत्वात्। यदेवात्यन्तं प्रमाणाभासमेव मृगतृष्णाज्ञानवद्भवति तत्सर्वदैव परिहर्तव्यं, यत्पुनर्बलवद्विरोधापेक्षमप्रमाणं (न) भवति तद्विरोधाभावात्प्रमाणमेवेत्यवधारणीयम् । न चैवमादि विरुध्यते । विपरीतार्थप्रसिद्ध्यन्तराभावात् । अत एव वैदिकवाक्यार्थस्वविषयप्रयुक्तपदार्थमात्राभियुक्ततरार्थप्रसिद्धिबलीयस्त्वाश्रयणम् ।

यत्तु निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवत्तेति तत्रैषामर्थवत्ता भविष्यति, न यत्र म्लेच्छैरप्यवगतः शब्दार्थः। अपि च निगमादिभिरर्थे कल्प्य-

---

प्रसिद्धौ विद्यमानायां तद्बलीयस्त्वमिष्यते।
असत्यां तु बलीयस्त्वं वन्ध्यानुतबलोपमम्॥

अष्टकादिषु ह्यदृष्टार्थेषु समूलकेषु स्मर्यमाणेषु गवादिपदस्वरूपवदर्थज्ञानेषु च सत्यमार्याणामाप्ततरत्वाभियुक्ततरत्वे विद्येते। पिकादिषु त्वार्यबलेनैवावगतस्व-रूपमात्रवाचकत्वेषु वाच्यविशेषज्ञानरहितत्वेनाऽऽर्थेषु निर्व्यापारीभूतेषु पदवद् दृष्टार्थप्रमिपत्त्यर्थानादिशब्दप्रयोगलब्धसंबन्धप्रसिद्धिम्लेच्छप्रयोगेभ्योऽर्थनिर्णये सवि न किंचिद्विरुद्धमाकाङ्क्षितपदार्थज्ञानं च सेत्स्यति। निगमनिरुक्तव्याकरणैरपि न चैवमादीनामर्थान्तरं किंचिदुदाहृतं, यत्प्राप्य कृतार्थाः सन्त इतरेषां प्रसिद्धिं परित्यजेम।

काल्पनिक्याः प्रसिद्धेश्च या क्लृप्ता सा बलीयसी।
तस्यां सत्यं हि नाऽऽत्मानमितरा लब्धुमर्हति॥
आश्रयाणां च दौर्बल्यं धर्मं प्रति निरूपितम्।
दृष्टार्थव्यवहारेषु कृष्यादाविव तुल्यताम्॥
तस्माद्यथैव सेवादौ गृहादिषु च कौशलम्।
म्लेच्छानामधिकं तद्वदभिधेयार्थनिर्णये॥

शब्दस्वरूपं तावत्तेनाभियुक्तत्वाच्चिरविनष्टाविनष्टत्वेन न विविञ्चीरन्। यस्तु कथमप्यविनष्ट एव शब्दस्तेषामपि प्रयोगविषयमापन्नस्तस्य चाऽऽर्यवदेवाना-दिवृद्धव्यवहारपरम्परयाऽर्थं जानन्ति तत्किं तेषां निराकर्तुं शक्यते।

*पत्त्रोर्णवारबाणादि× यच्च तद्देशसंभवम्।
तैरेवाकथितं नाम तच्च को वेदितुं क्षमः॥

तस्मान्न तेषां व्यवहारप्रसिद्धौ दौर्बल्यम्।

---

* पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनमित्यमरः।

× कञ्चुको वारबाणोऽस्त्रीत्यमरः।

मानेऽव्यवस्थितः शब्दार्थो भवेत् तत्रानिश्चयः स्यात् । तस्मात् पिक इति कोकिलो ग्राह्यः नेमोऽर्धं, तामरसं पद्मं, सत इति दारुमयं पात्रं परिमण्डलं शतच्छिद्रम् ॥ १० ॥ इति म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ पू०

इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । माशकं, हास्तिकं, कौण्डिन्यकमित्येवं

निरुक्तादेश्च सिद्धेऽर्थे तन्निमित्तादिमात्रके ।
व्यापारो न च पूर्वार्थप्रतिपत्तौ स्वरूपतः ॥

निरुक्ते न तावल्लोकव्यवहारप्रसिद्धान्येव पदानि तद्गतक्रिया निमित्तशब्दप्रयोगभाक्त्वेन निरुच्यते । व्याकरणेनापि प्रसिद्धार्थानामेवाविनष्टस्वरूपान्वाख्यानमात्रं क्रियते तत्र प्रासङ्गिकमेव कियदप्यर्थनिरूपणम् । तानि स्वाविषयादन्यत्र दुर्बलानामपि न बाधकानि ।

यस्य चान्विष्यमाणाऽपि प्रसिद्धिर्न भविष्यति ।
कामं प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्प्याऽऽश्रयिष्यते ॥
विक्षिप्ता बहुरूपा च या संदेहप्रदायिनी ।
अनन्योपायतामात्रे क्वचिदेव ग्रहीष्यते ॥
न चार्थप्रत्ययानङ्गनिरुक्ताद्यप्यनर्थकम् ।
षडङ्गवेदविज्ञानपूर्वकर्मक्रियाफलात् ॥
यथा महाभारतनिर्वचनान्वाख्याने द्वैपायनेनोक्तम् ।
महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्येवं निरुक्तव्याकरणाद्यङ्गानुगृहीतवेदाध्ययनजनितकर्मावबोधपूर्वकानुष्ठानार्थत्वात् स्वर्गादिसिध्यर्थापूर्वसिद्धेरव्युत्पन्नरूपे च ज्ञातेऽपि निरुक्तावगतधात्वर्थपूर्वकनामार्थज्ञानद्वारवाक्यार्थप्रतिपत्तिपूर्वकानुष्ठानादेवादृष्टसिद्धिरिति म्लेच्छसिद्धपिकाद्यर्थग्रहणेऽपि निरुक्तादीनामर्थवत्ता सिद्धेति ॥ १० ॥

लक्षणकानि किं प्रमाणमप्रमाणं वेति संदिग्धानि । किं प्राप्तम् । प्रयोगस्य शास्त्रं प्रमाणमेवंजातीयकमिति ब्रूमः ।

(इति पिकनेमाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

कल्पसूत्राण्युदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्यते ।
किमेतेषां स्वतन्त्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवेत् ॥
किं वा वेदत्वमेवैषां मन्त्रब्राह्मणवन्मतम् ।
वैदिकार्थप्रबन्धाद्धि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥

आह । के पुनः कल्पाः कानि सूत्राणीति । उच्यते ।

सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ।
ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ।
कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोनुष्ठानसाधनम् ॥
सूत्रं तु सूचनात्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम्
कल्पाः पठितसिद्धा हि प्रयोगाणां प्रतिक्रतु ॥
बौधायनीयवाराहमाशकादिप्रबन्धवत् ।
स्वसंज्ञापरिभाषाभिर्यदुत्सर्गापवादनम् ॥
हेतुदृष्टान्तवत्सूत्रं तल्लक्ष्यव्यापि लक्षणम् ।
आश्वलायनकं सूत्रं बैजावापिकृतं तथा ॥
द्राह्यायणीयलाटयिकात्यायनकृतानि च ।

तत्र सकलप्रत्यक्षवदप्रतिपाद्यक्रतुप्रयोगोपनिबन्धनादन्वाहितावापिकीर्णानुमेयप्रायश्रुतिमूलस्मृतिबन्धनेभ्यो महानेव कल्पसूत्राणां विशेषोऽस्तीति न तच्छ्रुतन्यायं व्यवस्थाप्य प्रामाण्यानि विज्ञायन्ते ।

अप्रामाण्यं स्मृतीनां च यदशब्दतयोदितम् ।
पूर्वपक्षे न तद्वक्तुं कल्पसूत्रेषु शक्यते ॥
प्रत्यक्षवेदशब्दत्वात्तदुक्ता नापशब्दता ।
न ह्यत्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्वपक्षिणा ॥

स्मृत्यधिकरणे चाप्रमाणत्वं मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षेऽभिधाय सिद्धान्तेऽनुमितश्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यं स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदाहृतानि पूर्वपक्षहेत्वसंभवात् । न चैषामिह प्रामाण्यप्रतिपादनम् । अतिरिक्तप्रामाण्यापवादप्रतिपादनार्हत्वादधिकरणस्य ।

यद्वा भवतु नामैषां तस्मिन्नपि विचारणा ।
तेषां चात्रापि सर्वेषामिति प्रामाण्यवारणा ॥

यदि धर्मं प्रति स्मृतीनां प्रामाण्यमभ्युपगम्यते । तथा सति ।

तासामपि हि वेदत्वे तैर्वा तुल्यप्रमाणता ।
स्वातन्त्र्याच्छक्यते वक्तुं न तु मूलानुमानतः ॥
यद्वा प्रयोगशास्त्रत्वमङ्गानामभिधीयते ।
वेदत्वं वा षडङ्गेऽपि वेदत्वस्मृतिरस्ति हि ॥

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयं षडङ्गमेके' इत्यङ्गान्यपि वेदशब्दवाच्यानि स्मर्यन्ते ।

तस्मात्तान्यपि वेदा वा प्रमाणानि स्वतोऽथ वा ।
प्रतिभान्तीति कर्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥
यद्वा शाक्यादिशास्त्राणां स्मृतिशास्त्रत्ववारणात् ।
वेदशाखासमानत्वमाशङ्क्येह निवार्यते ॥

शाक्यादयोऽपि ह्येवं वदन्त्येव । यथा 'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवेयं धर्मनित्यता' इति ।

ततश्च वेदवन्नित्यास्तेऽपि वेदागमा मताः ।
चोदनालक्षणो धर्मस्तदुक्तोऽपि प्रसज्यते ॥
कामं न प्रविशेद् ग्रामं वारितो दण्डपाणिभिः ।
स्पष्टं महापथेनैव संप्रति प्रविविक्षति ।

एवमेतानि चत्वार्यपि विचारस्थानान्येकमार्गपतितानि कल्पसूत्रविचारेणैव गतप्रायाणि भविष्यन्तीति मन्वानेन तदुपन्यासमात्रमेव क्रियते ।

का गतिः कल्पसूत्राणामित्यस्मिन् संशये सति ।

प्रयोगशास्त्रतां तावत् प्राह स्म त्यक्तसंशयम् ॥
वेदत्वं कल्पसूत्राणां न प्रोक्तव्यं मनागपि ।
यदि वा वेदतुल्यत्वं स्वतन्त्राणां प्रतीयताम् ॥
वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता धर्मे तेषां प्रमाणता ।
वेदत्वमेव वा सिद्धं संवादादिप्रमाणकम् ॥
ननु च पौरुषेयत्वादेषामेतदुभयमप्यनुपपन्नम् ।
नैतेषां पौरुषेयत्वं भविष्यति हि वेदवत् ।
माशकादिसमाख्या हि प्रोक्तत्वात्काठकादिवत् ॥

यथैव कठादिप्रोक्ताः शाखाः काठकादिसमाख्ययाऽभिधीयन्त इत्यकृत्रिमाः स्थापितास्तथैव वेदसमाम्नातम शकादिसमाख्यातग्रन्थानियताऽपि प्रत्येतव्या । यथा सामसूक्तानामिदमस्याऽऽर्षमिदमस्येति सत्यामपि तन्निमित्तायां समाख्यायां न नित्यत्वप्रतिघातः । एवं प्रख्यातार्षिप्रकल्पसूत्रग्रन्थानामपि । तथा हि—

न तावदनृषिः कश्चित्समर्थ्यते कल्पसूत्रकृत् ।
कर्तृत्वं यदृषीणां तु तत्सर्वं मन्त्रकृत्समम् ॥

यथा शैशवं भवति शिशुर्वा अङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीदित्यत्र मन्त्रकृच्छब्दः प्रयोक्तरि प्रयुक्त एवं तस्य तस्य कल्पस्य सूत्रस्य वा प्रयोक्तारस्तत्कारित्वेन व्यपदेक्ष्यन्ते । ब्रह्मयज्ञविधाने च ‘ एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीयीत ’ इत्युक्त्वा तत्प्रपञ्चे ‘ यदृचोऽधीते यद्यजूंषि यत्सामानि यद् ब्राह्मणानि यदितिहासपुराणानि यत्कल्पान् ’ इति प्रजल्प्यमानत्वेन विधानादार्षत्वमेव विज्ञायते । पुरुषकृतानां जपनिमित्तधर्महेतुत्वेन नित्यविधिविषयत्वासंभवात् । अरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्य च कल्परूपत्वात्सर्वयाज्ञिकैश्च स्वशाखाधीतव्यातिरिक्तकल्पसूत्रकारोपन्यस्तपक्षतुल्यबलत्वाध्यवसानात्कल्पजमन्त्राणां चेतरसमाम्नायाधीतवत्क्रतुविनियोगाश्रयणात् तुल्यत्वम् ।

आर्षेयवचनं नित्यपर्यायत्वेन गम्यते ।
आर्षेयत्वप्रसिद्धिश्च कल्पसूत्रेष्ववस्थिता ॥

लाटद्राह्यायणसूत्रकाराभ्यामपि च दृढकल्पप्रामाण्यापेक्षयेदं माशकमपेक्ष्य

‘ तत्प्रत्यक्षविहितं चाऽऽर्षकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते ’ इति ब्राह्मणविहितादन्यार्षकल्पविहितगरीयस्त्वमङ्गीकृत्योक्तम् । कात्यायनेन च कृतलक्षणसूत्रप्रणयनप्रक्रमेऽभिहितं यज्ञाविषयब्राह्मणगतस्तोत्रविधिवाक्यशेषे यथा माशकं तत्प्रामाण्यात्करिष्यते न तन्निरपेक्षशुद्धब्राह्मणप्रामाण्यादिति । तथा च प्रायणीयाग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञीयेन सह वैकल्पिकं जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति पञ्चविंशब्राह्मणेऽभिहितमपि माशकानुवृत्त्या कात्यायनेनाऽऽर्भवीयगायत्रतृतीयत्वेन जरासादिति लक्षितम् । आर्भवीयगायत्रीगतगायत्रानन्तरसाम्नो हि तेन सामेति संज्ञा कृता । तस्माच्च परत्वेन पदैकदेशप्रयोगेण जराबोधीयमुक्तं द्वेशब्देन च ज्योतिष्टोमिकाग्निष्टोमसामसंज्ञाभूतेन यज्ञायज्ञीयमेवाग्निष्टोमसामत्वेन नियतम् । यदि च कल्पाद् ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्यायनोऽमंस्यत ततः प्रत्यक्षब्राह्मदृष्टं विकल्पमेवावक्ष्यत् ।

बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदब्रवीत् ।
कात्यायनो न तद्वाच्यमन्याय्यमिति मादृशैः ॥
आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुतौ ।
अङ्गानां च प्रणेतार आचार्या ऋषयो मताः ॥
यथा च सर्वशाखानां संवादात्तुल्यकल्पता ।
तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता ॥

यान्यप्यप्रत्ययितपुरुषवचनानि प्रमाणान्तरसंगतार्थानि भवन्ति तान्यपि सत्यत्वेनावधार्यन्ते किमङ्ग पुनः सत्यवाचां वचनानि ।

सत्यवाचां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि च ।
ज्ञातसत्यानि तान्येवं कोऽन्यथा कल्पयिष्यति ॥

अपि च—

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः ।
न तु कल्पैर्विना केचिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकं स्वाध्यायाध्ययनविधिवचनं प्राग्दर्शितं कल्पग्रहणा ।

सत्यवाचामेतानि वचनानि । कथमवगम्यते । वैदिकैरेषां संवादो भवति। य एव हि वेदे ग्रहास्त एवेह, या एव वेदे इष्टकास्ता एवेह । तस्मात्सत्यवाच आचार्याः।

अथ वा संप्रदातॄणां च यादृशः।
मन्त्रब्राह्मणयोर्यत्नः कल्पसूत्रेषु तादृशः॥
*अनुयोगेषु वेदानां घटिकामार्गवृत्तिषु।
न कल्पसूत्रहीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता ।
तस्मात्कर्मप्रयोगाणां शास्त्रमेतदतिस्फुटम् ।
वेदो वा वेदतुल्यं वा कल्पसूत्राद्यसंशयम् ॥
एतेन धर्मशास्त्राणामङ्गानां चापि वेदता ।
तत्तुल्यताऽपि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः॥
धर्मशास्त्रपदं येषु सर्वकालं प्रयुज्यते ।
प्रयोगशास्त्रतां तेषां वेदज्ञः को हरिष्यति ॥
अपि चाङ्गानि वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत् ।
विद्यास्थानानि गण्यन्ते सर्वदा वेदवादिभिः॥

किं च—

कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्त्राः प्रकाशकाः।
अष्टकापार्वणादीनां दृश्यन्ते ते तथैव हि ॥
तथाऽवकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि वा ।
वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत्स्वयं कथमवैदिकम् ॥
सिद्धवह्निशिखत्वादि यच्च मन्त्रैरनूद्यते ।
चौलोपनयनप्रायं तत्स्यात्कथमवैदिकम् ।

* वेदकौशलजिज्ञासार्थं तत्तद्वेदभागचिह्नलेख्यानि घटिकायां कुम्भारूपायां निक्षिप्य तत्तद्वेदभागपरीक्षाकाले तान्याकृष्य आकृष्टलेख्यचिह्नितं पठन्त्य-ध्येतारो न युञ्जत इति घटिकामार्गवर्तिनोऽनुयोगाः इति ।

आचार्यवचः प्रमाणमिति च श्रुतिः। प्रत्यक्षतःप्रामाण्यमनवगतमिति यद्युच्येत, प्रमाणान्तरेण वचनेनावगतमिति न दोषः। वेदवाक्यैश्चैषां तुल्य आदरः। तस्मात् प्रमाणम् ॥ ११ ॥

एवं च वेदमूलत्वं किमेषामनुमीयते।
संभवत्येव वेदत्वे नित्यत्वे चापि तत्समे ॥
वेदं हि कल्पयित्वैभ्यः पुनस्तस्यापि नित्यता।
वक्तव्यैव वरं तेन सा तेष्वेवावधारिता ॥
सिद्धानां नित्यतैवैका सुबोधा वेदताऽपि वा।
असंशयितवेदार्थविषयत्वात्प्रकल्प्यते ॥
तस्माद्वर्षसहस्रेऽपि यस्य न ज्ञायतेऽवधिः।
न तत्कृतकतां लब्ध्वा लभते नित्यमूलताम ॥
यान्येव धर्मशास्त्राणां मूलवाक्यानि मन्यसे।
तान्येवैतानि पठ्यन्त इत्येतत्कल्पितं वरम्।
मन्वादिभिरवश्यं च स्वग्रन्थप्रतिपादने।
तान्युपन्यसनीयानि शिष्याणां वेदवादिनाम् ॥
तेन तान्येव तैरेभ्यः संप्रत्तानीति गम्यते।
के हि तेषूपलब्धेषु गृह्णीयुः प्रतिकञ्चुकान् ॥
यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकञ्चुकाः।
ग्राह्यास्तथा पुराऽप्यासन्न वेदप्रतिकञ्चुकाः ॥
संप्रदायविनाशाच्चेद्भवित्स्वेदसमर्पणम्।
मन्वादिष्वनुमीयेत स्वग्रन्थाकरणं तथा ॥
वेदवाक्यार्पणं येषां खण्डशो नाभिसंमतः।
स्वग्रन्थकरणं तेषां वेदस्थाने कथं भवेत् ॥
वेदादेव च विज्ञातो वेदार्थः साधयेत्फलम्।
नान्यस्मात्पुरुषग्रन्थान्मन्त्राभासात्स्मृतो यथा ॥

कृता मन्वादिभिर्यद्वन्न मन्त्रपतिकञ्चुकाः ।
न ह्येतेन स्मृतं कर्म सिध्यतीत्यवधारणात् ॥
तथैव तैर्न कर्तव्या ब्राह्मणपातिकञ्चुकाः ।
नावेदविहितं कर्म फलवीति हि निश्चितम् ॥
न चैभिर्भिन्नदेशस्थवेदवाक्यसमुच्चयः ।
कृत इत्यवगन्तव्यमदृक् ग्रन्थावधारणात् ॥
ईदृगेवं क्रमश्चायं वेदग्रन्थ इतीदृशी ।
युज्यते हि मतिः कर्तुं न मूलान्तरकल्पना ॥
तेन प्रयोगशास्त्रत्वं तदैवाऽऽपतितं बलात् ।
धर्मं प्रत्यप्रमाणत्वं यदैवैषां न संमतम् ॥
चोदनालक्षणे धर्मे पूर्वमेवावधारिते ।
अवेदस्य प्रमाणत्वं ब्राह्मणस्यापि नेष्यते ॥
तेनैषां धर्मशास्त्राणां न वा धर्मोपयोगिता ।
वेदता वाऽभ्युपेतव्या गतिर्नास्त्यान्तरालिकी ॥
वदन्ति धर्ममेतानि चोदनां गमयन्ति च ।
अशक्यमीदृशं वक्तुं यावदुक्तप्रमाणकैः ॥
उक्तमर्थं परित्यज्य यदनुक्तं प्रतीयते ।
अनुक्तेन च सोऽप्यर्थ इति किं नोपपद्यते ॥
तस्माद्धर्मप्रयोगस्य साक्षादुक्तस्य तत्त्वयम ।
प्रमाणं धर्मशास्त्रं स्यान्न वेदव्यवधानतः ॥
शाक्यादिनिर्मिते धर्मशास्त्राभासे निराकृते ।
धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेदमिहोच्यते ॥
येनैवाकृतकत्वं हि वेदस्य प्रतिपाद्यते ।
न्यायेन तेन शाक्यादिग्रन्थस्यापि भविष्यति ॥
बोधकत्वात्प्रमाणत्वं स्वतस्तस्यापि लभ्यते ।
न च संदिह्यते बुद्धिर्न विपर्ययते क्वचित् ॥

नासंन्नियमात् ॥ १२ ॥ सि०

नैतदेवम् । असन्नियमात् । नैतत्सम्यङ्निबन्धनम् । स्वराभावात् ॥ १२ ॥ व सिद्धान्तः ॥

अकर्तृकतया नापि कर्तृदोषेण दुष्यति ।
वेदवद् बुद्धवाक्यादिकर्तृस्मरणवर्जनात् ॥
बुद्धवाक्यसमाख्याऽपि प्रवक्तृत्वनिबन्धना ।
तद्दृष्टत्वनिमित्ता वा काठकाङ्गिरसादिवत् ॥
यावद्वेदोदितं किंचिद्वेदप्रामाण्यसिद्धये ।
तत्सर्वं बुद्धवाक्यानामतिदेशेन गम्यते ॥
तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा वेदस्य संमतम् ।
तथैव बुद्धशास्त्रादेर्वक्तुं मीमांसकोऽर्हति ॥ इति ॥ ११ ।
एवं प्राप्ते वदामोऽत्र तत्रासन्नियमादिति ।
असन्निबन्धनं ह्येतत्पूर्वोक्तं सर्वमीक्ष्यते ॥
इहैका परमार्थेन बुद्धिरर्थेषु जायते ।
अन्या भ्रान्तिरजाताऽपि त्वन्या जाताऽपि दुष्यति ॥
परेण सह केषांचिद्वाकोवाक्यानि जल्पताम् ।
उक्तयः प्रातिभासिक्यो जायन्ते परवाक्यतः ॥
स्वसंवेद्यं च सिद्धान्तनियममपि जानताम् ।
छायां तथाऽपि रक्षन्तो जल्पन्ति प्रतिशब्दकैः ॥
यथा मीमांसकत्रस्ताः शाक्यवैशेषिकादयः ।
नित्य एवाऽऽगमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेतनम् ॥
प्रद्वेषाद्वेदपूर्वत्वमनिच्छन्तः सत्यवादिताम् ॥
भूयसां वेदबाह्यत्वाद् बुद्धादिवचसाममी ।
आहिंसाद्यप्यतत्पूर्वमित्याहुस्तर्कमानिनः ॥
ततश्च पौरुषेयत्वादप्रामाण्यमतीन्द्रिये ।
प्रागुक्तैर्वेदनित्यत्वं वागाभासैर्विमोह्यते ॥

याद्दृशताद्दृशमीमांसकैरप्यतीन्द्रियविषयपुरुषवचनप्रामाण्यनिराकरणादपौरुषेयत्वाध्यवसायनिराकृतकारणदोषाशङ्कानिरपवादप्रामाण्यसिद्धिं प्रविहन्तुमशक्यां मन्यमाना निरुत्तरीभूता बालानुकरणवाक्यसदृशैः स्ववाक्यैर्व्यवछिद्यमानहृदयाः सन्तोऽपि प्रक्षीणकुहेतुवचनजालाः कन्यावरणार्थागतमूर्खवरगोत्रप्रश्नोत्तरवत्।

यदेव भवतां गोत्रं तदस्माकमपीतिवत्।
आहुः स्यागमनित्यत्वं परवाक्यानुकारिणः॥
अस्मदीयमिदं वाक्यं भवतामिति चोदिताः।
जल्पन्त्यस्माकमेवैतच्छ्रुत्वा मीमांसकैरिदम्॥
त्यक्तलज्जं ब्रुवाणो हि वाचोयुक्तिमनर्थिकाम्।
कुर्वन् परातिसंधानमश्रान्तः कोऽवसीदति॥
तत्र शाक्यैः प्रसिद्धाऽपि सर्वक्षणिकवादिता।
त्यज्यते वेदसिद्धान्ताज्जल्पद्भिर्नित्यमागमम्॥
धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयमनित्यं सर्वसंस्कृतम्।
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया॥
बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्ससंस्कृते क्षणिकं च तत्।

तथा शब्देऽपि बुद्धेर्नियमाच्चाभिव्यक्तिद्वेधाऽपि दोषादित्येवमादिभिः सर्वदा पदार्थसंबन्धानित्यत्वप्रतिपादनाच्चद्विपरीतमागमानित्यत्वमभ्युपगम्यमानं लोकोपहासास्पदमात्रमेव भवेत्।

तथा हि

यस्तन्तूननुपादाय तुरीमात्रपरिग्रहात्।
पटं कर्तुं समीहेत स हन्याद् व्योम मुष्टिभिः॥
यावदागमानित्यत्ववेश्मदारूपकल्पिते।
हेत्वाभासाग्निनिर्दग्धे तस्मिंस्तद्वेश्म दुष्करम्॥

व्यवहारानित्यताशब्दश्च क्रियानित्यत्वपर्यायः। तद्यस्य शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वं तस्य तदाश्रयव्यवहारनित्यत्वं किमाधारं भविष्यतीत्यविदुःसंपादम्।

न च शब्दार्थसंबन्धकूटस्थत्वमनिच्छताम् ।
नित्यता व्यवहारस्य निराधाराऽवकल्पते ॥
शब्दादिषु विनश्यत्सु व्यवहारः क्व वर्तताम् ।
स्थितैषा धर्मतेत्येतदर्थशून्यमतो वचः ॥
एषेत्यपि न निर्देष्टुं शक्या क्षणविनाशिनी ।
किमुत स्थितया साकं एषेत्यस्यैकवाक्यता ॥

तेनानित्यशब्दवादिनामागमनित्यत्वानुपपत्तेरतीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य प्रयोगशास्त्रत्वाभावान्नासन्नियमादित्युच्यते ।

असाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः ।
असन्निबन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥

मागधदाक्षिणात्यतदपभ्रंशप्रायासाधुशब्दनिबन्धना हि ते । मम वि हि भिक्खवे कम्म वत्तड वसी सव। तथा उक्खित्ते लोडस्मि उक्खेवे अत्थि कारणम्। पहणे णत्थि कारणम् । अत्थुम्भवे कारणं इमे संखडा धम्मा संभवन्ति सकारणा अकारणा विणस्संति । उप्पत्तिमणुकारणमित्येवमादयः ।

तवश्चासत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता ।
दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता ॥

वेदेषु हि तावदेव पदवाक्यसंघातात्मकत्वादिहेत्वाभासैः कृतकत्वभ्रान्तिर्भवति ।

या तद्बहिरवस्थानाद्वेदरूपं न दृश्यते ।
ऋक्सामादिस्वरूपे तु दृष्टे भ्रान्तिर्निवर्तते ॥
आदिमात्रमपि श्रुत्वा वेदानां पौरुषेयता ।
न शक्याऽध्यवसातुं हि मनागपि सचेतनैः ॥
दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोकानुसारिभिः ।
पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि कुर्वते ॥
प्रपाठकचतुःषष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैर्ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥

१ ममापि भिक्षवः कर्म वर्तत एवाऽऽशरीरपातात् । २ तथा, उत्क्षिप्ते लोष्ठे उत्क्षेपेऽस्ति कारणं पतने नास्ति कारणम् । ३ अस्त्युद्भवे कारणमिमे संस्कृता धर्माः संभवन्ति सकारणा अकारणा विनश्यन्ति । उत्पत्तिमनुकारणमपेक्षन्ते ।

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातममित्येवन्नुवचः कथम्॥
किमालोच्य क्व वा दृष्ट्वा वाक्प्रतिच्छन्दमीदृशम्।
रचयेत्पुरुषो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयोजनम्॥
अग्नेः पुरोहितत्वं च क्व दृष्टं येन कीर्त्यते।
ईळेशब्दप्रयोगश्च क्व दृष्टस्स्तोत्रगोचरः॥
देवत्वं चास्य यज्ञस्य विहितं क्वोपलक्षितम्।
विधिनैव हि देवत्वं प्रतिकर्मावधार्यते॥
न जात्या देवतात्वं हि क्वचिदस्ति व्यवस्थितम्।
होतृत्वमपि यत्तस्य देवताह्वानहेतुकम्॥
रत्नाधायितमत्वं च तन्नरैर्ज्ञायते कथम्।
अविज्ञातगुणानां च कल्पते स्तवनं न तु॥
स्वतन्त्रो वेद एवैतत्केवलो वक्तुमर्हति।
इषे त्वेत्ययमप्यर्थः पुरुषेणोच्यतां कथम्॥
शाखाच्छेदोपयोगश्च पुंभिरुत्प्रेक्ष्यतां कुतः।
एवमूर्जेत्ययं मन्त्रः केन शाखानुमार्जने॥
वक्तुं शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिपूर्वककारिणाम्।
वायवः स्थेत्ययं मन्त्रो वत्सापाकरणं प्रति॥
एकशो विनियोक्तव्य इति कः कथयिष्यति।

वायुशब्देन बहुवचनान्तेन मातुर्वियोज्यमान एकैको वत्सोऽभिधीयत इति नैतद् बुद्धिपूर्वकारिणा चिन्तितुं शक्यम्।

सामवेदे यदाग्नाइपभृतीनां प्रयुज्यते।
रूपं तत्रापि पौंस्त्वे नाभिप्रायोऽस्ति कश्चन॥

को नाम बुद्धिपूर्वकारी पुरुषोऽर्थाभिधानपराणामृगक्षराणां लोकव्याकरणादिष्वनवगतपूर्वमग्न इत्यस्य पदस्याकारमाकारेण प्लुतेन विकुर्यात्।

तथा वीतय इत्यस्मिन्नीकारस्यापि विक्रियाम्।
तशब्दस्य च तो शब्दं येशब्दस्यापि रूपताम्॥

को मूढो बुद्धिपूर्वो वा नियमात्कल्पयिष्यति ।
तेन वेदस्वतन्त्रत्वं रूपादेवावगम्यते ॥
किंचिदेव तु यद्वाक्यं सदृशं लौकिकेन यत् ।
तत्रापि च्छान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

एवं च यदाध्येतारोऽध्यापयितारः पार्श्वस्था वा वेदपदवाक्यतदर्थरूपाण्यालोचयन्ति तदा स्वसंवेद्यमेवापौरुषेयत्वमध्यवस्यन्ति ।

तावता तु बाह्यतार्किकाणां प्रतीतिभावना नोत्पद्यत इति तत्प्रतिपादनक्षमवेदोत्थापितन्यायोपनिबन्धनान्मीमांसकैः केवलं यत्न एव पतितम् ।

शाक्यादिग्रन्थेषु पुनर्यदपि किंचित्साधुशब्दाभिप्रायेणाविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं तत्रापि प्रज्ञप्तिविज्ञप्तिप्रत्यवास्थितादिप्रायप्रयोगात्किंचिदेवाविप्लुतं लभ्यते ।

किमुत यानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेशभाषाभ्योऽप्यपभ्रष्टतराणि भिक्खवे इत्येवमादीनि द्वितीयाबहुवचनस्थाने ह्येकारान्तं प्राकृतं पदं दृष्टं न प्रथमाबहुवचने संबोधनेऽपि । संस्कृतशब्दस्थाने च ककारद्वयसंयोगोऽनुस्वारलोपः, ऋवर्णाकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतापभ्रंशेषु दृष्टं न डकारापत्तिरपि । सोऽयं संस्कृता धर्मा इत्यस्य सर्वकालं स्वयमेव प्रतिषिद्धोऽपि विनाशः कृत इत्यसाधुशब्दनिबन्धनत्वादित्यन्तेन हेतुना वेदत्वाकृतकशास्त्रान्तरशङ्कानिवृत्तिः यावांश्चाकृतकोविनष्टः शब्दराशिस्तस्य व्याकरणमेवैकमुपलक्षणं तदुपलक्षितरूपाणि च ।

वेदे यथोपलभ्यन्ते नैवं शाक्यादिभाषिते ।
प्रयोगनियमाभावादतोऽप्यस्य न शास्त्रता ॥

असन्नियमादिति च व्याकरणोक्तनियमाभावादित्यर्थः ।

क्षणिकत्वनिराकृतनित्यसिद्धान्तित्वात्यन्ताविद्यमानग्रन्थनियमाभ्युपगमाभिप्रायेण वाऽसन्नियमादित्युक्तम् ।

असतां वा क्षणभङ्गशून्यवादानात्मकत्वादीनामसद्धेतुभिर्वा प्रतिपादनानियमाच्चैककर्तृकधर्मवचनानामप्यप्रामाण्यम् ।

कर्तृस्मरणदार्ढ्याच्च नैषामकृतता मता ।
तेनाकृतकगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्यान्न प्रमाणता ॥

एवं समस्तवेदाङ्गधर्मशास्त्रेष्वपीदृशात् ।
कर्तृस्मृतिदृढिम्नः स्यान्न स्वातन्त्र्येण शास्त्रता ॥
अनेन कल्पसूत्राणां प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता ।
कर्तृस्मृत्या दृढं ज्ञाता तेषामध्यसतां क्रिया ॥
येन न्यायेन वेदानां साधिताऽनादिता पुरा ।
दृढकर्तृस्मृतेस्तस्य कल्पसूत्रेषु बाधनम् ॥

यथैव हि कल्पसूत्रग्रन्थानितराङ्गस्मृतिनिबन्धनानि चाध्येतृव्यापारयितारः स्मरन्ति तथाऽऽश्वलायनबौधायनापस्तम्बकात्यायनप्रभृतीन् ग्रन्थकारत्वेन ।

ततश्च प्रागवस्थायामसतामेव बन्धनात् ।
कुतः प्रयोगशास्त्रत्वं वेदवद्वेदतैव वा ॥

न चैषां समाख्यामात्रबलादेव कर्तृत्वमुच्यते । येनाऽऽख्यां प्रवचनादित्युत्तरमुच्यते । पुरुषपरम्परयैव हि स्मृतेषु कर्तृषु समाख्याऽभ्युच्चयहेतुत्वेन ज्ञायते यथा च कठादिचरणैरनादिभिः प्रोच्यमानानामनादिवेदशाखानामनादिसमाख्यासंभवो नैवं नित्यावस्थितमाशकादिगोत्रचरणप्रवचननिमित्तसमाख्योपपत्तिः । माशकबौधायनापस्तम्बादिशब्दा ह्यादिमदेकद्रव्योपदेशिन इति न तेभ्यः प्रकृतिभूतेभ्योऽनादिग्रन्थविषयसमाख्याव्युत्पादनसंभवः । अतश्च माशकादिसमाख्याऽव्यविद्यमानग्रन्थनियमनादेव प्रवृत्तेत्यपि हेत्वर्थयोजना । वेदरूपानियमाविद्यमानत्वादिति वाऽत्र हेतुव्याख्या । कामं तु वेदाङ्गानीत्यनध्यायनियमाभावादिति वा योज्यम् । यत्तु भाष्यकारेण स्वराभावादित्यनियमार्थं व्याख्यानं कृतम् ।

तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्वं कल्पाधीतेषु साधयेत् ।
तथा गृह्योपदिष्टेषु च्छान्दोग्यब्राह्मणेषु च ॥
ब्राह्मणानि हि यान्यष्टौ सरहस्यान्यधीयते ।
छन्दोगास्तेषु सर्वेषु न कश्चिन्नियतस्वरः ॥
तेन तेष्वप्यवेदत्वं स्वराभावात्प्रसज्यते ।
तस्मादुक्तस्वसंवेद्यरूपाभावोऽत्र कारणम् ॥
स्वरोऽपि त्वस्ति रूपांशे नत्वसावेव केवलः ॥ १२ ॥

अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥

ऋत्विजो वृणीते, वृता यजन्ति, देवयजनमध्यवस्यन्तीति । नात्र विधिर्गम्यते वर्तमानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चात्र वाक्यशेषः स्याद्-

---

अतश्च वाक्यशेषोऽपि तस्मिन्नेवोपयुज्यते ।
बहवो वाक्यशेषा हि येषां लोकेष्वसंभवः ॥
अबुद्धिपूर्वतासिद्धिस्तेन वेदस्य तैरपि ।

बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायदिन्द्रो वृत्रमहनत्प्रजापतिर्वपामात्मन उदखिदत्। गावो वा एतत्सत्रमासत तासां दशसु मास्सु शृङ्गाण्यजायन्तेत्यादयः कथमिव बुद्धिपूर्वकारिणाऽर्थवादाः प्रणीयेरन् ।

नित्यत्वे सति येषां हि क्लेशेन विधियोजना ।
तान् कृत्वाऽध्यापयन् कर्ता सुसमत्वं व्यजेज्जडैः ॥

न च तादृशवाक्यशेषमुद्राऽपि कल्पसूत्रादिग्रन्थेषु काचिदस्ति यद्बलेना- कृतकत्वमेषामवसीयेत ।

विधिशून्यतया चैषां विहिताऽऽख्यातरूपता ।
गम्यते न त्वपूर्वार्थप्रतिपादनशक्तता ॥
वर्तमानापदेशोऽपि त्वर्थवादप्ररोचितः ।
विधित्वं लभतेऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नास्ति सः ॥
पञ्चमेन लकारेण विधिर्यश्छन्दसि स्मृतः ।
मन्त्रब्राह्मणभिन्नत्वात्सोऽप्येतेषु न युज्यते ।
यद्यपि षडङ्गमेक इत्यनेन कल्पसूत्राणां वेदत्वं भवेत् ।
तथाऽपि तर्कवत्तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते ।
मन्त्रब्राह्मणयोरेव च्छान्दसा विधयः स्थिताः ।

यथैव ' × विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ' इत्येतस्मिन्दर्शने सति समस्त वैदिकतर्कोपसंहारात्मिका मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवति न त्वमन्त्रब्राह्मणत्वात्छन्दोनिबन्धनानि कार्याणि लभते तथा कल्पसूत्राण्यपीति विधिपर्यायप्रयो- गशास्त्रत्वाभावः ।

× विधिः ब्राह्मणम् । विधेयो-मन्त्रः । तर्को मीमांसेति दर्शनार्थः ।

कोऽस्ति । तस्मादप्रमाणम् । यश्चाऽऽदर उक्तः स नान्तरीयकत्वाद्वेद वाक्यमिश्रसमाम्नानात् । यत्तु श्रुतिरिति नैतत् । अर्थवादत्वात् । कथ-मर्थवादः । विध्यन्तरं ह्यस्ति, आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । अत्राऽऽचार्यो वेदोऽभिप्रेतः । आचिनोत्यस्य बुद्धिमिति । यद्वाऽऽचार्यवचनं प्रमाणं तदपेक्षम् । कुतस्त्वत् : यत् प्रमाणगम्यम् ॥ १३ ॥ इति सिद्धान्तः ।

इतिहासपुराणाभ्यां सा त्वनैकान्तिकी स्मृता ।
या त्वेषां ब्रह्मयज्ञेऽपि विधानान्नित्यतोदिता ॥
इतिहासपुराणानि कल्पानिति हि सा श्रुतिः ।
तस्मात्कृत्रिममप्यत्र विद्यास्थानं ग्रहीष्यते ॥

वेदार्थोपसंहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वादवश्यं च यावद्वेदं याव त्कर्मप्रयोगं च क्रियमाणैरपि विद्यास्थानाशून्यतार्थं कैरपि कल्पसूत्रैर्भवितव्यम ।

वेदार्थकल्पनात्कल्पो नित्ययैवाऽऽख्ययोच्यते ।
जपे च नित्यकर्तव्ये नित्यमेव विधीयते ।
कर्माभ्यासाभिसंधानं विध्यर्थश्चात्र गम्यते ।
स चार्थो नित्य एवेति नाऽऽपतेद् ग्रन्थनित्यता ॥
यः पुनर्वेदसंवाद स तत्पूर्वतयेष्यते ।
तदर्थानुगमाच्चैषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥
वेदशब्दाभिधेयत्वं नैषामध्येतृषु स्थितम् ।
षडङ्गमेक इत्येतन्न च सिद्धान्तभाषितम ॥
संवादत्वानुवादत्वमेकस्यैकान्तनिश्चितम् ।
ऐकान्तिकविधित्वाच्च ब्राह्मणे तन्न युज्यते ॥
कल्पादावनुवादत्वमापन्नं परिशेषतः ।
न च शाखान्तरन्याय तुल्याध्येतृकतावशात ॥
सर्वशाखाविधित्वं हि सिद्धमध्येतृभेदतः ।
प्रतिशाखं तु ये कल्पास्तदर्थप्रतिपादकाः ॥

'यच्चोक्तं सत्यवाचामेतानि वचनानीति । तन्न '

सर्वत्र च प्रयोगात्संनिधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

आचार्यवचनं हि भवति 'पूर्वपक्षे सर्वासु तिथिष्वमावास्या' इति।

समानाध्येतृकत्वाच्चे न कदाचिद्विधिक्षमाः ।
विवृण्वन्तश्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोत्थितैः ॥
कल्पकारास्ततोऽप्येषां नैव ब्राह्मणतुल्यता ।
अन्यार्थैर्ब्राह्मणैश्चान्यान्ज्ञापयन्त्यर्थनिर्णयान् ॥
तस्मादपि स्वतन्त्रत्वं कल्पानां नोपपद्यते ।
अर्थैकत्वेन केषांचिदक्षराणां च साम्यतः ॥
सादृश्याद् ब्राह्मणभ्रान्तिर्जातैवमपनीयते ।
आचार्यवचसां यच्च प्रमाणत्वं श्रुतौ श्रुतम् ॥
श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्तस्याप्यन्यार्थतोदिता ।
व्याचक्षाणस्य वेदार्थान्वेदांश्च वदतः स्वयम् ॥
शिष्यान्प्रत्याप्तभावात्स्यादाचार्योक्तिप्रमाणता ।

आचार्यशब्दस्यार्थो मन्त्रादिभिरेवं व्याख्यातः ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

वेदसंप्रदानकाले च शिष्यास्तद्वचःसु कथं नाम श्रद्दधीरन्निति एवमर्थमाचार्यवचनं प्रमाणमित्युक्तं न कल्पसूत्रकारवचनविषयम् ।

न च पंवचनं सर्वं सत्यत्वेनावगम्यते ।
वागिह श्रूयते यस्मात्तथायादनृतवादिनी ॥

तथाऽन्यत्राप्युक्तम् । 'तस्माद् द्वयं वाचा वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धेति ' ॥ ३ ।

वेदादेवानृतत्वं च तद्वाचामवगम्यते ।
विसंवादो हि भूयिष्ठस्तन्न्यायेन च दृश्यते ॥

संनिहितं च शास्त्रं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावस्यया यजेत्' इति । तेन श्रुतिविरुद्धवचनान्न प्रत्यवाचः तस्मादप्रमाणम् ॥ १४ ॥ इति ॥ उ० ॥ कल्पसूत्राऽस्वतःप्रामाण्याधिकरणम् ॥

[७] अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥ पू०

अनुमानात् स्मृतेराचाराणां च प्रामाण्यमिष्यते । येनैव हेतुना ते प्रमाणं तेनैव व्यवस्थिताः प्रामाण्यमर्हन्ति ।

सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्श्यते ।
संनिधानाच्च शास्त्रस्य विसंवादः स्फुटः स्फुटः ॥

तत्र यद्वृत्तिकारेणोदाहरणं पार्वणस्थालीपाकविषयगृह्यकारवचनश्रवणाद् दर्शपूर्णमासचरककल्पसूत्रकारवचनाध्यारोपेण दत्तं तदत्यन्ताध्यारोपाभिभवाभिप्रायप्रयुक्तमित्यनादृतम् । गृह्यकारवचनं ह्येतदक्षतहोमे तावदासायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति । आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरित्यतश्च यथैवैतदाग्निहोत्रविषयत्वेन न कल्प्यते तथैवैतदपि आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येति । आऽमावास्यायाः पौर्णमासीत्येतदपि दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादन्यदुदाहार्यम् ॥ १४ ॥

(इति कल्पसूत्राधिकरणम् ॥ ६)

देशधर्माननुदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्यते ।
किं व्यवस्थितमूलास्ते किं तेषां सर्वधर्मता ॥
विध्यर्थप्रतिषेधार्थाः क्रियावर्जनचिह्निताः ।
इह सर्वं उदाहार्या विचार्याश्च विभागशः ॥
प्राच्या माननुतिष्ठन्ति वर्जयन्ति च साधवः ।
तेषामेवोपदिष्टास्ते सर्वेषां वेति चिन्त्यते ॥
एवं ये दाक्षिणात्यानां प्रतीच्यानां च केचन ।

+पदेति-यल्लोकेऽध्यापयितृवचनं सिद्धप्रमाणं,तदपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदनुवादकमित्यर्थः।

तस्माद् होलाकादिः प्राच्यैरेव कर्तव्याः, आह्नीनैबुकादयो दाक्षिणात्यैरेव, उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैरेव। यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठते केचित् त्रिशिखाः केचित् पञ्चशिखा इति ॥ १५ ॥ इति ॥ पूर्वपक्षः ॥

उदीच्यानां तथाऽऽचारा विचार्याः सर्व एव ते ॥
आद्यं सूत्रद्वयं यावदिदमप्यत्र चिन्त्यताम् ।
गृह्यगौतमसूत्रादिव्यवस्थासर्वगामिते ॥

पुराणमानवेतिहासव्यतिरिक्तगौतमवसिष्ठशङ्खलिखितहारीतापस्तम्बबौधायनादिप्रणीतधर्मशास्त्राणां गृह्यग्रन्थानां च प्रातिशाख्यलक्षणवत्प्रतिचरणं पाठव्यवस्थोपलभ्यते । तद्यथा गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव च परिगृहीते । वासिष्ठं बह्वृचैरेव शङ्खलिखितोक्तं च वाजसनेयिभिः । आपस्तम्बीयबौधायनीये तैत्तिरीयैरेव प्रतिपन्ने इत्येवं तत्र तत्र गृह्यव्यवस्थाभ्युपगमादि दर्शयित्वा विचारयितव्यम् । किं तानि तेषामेव प्रमाणान्युत सर्वाणि सर्वेषामिति ।

किं तावत्प्रतिपत्तव्यं व्यवस्थैवेति पाठतः ।
न ह्यन्यत्र स्थिताल्लिङ्गाल्लिङ्ग्यन्यत्रानुमीयते ॥

अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गमेवोच्यते ।

तच्च व्यवस्थितं दृष्ट्वा लिङ्गी तत्रैव गम्यताम् ।
विधिर्वा प्रतिषेधो वा न हि सोऽन्यत्र लिङ्ग्यते ॥

तत्र ग्रन्थात्मकादाचारात्मकाद्वा लिङ्गाल्लिङ्गिनौ विधिप्रतिषेधावनुमीयमानौ तद्विषयामेवानुमातुं शक्येते नान्यगतौ । कुतः—

अन्यवेश्मस्थिताद्धूमान्न वेश्मान्तरपश्चिमत् ।
प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ॥
यथोपनयनं येषामाधानं च विधीयते ।
तेषामेवाग्निहोत्रादिविधिरप्यवगम्यते ॥
यथा च जातिवन्नेदकुलधर्मा व्यवस्थिताः ।
तथैव देशधर्मादिव्यवस्थाऽपि भविष्यति ।

अपि वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद्विधानस्य ॥ १६ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एवंजातीयकः सर्वधर्मः स्यात् । कुतः। तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । विधीयतेऽनेनेति विधानं शब्दः । सोऽनु-

---

यदि स्यात्सर्वगामित्वं विधानप्रतिषेधयोः ।
आचारोऽपि तथैव स्याद् व्यवस्थाहेत्वसंभवात् ॥

सर्वविषयशास्त्रप्रणीतो ह्याचारः सर्वदेशगतशक्तिमत्पुरुषैराग्निहोत्रवदेवानुष्ठीयेत ।

यस्तु तं विनियोगेन कुरुते तद् व्यवस्थितम् ।
तेन नूनं श्रुतिः काऽपि तेषामेवं विधायिका ॥
अन्यथानुपपत्त्या च श्रुतिरत्र प्रतीयते ।
तन्मात्रानुपपत्त्या च सा तत्रैवावधार्यते ॥

यस्मादयं देशाचारोऽयं वा गृह्यादिग्रन्थोऽन्यथा नोपपद्यते यदि श्रुतिमूलकत्वं नास्तीत्यनयोपपत्त्या मूलकल्पना तस्माद् व्यवस्थितविषयैव साऽध्यवसातव्या तथा चोक्तम् । यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशादिति ।

यद्यन्नकरणं हेतुः शूर्पहोमे विधीयते ।
तन्मात्रगतमेवासौ दृष्टान्तमपि कल्पयेत् ॥
यदन्नकरणं शूर्पं तेन तेनैव हूयते ।
ततश्चातिप्रसङ्गः स्यान्न दर्वीपिठरादिषु ॥
एवं व्यवस्थितान् दृष्ट्वा देशाचारान् समन्ततः ।
तन्मात्रविषया युक्ता तन्मूलश्रुतिकल्पना ॥
अनुमानव्यवस्थानाद्देशादिनियमादतः ।
तत्संयुक्तं प्रमाणं स्याद्यद्वाक्यमनुमीयते ॥ १५ ॥
अपि वा सर्वधर्मः स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते ।
तन्न्यायत्वाद्विधानस्य शक्तमात्राधिकारिणः ॥

इह स्मृतीराचारांश्चोलभ्य मूलश्रुतिष्वनुमीयमानासु कारणानुविधायिकार्यन्यायेनावश्यमुपलभ्यमानन्यायानुरूपकारणानुमानैर्भवितव्यमिति भावनानामविशेषव्यवच्छिन्नयागदानहोमोपवासादिधात्वर्थविशेषस्वर्गादिफलकारकेतिकर्तव्यताविशे-

धयस्तावदनुमातव्याः । एवं वर्जनीयेष्वपि देहेन्द्रियमनोद्वारव्यवहारेषु प्रतिषेध्य क्रियाकारकं नरकाद्यनिष्टफलप्रतिषेधकशब्दानुमानमवश्यंभावि तावता च योग्यत्वमात्रविषयत्वान्न दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषाधिकारनियतप्रतिपत्तिलाभः । कुतः-

त्रिधैव ज्ञायते कर्ता विशेषेण प्रतीक्षितम् ।
योग्यत्वात्प्रतिषिद्धत्वाविशेषोपपदान्वयैः ॥

तदिह विहितानुष्ठानयोग्यता तावत्समस्तार्यावर्तनिवासिवर्णाश्रमाणामन्धबधिरजडमूकादिवर्जमविशिष्टा । वर्जनीययोग्यत्वमपि यथोपलभ्यमानं द्वित्रिचतुर्वर्णाश्रममात्रसंबद्धं वा तदभ्याधिकदर्शनानुमितसमस्तम्लेच्छादिविषयं वा विज्ञायते ।

न त्वत्रोपपदं किंचिद्यथाचारानुसारि यत् ।
अनुमीयेत देशस्थदृष्टकर्तृविशेषणम् ॥
येऽपि च प्रतिषिध्येरन्देशान्तरनिवासिनः ।
तद्वाच्यपि पदं किंचिदनुमातुं न शक्यते ॥

योग्यत्वेनाविशेषप्रवृत्तोऽप्यधिकारः केनचित्कर्तृविशेषणपदेन राजा राजसूयेन वैश्यो वैश्यस्तोमेनेत्यादिवद्विशेष्येत न चात्र दृश्यमानाचारितृवाचि किंचिदेकमनेकं संभावयितुं शक्यम् । कुतः---

सर्वं नामपदं तावद्व्यक्त्याकृतिनिबन्धनम् ।
यद्यदेवानुमीयेत नैकार्थमपि तद्भवेत् ॥

न तावत्प्राच्यत्वदाक्षिणात्यत्वादिजातिः प्रतीच्योदीच्यादिव्यक्तिव्यावृत्ता सर्वप्राच्यादिव्यक्तिष्वनुगता काचिदुपपद्यते यद्वचनमुपपदं होलाकाद्यधिकारं विशिष्यात् । यास्तु मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिजातयस्तेषु विद्यन्ते ताः सर्वदेशवासिव्यक्तिष्वविशिष्टा इति नाऽऽचारानुरूपविशेषणसमर्थत्वेन ज्ञायन्ते ।

व्यक्तिवाचि तु यन्नाम तदेकत्रैव वर्तते ।
देवदत्तादिवच्चेन न सिध्येत् कर्त्रनेकता ॥

न ह्यनन्तभेदानां प्राच्यादिपुरुषव्यक्तीनां व्यस्तसमस्तानां संबन्धानुभवास-

भवादेकमभिधानमवकल्पते । एतेन गुणक्रियाजातिविशिष्टपुरुषव्यक्तिवचनत्वं प्रत्युक्तम् । न हि काश्चिदपि गुणक्रियाजातिव्यक्तयः प्रतिदेशव्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणयोग्याः संभाव्यन्ते । सर्वत्र तत्रापि व्यावृत्त्यविशेषात् ।

व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च विद्यते ।
यमाश्रित्य प्रवृत्तं स्यादधिकारिविशेषणम् ॥

एतदेव प्रतिपादयन् भाष्यकार आह । शक्तमात्रपुरुषाधिकारप्रवृत्तविधानविशेषणं येनोपदेनानुमीयमानेन क्रियते न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति । न ह्येते होलाद्याकाराः कांचिदाकृतिमनुविधीयन्ते न व्यक्तिं न हि यावत्सु पुरुषेष्वेतेऽवस्थितास्तावतामेकेनापि व्यपदेशेनोपसंग्रहः संभवति । केषांचित्तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति ग्रन्थस्तेषामभिप्रायः । यथैव ' जातिं तु बादरायणोऽविशेषात् ' +इति सूत्रकारः स्वर्गकामपदं यौगिकमप्युद्दिश्यमानपुंस्त्वविशेषणासंभवात्फलार्थिमात्रमनुष्यजातिविषयोपपत्तेश्च सामर्थ्याक्षिप्तजातिमात्राधिकारं वक्ष्यति ।

तथेहापि फलार्थित्वकर्तृशक्त्यावबोधनात् ।
देशधर्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥

कश्चित्पुनराख्यातशब्दार्थमुपवर्णयन्निमं ग्रन्थपाठं दूषयित्वापूर्वमेव समर्थयमानः सूत्रगतयावच्छ्रुतविधानशब्दजनितभ्रान्तिर्विधिभावनयोश्च भेदमपश्यन्नुभयस्वरूपनिरूपणपर्यनुयोगत्रासाद्भावार्थाधिकरणसिद्धान्तं विनाशयन्नेवमाह भाव इति वाऽनाख्येयः स्वधर्मेणान्यदतः शब्दज्ञानात्कारकवदिति ।

तेन यः काश्चिदाख्यातप्रत्ययार्थतत्त्वं जिज्ञासमानः पृच्छति कः पुनरयं भावो भावना चेति तं प्रत्यनन्यशब्दाख्येयत्वात् केवलप्रत्ययप्रयोगदर्शनाभावाच्च सर्वधात्वर्थसामान्यवचनकरोतिपरलिङाद्युच्चारणमात्रेणैवोत्तरं दास्यते कुर्याच्छब्द इत्यर्थः, सर्वश्चाऽऽख्यायमानोऽर्थ आकृतिरूपेण वाऽऽख्यायेत व्यक्त्याकृतिगोचराविक्रान्तिश्च किलाऽऽख्यातशब्देनोपायरहितत्वादनाख्येयोऽस्यार्थ इति । तदेव

+ जै० सू० ६ । १ । ८ ।

किलानेनापि ग्रन्थेनोक्तं भाष्यकारेण । न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति । विधानशब्दो हि सूत्रे पूर्वं प्रकृतस्तमेव तच्छब्देन निर्दिश्य व्यक्त्याकृतिवचनत्वादपनयति ।

कुर्यादित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते ।
न विधेर्भावना या वा सामान्यव्यक्तिरूपताम् ॥

तदिदमसंबद्धमेवानुपपत्तिकं च श्रुतिसामान्यमात्रेणान्यार्थमेव सच्चतुःशृङ्गादिमन्त्रवद्भाष्यकाराभिमतार्थत्यागेन स्वप्रज्ञाविलसितं प्रकाशयताऽन्यस्मिन्नेवार्थे योजितम् ।

देशाचारसर्वधर्मोपपत्तिविचारणार्थोऽयं ग्रन्थः स यदि पूर्वंकृतया व्याख्ययोपपदनिराकरणविषयत्वेन वर्ण्यते तत एवत्सूत्रव्याख्यानेन संबध्यते यथोक्तन्यायमार्गेण । यदि तु तत्परित्यागेनाऽऽख्यातप्रत्ययार्थानामनाख्येयत्वापत्तिमेव व्यक्त्याकृतिरहितार्थत्वेन वर्णयेत्ततोऽत्यन्तासंबन्धानुपयुज्यमाननिरुपपत्तिकार्थत्वेन हेय एव स्यात् ।

तथा हि-

तस्मादाख्यातशब्दस्य न व्यक्त्याकृतिवाचिता ।
तस्मात्तद्विहितं कर्म सर्वार्थमिति विस्मयः ॥

यदि नाम लिङादिप्रत्ययो भावनाया विधेर्वा व्यक्तिमाकृतिं वा वदेत्ततो होलाकादयः प्रतिनियतदेशधर्माणो भवेयुर्यतस्तु व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तोऽव्यपदेश्योऽर्थस्तस्मात्तद्विहितधात्वर्थविषयः सर्वपुरुषधर्म इत्येवं नयिमानमसंबद्धोदाहरणं ज्येष्ठमेव स्यात् ।

अनाख्येयत्वमुक्त्वा च पर्यायैः स्वविकल्पितैः ।
अन्वाख्यानं कृतं तच्च पूर्वोक्तेन विरुध्यते ॥

विध्युपदेशकर्तव्यताभावनाशब्दानां ह्यत्यन्ताभूतमेव बहुभाषित्वप्रख्यापनापरपर्यायत्वमध्यारोप्याऽऽचक्षाणेन स्वयमनाख्येयत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदाख्यातप्रत्ययः कर्तृशक्तिवदाधारद्रव्यमात्रं वा वदेत्तथाऽपि ब्राह्मणो यजमान

अथ यदुक्तं यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठत इति ॥

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥

गोत्रव्यवस्थया शिखाकल्पव्यवस्थायां दर्शनं स्पष्टम् ॥१७॥उ०॥

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥

इतिवदुपपदाधीनविशेषावस्थानत्वात्तदधीनजात्यादिवृत्तित्वमनुरुध्यमानो न स्वग तव्यक्त्याकृतिवचनत्वविचाराधीनाधिकारित्वानिर्णयः स्यात्किं तु यदा कर्त्रभिधा-ननिरपेक्षविधिभावनादिमात्रवाचित्वमेवावस्थास्यते । यदि चैतावन्मात्रमेव सर्व-धर्मत्वकारणं भवेत्ततो राजसूयाश्वमेधवैश्यस्तोमादीनामप्येवमात्मकाख्यातप्रत्ययावि-धेयत्वाविशेषात्सर्वधर्मत्वमसङ्गः । अथ तेषामनिर्देश्यार्थप्रत्ययाविहितानामपि राजाद्युपपदवशादसर्वधर्मत्वम् । एवं तत्राप्यसर्वधर्मत्ववादिना तदेवोपन्यसनीयम् । सर्वधर्मत्ववादिना च निराकर्तव्यम् । तच्चाऽऽचारानुरूपव्यक्त्याकृतिवचनत्वासंभवा-त्सामर्थ्यलभ्यमनुष्याकृतिमात्राधिकारप्रतिपत्त्यैवं निराकृतमेव । तद्यथा चोत्तरसूत्रा-णि ' लिङ्गाभावाच्च नित्यस्याऽऽख्या*हि देशसंयोगात् ' इत्येवमादीन्युपपदोपन्या-सप्रत्याख्यानार्थानि संगंस्यन्ते । तस्मात्सर्वाधिकारन्यायत्वाद्विधानस्य व्यवस्थित-देशाचारगृह्यधर्मसूत्रनिबद्धधर्माणामपि सर्वधर्मत्वम् ॥ १६ ॥

यस्तु जातिकुलगोत्रधर्मवद्व्यवस्थितविध्यनुमानमिति ।

तत्रैकशब्दवाच्यानां जात्यादीनां व्यवस्थया ।

दर्शनाद्विनियोगः स्यात्पञ्चावत्तादिधर्मवत् ॥

तथैव पञ्चावत्तं तु भृगूणां वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वकाण्वसंकृतिराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यन्वयतो व्यतिरेकतश्चोपलक्षणसंभ-वाद्व्यवस्थितविध्यवसानं तथैव प्रतिजातिगोत्रनियतत्रिशिखैकशिखादिकल्पव्यव-स्थितविधिविशेषानुमानोपपत्तिरस्तीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् ॥ १७ ॥

व्यक्त्याकृत्यभिधेयेऽर्थे प्रत्याख्याते विशेषणे ।

लोहिताक्षादिचिह्नानामधुनाऽन्या निराक्रिया ॥

---

*जै० सू० १ । ३ । १९ ।

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम्। कानि तानि पदानि। अथ किमर्थं न लिङ्गाद् व्यवस्था। यथा शुक्लो होता इति। नास्ति तानि-त्यमेषां लिङ्गं, यद्यथादर्शनमनुवर्तते। येऽपि श्यामा बृहन्तो लोहिता-

—— जातिव्यक्तिवाच्युपपदाभावेऽपि कर्तृगतसंस्थानवर्णादिगुणविशेषोपलक्षणेन कृष्णकेशाधानवदधिकारनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराक्रियते—

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य नास्ति कर्तुर्विशेषणम्।
नियतेन हि लिङ्गेन नित्यः कर्तोपलक्ष्यते॥

यच्चिह्नं दाक्षिणात्यानां लोहिताक्षादि कल्प्यते।
अन्येषामपि तद् दृष्टं वदनाचरतामपि॥

दृष्टमाचरणं चैतत्तच्चिह्नरहितेष्वपि।
तस्माद्व्यवस्थितैश्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते॥

यस्तु लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मन्यते तस्योपसर्जनीभूतलिङ्गसापेक्षत्वा-दसमर्थसमासप्रसङ्गः। ननु लिङ्गशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्स्वार्थाक्षिप्तसंबन्ध्यन्त-रत्वेन सामर्थ्यविघाताभावाद्भवितव्यमेवेह समासेन देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा।

नैतत्तुल्यमनेनेष्टमपेक्षान्तरसंगतेः।
नित्यं नापेक्षते लिङ्गं देवदत्तं यथा गुरुः॥

गुरुशब्दस्य हि शिष्यापेक्ष एवाऽऽत्मलाभ इति देवदत्तशब्दोपात्तशिष्यसं-बन्धानतिरेकान्तर्णीतस्वार्थत्वान्नाभ्यधिकापेक्षाकृतसामर्थ्यप्रतिबन्धप्रसङ्गः।

इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्ग्यपेक्षया।
न च लिङ्ग्यभिधाय्येतन्नित्यस्येति पदं मतम्॥

यद्यपि चैष गम्यगमकसंबन्धे सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते तथाऽपि गुरुपि-त्र्यपितापुत्रादिसंबन्धवन्नास्य तदपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धिशब्दत्वप्रसिद्धिः।

लिङ्गी यौगिकशब्दत्वात्सदा लिङ्गमपेक्षते।
लिङ्गशब्दस्तु धात्वर्थं मुक्त्वा नान्यदपेक्षते

——लिङ्ग्यतेऽनेनेति हि क्रियायोगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न संब-न्धिशब्दत्वेनोच्यते तथाऽपि तु क्रियागतकारकान्तरापेक्षां न मुञ्चतीति कामं

क्षास्तेऽपि न सर्वं आह्नीनैबुकादीन कुर्वते । अनेवंलिङ्गा अपि चानुतिष्ठन्ति । तस्मान्न व्यवस्था । शुक्लो होतेति प्रत्यक्षा श्रुतिः ॥ १८ ॥

आख्या हि देशसंयोगात् १९

अथ कस्मान्न समाख्यया नियमः । ये दाक्षिणात्या इति समाख्यातास्त आह्नीनैबुकादीन् करिष्यन्ति य उदीच्या इति समाख्यातास्त उद्वृषभयज्ञादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा राजा राजसूयेनेति । नैतदेवम् । देशसंयोगादाख्या भवति । दाक्षिणदेशान्निर्गतः प्राक्षु वोदक्षु वाऽवस्थित* आह्नीनैबुकादीन् करोत्येव । उदीच्याश्च देशान्तर उद्वृषभयज्ञादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अन्यदेशश्च

'लिङ्गिनो लिङ्गदर्शनम्' इत्यादौ भवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यत्वं पुनर्लब्धस्वार्थलिङ्गापेक्षितं तद्धर्मतया षष्ठ्योपनीयत इति तत्संबन्धापेक्षायामपरिहार्योऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मान्नित्यस्येति नियमचिह्नोपलक्ष्यकर्तृविशेषणमेवाधिकारविशेषणं वा नियतस्य कर्तुर्नित्यस्याधिकारस्य वा न प्रतिपादकं किंचिच्चिह्नमस्तीति न तदभिधाय्युपपदविशेषितव्यवस्थितहोलाकादिविधानोपपत्तिः ॥ १८॥

इदानीं तु यदाचारमत्यन्तमनुवर्तते ।
तत्प्राच्यादिसमाख्याख्यमुपन्यस्तं विशेषणम् ॥

सर्वे हि देशाचाराः प्राच्यदाक्षिणात्यादिसमाख्यातैः पुरुषैः क्रियन्ते समाख्यावर्जितेषु च नोपलभ्यन्ते । तस्मात्समाख्याविशिष्टविध्यनुमानात्तत्संयुक्तप्रमाणपक्ष एव ज्यायानिति । तत्र समाधिः ।

आख्या हि देशसंयोगाद्यस्मात्कर्तृषु वर्तते ।
आचाराणामतः प्राप्तो विधिर्देशविशेषणः ॥
देशश्च दिग्विशिष्टः स्याद्दिग्रूपं चानवस्थितम् ।
न च तद्देशसंबन्धादनाचारोऽनुवर्तते ॥
निर्गतेष्वपि दृष्टत्वात्तद्वतेष्वप्यदर्शनात् ।

१ ब. इति त उद्वृषभयज्ञ । २ ब. उदीच्यश्चोद्वृषभ ।

* शिष्टाश्च पौर्णमास्यापरे काले आह्नीनैबुकसंज्ञकान स्वस्वकुलोचितान् देवविशेषेभ्यः क्षीरदध्यादिसमर्पणादिकान् धर्मविशेषान् भानुवारादिकालविशेषे समाचरन्ति इति कालनिर्णये माधवः ।

देशान्तरगतो न नियोगतः परपदार्थान् करोति । तस्माच्च व्यवस्था। राजा राजसूयेनेति तु नियता जातिः ॥ १९ ॥ इति सिद्धान्ते आशङ्कानिरासः ॥

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् पश्यसि यदि देशसंयोगादाख्या भवेद्, देशान्तरस्थस्य न भवेत्। भवति च देशान्तरस्थस्य माथुर इत्यसंबद्धस्यापि मथुरया। तस्मान्न देशसंयोगादाख्या ॥ २० ॥ इति सिद्धान्ते आशङ्का।

स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ २१ ॥

देशसंयोगानिमित्तायामप्याख्यायां देशान्निर्गतस्य तदाख्या न विरुद्धा। यत एषा योगाख्या योगमात्रापेक्षा, न भूतवर्तमानभविष्यत्संबन्धापेक्षा। यतो दृश्यते मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति, मथुरायां

समाख्यायास्तावन्न देशादन्यन्निमित्तमस्ति तद्विशिष्टविधिविहिताश्चाऽऽचाराः केवलमेव तद्देशसंबन्धमनुवर्तेरन्। उभयथाऽपि तु व्यभिचारान्न देशनिमित्तसमाख्याविशिष्टविधानकल्पना घटते ॥ १९ ॥

अपरस्त्वनयैवोपपत्त्या लब्धात्मीयपक्षोपपत्तिः प्रत्यवतिष्ठमान आह - ' न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ' इति।

यदि देशनिमित्तत्वात्समाख्या दूषिता त्वया।
शक्यमन्यनिमित्तत्वं वक्तुमस्या मया पुनः ॥
सति देशनिमित्तत्वे न स्याद्देशान्तरेष्वियम्।
तस्मात्किमपि जात्यादि ध्रुवमस्या निबन्धनम् ॥
अस्तु वा निर्निमित्तैव विशेक्ष्यति तथापि तु।
लब्धाचारनिमित्तानां किं निमित्तान्तरेण नः ॥

तस्मादनिमित्तया समाख्ययैवाधिकारविशेषसिद्धेर्न व्यभिचारिदेशनिमित्तत्वमस्याः कल्पयितव्यमित्युक्तेऽभिधीयते ॥ २० ॥

संबन्धैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते।
निवासभवजातत्वतदागमनहेतुभिः ॥

वसन् मथुराया निर्गतश्च । यस्य त्वतोऽन्यतम संबन्धो नास्ति न स माथुरः । तस्मान्न समाख्यया व्यवस्था ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥

अथ कस्मान्न कर्माङ्गं देशः । यः कृष्णमृत्तिकाप्रायः स आह्नी नैबुकादीनाम् । यथा 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति ॥ २२ ॥ आशङ्का ॥

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

यथा कर्तर्यव्यवस्थितं लिङ्गं श्यामादि न पदार्थैः संवादमुपैति तद्वद्देशलिङ्गमव्यवस्थितम् । कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति

'सोऽस्य÷निवास.' 'तत्र×भवः,' 'तत्र*तत्र जातः' तत+आगतः' इत्ये-वमादिनिमित्तपरित्यागेन न कदाचित्प्राच्यादिसमाख्या वर्तते । न चैषा देशसंयोगं व्यभिचरति । न चैनामाचारोऽनुवर्तते तन्निवासिनामपि केषांचिदनाचरणाच्चिर-निर्गतपुत्रपौत्रादीनां च देशान्तरेऽप्याचरणादिति न समाख्यया नियतविधिसिद्धिः यत्तु मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति भाष्यकारेणोक्तं तत् 'तद्गच्छति=पथि दूत-योः' इति वा दूतविषयं कल्पयितव्यमप्रत्ययितोक्तत्वाद्वोपेक्षितव्यम् । सर्वस्मिन्नपि प्रस्थिते तद्धितस्मरणाभावात् ॥ २१ ॥

इदानीं कर्तृविशेषणविशिष्टविध्यनुपानात्प्रतिहतः कर्माङ्गभूतप्राग्देशादिवि-ध्यनुमानसंभवं मन्यमान आह— कर्मधर्मो वा प्रवणवत्' इति ।

प्रागुदक्प्रवणो यद्वत्प्राचीनप्रवणोऽपि वा ।
देशो भवति कर्माङ्गं प्राग्देशादिस्तथा भवेत् ।' इति ॥२२॥
'तुल्यं तु कर्तृधर्मेण' तच्चिह्नमनवस्थितम् ।
दिक्कृष्णमृत्तिकायाप्रायप्रसृतिव्यभिचारतः ॥
प्राग्देशो यो हि केषांचित्सोऽन्येषां दाक्षिणापथः ।
तथोदक्प्रत्यगित्येवं नैकरूप्येण गम्यते ॥

÷पा० सू० (४ ३ ८९) । ×पा० सू० (४-३ ५३) *पा० सू (४-३ -२५) । +पा० सू० [४-३-७४] । =पा० सू० (४-३ ८५) ।

तथाऽन्यलिङ्गेऽपि कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवणं तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ २३ ॥ इति आशङ्कानिरासः ॥ होलाकाऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ॥

[८] प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥पू०

* गौर्गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा उदाहरणम्। गोशब्दो यथा सास्नादिमति प्रमाणं, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत नेति संदेहः किमत्रैकः शब्दोऽविच्छिन्नपारम्पर्योऽर्थाभिधायी, इतरेऽपभ्रंशाः,

---

मृत्तिकाद्यपि यच्चिह्नं तत्रान्यत्र च तत्समम् ।
होलाकादिविधिस्तस्मान्न तेनापि विशेष्यते ॥
पुरुषापेक्षयाऽऽचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते ।
अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशोऽप्यकारणमिति ॥ २३ ॥

[इति होलाकाधिकरणम् ॥ ७ ॥]

एकस्मात्पदात्प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिभाने सति विकल्पदोषभयादनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमुख्यविभागमाश्रित्य व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगबलेनाव्यवस्थिते लौकिकप्रयोगबाधाद् व्यवहारादिशब्दानामर्थनिर्णयः प्रतिपादितः । एवं पुनरेकस्मिन् गवादावर्थे गोगाव्यादयो बहवः शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमवायिवाचकशक्तिभेदोपपत्तेः शास्त्रस्थसर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविरोधात्पदपूर्वकत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारासिद्धेर्न पदगतसाध्वसाधुत्वप्रतिपादने व्यापारो भवति, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। तथा हि—

लोकप्रसिद्धशब्दार्थवशं शास्त्रं प्रवर्तते ।
अतो न लौकिकेष्वस्मात्साध्वसाधुत्वनिर्णयः ॥

वाक्यार्थेषु हि श्रुतिस्मृत्याचाराविरोधदर्शनाद्बलाबलमानुपूर्व्यर्णावधृतमिह तु न विपरीतक्रमत्वात् ।

---

* गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशा महाभाष्ये पस्पशाह्निके निर्दिष्टाः ;—१ १।

उत सर्वेऽनादयः। सर्व इति ब्रूमः। कुतः। प्रत्ययात्। प्रतीयते हि गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानर्थः। तस्मादितो वर्षशतेऽप्यस्यार्थस्य संबन्ध आसीदेव, ततः परेण, ततश्च परतरेणेत्यनादिता। कर्ता चास्य संबन्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव×। तस्मात्सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यम। सर्वे हि साधयन्त्यर्थम्। यथा हस्तः करः पाणिरिति। अर्थाय ह्येत उच्चार्यन्ते नादृष्टाय न ह्येषामुच्चारणे शास्त्रमस्ति। तस्मान्न व्यवतिष्ठेत काश्चिदेक एव साधुरितरेऽसाधव इति। २४॥ इति पूर्वपक्षः॥

लोकादेवाधिगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता
वाचकावाचकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता॥
ध्वनिमात्राण्यसाधूनि वर्णा वा केवलात्मनाम्।
संघातोऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशवत्॥

तेन भेरीशङ्खादिशब्दा गकारककारादयः प्रत्येकं तद्वर्गा वाऽनर्थकृत्वादपशब्दा इति लोकव्यवहारादेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधवो गम्यन्ते। गाव्यादयः पुनर्गवादिवदेव साधयन्त्यर्थं तेभ्योऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यप्येकविषयानेकशब्दत्वे हस्तकरपाण्यादिशब्दवदर्थसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्ते।

ततश्चावाचकत्वेन यद्यसाधुत्वमुच्यते।
तस्य लोकविरुद्धत्वान्न ग्राह्यत्वं प्रतीयते॥
अदृष्टविषया चेत्स्यादेतेषां साध्वसाधुता।
वेदवाक्यैरनिर्दिष्टा न साऽस्त्यन्यप्रमाणिका॥

प्रत्यक्षेण तावदुभयत्राप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते। न तद्गते तत्समुदायगते वा साधुत्वासाधुत्वे। न वाऽननुभूतसंबन्धादनुमीयेते। तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपुरुषवचनानिराक्रियाऽपि सिद्धा। वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्वाख्यानपरं विधिप्रतिषेधानपेक्षं नैव किंचित्प्रमाणत्वेन संभवति। साधु

× जै० सू० १–१–५ इत्यत्र।

त्वासाधुत्वयोरननुष्ठानात्मकत्वाद्विधिप्रतिषेधविषयत्वम् । अभिधाभावनाकरणभूत-योर्विधेयत्वप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेन्न । प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवाक्यानुमानकल्पनानुपपत्तेः।

यो हि प्रतिपदं पाठं साधूनां नाध्यवस्यति ।
विधिवाक्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥
अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।
न कलञ्जादिवत्तेषां प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥

व्रीह्यादीनि हि कलञ्जादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वाद्विधिप्रतिषेधगोचरीभवन्ति* न तु गवादिगाव्यादीनां जातिरूपेण व्यक्तिरूपेण वा विधिप्रतिषेधावुपपद्येते । न तावत्साध्वसाधुत्वे जातिगुणाद्यात्मकसामान्यरूपेण सर्वव्यक्त्यनुगते विज्ञायेते यदालम्बनौ द्वावेव विधिप्रतिषेधावनुमीयेयातां साधुभिर्भाषेत नासाधुभिरिति ।

अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।
य त्ववान्तरसामान्ये केचिद्वर्गद्वयस्थिते ।

तेन यद्येकैका व्यक्तिर्विधीयेत प्रतिषिध्येत वा ततो यावत्पदं वाक्यान्यनुमिमानस्त्रैलोक्यपूरणादप्यधिकानि स्मृतिमूलभूतानि वेदवाक्यान्यनुमिमीते । न च तावतां कोटिशतभागोऽप्याम्नातुं शक्यते । न चानाम्नातस्य स्मृतिमूलत्वम् । नित्यानुमेयश्रुतिमूलप्रतिषेधात् । न च वाचकत्वावाचकत्वनिबन्धनौ विधिप्रतिषेधौ संभवतः । सर्वेषां वाचकत्वात् ।

वाचकैर्भाषितव्यं हि प्राप्तत्वान्न विधीयते ।
अवाचकनिषेधश्च नाप्राप्तेरवकल्पते ॥

न ह्युदकं पिबेदग्निं न पिबेदिति च विधिप्रतिषेधौ संभवतः । अवश्यं च व्याकरणस्मृतिमूलभूतसाधुविधिश्रुतिरसाधुप्रतिषेधश्रुतिरुभयं वा संयोगपृथक्त्वात् कल्पनीयम् । त्रिष्वपि च पक्षेषु साध्वनुशासनमात्रमेव सौकर्यादाश्रितम् । यदि ह्यपशब्दप्रतिषेधमूलं व्याकरणं ततस्तेषां बहुत्वादव्यवस्थितरूपत्वाच्च न स्वरूप-

* पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव । शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः । वा० रा० कि० का० सर्ग १७ । श्लो० ३७ ।

मवगन्तुं शक्यत इति ' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ' इति स्मृतिन्यायेनानुगतविषरीत-भाषणप्रतिषेधोऽर्थापत्तिसिद्धः स्मर्यते । साधुविधिपक्षे तु त एव स्मर्तव्याः । उभयपक्षे तु तदनुगमादेवेतरसिद्धेः प्रतिषेधविषयज्ञानोपपत्तिः । स एष व्याकरणस्य पक्षत्रयेऽप्येकानुगमानिबन्धनत्वात्कथंचित्संक्षेपोऽवकल्पते ननु प्रतिशब्दं विधिप्रतिषेधावक्लृप्तिः । अनन्तवाक्यपाठासंभवादिष्टासंभवदर्शनार्थमेव होलाकाधिकरणेऽभिहितम् । न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति । तस्मादसंभवन्मूलत्वादपस्मृतिः ।

अथ प्राप्तश्च योऽर्थः स्यान्न स शास्त्रस्य गोचरः ।
सिद्धः शब्दप्रयोगश्च लोकादेवार्थलक्षणः ॥

अथार्थलक्षणत्वेऽपि शास्त्रेण धर्माय प्रयोगनियमात्प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वं स्यादिति । तदनुपपन्नं । नियमाविषयसंभवात् ।

यस्य ह्यनियता प्राप्तिस्तच्छास्त्रेण नियम्यते ।
नित्यप्राप्तप्रयोगस्तु न शब्दो नियमास्पदम् ॥
यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिस्ततोऽन्यो न नियम्यते ।
तत्र चात्यन्तमप्राप्तिर्गाव्यादेः प्राप्तता मम ॥

तेन पक्षद्वयेऽपि नियमानुपपत्तिः । कीदृशश्चात्र नियमः कल्प्येत । किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत साधुभिर्भाषितव्यमेवेति ।

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसञ्जनः ।
नियतं भाषितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते ॥

यदि ह्येकार्थाः साध्वसाधवो विकल्पेन प्राप्नुयुस्ततः साधुनियमावकाशः स्यात् । त्वन्मते तु पुनः -

अत्यन्तावाचकत्वात्तु नैवासाधुः प्रसज्यते ।
यन्निवृत्तिफलः साधोर्नियमोऽत्रार्थवान्भवेत् ॥

अथ प्रमादाशक्तिकृतप्रसङ्गनिवृत्तिर्नियमं प्रयुञ्जीत । तदसत् ।

न हि शास्त्रशतेनापि प्रमादाशक्तिकारितात् ।
निवर्त्यन्ते प्रयोक्तारः प्रयोगादिति दृश्यते ॥

दृष्टोऽपशब्दानामर्थाभिधाने प्रयोग इति चेत् । उच्यते—

अन्योऽप्यक्षिनिकोचादिः प्रयोगोऽर्थेषु दृश्यते ।
तन्निवृत्तिफलः कश्चिन्नियमो न च दृश्यते ।

न च नियमानां प्रतिपक्षनिवृत्तिः प्रयोजनम् । परिसंख्याप्रयोजनत्वात् । न चायं परिसंख्याविषयो युज्यते । युगपत्प्राप्त्यभावात् ।

न वा दृष्टार्थतैवास्य प्रयोगस्योपपद्यते ।
न हि दृष्टनिराकाङ्क्षाददृष्टमपि गम्यते ॥

न हि तादृशेष्वदृष्टकल्पनायामर्थापत्तिः प्रभवति । परार्थत्वाच्च फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । न चासति फले शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् ।

न चेदं नियमापूर्वमाश्रितं क्वेति गम्यते ।
शब्दार्थश्रोतृवद्बुद्धिवक्त्रुच्चारणगोचरे ॥

शब्दस्य तावदत्यन्तपरार्थदृष्टार्थत्वान्नापूर्वेण काश्चिदुपकारः । सत्यपि चाभिधानकर्मत्वेनार्थस्य प्राधान्ये दृष्टार्थेषु लोकव्यवहारेषु विनाऽप्यपूर्वेणाङ्गभावादपूर्वोपकारानुपयोगः । श्रोतुः पुनर्नियमविधिसंस्पर्शानन्तर्गतत्वादेवासंस्कार्यत्वम् । बुद्ध्योश्च क्षणिकत्वान्न कालान्तरावस्थाय्यपूर्वाधारत्वोपपत्तिः ।

वक्ता तु भाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते ।
न तस्य नियमापूर्वसंस्कार्यत्वनिरूपणम् ॥
न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गकामवत् ।
न च षठ्युक्तसंबन्धात्स्वामित्वेन प्रधानतः ॥
यत्तु दिङ्नियमापूर्वं भोजनादिषु कल्पितम् ।
रुपार्थक्रियाद्वारं तदर्थं तत्प्रतीयते ॥

न चेहोच्चारणमुच्चारयितृर्थं येन भोजनादिसमत्वं प्रतिपद्येत । स्वरूपेण पुनर्भङ्गित्वाद् बुद्धिवदेवासंस्काराहम् ।

एवं चावेदमूलत्वान्न धर्मनियमार्थता ।
युक्ता शब्दस्मृतेर्वक्तुं न चास्याः शास्त्रता स्वयम् ॥

तदुक्तं 'प्रयोगशास्त्रमिति चेन्नासन्नियमात्' इति ।

नहि व्याकरणादीनां वेदत्वेन स्वतन्त्रता ।
पुरुषाधीनवृत्तेश्च सापेक्षस्याप्रमाणता ॥

सर्वत्र हि पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययस्तेन कर्त्रभिप्रायप्रकाशनमात्रोपयुक्तत्वाद्व्याकरणान्नैव शब्दगतसाध्वसाधुविभागः प्रतीयते ।

न च स्मृत्यन्तरं किंचिद्दृष्टं तत्कार्यगोचरम् ।
दृढं श्रुत्यनुमानं स्याद्येनोपनयनादिवत् ॥

प्रायेण मनुगौतमवसिष्ठादिप्रणीताः समानेष्वर्थेषु धर्मसंहिता वर्तन्ते । तेनाविगानात्ताभ्य एव श्रुतयः स्वनुमानाः । न च व्याकरणस्य ताभिः समानार्थत्वम् ।

परस्परेण चाऽऽचार्या विगीतवचनाः स्थिताः ।
सूत्रवार्तिकभाष्येषु किं तत्राध्यवसीयताम् ॥
न तावत्सूत्रकारेण किंचिदुक्तं प्रयोजनम् ।
कथं चैतावति ग्रन्थे स्यात्प्रयोजनविस्मृतिः ॥

येष्वपि तद्ग्रन्थेषु विस्पष्टान्यादित एवाऽऽरभ्य प्रयोजनानि ज्ञायन्ते । न चैषां श्रवणग्रहणधारणेषु महान्खेदस्तेष्वपि जिज्ञासूत्साहार्थं पूर्वं प्रयोजनान्येव निबध्यन्ते, 'धर्मं व्याख्यास्यामो, ÷ यज्ञं व्याख्यास्यामः' इत्येवमादिभिः । इह पुनरत्यन्तकष्टं व्याकरणं प्रणयता सूत्रकारेण धर्मार्थकाममोक्षाणां न कस्यचित्प्रयोजनत्वमाश्रितम् न च सर्वप्रधाने वस्तुन्यनादरो युक्तः । सुज्ञातत्वं पुनरीदृशं येनाद्यापि विवदन्ते ।

धर्मश्च फलसंबद्धं कर्म यागादि वर्ण्यते ।
न च व्याकरणे किंचित्तादृक्कर्मोपदिश्यते ॥

÷ आपस्तम्बपरिभाषासूत्रम् । १ । १ ।

धर्मत्वं यच्च विज्ञानशास्त्रपूर्वप्रयोगयोः ।
यथेष्टं वर्णितं तच्च न शास्त्रसदृशं मतम् ॥

शास्त्रार्थो हि निरूपितरूपो भवति । इह च ज्ञानधर्मत्वमुपन्यस्याधर्मप्रसङ्गभीतेन शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति वार्तिककारेणोक्तम् । भाष्यकार आह-अथ वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म इति । न चैवमनियमेन धर्मत्वावधारणं युक्तम्।

संबद्धयोश्च धर्मत्वं यदैकस्यावधार्यते ।
तदेतरत्तदर्थत्वान्न धर्मत्वेन गम्यते ॥

तदिह यदि तावज्ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारितं ततो लोकप्रसिद्धस्यैव प्रयोगस्य ज्ञानात्तु निष्पादितत्वेन सत्यामप्युपकारनिर्वृत्तौ वाजिनादिवत्प्रयोजकत्वाभावः। शास्त्रपूर्वकप्रयोगपक्षे तु ज्ञानस्य तदङ्गत्वेन निराकाङ्क्षभूतत्वात् । असत्यां प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायां यद्यपि काचित्फले श्रुतिर्भवेत्साऽपि 'द्रव्यसंस्कारकर्म'× इत्यनेन न्यायेनार्थवादतया ज्ञायते । न हि समानाध्वनोः परस्मिन्फलवति ज्ञाते पूर्वस्यापि फलवत्ता ज्ञायत इति वर्णितमेतत् । 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इति । किं च-

आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वं नैव ज्ञातप्रयोगयोः ।
न हि व्याकरणापेक्षा वर्तते वैदिकी श्रुतिः ॥

यन्नाम ज्ञानं नित्येन वेदेनैव क्रियते तत्र तत्पूर्वकप्रयोगविधानं फलायोपपद्यते । व्याकरणज्ञानं तु पौरुषेयं ग्रन्थाधीनत्वान्मन्त्रार्थवादगतानित्यसंयोगपरिहारन्यायेनानादिवेदविषयत्वेन नावधार्यते ।

न च व्याकरणं नित्यं कथंचिदवगम्यते ।
कर्तृस्मृतिदृढिम्ना हि नित्यपक्षनिराक्रिया ॥

अथापि व्यवहारनित्यतान्यायेन पौरुषेयव्याकरणपरम्पराऽनादिः कल्प्येत तथाऽपि उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्२ इत्यस्य न्यायस्य स्थितत्वात् । अनेकपुरुषकृतमपि तद्व्याकरणं वेदालम्बनत्वं न प्रतिपद्यते ।

× जै० सू० (४-३-१)। २ जै० (१-१-८)

न च व्याकरणत्वाख्या जातिः काचिद्व्यवस्थिता ।
अनित्ये वाक्यसंघाते सा जातिः क्वावतिष्ठताम् ॥

अथ 'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्' + इति सत्यपि लक्षणांशकृत्रिमत्वे लक्ष्यांशेन नित्येन नित्यो विधिरुपपत्स्यत इति । तदनुपपन्नम् । कुतः—

अत्यन्तभिन्नरूपत्वाल्लक्ष्याणां लक्षणादिना ।
नैकमालम्बनं किंचिद्विधेरस्तीत्युदाहृतम् ॥

ननु वेद एव व्याकरणनित्यत्वं दृश्यते । यथाऽऽह–'तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत' ÷ इति । नैतदस्ति ।

व्याकृता संप्रदायेन वाणी नित्यैव वैदिकी ।
अनूदितोच्यमानेयं कर्मस्वाध्यायकालयोः ॥

अव्याकृताया हि लौकिक्या वाचः शिष्याचार्यसंबन्धेन स्वरवर्णमात्राक्रमैरविप्लुतरूपैर्निरूपिताकारैरेव वैदिकी व्याकृतेत्युच्यते । तस्याश्च मन्त्रब्राह्मणात्मिकायाः कर्मसु ज्ञाने प्रयोगे च धर्मोऽस्त्येव । यदपि च एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' × इति तदपि स्वाध्यायप्रशंसाशेषभूतमेव । "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत", इत्यत्र 'अप्येकामृचं यजुः साम वा' इत्येतदवश्यकर्तव्यतानियमार्थमुक्तम् ।

योऽपि मन्त्रं समस्तं हि नाधीयीताप्यशक्तितः ।
तस्य शास्त्रान्वितः शब्द एकोऽपि स्वर्गकामधुक् ॥

शास्त्रान्वित इति च यथास्वाध्यायमनुगत इत्यर्थः । सम्यक्प्रयुक्त इति चोपनयनोपसदनगुरुशुश्रूषादर्भपवित्रपाणित्वादीतिकर्तव्यतोपपन्नत्वाश्रयणेनोक्तम् । यदपि च "तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द." इति, तत्संप्रदायागतवैदिकशब्दविनाशप्रतिषेधार्थमेव । वैदिकाच्चापेतत्वाल्लौकिकस्यापशब्दत्वं संभवति । सुज्ञानं च । न च लौकिकादन्यपेतोऽपशब्दो नाम कश्चिदस्ति । गव्यादीनामपि शब्दानां श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्द

+ म. भा. पस्पशाह्निके । ÷ तै० सं० (६-४-७) । × म० भा० ६-१-८४] ।

शब्दवाच्यत्वशब्दबुद्धिग्राह्यत्वशब्दत्वानुगमदर्शनात् । अथाप्यवश्यं लौकिकाद-प्यपेतोऽपशब्द आश्रयणीयः । तथाऽपि "न म्लेच्छभाषां शिक्षेत" इत्येवमादिस्मृत्यनुसरणेन हिमवद्विन्ध्यान्तरालकृष्णमृगसंचरणाद्युपलक्षितधर्माधि-कृतार्यावर्तनिवासिव्यतिरिक्तबर्बरादिभाषागतस्य म्लेच्छितत्वसमानाधिकरणापश-ब्दत्वज्ञानात्तेन भाषणं प्रतिषिध्यते । युक्तं च तस्याशेषतदीयाचरणवत्परिहरणी-यत्वं न त्वार्यावर्तनिवासिप्रयुक्तेषु गाव्यादिषु म्लेच्छतिधात्वर्थानुगमः कश्चित् । येन तदनाचारितत्वेनाप्रवृत्तवदपशब्दत्वं निरूप्यते । यदपि च "आहिताग्निर-पशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत" इति तदप्यनृतवादवै-दिकशब्दविनाशम्लेच्छभाषाप्रयोगाश्रयमेव वेदितव्यं न तु व्याकरणानुगतव्यतिरि-क्तशब्दप्रयोगविषयम् । तथाहि—

कथं नामेद्दशात्कार्यात्सर्व एवाऽऽहिताग्नयः ।
प्रवर्तेरन्कथं चान्यैर्न निन्द्येरन्नशिष्टवत् ॥

प्रायेण हि शिष्टानां धर्माचारप्रणिहितचेतसां कश्चिदेव प्रमादादल्पोऽना-चारो भवति । गाव्यादिशब्दप्रयोगेषु पुनर्न केषांचिदप्यनाचारबुद्धिः न च कल-ञ्जादिभक्षणवद्विचिकित्सा गर्हा वा दृश्यते । न चाऽऽहिताग्निसहस्रेऽप्येकस्तदाभि-मतसाधुशब्दैरेव व्यवहरमाणो दृश्यते ।

कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थमीमांसागृह्यकारिणः ।
शिष्टा दृष्टाः प्रयुञ्जाना अपशब्दाननेकशः ॥

'समानामितरच्छचेनेन' इत्यादितकारान्तप्रथमान्तनपुंसकप्रयोगेषु मश-केन तत्र तत्र प्रयुक्तं, "समानामितरं ज्योतिष्टोमेन" "समानामितरं गवा ऐकाहिकेन" इति सूत्रकारेणप्यभिहितम् + । "अहीने बहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्" इति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवर्जितेऽप्यृत्विक्कर्तृके स्तवने 'यजन्ति याजका' इतिवत्परस्मैपदे प्रयोक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्याऽऽत्मनेपदं प्रयुक्तम् । तथाऽऽश्वलायनेन "प्रत्यसित्वा प्रायश्चित्तं जुहुयुः इति समासेऽपि ल्यप्न प्रयुक्तः आज्येनाक्षिणी आज्य इत्यसमासेऽपि प्रयुक्तः । तथा शिक्षायां

+ छान्दोग्यसूत्रकारेणेत्यर्थः ।

नारदेन " प्रत्युषे ब्रह्म चिन्तयेत् " इति गाव्यादिशब्दतुल्य एव प्रयुक्तः । तथा मनुनाऽपि " ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा " इत्यत्र सन्ति म इत्युक्त्वेति वक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्यैव संहिता कृता । तथा मीमांसायामपि × गव्यस्य च तदादिषु ' इति गोर्विकारावयवविषयसाधुप्रयोगयोग्यः शब्दोऽन्यत्रैव गवामयने प्रयुक्तः । तथा = ' द्यावोस्तथेति चेत् ' इति द्यावापृथिव्योरिति वक्तव्ये लक्षणहीनमेव बहु प्रयुक्तम् । तथा गृह्यकारेण मूर्धन्यभिघ्राणमिति वक्तव्ये मूर्धन्याभिजिघ्राणमित्यविषये जिघ्रादेशः प्रयुक्तः । कात्स्न्येंऽपि व्याकरणस्य निरुक्ते हीनलक्षणाः प्रयोगा बहवो यद्वद् ब्राह्मणो ब्रवणादिति । संवत्सरं शशयाना इत्येतन्मन्त्रगतमण्डूकविषयब्राह्मणशब्दनिर्वचने क्रियमाणे वचनशीलत्वनिमित्ततां दर्शयता ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशमकृत्वैव ब्रवणादिति प्रयुक्तम्

अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः ।
तथोभाभ्यादिरूपाणां हस्तिशिक्षादिकारिणाम् ॥

युगपदुभाभ्यां दन्ताभ्यां यः प्रहारः स उभाभ्य इति सर्वैः पालकार्यराजपुत्रादिभिर्व्याकरणानपेक्षमेव प्रयुक्तम् ।

वेदेष्वपि प्रयोगास्ते भूयांसोऽप्येतृसंभवाः ।
सामान्यं छान्दसं वाऽपि येषां नास्त्येव लक्षणम् ॥

न हि ते सुप्तिङुपग्रहादिव्यत्ययेन नापि कतिपयाधिकारदृष्टेन बहुलं छन्दसि ' इत्यनेन सिध्यति । तद्यथा " मध्यं आपस्य तिष्ठति नीचीनवारं वरुणः कबन्धम् "* इति । न ह्यपामित्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनविषयव्यञ्जनान्तप्रातिपदिकपरपष्ठ्यचाऽन्वाख्यानादापस्येत्येतद्रूपं लक्षणानुगतं दृश्यते । नापि द्वारशब्दस्य स्थाने लाटभाषातोऽन्यत्र वारशब्दः संभवति । तेनानारभ्य एवायं विषयव्याप्त्यसंभवात् ।

शब्दानुगमरूपोऽर्थो यत्र व्याकरणं कृतम् ।
येऽपि व्याकरणस्यैव परे पारे प्रतिष्ठिताः ॥

×अ० ८ पा० २ सू० १८ । =जै० सू० (९-१) । *ऋ०सं० (४-४-३०)

सुतरां तेऽपि गाव्यादितुल्यानेव प्रयुञ्जते ।
सूत्रवार्तिकभाष्येषु दृश्यते चापशब्दनम् ॥
अश्वारूढाः कथं चाश्वान्विस्मरेयुः सचेतनाः ।

सूत्रे तावत् ' जनिकर्तुः प्रकृतिः ' * इत्यत्र हि द्वावपशब्दौ जनिशब्देन हि इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन लक्षणेनान्वितो धातुरेव निर्दिश्यते । न च तस्य कर्तुः प्रकृतेरपादानसंज्ञेष्यते । जायमानस्य पुनरर्थस्य जनिशब्दो वाचकतया नैव लक्षणेनानुगतः । तेनायं दरिद्र इवाश्वशब्दो जनिमात्रवाचित्वात्तदर्थं प्रत्य साधुरेव विज्ञायते । यथा ' तृजकाभ्यां कर्तरि ' × इति प्रतिषिद्धषष्ठी-समासप्रयोगाद् व्याकरणफलपरित्यागः । एवं "तत्प्रयोजकः" + इति प्रतिषिद्ध एव समासः । तथा वार्तिकेऽपि 'दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकात्वात्सिद्धम्' इति । तथा ' आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् ' इति । अत्र क्लेशेन समासं कल्पयित्वा ततः समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञायां बाधितायां ' गुणवचनब्राह्मणा-दिभ्यः ' ÷ इति लक्षणेनासंसृष्ट एव ष्यञ्प्रयुक्तः । भाष्येऽप्यविराविकन्यायेनेति द्वंद्वगर्भे तत्पुरुषे पूर्वसमासपूर्वपदस्थायाः सुपः " सुपो धातुप्रातिपदिकयोः " = इति प्रत्यक्षोपदिष्टोऽपि लुङ् न कृतः । तथा 'अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः' इति । अन्यथैवं कथम्' इत्यन्वाख्यातसाधुत्वोऽपि णमुल् न प्रयुक्तः । न चैषां निपातनैः साधुत्वासिद्धिः । कुतः—

येषामनुगमो नास्ति ते सिध्येयुर्निपातनैः ।
अन्यथानुगतानां तु प्रयोगं बाधते स्मृतिः ॥
स्मृत्याचारविरोधे हि स्मृतिरेव बलीयसी ।
प्रत्यक्षस्मृतिषेधाच्च जनिकर्त्राद्यसाधुताः ॥

प्रत्यक्षस्मृतिविरोधे तु लक्षणरहितस्यापि प्रयोगादेव शिष्टाचारभूतादवय-वानुगमस्मृतिमनुमाय निपातनात्साधुत्वसिद्धिः । न च लक्षणशब्दानां स्वात्मनि क्रियाविरोधादात्मार्थत्वाभावाद्वा लक्षणानुगतिरनादरणीया ।

*पा० सू०(१ ४ ३०) । ×पा०सू०(२ २.१५) । +पा०सू०(१.४.५५) ÷पा०सू०(५.१.१२४) । =पा०सू०(२४ । १) । []पा०सू०(३ ४.२७) ।

प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते ।
देशान्तरस्थितः शब्दो लक्ष्यभूतोऽन्यशब्दवत् ॥

तथा च 'कुत्वं कस्मान्न भवति' वृद्धिरादैच् इति । कोऽयं शब्दः' *इत्यादिषु लक्षणानुगमादरः सर्वत्राऽऽश्रितः । यदि च लक्षणशब्देषु लक्षणं न प्रवर्तेत, ततः सर्वं व्याकरणमपशब्दैरेव निबद्धं स्यात् । अर्धवैशसदर्शनात्तु प्रमाणत्वहानिः । अथोच्येत यज्ञप्रयोगविषय एव साधुभाषणनियमो न सूत्रकारव्याख्यानादिक्रिया-स्विति । तदसत् । स्वर्गे लोके कामधुगिति फलवत्त्वोपन्यासात् । सारस्वती-विधावाहिताग्निग्रहणार्थवत्त्वात् । इतरथा ह्याहिताग्निरेव यज्ञेष्वधिक्रियत इति तद्गोचरेऽपशब्दप्रयोगे निष्प्रयोजनमेवाऽऽहिताग्निग्रहणं भवेत् । योऽपि च ज्यो-तिष्टोमप्रकरणे वाजसनेयिनां तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छेत्" इति प्रतिषेधः कर्माङ्गत्वेन ज्ञायते सोऽपि गुरुसंप्रदायक्रमागतमन्त्रप्रयोगविनाशविषय एव म्ले-च्छभाषाप्रतिषेधार्थो वेति पूर्ववदेव नेतव्यः । यदपि च 'केषां शब्दानाम्'= इति प्रश्नानन्तरं 'लौकिकानां वैदिकानां च' × इति विवेककथनं तदपि बहूनां तावत्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाल्लोकवेदयोरभेदे सति स्तोकप्रविभागापेक्षं नैवेदमत्यन्तमे-दाश्रयसदृशमभिधीयमानं शोभते । न च लौकिकमध्ये गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्येव-मादयः सर्वे वेदसाधारणा वेदादेव वोद्धृत्य लोकेन प्रयुक्ता उदाहर्तुं न्याय्याः । य एव हि भाषायामित्येव स्मर्यन्ते, न च क्वचिदपि वेदे दृष्टपूर्वा इत्येवं संभाव-यितुं शक्यन्ते त एवोदाहर्तव्याः । वैदिकोदाहरणेष्वपि च लोकप्रसिद्धा एव शमादय उदाहृताः । न च वाक्योदाहरणेन लौकिकेभ्यो भिद्यन्ते । वाक्यानां व्याकरणेनानन्वाख्यानात् । अतश्छान्दसान्येव कानिचित् 'गृभ्णामि' 'दस्वायाथ' इत्येवमादीन्युदाहर्तुं योग्यानि न 'शं नो देवी' इत्यवेमादीनि । छान्दसोदाहरणं च कुतः 'सिद्धे' +'लोकत' इत्यनेन प्रत्यासन्ने नैव

* म० भा० (१·१ १ आ० ३)। × म० भा० प१प०। =सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे, लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिक-वैदिकेषु इति महाभाष्यवार्तिके ।

व्याहन्येत । यदि च लौकिकानामन्वाख्यानं क्रियेत, ततः सुतरां गाव्यादय एवान्वाख्येयास्तेषां व्यवस्थितं लौकिकत्वं वेदेष्वप्रयोगात् । पुनरध्येतृभिर्वेदादेवोद्धृत्योद्धृत्य प्रयुक्ता इति शक्यं वक्तुम् । तथा च मनुनाऽप्युक्तम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ पृथक् संस्था विनिर्ममे इति । दृश्यन्ते चाद्यत्वेऽपि श्रोत्रिया लौकिकेऽप्यर्थे विवक्षिते तद्भाषासमानार्थान्सकलमन्त्रानप्युदाहरन्त किमङ्ग पुनः पादान्पदानि वा । न चाऽऽश्रितप्रतिपदपाठानां वैदिकानां लक्षणेन कार्यम् । न चैषां गुरुमुखात्सार्धायो लक्षणमस्ति 'दृष्टानुविधित्वाच्छन्दसः' इति स्वयमेव लक्षणस्याऽऽम्नानाधीनत्वेन मन्दप्रयोजनत्वमुक्तम् ।

यथैव लोकसिद्धत्वात्कृष्यादेर्लक्षणं वृथा ।
तथैव वेदसिद्धानां शब्दानां लक्षणं वृथा ॥
रक्षाद्यपि यदत्रोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनम् ।
न तदप्यन्यतः सिद्धेरल्पसिद्धेरतोऽपि वा ॥

शिष्याचार्यसंबन्धो हि महान्वेदरक्षाहेतुर्व्याकरणानधीयानस्यापि वेदक्रमस्याध्ययनेनैव रक्ष्यमाणत्वात् । तद्विनाशेऽपि च विशिष्टतरदोषप्रसङ्गात् । उक्तं च—

निराकाङ्क्षमिवेल्लक्ष्यं येन तन्नाम लक्षणम् ।
शतांशमात्रसिद्धौ तु तेन मन्दं प्रयोजनम् ॥
समाम्नायप्रसिद्धेऽपि सामवेदेऽस्ति लक्षणम् ।
तद्युक्तं कृत्स्नसिद्धित्वात्कर्तव्यार्थेन चार्थवत् ॥

औच्छिक्ये हि सर्वाणि सामपर्वाणि यथाक्रमं लक्षणेनानुगतानि ततश्च समस्तसामरूपसिद्धेर्निराकाङ्क्षत्वं भवति । ब्राह्मणविधिवशेन च, ऋगन्तरसंचारणयां प्रस्तावादिस्वभावविभागेन लक्षणोपयोगः । पदानुगममात्रनिवृत्तव्यापारेण तु व्याकरणेन विशिष्टपदरचनात्मकवाक्यसंघातरूपाणामसंभवत्कर्तव्यपदवाक्यानां मन्दमिव रक्षितव्यं दृश्यते

लक्षयेद्य समाम्नायात्पदवाक्यक्रमान् बहून् ।
स लक्षयेत्तरामर्थं प्रकृतिप्रत्ययक्रमम् ॥

किं च -

यदि व्याकरणाद्रक्षां मन्वीरन्वेदवादिनः ।
वैयाकरणगेहेषु छिन्द्युस्ते वेदसंशयान् ॥
कक्षावलम्बिनं नित्यं को नाम करकं वहन् ।
तमनादृत्य शौचार्थमन्यतः कर्तुमर्हति ॥
लोके यस्य यदर्थत्वमाप्ता वा यत्र ये मताः ।
तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु यथावदवगम्यते ॥
आयुर्वेदं चिकित्सासु प्रायेण विनियुज्यते ।
व्याधितश्चौषधज्ञानं वैद्येभ्यश्चोपलभ्यते ॥

न तु वेदाध्यायिनां कदाचिदप्यभियुक्ततरसहाध्यायिव्यतिरेकेण वेदवर्णपदवाक्याज्ञानसंदेहविपर्ययव्यावृत्तौ व्याकरणं वैयाकरणा वोपयुज्यन्ते ।

सहाध्यायिभिरेवातो वेदः कार्त्स्न्येन रक्ष्यते ।
स्वराक्षरविनष्टोऽपि द्वेषादन्यैर्न मृष्यते
तस्मात्प्रीतिरुपाध्यायैर्द्विष्टैः कारुणिकादिभिः ।
न विनाशयितुं वेदो लभ्यते तेन रक्ष्यते ॥
तस्माद्वेदरक्षार्थं तावन्नाध्येयं व्याकरणम् ।
लोके तु सर्वभाषाभिरर्थां व्याकरणादृते ।
सिध्यन्ति व्यवहारेण काव्यादिष्वप्यसंशयम् ।

यदि तु संव्यवहारवाक्येष्वनुपयुज्यमानमपि काव्यनाटकलक्षणप्राकृतव्याकरणद्विपदीरासकादिलक्षणवद्येन संस्कृतकाव्यशोभार्थं व्याकरणमाश्रीयते, तथाऽपि काव्यप्रयोगनियमोत्पत्त्यशास्त्रगम्येष्टभाषाभिः प्रबन्धकरणसंभवाच्छन्दःसु न व्यवस्था स्यादित्युच्यते

काव्यशोभास्वपि त्वेतन्नैवातीवोपयुज्यते
वैयाकरणदोषाद्धि कष्टाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते ॥

न च लक्षणमस्तीति प्रयोक्तव्यमलौकिकम् ।
लोकसिद्धप्रयोगे तु लक्षणं स्यादनर्थकम् ।
तेन लोकेऽपि न कदाचिद्व्याकरणेन शब्दरक्षा ।
ऊहार्थमपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत् ।
ऊहस्याप्यन्यतः सिद्धेरूहानूहविभागवत् ॥

तथा च -

मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थतादिभिः ।
प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्यातिदेशतः ॥
विकारेऽथ निषिद्धोहाः कार्यापन्नेषु पञ्चधा ।
अर्थान्तरेऽप्यपूर्वार्थद्वारेणोहं व्रजन्ति नः ॥
एतावत्यन्यतो यस्य विना व्याकरणान्मतिः ।
जायेत स कथं तत्र पदं योग्यं न लप्स्यते ॥
वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः ।
शब्दानां तत उद्धृत्य प्रयोगः संभविष्यति ॥
अथ वा योऽपि गाव्यादिर्लोकेनार्थे प्रयुज्यते ।
सोऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगः केन वार्यते ॥

देवतापदानि तावत् । 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्'+ इत्येतेन न्यायेन सर्वाणि साध्वसाधुत्वसंमतान्पर्यायान्परित्यज्य विधिगतप्रयोगानुसरणेनैव तद्वाक्यशेषवाक्यान्तराधिगतार्थाभिधानरूपेण प्रयुज्यन्ते तेषु ह्यस्त्येव कर्माभिधानार्थमेव प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वम् । यानि तु द्रव्यतद्गुणादिपदानि संनिहितार्थपर्युपस्थापितसमस्तरूपाणि प्रयोगवचनगोचरमागच्छन्ति तेऽप्यसंनिहितार्थपदनिवृत्तिन्यूनसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यनिराकाङ्क्षीकरणाय स्मृतेऽप्यर्थे प्रयुज्यमानेषु प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वान्न व्यवस्था स्यादित्युच्यते । प्रकृतौ हि मन्त्राणां प्रयोगोत्पत्तिः शास्त्रवती, विकृतौ—पुनरर्थवशाद्भवन्ती न व्याकरणानुगतेष्वेवावतिष्ठते ।

+ (१०-४-२३)

व्याकरणस्याप्यसंभाव्यमानमूलशास्त्रस्य कृतकाविधायकेष्टचुपसंख्यानाद्यावापसूत्र-प्रत्याख्यानानवस्थितप्रमाणत्वस्य, यथारुचिविकल्पितप्रकृतिप्रत्ययपरिमाणादिदोष-ग्रस्तस्य निश्चितस्मर्यमाणपाणिन्यादिमतसापेक्षस्य नैवानादियज्ञगवशब्दप्रयोगनि-यमोत्पत्तिशास्त्रत्वमवकल्पते।

तेनोहे कर्मकर्माङ्गवाक्यार्थज्ञानकौशलैः।
लोकवेदप्रयोगाच्च सिद्धे व्याकरणेन किम्॥

अपि च व्याकरणेनोहकरणमशक्यमेवेति मन्वानैष्टीकाकारैरप्युक्तम्—

अङ्गानि ज्ञातिनामान्युपमा चेन्द्रियाणि च।
एतानि नोहं गच्छन्ति अध्रिगौ विषमं हि तत्॥
आगमो यस्तु निर्दिष्टः प्रयोजनविवक्षया।
कर्मणां नोच्यते तत्र किं वेदाध्ययनं फलम्॥

सर्वस्य हि ह्यनुष्ठातव्यस्याऽऽगमो मूलत्वेनाऽऽख्यायते न प्रयोजनत्वेन।

अथैतेनैव युक्तं स्यादागमोक्तं प्रयोजनम्।
तदप्यसदनाम्नानान्निष्कारणतयाऽपि च॥

निष्कारणषडङ्गवेदाध्यायनोपन्यासेन हि सुतरां व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वमुक्तम।

आगमो वेदवाक्याच्च नान्यः कश्चन विद्यते।
कथं चाऽऽदिमतां सिध्येद्वेदेनानादिना विधिः॥

तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्येतत्केवलवेदाध्ययनविधानं शतपथा-दिषु दृष्टमुपपन्नं च नित्यार्थालम्बनत्वात्। व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनविधानं पुनर्न केषांचिच्छाखायां श्रूयते। न चाऽऽदिमदर्थविषयं सदनादित्वाधीनं वेदत्वं प्रमाणत्वं वा लभते।

न च वेदाङ्गभावोऽपि कश्चिद्व्याकरणं प्रति।
तादर्थ्यावयवाभावाद् बुद्धादिवचनेष्विव॥

* दैव्याः शमितार आरभध्वमित्यादिः पशुविशसनप्रैषमन्त्रोऽध्रिगुशब्दवत्त्वेनाध्रिगुरित्युच्यते।

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तावत्तादर्थ्यं नास्य गम्यते ।
अङ्गत्रिमस्य वा कश्चित्कात्रिमोऽवयवः कथम् ॥

तस्मादवयवविषयमेवैतदेवं वर्णयितव्यम् ।

षडङ्गो वेद इत्युक्तं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षया ।
तैः षड्भिः प्रविभक्तः सन्स हि कर्मविबोधनः ॥

ननु बाह्याङ्गानपेक्षत्वे वेदस्वरूपान्तर्गतश्रुत्याद्यपेक्षया विशेषणमनर्थकं प्रसज्यते । तथा हि

संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणसंभवः ।
श्रुत्याद्यव्यभिचारात्तु तैरङ्गैः किं विशेष्यते ॥

उच्यते—

यस्तानि प्रविभक्तानि हेतुरूपफलैः पृथक् ।
ज्ञात्वाऽधीते स एवास्य विधेरर्थं करोति नः ॥
अधिगन्तव्य इत्येवदध्येय इति चोच्यते ।
तेन श्रुत्यादिमान्वेदो वेदितव्यो विधेरतः ।
ध्यायतेरेव वा रूपं ध्येय इत्येवदाश्रितम् ।
श्रुत्याद्यर्पितसर्वार्थः स ध्यातव्यः सदा द्विजैः ॥

ततश्च मीमांसाद्वारा वेदार्थानुचिन्तनविधिरेवायमिति ज्ञायते न व्याकरणाध्ययनविधिः ।

वेदे व्याकरणादीनि सन्त्येवाभ्यन्तराणि नः ।
भवेद्वा तदभिप्राया षडङ्गाध्ययनस्मृतिः ॥

"तद्दध्नो दधित्वम्" इत्येवमादीनि हि वैदिकार्थवादान्तर्गतान्येव हि निरुक्तव्याकरणादीनि तैः सह विधायको वेदोऽध्येतव्य इति स्मृत्यर्थो भवेत् ।

प्रातिशाख्यानि वा यानि स्वाध्यायवदधीयते ।
गृह्यमाणवदर्थत्वादङ्गत्वं तेषु वा स्थितम् ॥

यानि हि वेदव्यापारपराण्येव तेषु लिङ्गेन शक्यमङ्गत्वमध्यवसातुम् । ननु कतिपयस्पृष्टवेदवाक्योदाहरणच्छद्ममात्रेषु पाणिनिप्रभृतिप्रणीतेषु प्रातिशाख्यानि प्रयोगशास्त्राणीति चेत् । न तेषां पदस्वरूपष्वेव व्यापारात । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूपवर्जितानि पदान्येव संस्कृत्य संस्कृत्योत्सृज्यन्ते । प्रातिशाख्यैः पुनर्वेदसंहिताध्ययनानुगतस्वरसंधिप्रयतिविवृतिपूर्वाङ्गपराङ्गाद्यनुसरणाद्वेदाङ्गत्वमाविष्कृतम् ।

पूर्वोक्तेनानुसंधानमागमस्य च नास्ति ते ।
आगमोऽध्ययनप्रायः प्राक्च शब्दानुशासनम् ॥

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येय* इति विहिते ज्ञाने धर्मः शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति च व्याहताभिधानम् । यदपि च शब्दापशब्दज्ञानलाघवं प्रयोजनत्वेनोपादिष्टं तन्निराकृतप्रयोजनान्तरस्य लाघवमात्रमेवावाशिष्यत इति सत्यमेवोक्तम् ।

यदि वा गौरवस्यैव लघुत्वमुपचर्यते ।
विपर्ययापदेशेन शूरे कातरशब्दवत् ॥

लोकप्रसिद्धानामेव शब्दानामत्यन्तविषमधातुगणोणादिसूत्रादिभिरलौकिकसंज्ञापरिभाषानिबद्धप्रक्रियैरनवस्थितस्थापनाक्षेपसिद्धान्तविचारैः क्लेशेनान्तं गत्वा यथावस्थितानुवादमात्रमेव क्रियते, तत्रापि चोदाहरणव्यतिरिक्तेषु कस्यचिदेव लक्षणयोजनसामर्थ्यं दृश्यते । तेनात्यन्तगुरुः सन्नयमुपायस्तुत्यर्थमेव लघुरित्युपचरितः । यदपि केनचिदुक्तम्—

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ इति ।

एतद्रूपरसगन्धस्पर्शेष्वपि वक्तव्यमासीत् ।
को हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे शास्त्रतत्त्वावधारणम् ।
शास्त्रलोकस्वभावज्ञ ईदृशं वक्तुमर्हति ॥
अत एव श्लोकस्योत्तरार्धं वक्तव्यम् ।

* म. भा. पस्पशाह्निके ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते ॥ इति ।

न ह्यत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते बधिरेष्वेवमदृष्टत्वात् ।
असंदेहश्च वेदार्थे यदप्युक्तं प्रयोजनम् ।
तदप्यसद्यतो नास्मात्पदवाक्यार्थनिर्णयौ ॥

यतः पदार्थसंदेहास्तावद्बहवो वृद्धव्यवहारादेव निवर्तन्ते । शेषाश्च निगम-निरुक्तकल्पसूत्रतर्काभियुक्तेभ्यः सर्वेषामर्थप्रतिपादनपरत्वात् । व्याकरणेन पुनस्तन्त्रीकृत्यार्थं पदस्वरूपमात्रेऽन्वाख्यायमाने दूरादपेतमेवार्थज्ञानम् । तथा हि-

धातुभ्यः कल्पिते नाम्नि क्रियायोगोऽनुगम्यते ।
न चाभिधानवेलायां तत्प्रतीतिर्मनामपि ॥

'गमेर्डोः' * इत्येतद्व्युत्पत्त्यनुसारी हि गन्तृमात्रमेव गोशब्दवाच्यमध्यवस्येत् । जातिशब्दश्चायं वृद्धव्यवहारेऽवस्थितो यत्र प्रसिद्धस्तत्रान्वाख्यातव्यः । तथा च-

कुशलोदारशब्दादेर्यावत्यनुगमस्थितः ।
न तावत्येव शब्दार्थप्रसिद्धिर्व्यवतिष्ठते ॥
अश्वकर्णाजकर्णादौ समासानुगमे सति ।
अपेतावयवार्थोऽर्थो दृश्यते वृत्तशब्दवत् ॥
एवं राजन्यशब्दादेरयतत्वाद्यनादरः ।
व्याक्रियाविपरीतोऽपि स्थितो लोकप्रसिद्धितः ॥
तथा वेदविरुद्धेऽथ दृष्टं शब्दानुशासनम् ।
तत्तथा यदि गृह्येत वेदाङ्गत्वं विरुध्यते ॥

'कलेर्ढक्' + 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' = इति कलिवामदेवदृष्टसामाभिधानप्रतिपत्तिर्वैयाकरणस्य भवति । वेदे तु 'ततो वसु वामं समभवत् तस्माद्वामदेव्यम्' 'यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वम्' इत्याद्यर्थव्युत्पत्तिदर्शनं व्याकरणानुसारिणीं प्रतिपत्तिं बाधते । तथा कल्पसूत्रकारैः कृष्णशं-

* उणादिसू० २३५ × पा. सू. (४-२-८) = पा. सू. ४-२-९)

वासः कृष्णवलक्षे अजिने इत्येवमादिषु कृष्णदशादिविवरणाश्रयणाद्व्याकरणशतेनाप्यनवगता अर्था वेदार्थवित्परम्पराप्राप्ता वेदवाक्यपौर्वापर्यावगत्युपादिशब्दार्थाश्च व्याख्यायन्ते । यथा चैवमादिषु व्याकरणानपेक्षाणामेव निःसंशयार्थं प्रतिपत्तिस्तथा स्थूलपृषत्यादिशब्दार्थेष्वपि व्याख्यातृपरम्परैव निर्णयक्षमेति न व्याकरणमपेक्षितव्यम् । किं च--

वाक्यार्थेषु च संदेहा जायन्ते ये सहस्रशः ।
नैषां व्याकरणात्कश्चित्पूर्वपक्षोऽपि गम्यते ॥

यदि वेदार्थासंदेहप्रयोजनं व्याकरणं भवेत्ततः किमर्थवादाः स्वतन्त्राः कंचिदर्थं प्रतिपादयन्त्यथ विधिशेषभूताः । तथा किमूर्गवरोधनमौदुम्बरत्वस्य फलमुत प्रशंसार्थमुपात्तमिति । तथा हेतुविधिहेत्वर्थवादमन्त्रप्रयोगदृष्टादृष्टार्थत्वादिषु ग्रहैकत्वविवक्षादिषु च संदेहानपनयेत् । अथैवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्व्याकरणेऽनुपन्यासस्ततः कल्पसूत्रकारवचनसिद्धकतिपयस्थूलपृषत्याद्यर्थनिर्णयप्रयोजनता सुतरां नाऽऽश्रयणीया । अपि च--

लक्षणोत्थेऽपि संदेहे व्याख्यानादेव निर्णयः ।
वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निवार्यते ॥

'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' × इत्यनयैव परिभाषया न हि संदेहादलक्षणमितिवन्न हि संदेहादवेद इत्यपि शक्यं वक्तुम् ।

न चागृहीतशब्दार्थैः कैश्चिद् व्याकरणाश्रयात् ।
व्याख्यातुं शक्यते वेदो यतः स्यात्तेन निश्चयः ॥
यथैवावस्थितो वेदस्तथा व्याख्याऽपि सर्वदा ।
अतः स्थूलपृषत्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥
न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वरः
व्यवहाराद्बहिर्भूतात्स्वरान्नातोऽर्थनिश्चयः ॥

× महाभाष्य (प्रत्याहाराह्निके लण्सूत्रे)

वृद्धव्यवहाराधीनं शब्दार्थावधारणं तत्र च समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिप्रयोगविभागाभावान्न तत्कृताऽर्थविशेषव्यवस्था ।

यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानं वेदवाक्येष्वविश्रुतम् ।
तत्र नैव पदार्थानामवधारणसंभवः ॥
तत्रापि निर्णयो यः स्यादर्थप्रकरणादिभिः ।
तत्र तैरेव सिद्धत्वान्न स्वरस्याभिधां गता ॥
तेनादृष्टार्थ एवायं स्वरपाठोऽवगम्यते ।
सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञजपेषु च ॥

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कथंचित्तद्प्रयोगार्थ एव भवेत्तु लौकिकप्रयोगार्थः । अत्यन्ताप्रयुक्तत्वात् ।

न च व्याकरणोक्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णयः ।
शब्दानुशासनं ह्येतद् दृष्टं नार्थानुशासनम् ॥

तस्मादसंदेहार्थमपि नाध्येयं व्याकरणम् । न ह्येतदर्थनिश्चयाङ्गभूतस्वरविशेषप्रयोगोत्पत्तिशास्त्रम् । यान्यपि च 'इमानि भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि' इत्येदमुपन्यस्तानि तेषामपि कानिचित्प्रयोजनत्वयोग्यान्येव न संभवन्ति, कानिचिदप्रमाणकानि । अपि च-

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यैर्यस्य प्रयोजनैः ।
तस्यानुषङ्गिकेष्वाशा कुशकाशावलम्बिनी ॥

तत्र यस्तावत्तेऽसुरा इत्याद्यसरपुराकल्पार्थवादप्रक्रमेऽपशब्दप्रतिषेधः प्रयोजनत्वेनोपन्यस्त स यथावस्थितस्तथोक्तं प्राक् । दुष्टः शब्दः+इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्धशिक्षाकारपठितमन्त्रपदोद्धारेण शब्दपदं प्रक्षिपता स्वपक्षानुरागो दर्शितः । दुष्टमन्त्रप्रयोगे त्विष्यत एव यजमानस्य प्रत्यवायः "यद्धोता जहाति वाग्धि तद्यजमानं जहाति" इत्येवमादिभिः सर्वार्त्विक्प्रयोज्यमन्त्रविनाशेषु यजमानगामिदोषदर्शनात् तथा 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इति मन्त्रप्रयोगविनाशदोष एवोदाहृतः । यत्तु निरुक्ते 'यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । *

+ महाभाष्ये पस्पशाह्निके । * अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति शे.ष. ।

इत्युक्तं, तदस्माभिः प्रथमसूत्र एवार्थशब्दं व्याचक्षाणैः स्नानस्मृत्यतिक्रमकारणत्वेनोपवर्णितम् । ‘अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेम, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्’ इति । ततश्चाव्याख्यातेन वेदेनार्थप्रकाशनाकरणात् ‘न तज्ज्वलति कर्हिचित्’ इति । सत्यमेवैतत् । न तु व्याकरणस्य तत्रोपयोगः । कर्मप्रयोगोत्पत्ति प्रत्यशास्त्रत्वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेत्तत्त्वप्यपूर्वोक्तेन निर्मूलत्वेन न व्यवस्था स्यात् । तस्मात्कल्पसूत्रानिरुक्तमीमांसानामेवाधीतमन्त्रब्राह्मणार्थविज्ञानोपयोगक्षमत्वादेतत्प्रयोजनं युक्तं, न तु व्याकरणस्य । यस्तु प्रयुङ्क्ते * इत्येतदपि मन्त्रब्राह्मणशब्दान्य सम्यक्प्रयोजनमेव विज्ञायते । यथा समाम्नातादन्यथाकरणाच्च ‘दुष्यति चापशब्दैः’ इति । स्वाध्यायाध्ययनाध्यापनयजनयाजनगतवेदशब्दविनाशेऽपि ‘यद्दृक्तो यज्ञ आर्तिमियात्’ इति । एतद्वचनादवगतदोषानुवादोऽपीत्यवगम्यते । वाग्योगविदिति च बहुलोकव्यवहारदर्शनाद्विदितपदपदार्थसंबन्धः पुमान्, ब्राह्मणवाक्येषु चोद्यमानोपादीयमानगुणप्रधानादिनिरूपणावधृतवचनव्यक्तिविशेषो मन्त्रेषु चावगतचोदितस्वार्थपरार्थप्रकाशनार्हत्वानर्हत्वविदेव च वाग्योगविदित्युच्यते न वैयाकरणः वैयाकरणस्यैवंविधप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात् । यदप्यविद्वांस= इति प्रत्यभिवादे नामान्त्यस्वरप्लुतानभिज्ञनिन्दावचनं, तत्प्लुतस्य त्रिमात्रस्य लोकप्रसिद्धत्वान्मन्वाद्युपदिष्टनामान्त्यप्रयोगसिद्धौ लब्धायां तत्प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वम । न च तावता मन्वादिभिरनेन चोदाहृतेम श्लोकेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारेण शब्दापशब्दविवेकज्ञानं तदुपयोगो वाऽऽश्रीयते । यच्च ‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्याः’ इति तद्याज्ञिकोपदेशसिद्धत्वाद् ब्राह्मणे च षडहविभक्तयः ‘अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्’ ‘अग्निं वा वृत्रहन्तमम्’ ‘अग्निनाऽग्निः समिध्यते’

---

* यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावत् व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः । महाभाष्ये प्रथमाह्निके । = अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् । इति महाभाष्ये पस्पशाह्निके व्याकरणस्य स्त्रीसाम्यपरिहारप्रयोजनत्वकथनार्थमुपन्यस्तः श्लोकः ।

इत्येवमादिविभक्तविभक्तिप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याकरणं वैभक्तिकमात्रालोचनेनापि वा सविभक्तिकप्रयाजप्रयोगसिद्धेरशास्त्रं व्याकरणम्। "यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति" * इति सम्यग्वेदाध्याय्येवमभिधीयते। तथा 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति यानि तावदोंकारमहाव्याहृत्यादिचतुष्टयबाहुल्यप्रयोजनानुसरणेन नैरुक्तैरप्यक्षरवर्णसाम्यान्निर्ब्रूयादितिवत्प्रपञ्चितानि, न तत्र व्याकरणस्य कश्चिदधिकारः। यत्तु नामाख्यातोपसर्गनिपातचतुष्टयानुगतं वैयाकरणमतमाश्रितं तदपि चतुष्टयस्य लोकसिद्धत्वादेव नातीव व्याकरणापेक्षम्। एतद्विषयत्वे च वर्ण्यमाने 'तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इत्यसंबद्धमेव स्यात्। चतुर्णामपि पदजातानां मनुष्यैरुच्यमानत्वात्। तस्मादयमस्य मन्त्रस्यार्थः पौर्वापर्यसंगतो वर्ण्यते। 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति यैर्वाक्पदं गम्यते तानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्याख्यानि प्रमाणान्यभिधीयन्ते। तत्र यानि प्रतीकविधिप्राकृतवैकृतवाक्यसारूप्यदृष्टानुपपद्यमानादिप्रभवैरनुमानोपमानार्थापत्त्याख्यैस्त्रिभिर्गम्यन्ते, तानि तदसिद्धत्वादेव नेङ्गयन्ति नोच्चारयन्ति। यस्तु भागस्तैरशक्यः प्रतिपादयितुं तं तुरीयं प्रत्यक्षसमधिगम्यमध्येतारो मनुष्या वदन्ति समामनन्तीत्यर्थः षट्प्रमाणीमध्याच्च प्रमाणद्वयं वाक्पदत्वादपोद्धृतम् अभावस्तावदभावविषयत्वादेव वाक्पदं न भवति। आगमस्य पुनर्वागात्मकत्वात्पद्यमानवागाश्रितस्य पदत्वाश्रयणमनुपपन्नम्। प्रत्यक्षपक्षानिक्षिप्तत्वात्पृथक्त्वेनानिर्देशः। चत्वारि शृङ्गा + त्यस्य तु विषुवति होतुराज्ये प्रयुक्तस्य योऽर्थः स मन्त्राधिकरणे व्याख्यातः। न चात्र काचिद् व्याकरणापेक्षा। यत्तु चत्वारि पदजातानि शृङ्गाणीत्येवमादिसंख्यासामान्यमात्रेण कर्मविनियोगानपेक्षमर्थान्तरं वर्ण्यते, तद्व्याकरणकृतवाक्कौशलमात्रम्। तादृशं च वैशेषिकादिष्वपि तदभियुक्तैः शक्यं योजयितुमित्यनादरणीयम्। 'उतत्वः पश्यन्' = इत्यपि लोकनिरुक्तकल्पसूत्रमीमांसाश्रयोत्पन्नपदार्थवाक्यार्थज्ञानप्रशंसार्थ एव मन्त्रो विज्ञायमानो न व्याकरणमाद्रियते। एवं

* महाभाष्ये पस्पशाह्निके ऋ०सं० (१-१६४५) + ऋ०सं० (४-५८-३) = ऋ०सं० (१०।७१।४)।

"सक्तुमिव तितउना ' × इत्येषोऽप्यविप्लुतस्वाध्यायाध्ययननिर्मलवेदाक्षरार्थज्ञानप्रशंसार्थं पूर्ववदेव वर्णनीयः । " आहिताग्निरशब्दं प्रयुज्य " * इति, व्याख्यातमेवैतत् । यदपि नामकरणे, घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं = द्विचतुरादिवर्णकृदन्तपरिग्रहतद्धितवर्जनवचनं, तत्कृत्तद्धितसंज्ञयोर्व्याकरणेऽपि पूर्वसिद्धयोरेवोपादानाद्वर्णपरिमाणस्य च प्रत्यक्षपूर्वकस्मृत्यधीनत्वाद् घोषवत्त्वादीनां च शिक्षाप्रातिशाख्येष्वनुक्रमणात्तथैश्च श्रोत्रियैरक्लेशेन नामकरणान्न व्याकरणं नाम प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वेनापेक्षणीयम् ।" सुदेवो असि वरुण " + इत्यत्र यद्यपि तावत्सप्त विभक्तय एव सप्त सिन्धव इति व्याख्यायन्ते तथाऽपि तासां विभक्तिसंज्ञामात्रं व्याकरणेन क्रियते प्रसिद्धमेव वा गृह्यते । यानि तु प्रयोगरूपाणि तानि लोके वेदे च विभागशः प्रत्यक्षाण्येवेति न व्याकरणापेक्षयैवमभिधीयन्ते । यदा पुनः सप्त सिन्धवो नद्य एव यज्ञर्त्विग्यजमानप्रशंसापक्षे वा सप्त होत्रागता वाचः सप्त सामस्वरगतास्तच्छक्तिगता वा परिगृह्यते, तदैतिहासिकयाज्ञिकगोचरापन्नत्वादविषय एव व्याकरणस्य ।

संस्कृतानां च शब्दानां साधुत्वे परिकल्पिते ।
वक्तव्यः कस्य संस्कारः कथं वा क्रियते पुनः ॥

व्याकरणेन शब्देषु संस्क्रियमाणेषु न ज्ञायते किं वस्तु संस्क्रियते को वा संस्कार उत्पत्तिप्राप्तिविकारापूर्वसाधनसामर्थ्याधानानां क्रियत इति ।

न तावदस्ति शब्दत्ववर्णत्वव्यक्तिसंस्क्रिया ।
सर्वत्रातिप्रसङ्गेन न व्यवस्था हि सिध्यति ॥
शब्दत्वे संस्कृते स्याद्धि ध्वनीनामपि साधुता ।
वर्णत्वेऽप्येकवर्णानां गाव्यादीनां च तुल्यता ॥

एतेन वर्णव्यक्तिसंस्कारः प्रत्युक्तः ।

गवादिषु गकारादिर्यः सकृत्संस्कृतः क्वचित् ।
गाव्यादिषु स एवेति साधुरेव प्रसज्यते ॥

× ऋ० सं० (१० । ७१ । २) । * म० भा० पस्पशाह्निके ।
= अवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति इति शेषः म० भा० पस्प० । + ऋ० सं० (८ । ६९ । १२) ।

एवं प्रत्येकसंस्कारे न कस्याश्चिदसाधुता ।
समुदायस्तु नैवास्ति तेषामयुगपच्छ्रुतेः ॥

येषां तावद्वर्णव्यक्तयः प्रध्वंसिन्य एव तेषां विनष्टानुत्पन्नानां संस्कारा योग्यत्वमेव ।

वर्तमानाऽपि संस्कारक्षणं नैवावतिष्ठते ।
तावदेव विनश्येत्सा यावत्संस्कर्तुमिष्यते ॥
न च तां संस्कृतां भूयः कश्चन द्रक्ष्यति क्वचित् ।
सक्तूनामिव संस्कारो होमेनैष प्रसज्यते ॥

यथैव होमसंस्कृतानां भस्मसाद्भावात्सक्तूनां पुनर्दर्शनाविनियोगासंभवाद् द्वितीयाप्रतिपादितसंस्कार्यत्वपरिग्रहे सक्तवो होमस्योद्भावनाविधिरिति सर्वेषामनर्थकत्वं प्रसज्यत इति संस्कारानाश्रयणं, तथैव क्षणिकशब्दव्यक्तिसंस्कारपक्षे सर्वानर्थकत्वप्रसङ्गः । ततश्च योऽप्ययमनियमोऽभिहितो यद्येव नित्यः शब्दोऽथापि कार्य उभयथाऽपि लक्षणं प्रवर्त्यम्*इति स एवमेत्र न्यायनिरूपणभयमात्राविष्करणार्थः शिष्यव्यामोहनार्थो वेति न युक्तः परिग्रहीतुम् ।

अदूरविप्रकृष्टे च वस्तुन्यनियमो भवेत् ।
शीतोष्णानियमं ब्रूयात्को नु वह्नेः सचेतनः ॥
उत्पादश्चैव संस्कारः कार्यपक्षे भवेद्द्वयम् ।
ततश्च सुतरां प्राप्ता प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रता ॥

व्याकरणप्रक्रियानुगृहीतेन वैयाकरणोनोत्पाद्यमानेषु साधुशब्देषु नित्यवेदमूलत्ववेदाङ्गत्वानिराकरणं स्वयमेवाऽऽपादितम् ।

अथ व्याकरणोत्पन्नैः शब्दैर्वेदोऽपि निर्मितः ।
ततो व्याकरणस्येव वेदस्याप्यप्रमाणता ॥
शब्दश्चोत्पाद्यमानत्वे क्षणान्न स्यात्क्षणान्तरे ।
तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥
तस्मादनियमं मुक्त्वा नित्यः संक्रियते यदि ।

* महाभाष्ये पस्पशाह्निके ।

विक्रियाख्योऽपि संस्कारस्ततो नैवास्य संभवेत् ॥
विना व्याकरणादाप्तिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया ।
अदृष्टार्थस्तु संस्कारो विध्यभावान्न गम्यते ॥
दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् ।
न हीष्टं भोजनार्थानां व्रीहीणां प्रोक्षणात्फलम् ॥
कर्मप्रकरणाम्नाता न च व्याकरणक्रिया ।
येनापूर्वप्रयुक्तानां शब्दानां संस्कृतिर्भवेत् ॥
हन्त्यादिविधिवच्चापि संभवी व्याक्रियाविधिः ।
पौरुषेयं कथं वस्तु विधिर्नैवास्ति तादृशः ।
अनारभ्य विधित्वे च न कर्मार्थत्वसंभवः ॥
ऐकान्तिकं हि संस्कार्यं यत्क्रतौ स्यात्स्रुवादिवत् ।
तद्द्वारेण क्रतुप्राप्तिर्न लोकव्यभिचारिणः ॥
लोकवेदगतत्वाच्च शब्दानां व्यभिचारिता ।
अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापितं क्रतुम् ॥
आकाशेऽवस्थितः शब्दः संस्कर्तुं शक्यते कथम् ।
नित्यत्वान्मूर्त्यभावाच्च व्योमाश्रितविभुत्ववत् ॥
वर्णसंस्कारमात्रं च यदि व्याकरणाद्भवेत् ।
प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्नोत्तरेण प्रयोजनम् ॥
समुदायस्त्ववस्तुत्वान्नैव संस्कारमर्हति ।
प्रत्येकं च भवेद्यद्वदग्निधर्मः प्रतीष्टकम् ।
न च स्थलवदारम्भो वर्णैः शब्दस्य कस्यचित् ।
येन तत्संस्कृतिः सिध्येत्स हि पूर्वं निराकृतः
स्फोटगोशब्दताङ्गत्वप्रभृतौ पदकल्पना ।
गकारादिपदव्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥

सर्ववर्णसमूहोऽपि न संस्कार्यः कथंचन ।
न तस्यार्थप्रयुक्तत्वमस्ति ह्यनभिधानतः ॥
अथ त्रिचतुरा वर्णाः संस्क्रियन्ते पदे पदे ।
संख्यामात्रस्य साधुत्वं तच्च स्यादितरेष्वपि ॥
संस्क्रियेवानुपूर्वी चेच्छब्दधर्मो न सेष्यते ।
ग्रहणोच्चारणस्थत्वाद्गाव्यादिषु च संभवात्
ग्रहणोच्चारणे एव संस्कार्ये यदि मन्यसे ।
कर्मणः कर्मसाध्यत्वमुपरिष्टान्निषेत्स्यते ।

वक्ष्यति हि—

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यादिति । *

तात्वादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवेत् ।
वेद्योपदिष्टसंस्कारसंस्कार्यत्वावधारणात् ॥
मनो वा पुरुषो वाऽथ संस्कारास्पदमिष्यते ।
शब्दानुशासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥
शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते
शब्दस्याननुशास्यत्वाद्व्यर्थं तदनुशासनम् ॥
स्फोटशब्दे च संस्कारः सुतरां नोपपद्यते ।
असत्त्वौ तत्र हि स्यातां प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥
वाक्यस्फोटश्च यैरिष्टः सर्वावयववर्जितः ।
नामाख्यातादि= संस्कार्यं तेषां शशविषाणवत् ॥
अपोद्धारेण संस्कारो यद्यत्राभ्युपगम्यते ।
शृङ्गं शशादपोद्धृत्य किं न संस्क्रियते मनाक् ॥
अन्यावयवसारूप्यादपोद्धारो यदीष्यते ।
खरशृङ्गेण सारूप्याच्छशशृङ्गस्य किं न सः ॥
गवयादिषु नाङ्गानां सादृश्यं यन्निदर्शितम् ।

* जै० सू० (३-.-१०) । = आदिशब्देन निपातोपसर्गयोः परिग्रहः ।

सत्यावयवसामान्यात्तादिहापीष्यते तथा ॥
वाक्याधिकरणे चैतद्विस्तरेण निराकृतम् ।
तेनापोद्धारसंस्कारकल्पनाऽपि न युज्यते ॥
अन्वाचक्षीत शास्त्रं चेच्छब्दानसदपोद्धृतान् ।
एतेनैवाप्रमाणत्वमस्य माहेन्द्रजालवत् ॥
अशिष्यत्वादशास्त्रत्वमेवं तावत्पदं प्रति ।
वाक्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरेन च ॥
अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोदिता ।
वाक्यमेवंविधं चेष्टं न पदान्यर्थवर्जनात् ॥
ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले ।
देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥

इति बहुप्रपञ्चमुक्त्वा केवलस्य चाप्रयोगादर्थप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाक्याख्यानार्थमेव व्याकरणमपि व्याख्यानं युक्तमासीत्तदनाश्रयणात्तु सूत्रवार्तिकभाष्यकारवदेव पूर्वापरविरुद्धमभिदधानैष्टीकाकारैरपि सुतरां व्याकरणस्याप्रत्ययितपुरुषप्रणीतत्वं दर्शितम् ।

अतो विगानभूयिष्ठाद्विरुद्धान्मूलवार्जितात् ।
निष्फलाच्च व्यवस्थानं शब्दानां नानुशासनात् ॥

ततश्च—

स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्मसु ।
शेषशब्दप्रयोगेषु न व्यवस्थोपयुज्यते ॥

तेन सर्वैर्भाषितव्यं सर्वे साधव इति । अत्रानुमानप्रयोगाः -

गावीगोण्यादयः शब्दाः सर्वे गोत्वस्य वाचकाः ।
वृद्धैस्तत्र प्रयुक्तत्वाद्गौरुस्त्रेत्येवमादिवत् ॥
एवं साधुत्वमेतेषां सर्वेषामर्थसाधनात् ।

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ ९५ ॥ सि०

महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चरन्ति—वायुर्नाभेरुत्थितः, उरसि विस्तीर्णः, कण्ठे विवर्तितः, मूर्द्धानमाहत्य परावृत्तः, वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति। तत्रापराध्येताप्युच्चारयिता।

श्रौत्रत्वाच्चापशब्दत्वं पूर्वदृष्टान्तदर्शनात् ॥
अनादित्वं च सर्वेषामवध्यनवधारणात् ।
वक्तुर्वक्तुः पुरो वृत्तेः शक्यं वक्तुं गवादिवत् ॥
साधुभिर्भाषमाणानां नादृष्टफलसंभवः ।
दृष्टार्थत्वाद्यथा धूमादग्निं देशेऽवगच्छताम् ॥
अशास्त्रविहित्वाच्च बुद्धशब्दाभिधानवत् ।
शास्त्रं नावेदरूपत्वात्प्राकृतव्याक्रियादिवत् ॥
वेदमूलतयाऽप्यस्य प्रमाणत्वं न कल्पते ।
अवेदविषयार्थत्वान्नाटकादिनिबन्धवत् ॥
शास्त्राङ्गमपि नैवैतदतादर्थ्यात्कथादिवत् ।
अतादर्थ्यं विनाऽप्यस्माद्वेदेनार्थावबोधनात् ॥
न च शब्दप्रयोगाङ्गं सिद्धे तस्मिन्प्रवर्तनात् ।
यदीदृशमनङ्गं तद् दृष्टं नेत्रानुमानवत् ॥

यथा हि चक्षुरादिग्रहणानपेक्षरूपादिविज्ञानासिद्धौ तज्ज्ञानितार्थापत्तिप्रभवं चक्षुराद्यनुमानमुपजातमपि न पूर्वज्ञानस्याङ्गमेवं लोकवेदसिद्धशब्दप्रयोगोत्तरकालप्रणीततया व्याकरणमप्यनङ्गम् ।

तस्मात्पर्यायशब्दत्वाद्गाव्यादेस्तरुवृक्षवत् ।
आचारेण प्रयोज्यत्वं न शास्त्रस्थैर्निवारितम् ॥ २४ ॥

— —

एवं प्राप्तेऽभिधीयते

अनैकान्तिकता तावदर्थापत्तेरिहोच्यते ।
अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्प्रयोगार्थावबोधयोः ॥

वाचकत्वाद्वते यस्तु न कथंचित्प्रयुज्यते।
प्रयोगप्रत्ययायत्ता तत्र वाचकता ध्रुवम्॥
संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये।
इष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना।

दृढविपर्ययज्ञानानन्तरं सहसैव च सम्यग्ज्ञानोत्पादातिभाराद्द्वारैकदेशावधारणार्थं संशयोत्थापनामात्रमेव तावद्युक्तम्। अथ वा–

संसिद्धव्यवहारत्वादनादित्वं यदाश्रितम्।
अपराधप्रसङ्गेन तत्रैषा संशयक्रिया॥

यदि ह्येकान्तेन यादृशः परमुखाच्छब्दः श्रूयते तादृगेव सर्वेण सर्वदोच्चार्येत ततो वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां गवादीभिरिव न गाव्यादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसीदित्यध्यवसायादनादित्वमङ्गीक्रियेत। अपराधजस्य शब्दस्य संभवात्तु तदाशङ्कायां सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम्। प्रयत्नानिष्पत्तेरिति पूर्वोक्त्याऽवधारिप्रयत्नाभिव्यक्तेरेव हेतुत्वेनोपदिश्यते। अपर आह। अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागितेति। यो ह्यस्खलितप्रयत्नः शब्दमभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारणमात्रात्सर्वे समानविधाना भवेयुः। यदा त्वप्रयत्ननिष्पत्तिरपि शब्दे संभाव्यते तदा तत्रापराधजरूपान्तरापत्तिप्रसङ्गान्न नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् अथ वा शब्दविषयस्य प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिस्तस्यामपराधः सुनिपुणानामप्यविकलकरणानां दृश्यते किमुतानिपुणविगुणकरणानाम्–

यश्च प्रयत्नानिष्पत्त्यापराधः कृतास्पदः।
शब्दे स तदभिव्यङ्ग्ये प्रसजन्केन वार्यते॥
अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु साधुता।
सापराधेष्वसाधुत्वं व्यवस्थैवं च तत्कृता॥

लोकेऽपि च–

अविनष्टे विनष्टे च दृश्येते साध्वसाधुते।
तथा सति च तद्द्वारा सिद्धिः शब्दापशब्दयोः॥

यथा—शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृदुपस्प्रक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशति । ततोऽपराधात्प्रवृत्ता गाव्यादयो भवेयुर्न

यद्वा सत्यत्वमेवेदं साधुत्वमभिधीयते ।
असत्यत्वमसाधुत्वं धर्माधर्मोपयोगवत् ॥
धर्माधर्मव्यवस्था हि सत्यानृतनिबन्धना ।
विहितप्रतिषिद्धत्वात्तयोश्चेष्टा सशास्त्रता ॥
अर्थसत्यं यथा वाच्यं शब्दसत्यं तथैव हि ।
शब्दानृतं च हातव्यमर्थानृतवदेव नः ॥
एवं सति व्यवस्थाने भक्ष्याभक्ष्यविभागवत् ।
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादिति हेतोरसिद्धता ॥

अथ वा यदुक्तम् ।

साधोर्नित्यप्रसक्तत्वादसाधोरप्रसङ्गतः ।
न धर्मनियमोऽस्तीति तत्रेदमभिधीयते ॥
अपराधस्य भागित्वादुभयं सावकाशकम् ।
साधोरनियतां प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥

यदि हि साधुः प्रयुज्यमानो न कश्चित्कदाचिदपि विनश्येत्ततस्तस्य नित्यप्राप्तत्वान्निवर्त्यापशब्दाभावेश्च नियमशास्त्रमनर्थकं भवेत् । यदा त्वपराधभागित्वे सति द्वयोरप्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमकारिणः शास्त्रस्य न विषयव्याघातः एक एवायं शब्दः पुरुषाशक्तिप्रमादकारणादिभेदात्तां तां वर्णन्यूनातिरेकक्रमान्यत्वाद्यवस्थामनुपतंस्तेन तेनापभ्रंशरूपेण गृह्यमाणस्तमेवार्थं प्रतिपादयतीति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दान्तरस्यैकान्तसिद्धिः । किं च ।

देवदत्तादिनामानि निःसंदिग्धानि यानि च ।
बालैस्तत्तादिरूपेण नाश्यन्ते तैश्च संशयः ॥

तत्तादिशब्दादपि हि बालप्रयुक्तात्तदनुकारिकठोरबुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यर्थप्रत्ययमुपलभमानः कथमिव प्रयोगप्रत्ययदर्शनाभ्यामेव वाचकत्वमध्यवस्येत् ।

नियोगतोऽविच्छिन्नपारम्पर्या एवेति ॥ २५ ॥ सिद्धान्तः ॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥

न चैष न्यायो यत्सदृशाः शब्दा एकमर्थमभिनिविशमानाः, सर्वेऽ

अपभ्रंशाश्च ये केचिद्रूढा गाव्यादयो जने।
तेऽपि गाव्यादिरूपेण नाश्यन्ते व्यभिचारिताः॥

कविषुचिदेव गाव्यादिषु चिरापभ्रष्टत्वाद्रूढ्याशङ्कया साधुत्वभ्रान्तिर्भवेत्ः ये तु संप्रत्येव जडप्रायज्ञानकरणैरभिनवगाव्यादिरूपेण विनाश्यशब्दाः प्रयुज्यमाना। प्रकृत्यनुसरणद्वारेण वाऽर्थं प्रत्यापयन्त उपलभ्यन्ते तेष्वपि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्तीत्यनैकान्तिकता।

ततश्च त्वप्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यपराधभाक्।
अनैकान्तिकतादोषान्न ह्यसौ साधनक्षमः॥
अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दोऽपभ्रश्यते यथा।
तथा हेतुरनैकान्ताद्धेत्वाभासत्वमृच्छति।
तस्माद् दृष्टप्रयोगेऽपि पुनरस्ति विचारणा।
वाचकोऽयं न वेत्येवं सति वाऽन्येन निर्णयः॥ २५॥

संशयापादनात्परपक्षे जितेऽपि स्वपक्षसिद्धिर्दुर्लभैवेत्येवमर्थमुत्तरसूत्रम्— अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति। कथं पुनरिदमन्याय्यम्। तदुच्यते—

वाच्यवाचकसामर्थ्यनियमो योऽभिधागतः।
संबन्धस्तदनेकत्वे स्वरूपासोऽपि हीयते॥

एकात्मकयोरेव हि वाच्यवाचकयोरन्योन्याक्षेपात्परस्परानियमः संभवत्यन्यतरस्यापि त्वनेकत्वे सति व्यभिचारान्नियमहानिः। किं च—

सामर्थ्यं सर्वभावानामर्थापत्त्याऽवगम्यते।
एकसामर्थ्यसिद्धेऽर्थे नानेकं तच्च लभ्यते॥

विच्छिन्नपारम्पर्या एवेति । प्रत्ययमात्रदर्शनादभ्युपगम्यते, सादृश्यात्सा धुशब्देऽप्यवगते प्रत्ययोऽवकल्प्यते । तस्मादमीषामेकोऽनादिरन्येऽप भ्रंशाः । हस्तः करः पाणिरित्येवमादिषु त्वभियुक्तोपदेशादनादिरमीषामर्थेन संबन्ध इति ॥ २६ ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥

अत्यन्तादृष्टा हि वाच्यप्रत्ययान्यथानुपपत्तिमात्रप्रमाणिका वाचकशक्तिरेकत्रैव कल्पिता तदनुसारेणापभ्रंशेष्वपि चेदनुगम्यते को नाम तन्निरपेक्षवाचकशक्त्यन्तरकल्पनां लभेत ।

नाम च व्यवहारार्थमर्थस्याभ्युपगम्यते ।
तेनैकेनैव सिद्धेऽर्थे द्वितीयादि च निष्फलम् ॥

किं च–

विकल्पस्याष्टदोषत्वं पुरस्तादेव वर्णितम् ।
स चेहानेकशब्दत्वे निश्चयेन प्रसज्यते ॥
नामान्तरे श्रुते चार्थस्तद्भिन्नोऽन्यः प्रतीयते
संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् × इत्यत्रैवद्वदिष्यते ॥
या तु हस्तः करः पाणिरित्यत्रानेकशब्दता ।
अनन्यगतिकत्वेन सा दृढस्मरणेन च ॥
एकशक्त्यनुसारेण यावत्त्वस्ति गतिः क्वचित् ।
उपमानानुमानाभ्यां तावत्सैवानुगम्यते ॥
तस्मात्स्वरूपसंबन्धशब्दार्थत्वनिरूपणे ।
एकैकनियमादेव गतिः स्यान्नान्यगोचरा ॥

यथा च प्रकृतिसारूप्यद्वारेणापभ्रंशाः प्रकृतीमेव शक्तिमाविर्भावयन्तोऽर्थंप्रतिपत्तावुपयोगं गच्छन्ति तथा तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् + इत्यत्र वर्णयिष्यते ।

तेनानेकप्रयोगेऽपि कश्चिदेवार्थसंगतः ।
तदुपस्थापनेनान्ये बोधकास्तदशक्तिजाः ॥ २६ ॥

× जै० सू० (२–२–८) + जै० सू० (१–३–८) ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥ २७ ॥

कथं पुनस्तत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुम् शक्यमित्याह । अर्थिनो ह्यभियुक्ता भवन्ति । दृश्यते चाभियुक्तानां गुणयतामविभ्रमरणमुपपन्नम् । प्रत्यक्षं चैतद् गुण्यमानं च भ्रश्यत इति तस्माद् यमभियुक्ता उपदिशन्त्येष एव साधुरिति, साधुरित्यवगन्तव्यः ॥ २७ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

तुल्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामन्यतरावधारणमशक्यमिति चेदत आह—तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यादिति । कः पुनरभियोगः को वा तद्विशेषः कथं वा तेन वाचकत्वनिरूपणामिति । तदुच्यते—

लक्षणश्रवणाभ्यासादभियोगः प्रवर्तते ।
तेन लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्विशेषोऽभिधीयते ॥

प्रतिपदपाठो ह्यानन्त्यादत्यन्ताशक्यस्तदभावे च लक्षणानुसरणमेवैकमशेषलक्ष्यनिरूपणक्षमत्वेनावधार्यते ।

तस्माच्च लोकवेदाभ्यां कश्चिद् व्याकरणादृते ।
वाचकाननपभ्रष्टानन्यथावज्ज्ञातुमर्हति ॥
तासामस्त्यापरिज्ञाने पारिशेष्यानिरूपणात्
अर्थापत्त्याऽपशब्दानां निश्चयो नोपपद्यते ॥
लक्षणानुगमाद्यांस्तु बहिरेव प्रयुञ्जते ।
नियतप्रतिपक्षत्वात्तेष्वर्थापत्तिसंभवः ॥

तेनोभयज्ञानस्यापि व्याकरणमेवोपाय इति तद्गताभियोगविशेषाश्रयणम् । यत्तु प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वादिति लक्षणे तन्मूलासंभवादितरेतराश्रयत्वमुक्तं तल्लोकव्यवहारप्रसिद्धप्रतिपादकत्वमात्रेणानिर्णीतपारमार्थिकवाचकत्वैरपि व्याकरणावयवभूतैः पदैः केषांचित्साधुत्वमन्वाख्याय पुनस्तैरप्यन्वाख्यापकशब्दसाधुत्वानिर्णयात्परिहरिष्यते ।

यदि वाचकतैवाऽऽदौ न स्याद्व्याकरणादृते ।
न विज्ञायेत वा तत्र भवेदन्योन्यसंश्रयम् ॥

निर्ज्ञाते वाचकत्वेऽपि तदपभ्रंशसंकरात् ।
विवेकप्रतिपत्त्यर्थमिष्टा च व्याक्रिया स्मृतिः ॥

तेन संकीर्णासंकीर्णवाचकज्ञानोपायत्वाल्लोकव्याकरणयोर्भिन्नविषयत्वेनापुनरुक्तता, वेदे साधुशब्दमात्रदर्शनादनर्थकं व्याकरणमिति चेत् । न । अकृत्स्नविषयत्वात् ।

केचिद्व्यवस्थिता एव साधवो लोकवेदयोः ।
सर्वशाखागतान्विद्यात्को वा साधारणानपि ॥

यथैव लौकिकप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वमेवं वेदेऽपि सर्वशाखागतान्सकृदपि श्रोतुमशक्तिः किमुताध्येतुम् ।

प्रकृतिप्रत्ययानन्त्याद्यावन्तः पदराशयः ।
लक्षणेनानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥

एतेन पुरुषार्थक्रत्वर्थादृष्टसाधुशब्दप्रयोगज्ञानसाध्यसाधनभावविधिवाक्यगतपदव्याक्रिया तस्याश्च पूर्वप्रसिद्धवन्मूलत्वकल्पनायामितरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः। यदि ह्येकान्तेन " तस्मान्न ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै "× ' एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति '× ' तस्माद्देवा व्याकृता वागुद्यते ' * इति चैवमादिक्रतुपुरुषगतनियमविधिदर्शनोत्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्तितव्यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था भवेत्तत एवं पर्यनुयोगः प्रसज्येतापि व्याकृतत्वाश्रयो वेदविधिर्वेदविध्याश्रयं च व्याकरणं कथमवकल्पिष्यत इति । यदा तु किंचिद्ग्रन्थोपनिबद्धप्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारप्राक्रियात्मकव्याकरणस्मृतिवर्जितकालाभावादन्वाख्यानान्वाख्येयान्वाख्यातविधिप्रयोगानन्वाख्यातप्रतिषेधवर्जनपटुकस्याप्यवगम्यमानवेदविधिमूलत्वादनादित्वे सति सर्वेषां वेदवेदियूपाहवनीयाध्वर्युगोदोहनादिस्वरूपनत्कार्यतत्साधनविधीनामिव सर्वदाऽनवगतपूर्वापराविभागसंबन्धेऽत्यन्वाद्दृष्टार्थत्वमेव केवलं शास्त्रप्रत्ययाधीनं, तदा सर्वकालव्याक्रियमाणविद्यमानशब्दानियमविधेर्न किंचिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वावाचकत्वव्यतिरिक्तसाध्यसाधुताभावाद्वाचकावाचकत्वयोश्च लौकिकप्रयोगप्रतिपाचितद्विपर्ययमात्रशरणत्वाद्वा

× महाभाष्येपस्पशाह्निके । * तै० सं० (६-४-७)

ण्यादिशब्दानामवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकविरोधान्न भेयादिशब्दमातृकाक्षरपाठप्रसि-द्धन्यूनातिरिक्तविपर्यस्तवर्णपदव्यतिरिक्तप्रसिद्धगध्ये कश्चिदपशब्दो नामास्तीति । तत्राभिधीयते—

संमुग्धवाचके लोके लक्षणाद्वाचकः स्फुटः ।
गम्यते स्मरणं चोक्तमाचाराद्बलवत्तरम् ॥

लोकव्याकरणाभ्यां हि मिश्राभ्यामविप्लुतवाचकासिद्धिरिति तावदेव लोक-व्यवहाराद्वाचकत्वज्ञानं जायते यावद्व्याकरणानुगतत्वं नाभ्युपगम्यते ।

यदा तु तयोर्मार्गभेदेन प्रतिपत्तिस्तदा 'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्' * इत्युपन्यस्य 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेनैवोत्तरेण व्याकरणाख्यशास्त्रगतप्रतिपत्तिबलीयस्त्वं तदभियुक्तपुरुषबलीयस्त्वं वा पूर्वमेव स्थापितम् ।

तर्केणावाचकत्वं च वदँल्लोकेन बाध्यते ।
स्मर्यमाणविरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत् ॥

यथैव तुल्यशिरःपाण्याद्याकारेष्वपि संकीर्णलोकदृष्टिग्राह्येषु ब्राह्मणादिषु मातापितृसंबन्धस्मरणादेव वर्णविवेकावधारणं भवति तथा साधुशब्दावधारणमपीति लोकविरोधाभावः ।

यथा च तुल्यपाण्यादिरूपत्वाद्वर्णसंकरम् ।
वदतः स्मृतिबाधः स्यात्तथा वाचकसंकरम् ।
आदितश्च स्मृतेः सिद्धः प्रत्यक्षेणापि गम्यते ।
साध्वसाधुविभागोऽयं कुशलैर्वर्णभेदवत् ॥

यो नाम स्मृतिप्रतिपादितोऽर्थः कर्मफलसंबन्धवदानियतकालत्वान्न ज्ञायते कदा भविष्यतीति सोऽत्यन्तं प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्केवलशास्त्रमूलत्वेन स्थाप्यते । यस्य त्वादौ स्मरणजनितविवेके कृते तदनन्तरमेव प्रत्यक्षमपि विचाराभ्यासजनित-

* जै० सू० (१-३-४)

संस्कारस्य रागाभ्यासजनितषड्जादिविभागविषयमिव साध्वसाधुशब्दरूपगोचरमुपजायते ।

यस्मै तर्केण यो नाम साधयेच्छब्दसंकरम् ।
तस्य प्रत्यक्षबाधोऽपि वर्णसंकरबाधवत् ॥

तेनापशब्दगतवाचकत्वापादनस्यैव समस्तप्रमाणविरोधः शक्यो वक्तुं न स्मर्यमाणशब्दसाधुत्वपक्षस्येति निरवद्यता । तेनादृष्टार्थप्रत्यायननियमप्रतिषेधद्वारं धर्माधर्मसाधनत्वकृतमपि साध्वसाधुत्वज्ञानमुपपत्स्यते ' यस्त्वाह साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यमित्यादिश्लोकम् । तं प्रत्येवं वक्तव्यम् ।

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य च विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयोऽप्येष प्रयोगोऽप्यस्त्यसंकरः ॥ इति ।

ग्रस्तनिरस्ताम्बूकृतादिदोषवर्जितनियतह्रस्वादिकालाभिव्यङ्ग्ययथालक्षितक्रमग्राह्यवर्णानां स्मर्यमाणाविनष्टवाचकरूपविषयश्रोत्रज्ञानेनोदात्तादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वम् । तदुत्तरकालप्रवृत्तव्यवहारगतार्थप्रतिपत्तिसहितलक्षणगतप्रकृतिप्रत्ययलोपागमविकारादेशादिलिङ्गमप्यव्यभिचारि विद्यते । शास्त्रस्य च द्विविधस्यापि श्रुतिस्मृतिरूपस्य स्वर्गलोकयज्ञोपकारसिद्धिसाधनभावप्रतिपादनार्थस्यार्थानर्थकार्यस्वरूपज्ञानार्थस्य चायमेवंविध एवान्योऽपि विषयः । अविनष्टैः शब्दैर्भाषमाणस्य स्वर्गयज्ञोपकारौ भवतः । याज्ञे च कर्मण्यपशब्दैर्भाषमाणस्यानृतमिव वदतः प्रतिषिद्धाचरणनिमित्तक्रतुवैगुण्यप्रसङ्गः । यथोक्तं ' वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ' इति एतौ द्वावप्यर्थौ न शास्त्रादृतेऽन्येन प्रतिपादयितुं शक्येते इत्यतीव शास्त्रविषयः द्वाभ्यामेव च विधिप्रतिषेधाभ्यामविनष्टैः शब्दैः स्वर्गयज्ञोपकारकामो भाषेत न वि ष्टैरिति न प्रतिशब्दापशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधकल्पनप्रसङ्गः । न च विधिप्रतिषेधविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रमेयस्वरूपज्ञापनार्थेनेत्येतदीश्वराज्ञासिद्धम् । न हि ' अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ' इत्यादि, ' चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि सरस्वत्या विनशनात्प्लाक्षप्रस्रवणे ' इत्येवमादिवाक्यशेषाणां च शास्त्रगतानामर्थवत्त्वप्रतिपादनपरत्वं न लभ्यते । नापि तत्प्रतिपादने शास्त्र-

न्द्वाच्यत्वबाधः। अथापि विधिप्रतिषेधात्मकेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति का चित्परिभाषा तथाऽप्येवंविधाः साधुशब्दाः प्रत्येतव्या इतीदृशो विधिः संभवत्येव। यो वाक्यान्तरावगतादृष्टफलार्थी यद्यविनष्टैः शब्दैर्भाषितुमिच्छेत् स चैतानेवं-रूपानेतत्क्रममात्रांश्च वर्णानुपाददीत नाधिकान्न न्यूनांश्चेति यावद्रूपं विधिप्रतिषेधौ शक्यौ दर्शयितुमिति शास्त्रविषयत्वासिद्धिः निःसंदिग्धवृद्धबालप्रयुक्तदेवदत्त-दत्तादिशब्दोपमयाऽपि च सर्वशब्दानां विनष्टाविनष्टरूपैरवश्यं भवितव्यमिति शक्यं विज्ञातुम्। एवं व्याकरणानुगतवैदिकशब्दाविनाशसादृश्यादपि तद्विधलौकिका-विनष्टत्वोपमानं दर्शयितव्यम्। तथा लौकिकार्थप्रत्ययोत्थापितवाचकत्वार्थापत्ति-लभ्यस्तावदेकः साधुत्वनिश्चयः। ततः संभवत्प्रमादालस्यकरणवैगुण्यादिनिमित्ताप-भ्रष्टरूपवर्जितकेवलसाध्वन्वाख्यानस्यान्यथानुपपद्यमानत्वादपरयाऽप्यर्थापत्त्या सि-द्धमेव साधुत्वज्ञानम्।

अपभ्रंशेषु साधुत्वं तुल्यार्थत्वाद्यदुच्यते।
लक्षणाभावमार्गेण तस्याभावोऽपि निश्चितः॥ इति।
षण्णामपि प्रमाणानां साध्वसाधुत्वनिर्णये।
व्यापारोऽस्तीति को जल्पेत्साधुत्वं निष्प्रमाणकम्॥
यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति ससंकरः।
अभियुक्ता विवेक्ष्यन्ते तथाऽपि ब्राह्मणादिवत्॥
यथा च पद्मरागादीन्काचस्फटिकमिश्रितान्।
परीक्षका विजानन्ति साधुत्वमपरे तथा॥
यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम्।
तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम्॥

पौरुषेयव्याकरणागमपरम्परायामपि च तदनुगतसाधुत्वानन्तरदर्शनात्पूर्वदृष्ट-विवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्धपरम्परावचनन्यायप्रसङ्गः। यावानिह दृष्टार्थांशः स वैदिकविधिप्रतिषेधद्वयादेवोपपन्नः। तत्सिद्धयर्थाविनष्टशब्दरूपाज्ञानं वेदशिष्ट-

प्रयोगसंवादिव्याकरणान्वाख्यानपारम्पर्येण सद्यःफलत्वात्सुलभमिति न पुरुषकृतत्वनिमित्तदोषप्रसङ्गः। यत्तु दृष्टार्थत्वात्स्वसामर्थ्यप्राप्तत्वादेव 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' × इति वाचकभाषणविधानमनुपपन्नमिति तत्राधिकरणेनैवोत्तरं दास्यते 'नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते' = इति। यत्त्ववाचकत्वेनापशब्दानामप्रसङ्गाद्व्यावर्त्याभावे नियमानुपपत्तिरिति। तत्रोच्यते-

नियमः परिसंख्या वा न व्यावर्त्याद्विनेष्यते।
नित्यतामात्रकारी तु नियमः किं न लभ्यते॥

सति भाषितव्ये कदाचिदविनष्टेन भाषेत कदाचित्प्रमादाशक्तिजापभ्रंशेनाक्षिनिकोचनादिना वा शब्दरहितेनैव प्रत्यापयेत्।

अत्र श्रेयोऽर्थिनोऽवश्यं साधुभाषा नियम्यते।
नियोगेन हि तां कुर्वन्नपूर्वं साधयिष्यति॥

यद्यपि च नियमेऽन्यानिवृत्तिरवश्यं कल्पनीया तथाऽपि साधुशब्दस्मृतिव्यवहितानां कालरूढरूपभ्रान्तिवाचकत्वगृहीतानां÷चापशब्दानां संभवति प्रयोगप्रसङ्गे साधुनियमेन व्यावृत्तिः।

अथ वा नैवापशब्दानामपृथक्त्वे केचिदेकक्रियाविषयानेकद्रव्यगुणादिवद्विधायां प्राप्नुवन्ति ये साधुनियमेन व्यावर्त्येरन्। किं तु।

साधूनेव प्रयुञ्जाना नाशयेयुरयत्नतः।
मा विनीनशदित्येवं नियमस्तान्नियच्छति॥

तद्यथा। 'यो विदग्धः स नैर्ऋतः' इत्येवमादिदोषनिन्दापूर्वकम्। 'अविदहवा श्रपयितव्यः' इति नियम्यते। तथा 'दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो

× जै० सू० (६-२-४)। = जै० सू० (४-१-९)।
÷ विप्रकर्षाभिधायिकालशब्दोक्तानामपशब्दानां, रूढपदपरामृष्टो योऽस्मर्यमाणावधिर्दीर्घकालप्रयोगो यश्च रूपशब्दोक्तम्लेच्छभाषणविलक्षणसाधुशब्दसादृश्यात्मकोऽर्थः, तदुभयात्मककारणजन्यया भ्रान्त्याऽऽधुनिकैर्वाचकत्वेन गृहीतानामित्यर्थः।

वा ' इत्यादिना निन्दितत्वात् , ' तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ' इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्दकार्यादर्थ-साधनादपेतोऽयं म्लेच्छः, ' म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ' * इति स्मरणात्स न प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेधः । ' तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यते ' इति च विधिर-विनष्टप्रयोगनियमार्थः ।

ननु चाशक्तिजा दोषाः प्रमादजनिताश्च ये ।
परिहर्तुमशक्यत्वान्निषेधस्याप्यगोचराः ॥

उच्यते—

प्रमादमेव मा कार्षीः सामर्थ्याय यतस्व च ।
एवमर्थो निषेधोऽयं नाऽऽद्रियेतान्यथा ह्यसौ ॥
अन्ये सुखमुखारूढा न क्लेशेन विवक्षवः ।
शक्ताश्चैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥
अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये दाक्षिण्याद्यनुवर्तनात् ।
जानन्तोऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि शास्त्रं न वारयेत् ॥
अन्येऽपि प्राकृतालापैरशक्तैर्व्यवहर्तृभिः ।
सह व्यवहरन्तस्तानुपेत्यापि प्रयुञ्जते ॥
तत्कथं नाम यत्किंचित्स्यादपभ्रंशकारणम् ।
दूरात्परिहरेयुस्तदिति यत्नो नियम्यते ॥

यत्तु दृष्टार्थप्रत्यायननिराकाङ्क्षत्वाददृष्टार्थप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वमिति । तत्रोच्यते—

दृष्टे सत्यपि सर्वत्र नियमाददृष्टमिष्यते ।
क्रत्वर्थे पुरुषार्थे च तत्संयोगपृथक्त्वतः ॥

' एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं ' + तच्चेह प्रकरणानारभ्यवादाभ्याम-वगतं, तत्र—

* पा. धा. (२०५) । + जै. सू. (४.३.३) ।

क्रत्वर्थांशे परार्थत्वादर्थवादः फलश्रुतिः ।
पुरुषार्थे तु निर्देशात्फलमात्रेयदर्शनात् ॥

क्रत्वर्थं ह्यनिर्ज्ञातोपायत्वात्सर्वादृष्टोपसंग्रहक्षममिति नियमापूर्वमात्मसात्कुर्वत्पुरुषार्थांशे फलश्रुतिमर्थवादीकरोति । पुरुषार्थस्य नियमस्य त्ववश्यकल्पनीयप्रयोजनत्वादर्थप्रतिपत्तेश्चापभ्रंशेऽप्यक्षिनिकोचादिभ्यो वा सुतरां सिद्धत्वादनाकाङ्क्षितनियमापूर्वोपजीवनसामर्थ्यं नास्तीत्यवश्यमर्थवादोपात्तमेव स्वर्गलोके कामधुगाद्येव फलत्वेनाऽऽश्रयणीयम् । यत्तु न ज्ञायते केदं नियमापूर्वमाश्रितमिति, तत्राभिधीयते-

क्रत्वर्थं तावदङ्गेषु तदर्थेष्वेव संश्रितम् ।
अनङ्गत्वाभिधानार्थं स्यात्क्रत्वर्थं नराश्रितम ॥

'प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत्'* इति हि ज्योतिष्टोमप्रकरणगतब्राह्मणशब्दलक्षिततदपूर्वसाधनयजमानसंस्कारत्वात्साधुभाषणनियमापूर्वस्य । 'याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्' + इत्यनेन न्यायेन फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वाधानार्थं तदाश्रितमेव विज्ञायते । पुरुषार्थवाक्येऽपि सम्यग्ज्ञातसुप्रयुक्तत्वाक्षिप्तज्ञातृप्रयोक्तृपर्युपस्थापनात्क्रियाफलयोश्च तद्गामित्वात्प्रधानयागाद्यपूर्ववदेव ज्ञातृप्रयोक्त्राश्रितं निष्पद्यते ।

तृतीयोक्तिक्रियागम्यगुणभावेऽपि वक्तरि ।
संस्कार्यत्वात्प्रधानत्वं स्यात्प्रयाणाज्यशेषवत् ॥

यथैव 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इति सत्यपि शेषस्य तृतीयानिर्देशे कार्योपयोगित्वात्संस्कार्यत्वावधारणमेवं ब्राह्मणस्यापीत्यदोषः ।

यदि वा ब्राह्मणेनेति तृतीया यागकारिणि ।
कामधुक्शब्दयोगाच्च बहिः प्राधान्यकल्पना ॥
नैव म्लेच्छनकारित्वात्तृतीयेयं प्रतीयते ।
कुर्वता यागमित्येवं ब्राह्मणेनेति योज्यते ।

* जै. सू. (४-३-३८)। + जै. सू. (३-८-२)।

यागे यो गुणभावश्च संस्कारे सा प्रधानता ।
न द्वारादुपकारित्वं संयुक्तस्योपयोगिता ॥

तच्चोपयोगित्वं प्रकरणतृतीयाविभाक्तिश्रवणाभ्यामवगतं शेषस्वीकरणसमर्थं भवति । बाह्यपुरुषार्थत्वेऽपि कामधुक्शब्दस्य पुरुषोपभोग्यकाम्यनानार्थसाधनवचनत्वात्पुरुषप्राधान्यप्रतिपत्तिः । यद्यपि च साधुशब्दोच्चारणमुच्चारयितॄर्थं क्रत्वर्थं च न भवति तथाऽपि तद्गतनियमप्रतिषेधयोरेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वे भविष्यतः । न हि यदर्थे कर्माणि यौ नियमप्रतिषेधौ तावेव केवलौ तदर्थौ भवतः तथा हि—

स्वच्छुपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥
क्रत्वर्थात्खादिराच्चेष्टा वीर्यसिद्धिर्विधानतः ।
भोजनाच्चाप्यातिथ्यर्थादपूर्वं दातृसंश्रितम् ॥

अतश्च परार्थोच्चारणाश्रितावपि नियमप्रतिषेधौ स्वप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां संनिहितपुरुषप्रधानौ विज्ञायेते ।

अतश्च वेदमूलत्वे सत्येवं प्रतिपादिते ।
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वं यदुक्तं तदसत्कृतम् ॥
यच्चास्य कृत्रिमत्वेन स्वतः शास्त्रत्वबाधनम् ।
तत्प्रसिद्धिविरुद्धं स्यादचन्द्रशशिवाक्यवत् ॥

शास्त्रशब्दो यदि तावद्रूढस्ततश्चतुर्दशसु तावद्विद्यास्थानेषु शास्त्रस्थानामेव प्रसिद्धस्तदन्तर्गतत्वाच्च व्याकरणस्य शास्त्रत्वानिराकरणानुपपत्तिः । अथापि शिष्यतेऽनेनेति शास्त्रत्वमन्वर्थमिष्यते तथाऽपि व्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाया वा प्रकृतिप्रत्ययादयस्तदभियुक्ताशिष्यजनो वेति सर्वथा शास्त्रशब्दप्रवृत्तिरविहता ।

प्रसिद्धमपि शास्त्रत्वं यस्तु तर्केण वारयेत् ।
वेदस्यापि स नित्यत्वाद् व्योमवद्वारयिष्यति ॥

यथैव हि व्याकरणादीनां कृत्रिमकाव्योपनिबन्धसाधर्म्याच्छास्त्रत्वं प्रतिषेद्धुमध्यवसीयते, तथाऽऽकाशादिकालात्मनां परमाणुदृष्टान्तबलेन नित्यत्वाद्वेदशास्त्रत्वमप्ययत्नेनैव क्रियेत। यो हि नागरिकभाषाभिज्ञतया ग्रामीणैर्मातापितरावपि शुक्लवचनैरभिदधीत * स केनान्येन वार्येत।

परत्राविनयं कुर्वन्पितृभ्यां वार्यते सुतः।
तयोरेवाविनीतस्य को भवेद्विनिवारकः॥
तथा बहिरसंबद्धं वदन्वेदेन वार्यते।
साङ्गेन तं पुनर्निघ्नन्केनान्येन निवार्यते॥
क्रुद्धो यो नाम यं हन्ति स तस्याङ्गानि कृन्तति।
कृत्ताङ्गस्य ततस्तस्य विनाशः कियता भवेत्॥
तेन त्रयी द्विषन्पूर्वं वेदाङ्गान्येव लुम्पति।
ततस्तेनैव मार्गेण मूलान्यन्यस्य कृन्तति॥
श्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वे हेतुपूर्वं निरूपिते।
अङ्गानामप्रमाणत्वमशास्त्रत्वं च को वदेत्॥

यत्त्वितरस्मृतीनां प्रायेण सारूप्याद्व्याकरणस्य तद्विलक्षणत्वाचन्मध्यपाठित्वमसंभाव्यमिति तत्रोच्यते। सर्वधर्मसूत्राणां वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वाद्धर्माणां चैकरूपप्रायत्वात्परस्परसंवादित्वं युक्तं, व्याकरणस्य त्वन्य एव साधुशब्दतत्त्वनिर्णयरूपो विषयस्तत्रास्य व्याकरणान्तरेणैव संगतिः स्यान्न धर्मसूत्रैः। स्मृतित्वं त्वङ्गानां धर्मसूत्राणां चाविशिष्टम्।

अथापि स्मृतिशब्देन नाङ्गानामभिधेयता।
तथाऽप्येषां न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिराक्रिया॥
पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्॥
इति हि तुल्यवत्प्रामाण्यस्मरणम्-
अपि वा कर्तृसामान्यादुक्तो न्यायश्च यः स्मृतेः।
प्रमाणत्वे समानोऽसौ वेदाङ्गेष्वपि गम्यते॥

* शुक्लवचनमिति—निष्ठुरवचनमित्यर्थः।

प्रमाणषट्कमूलत्वं पूर्वं चैषां प्रदर्शितम् ।
दृष्टादृष्टफलत्वेन तस्मान्नास्त्यप्रमाणता ॥
एकस्य च यदा युक्त्या समूलत्वं निरूपितम् ।
पौरुषेयान्तरग्रन्थमूलताऽपि प्रदेष्यते ॥
असंभावितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते ।
मूले तस्याप्रतिष्ठत्वं रूपे जात्यन्धवाक्यवत् ॥

इह तु समूलत्वादेकान्तरितप्रामाण्यसिद्धिः । यत्तु सूत्रवार्तिकभाष्यकाराणामन्योन्यविगीतवचनत्वादप्रमाणत्वमिति । तत्राभिधीयते— =

स्मृतीनामप्रमाणत्वे विगानं नैव कारणम् ।
श्रुतीनामपि भूयिष्ठं विगीतत्वं हि दृश्यते ॥
विगीतवाक्यमूलानां यदि स्यादविगीतता ।
तासां ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूलविपर्ययात् ॥

मूलानुरूप्येण हि स्मृतीनां प्रमाणत्वं तदविगानेन—

परस्परविगीतत्वमतस्तासां न दूषणम् ।
विगानाद्धि विकल्पः स्यान्नैकत्राप्यप्रमाणता ॥
धर्मसाधनतांशे च विगानं नैव विद्यते ।
अन्वाख्यानविगानं तु लक्ष्यभेदान्न दुष्यति ॥
पुनरुक्तत्वादिना हि यत्सूत्रप्रत्याख्यानं तस्य च पुनः समाधानम् ।
तस्यावैदिकमूलत्वान्न किंचिदपि दुष्यति ।
ये चापीष्ट्युपसंख्याने ते च स्मृत्यन्तराश्रिते ॥
न चाधिकोपसंख्यानान्न्यूनस्यास्त्यप्रमाणता ॥

तद्यथा । वाजसनेयिशाखायामाध्वर्यवं चरकशाखासु च बह्वित्येतावता नाल्पविषयमप्रमाणीकुर्वन्ति । तस्मादयमपि न दोषः । यस्तु सूत्रकारस्य प्रयोजनानभिधानोपालम्भः ।

= जै. (सू. १-३-२)

स श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्नोपालम्भत्वमर्हति ।
ग्रन्थान्ते च स्वसंवेद्यं सुज्ञानं तत्प्रयोजनम् ॥

सत्यवचनं च सर्वश्रुतिस्मृतिषु स्वर्गसाधनत्वेन यागसाधनत्वेन च नियतम्। सत्यं च द्विविधं शब्दसत्यमर्थसत्यं च । तत्र यथैव यथावस्थिताविप्लुतार्थवचनं श्रेयःसाधनमेवं यथावस्थितशब्दसत्यवचनमपि, यथा चार्थसत्याविपर्ययः प्रत्यवायैवं विनियोगकालप्रयुक्तशब्दानृतवचनमपि । शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगविशेषादित्युक्तम् ।

तस्माद्विज्ञायमानत्वान्नोक्तं मूलकृता स्वयम् ।
शास्त्रेण सर्वशब्दानाम वाख्यानप्रयोजनम् ॥

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्रायं प्रति केचिद्विवदन्ते । स एव त्वभिप्रायः किं न्याय्यो नेत्यर्थान्तरमेतत् ।

धर्माय* नियमं चाऽऽह वाक्यकारः प्रयोजनम् ।
वेदमूलस्तु तत्रैक एको व्याकरणाश्रयः ॥

नियमद्वयप्रयुक्तं व्याकरणम् । साधुशब्दज्ञानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गयज्ञोपकारसिद्धिरित्येतच्चा द्वेदमूलमन्यनन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्चायं तावद्वेदाख्येन शास्त्रेण धर्मनियम. ।

तथा व्याकरणाख्येन साधुरूपं नियम्यते ।
अविशेषेण सिद्धिः स्याद्विना व्याकरणस्मृतेः ।

तेन वेदावगतसम्यग्ज्ञातसाधुशब्दप्रयोगात्मकधर्माङ्गत्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्तव्यतया नित्यवाचकशब्दरूपज्ञाननियमः क्रियते । यच्च कात्यायनेन ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः÷ इति तन्त्रेण प्रसङ्गेन वाऽपशब्दज्ञानादधर्मत्वापत्तिदोषमभिधाय शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय× इति निःश्रेयससिद्ध्युपाये ऽवधारिते यत्पुनः परावृत्त्यभाष्यकारेणोक्तम्, ' अथ व पुनरस्तु ज्ञाने धर्म = इत्यभ्युपेत्यवादमात्रं

+शाकतोऽर्थ-युक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः (पस्पशाह्निके वार्तिकम् ।) × म.भा. पस्पशाह्निके । = शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन । + म. भा. पस्प. ।

तत्पूर्वोक्तदोषपरिहारसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं कृत्वाचिन्ताभ्यायेनोक्तम् । परमार्थतस्त्व-न्यानर्थक्यमसङ्गविज्ञातपारार्थ्यपादिवार्थवादत्वात्फलश्रुतिर्न फलप्रतिपत्तिक्षमा विज्ञायते । यथा 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वद' इति । ज्ञानमात्रादेव ब्रह्महत्यावरणं यदि सिध्येत्को जातुचिद्बहुद्रव्यव्ययायाससाध्यमश्वमेधं कुर्यात् । तद्विधानं चानर्थकमेव स्यात् । एवं शब्दज्ञानाच्चेद्धर्म सिध्येत्को नामानेकवा-ल्यादिव्यापारायासखेदमनुभवेत् । तस्मात्क्रतुवदेव ज्ञानपूर्वप्रयोगस्यैव फलं कारणे कार्यवदुपचाराच्चण्डुले देववर्षणवज्ज्ञाने* धर्मवचनमापादिताधर्मपरिहाराभिधान-शक्तिमात्रप्रदर्शनार्थमेवोपन्यस्तं न फलवत्त्वप्रतिपादनाय । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्' = इत्यनेन न्यायेन ज्ञानस्य पुरुषशब्दसंस्कारत्वेन निराकाङ्क्षस्य फलसंबन्धासंभवात् ।

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ।
पराङ्गं चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणात् ॥

आत्मज्ञानं हि संयोगपृथक्त्वात्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन ज्ञायते तेन विना पर-लोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवात् । तथा 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्यः' तथा 'मन्तव्यो बोद्धव्यः' 'तथाऽऽत्मानमुपासीत' इति कामवादलोकवादवचनविशेषैर्जिज्ञासामननसहितात्मज्ञानकेवलावबोधपर्यन्तस्पष्टात्मत-त्वज्ञानविधानापेक्षितवाक्यान्तरोपात्तद्विविधाभ्युदयनिःश्रेयसरूपफलसंबन्धः 'स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानाप्नोति तरति शोकमात्मविच्चथा स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इत्यादिना योगजन्याणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यफलानि वर्णितानि । तथा 'स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते' इत्यपुनरावृत्त्या-त्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थाफलवचनम् । अप्रकरणगतत्वेनानैकान्तिकक्रतुसंबन्धासं-बन्धाच्च नाञ्जनखादिरस्रुववाक्यादिफलश्रुतिवदर्थवादत्वम् ।

* 'देवो वर्षति तण्डुलान्' इत्यत्र यथा तण्डुलशब्दो वृष्टावुपचर्यते इति दृष्टान्तार्थः । = जै. सू. (४-३-१) ।

तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तम्—अर्थोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अत एषामप्यनादिरर्थेन संबन्ध इति। तदशक्तिरेषां गम्यते। गोशब्दमुच्चारयितुकामेन केनचिदशक्त्या गावीत्युच्चारितम्। अपरेण ज्ञातं सास्नादिमानस्य विवक्षितस्तदर्थं गौरित्युच्चारयितुकामो गावीत्युच्चारयति। ततः शिक्षित्वाऽपरेऽपि सास्नादिमति विवक्षिते गावीत्युच्चारयन्ति। तेन गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते। अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य ॥ २८ ॥ उत्तरम्।

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

अत एव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति। अश्मकैरागच्छामीत्यश्मकशब्दैकदेश उपलब्धे, अश्मकेभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते। ततोऽश्मकेभ्य इत्येषोऽर्थ उपलभ्यत इति। एवं गाव्यादिदर्शनाद्गोशब्दस्मरणं ततः सास्नादिमानवगम्यते ॥ २९ ॥ उत्तरे युक्तिः ॥ साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणम् ॥

न च ज्ञानविधानेन कर्मसंबन्धवारणम्।

प्रत्याश्रमवर्णनियतानि नित्यनैमित्तिककर्माण्यपि पूर्वकृतदुरितक्षयार्थमकरणनिमित्तानागतप्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्तव्यानि। न च तेषां भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नमार्गत्वाच्च बाधविकल्पपरस्पराङ्गाङ्गिभावाः संभवन्ति। शब्दज्ञानस्य त्वेकान्तेन प्रयोगाङ्गत्वात्पूर्वतरभावित्वाच्च न पृथक् फलसंबन्धसंभव इति ज्ञानपूर्वप्रयोगफलवत्त्वमेव निश्चीयते। यत्त्वादिमद्व्याकरणज्ञानपूर्वकप्रयोगफलसंबन्धोऽनादिविधिमूलो नावकल्पत इति। तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरणपरम्परानादित्वादनुपालम्भः। 'तस्मादेषा व्याकृता' इति च व्याकरणव्यवहारानित्यत्वमुक्तम्।

अथाऽऽकृतिशक्त्यधिकरणम्।

[९] प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥३०॥ पू०

अथ गौरित्येवमादयः शब्दाः किमाकृतेः प्रमाणमुत व्यक्तेरिति संदेहः। उच्यते। इदं तावत् परीक्ष्यताम्। किं य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका उतान्य इति। यदा त एव, तदाऽपि किं त

न चैषा संप्रदायेन व्याकृतेत्यभिधीयते।
तत्र ह्युच्यत इत्येव व्याकृतेति तु निष्फलम् ॥

यदपि च मनुना पङ्क्तिपावनमध्ये वेदादेवोपलभ्योक्तम्। 'यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्,' * इति तेनापि पूर्वपश्चादुक्ताधीतवेदत्वयज्ञमीमांसनव्यतिरिक्तविषयेण सताऽवश्यमेतदेव व्याकरणज्ञानमाश्रयितव्यमिति तन्नित्यत्वसिद्धिः× . २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

(इति व्याकरणाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

इह नामाख्यातोपसर्गनिपातानां मध्यान्नामानि परिगृह्यन्ते, तेषामपि जातिगुणक्रियाद्रव्ययदृच्छासर्वनामशब्दानां मध्याज्जातिशब्दाश्चिन्त्यन्ते। तेषामप्येकं गोशब्दमुदाहृत्य विचार्यते किं पुनरयमाकृतेर्वाचकोऽथ व्यक्तेरिति, ततः।

(लोकवेदयोः शब्दार्थानामनन्यत्वनिरूपणम्।)

एतत्सांन्यासिकं कृत्वा वक्ष्यमाणं तु सांप्रतम्
उपायफलसिद्ध्यर्थमिदं तावद्विचार्यते ॥

---

* यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्। तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ। × अत्र च वार्तिककारैः 'तदशक्तिश्चानुरूपत्वात' इति सूत्रं मसङ्गात्पूर्वमेव 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' इति सूत्रव्याख्यानान्ते यथा 'प्रकृतिसारूप्यद्वारेणापभ्रंशा' इत्यादिग्रन्थेन व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातम। एवं 'एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात्' इति सूत्रं च भाष्यकारैः सुस्पष्टं व्याख्यातत्वादुपेक्षितमिति वेदितव्यम्।

एवैषामर्था ये लोके, उतान्य इति संशयः। तत्रान्ये लौकिकाः शब्दा अन्ये वैदिका अन्ये चैषामर्था इति ब्रूमः। कुतः। व्यपदेशभेदाद् रूपभेदाच्च।

इमे लौकिका इमे वैदिका इति व्यपदेशभेदः। "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्"* इत्यन्यादिदं रूपं लौकिकादग्निशब्दात्। शब्दान्यत्वाच्च

किं य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था उतान्य इति। आह—

किं लोकवेदशब्दानामेकत्वप्रतिपादने।
प्रयोजनं यतः पूर्वं तावत्तत्प्रतिपाद्यते॥

उच्यते—

फलमस्य विचारस्य वैदिकेषु भविष्यति।
लोके च निर्णयोपायस्तेनैकत्वाय यत्यते॥

यदि शब्दार्थानामनन्यत्वं लोकवेदयोर्भवेत्तत एतस्या व्यक्त्याकृत्यभिधानचिन्ताया वृद्धव्यवहारस्थानेकप्रयोगानुसरणद्वारेणाभिधेयानभिधेयत्वनिर्णयः शक्यते कर्तुम्।

प्रयोजनं तु लोकस्य न किंचिदपि सिध्यति।
आकृतिव्यक्तिवाच्यत्वपरमार्थनिरूपणात्॥

संमूर्छितानेकार्थसंनिधाने हि शब्दः प्रयुक्तः क्रियत्यप्यर्थजाते प्रत्ययं करोति तेन चाविविक्ताभिधेयगम्यमानांशेनापि समस्तधर्मोपेतेन कार्यसिद्धौ क्रियमाणायां प्रयुक्तः।

यद्युच्यमानया कार्यं यदि वा जातिगम्यया।
समस्तं क्रियते व्यक्त्या को विवेकधियो गुणः॥

यद्युच्येतेहापि वेदवत्सामान्यविशेषलक्षणबाधसिद्धिरेव प्रयोजनमिति। तदुच्यते—

सर्वं हि दधिदानादि लोके+ कर्मार्थलक्षणम्।
तद्वशात्क्रियमाणे तु न चिन्त्ये श्रुतिलक्षणे॥

---

* तै० ब्रा० (३-५-६)। + जै० सू० (१।-।-४)।

न त एवार्थाः । अपि च समामनन्ति, 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति', * इति । ये देवानां गावस्त उत्ताना वहन्तीत्युक्ते गम्यत एव य उत्ताना वहन्ति ते गोशब्देनोच्यन्त इति । तस्मादन्यो वैदिकगोशब्दस्यार्थः । तथा देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् इति, हिरण्यपर्णो वै देववनस्पतिर्वेदे । एवद् वै दैव्यं मधु यद् घृतम् इति वेद घृते मधुशब्दः । तस्मादमीषामन्येऽर्था इति प्राप्ते ब्रूमः । य एव लौकिकाः

तेन लोके विचारोऽयं जायते निष्प्रयोजनः ।
स्यात्प्रयोजनवान्वेदे ज्ञानोपायस्तु दुर्लभः ॥
तेन शब्दार्थभिन्नत्वे व्यक्त्याकृतिविचारणा ।
वाच्यावाच्यविवेकाय न कर्तव्या कथंचन ॥
अभेदे सति लोकस्थैः कृतः शब्दार्थनिर्णयः ।
तस्मिन्ननुपयुक्तोऽपि फलं वेदेषु दास्यति ॥

तेन लौकिकवैदिकशब्दार्थैकत्वे सत्याकृत्याधिकरणमुपपादितप्रत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्चाऽऽरब्धव्यम् । भेदपक्षे त्वनारभ्यमित्यवधृत्य भेदपक्षस्तावत्प्रतिपाद्यते । नियतानियतस्वरच्छान्दसप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णविकारसदसद्भावकृतरूपभेदादध्यायानध्यायोपनीतानुपनीतत्रैवर्णिकचातुर्वर्ण्यप्रयोज्यप्रयोज्यत्वगुरुशुश्रूषाराधितगुरुसंप्रदाययदृच्छाप्रयुक्तवाक्यतदर्थान्यत्ववद्यादि पदपदार्थान्यत्वं लोकवेदयोस्ततो लौकिकानामेव व्यवहारोपनिपातादर्थवत्ता, वेदे त्वानर्थक्यान्न चोदनालक्षणो धर्मः । स्वरेण रूपभेदं मन्यते ।

अध्यायानध्यायतया वृत्रहननाद्यर्थयोगेन चाविदग्धवाक्यवदुत्तानवहनवाक्यभङ्गः । सर्वेषां च वैदिकानामन्यत्वान्न ततोऽपि पौर्वापर्येणार्थावगतिः । ब्राह्मत्वादिधर्मभेदनियतानियतपदवाक्यरचनाद्वारा व्यपदेशरूपभेदाभ्यां सर्वशब्दानामर्थानां लौकिकानां वैदिकानां च भेद इति प्राप्तेऽभिधीयते—

---

* आ० श्रौ० (११-७-६) ।

शब्दास्त एव वैदिकाऽस्त एवैषामर्था इति । कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । एवं प्रयोगचोदना संभवति यदि त एव शब्दास्त एवार्था, इतरथा शब्दान्यत्वेऽर्थो न प्रतीयेत । तस्मादेकशब्दत्वमिति । उच्यते । प्रयोजनमिदम् । हेतुर्व्यपदिश्यतामिति । ततो हेतुरुच्यते । अविभागादिति । न तेषामेषां च विभागमुपलभामहे । अत एवैकशब्दत्वं, तांश्च तांश्चार्थानवगच्छामः । अतो नान्यत्वं च वदामः । यच्चोक्तं य उत्ताना वहन्ति ते देवगवाः, यद् घृतं तन्मधु, यो हिरण्यपर्णः स वनस्पतिरिति । नास्ति वचनं यदुत्तानानां वहतां गोत्वं ब्रूयात् । ये गावस्त उत्ताना वहन्तीत्येवं तत् । यदि चानेन वचनेन गोत्वं विधीयते, उत्ताना वहन्तीत्यनुवादः स्यात् । न चोत्ताना वहन्तः प्रसिद्धाः केचित् । ते नियोगतो विधातव्याः । तेषु विधीयमानेषु न शक्यं

प्रयोगचोदनाभावादेकत्वं तेषु गम्यते ।

तस्मात्सिद्धिः फलत्वाच्चेदविभागाद्भविष्यति ॥

भेदे सत्यपूर्वात्सर्ववैदिकपदानामनवगतसंबन्धत्वेनार्थशून्यत्वात्क्रियाकारकसंसर्गात्मकप्रयोगचोदनानामभाव एव स्यात् ।

एकत्वे सति सद्भावादिति वा हेतुवर्णना ।

अर्थैकत्वं प्रधानत्वाद्वस्त्वभेदोऽथ वोच्यते ॥

शब्दार्थैकत्वमिति वक्तव्येऽर्थैकत्ववचनं फलादेव शब्दैकत्वोक्तिसिद्धिं मत्वैवमुक्तम् अथ वा वस्तुमात्रपर्यायत्वादुभयसाधारण्याभिप्रायेणैवार्थैकत्वोक्तिः । प्रयोगचोदनाभावप्रसङ्गः परपक्षे स्वपक्षे वा तद्भावसिद्धिर्वेदवादिनैव सह विवादेऽवकल्पते नान्येनेत्यत आह-प्रयोजनमिदं तत्प्रमाणमभिधीयतामिति । तदुच्यते । प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्ययविभागाज्ज्ञायमानोभयप्रमेयरूपाविभागाद्वा वाक्यपदसमूहमात्रनिबन्धनापञ्चपदवर्णविषयत्वव्यपदेशाविभागाद्वा तथोच्चारयितॄणां स्थानकरणप्रयत्नाविभागाद्वा लक्षणविदां वा बहुतरानुगमनाविभागादिति हेत्वर्थविकल्पाः ।

गोत्वं विधातुम् । भिद्यते हि तथा वाक्यम् । यदि चान्दे वैदिकास्तत उत्तानादीनामर्थो न गम्येत, तत्र नतरां शक्येताविज्ञातलक्षणं गोत्वं विज्ञातुम् । न चोत्तानवहनवचनमप्यनर्थकं, स्तुत्यर्थेनार्थवद्भविष्यतीति । एवं घृतस्य मधुत्वं, हिरण्यपर्णता च वनस्पतेः । तस्मात्त एव शब्दा अर्थाश्च ॥

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दैकत्वं प्रतिष्ठितम् ।
एकशब्दोत्थितज्ञानग्राह्यत्वाच्चैकवाक्यता ॥
यथाश्रुतगवादीनां याऽपि वाच्यान्तरे श्रुतिः ।
अर्थैकत्वाविरोधेन गुणमात्रान्यता परा ॥
यथा हि वामना गावो नराश्चिपिटनासिकाः ।
कर्णप्रावरणाश्चान्ये नरार्थत्वाच्च न च्युताः ॥
एवं सत्येव गोत्वादौ धर्मो यदि विलक्षणः ।
नैतावताऽर्थभेदोऽस्ति विशेषानभिधानतः ॥

न च या एव देवानां गावस्ता एवावश्यं सर्वत्र वैदिकस्य गोशब्दस्यवाच्या भवन्ति । मनुष्यगवीषु दक्षिणादिसाधनेषु सुतरां प्रयुज्यमानत्वात् ।

एवं हिरण्यपर्णत्वं मेरौ यदि वनस्पतेः ।
देवलोके ततः शब्दः किमर्थान्तरवाच्ययम् ॥
यच्चैतद्घृतमस्माकं देवानां मध्विदं यदि ।
रसवीर्यादिभिस्तत्र न शब्दार्थोऽन्यथा भवेत् ॥
न च सर्वाप्रसिद्धत्वे गम्येतैकोऽपि कश्चन ।
तेनासिद्धैरसिद्धानां नास्त्यन्यत्वनिरूपणम् ॥

अतोऽवश्यमेतेषामेव गवादीनां देवसंबद्धानामुत्तानवहनप्रतिपादनमिति वक्तव्यम् । अथ वा भूमिष्ठानामेव सतां केनापि गुणवादेन पृथिवीगोलकत्रैलोक्यभ्रमणादिना वा पुराणोक्तेन दृष्टिवशाद्यथैव वयमुपरि देवान्पश्याम एवमधो द्युपरि

वर्णनादयमपि लोको देवैरुपरि दृश्यत इति उत्तानवहनदृष्टिः । तस्माल्लोकवेदयोर. भिन्नाः शब्दार्था इति सिद्धे विचार्यते किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ व्यक्तिरिति ॥

द्वौ च पक्षावुपन्यस्तौ भाष्यकारेण यद्यपि ।
व्याख्यातारस्तथाऽप्यत्र कुर्युः पक्षान्तराण्यपि ॥
नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते ।
संबन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैकयेतरा ॥
एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यतिकीर्णाः परस्परम् ।
लिङ्गकारकसंख्याभिः संहतासंहतात्मभिः ॥
पुनर्जात्यादिपक्षाणां तादृश्येवात्र योजना ।

प्रथमं तावदष्टपक्ष्येवं दर्शयितव्या । गोशब्दस्यार्थः किमाकृतिरेव, व्यक्तिरेव, उताऽऽकृतिर्वा व्यक्तिर्वा, अथाऽऽकृतिश्च व्यक्तिश्च, किमुभयोः संबन्ध उत समुदायः, किमाकृति विशिष्टा व्यक्तिरुत व्यक्तिविशिष्टऽऽकृतिरिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्धः किं व्यक्त्यैव आकृत्या वा व्यक्त्या वा, अथ समुदायेनाप्याकृतिविशिष्टया व्यक्त्या, अथ व्यक्तिविशिष्टयाऽऽकृत्या, अथ परस्परविशिष्टाभ्यां द्वाभ्यामिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः समुदाय इत्याद्यपि पूर्ववदेव संबन्धविशिष्टसमुदायपक्षमात्रातिरिक्तं योजनीयम् । एवं किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्ध एव, उत व्यक्त्यैव, अथवाऽऽकृत्या वा व्यक्त्या वा, अथ समुदायेन किमन्यतरविशिष्टयाऽन्यतरया, अथोभाभ्यामित्येवं समुदायविशेषणत्वपक्षाः पूर्ववदेव योज्याः ।

वं किं संबन्धेनैव विशिष्टाऽऽकृतिरथ समुदायेनैवाथ विकल्पमानाभ्यामुत समुच्चिताभ्याम् । तथैवद्विशिष्टा किमाकृतिरेवाथ व्यक्तिरेव, अथ विकल्पिते किं समुच्चिते किमिति तथा किमाकृतिविशिष्टसंबन्धाविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ व्यक्तिविशिष्टसंबन्धविशिष्टाऽऽकृतिरेवाथ विकल्प उत समुच्चयः । एवं समुदायेनापि योज्यम् तथा संबन्धविशिष्टव्यक्तिविशिष्टाकृतिरेवाथ संबन्धाविशिष्टाकृतिविशिष्टा

यदि लौकिकास्त एवार्थास्तदा संदेहः किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ व्यक्तिरिति । का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिः ।

व्यक्तिरेवाथ विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायविशिष्टपक्षाः कल्पयितव्याः तथा किं जात्यैव विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा व्यक्तिः, अथ व्यक्त्यैव विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा जातिरथ विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायेनापि विशिष्टता योज्या । तथा किं संबन्धेनैव विशिष्टया जात्यैव विशिष्टा व्यक्तिरुतैवंविधया व्यक्त्यैव विशिष्टा जातिरथ विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

एवं समुदायेनैव विशिष्टयेत्यपि योजयितव्यम् । एवं जातिलिङ्गयोर्जातिकारकयोर्जातिसंख्ययोश्च प्रत्येकं जातिव्यक्तिपक्षाविकल्पितसमुच्चितपक्षोत्थानं दर्शयित्वा व्यक्तेर्लिङ्गादीनां च दर्शयितव्यम् । तथा लिङ्गसंख्या लिङ्गकारकसंख्या कारकयुगलान्यपि विकल्प्य प्रत्येकाद्वित्रिलिङ्गादिसाहित्यैकजातिव्यक्तिविकल्पात्त्रियोगपञ्चयोगाश्रया दर्शयितव्याः ।

एवं शब्दस्वरूपस्य पुनर्जात्यादिभिः सह ।
एकाद्वित्रिचतुष्पञ्चषट्कैः सह विकल्पना ॥
एते चात्यन्तनिष्कृष्टाः पक्षा यद्यपि न स्थिताः ।
बुद्ध्या तथाऽपि भिद्यन्ते जातिद्रव्यगुणादिवत् ॥
सर्वत्रेन्द्रियलिङ्गाभ्यां भेदः स्तोकोऽवगम्यते ।
शब्देन तु सुसूक्ष्मोऽपि वस्तुभागो विभज्यते ॥
पदात्मभाति चैवं या प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥
अत्र चाऽऽकृतिरेवेति दृढः पक्षोऽयमेकतः ।
इतरे त्वन्यतः सर्वे व्यक्तिपक्षानुयायिनः ॥
व्यक्तौ निराकृतायां च समस्तानां निराक्रिया ।
सुलभेति न सर्वेऽमी भाष्यकारेण दर्शिताः ॥

न चैतस्मान्न सन्त्येव न चैते निष्प्रयोजनाः ।
विकल्पिता हि जिज्ञासोः प्रज्ञाविकसनक्षमाः ॥
दार्ष्टीतेष्वपि सर्वेषु विचारः क्रियते द्वयोः ।
का शब्देनाऽऽकृतिर्व्यक्त्योरुच्यते काऽनुगम्यते ॥

ततश्च-

विचारमुखसिद्ध्यर्थं स्वरूपं तावदेतयोः ।
प्रश्नपूर्वमुपन्यस्य याथात्म्येन निरूप्यते ॥

ननु प्रथमपाद एवाऽऽकृतेर्निरूपणादिदानीं प्रश्नोत्तरे मन्दप्रयोजने ।
उच्यते-

सत्यमेवाऽऽकृतिः पूर्वं प्रत्यक्षेण निरूपिता ।
संस्थानाशङ्कया त्वत्र सामान्यात्मा निरूप्यते ॥
द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति ।

द्रव्यादीनां च सामान्यं परापरविभागवत् ।
वस्तुत्वं प्रथमं तत्र द्रव्यत्वाद्यपरं तथा ॥
पुनर्वायुत्वतेजस्त्वजलत्वात्मत्वभिन्नता ।
पृथिवीत्वाद् घटत्वं च तद्व्यक्तिषु समाप्यते ।
वृक्षत्वात्परतश्चेष्टं शिंशपात्वादि केवलम् ।
शरीरत्वाच्च गोवाजिहस्तिपुंस्त्वादि गम्यते ॥
वाजित्वादि चाश्वत्वात्कर्कादिस्तु गुणो मतः ।
हस्तित्वाद्भद्रमन्द्रादिङ्नागकुलजातयः ॥
पुंस्त्वाद् ब्राह्मणकौण्डिन्यकठत्वादि समाप्यते ।
तथा गुणत्वकर्मत्वरूपता जन्मतादि यत् ॥
ततः शुक्लादि तद्व्यक्तिगुणेषु प्रतितिष्ठति ।
कर्मणामपि यागत्वहोमत्वादिविभागतः ॥
अपर्यायस्मृतैरुक्तं धातुभिः प्रविभज्यते ।
पुनर्विधानसंख्याख्या गुणप्रकरणान्वरैः ॥

असाधारणविशेषा व्यक्तिः । कुतः संशयः । गौरित्युक्ते सामान्यप्रत्ययाद्, व्यक्तौ च क्रियासंबन्धात् । तदुच्यते व्यक्तिः शब्दार्थ इति ।

अन्ये तु भेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वते ।
अपि वाऽव्यतिरेकात्स्याद्देशादेरेकरूपता ॥
रूपशब्दाविभागाच्च वक्ष्यत्येवद्धि+ जैमिनिः ।
एवं मपञ्चितं सर्वमर्थसामान्यमाकृतिः ॥
न संस्थानं कुतो ह्येवदात्मादिगुणकर्मसु ।

सर्वेषु हि पार्थिवेषु गवादिघटादिषु संस्थानं भवेत् । अग्नितोयवाय्वाकाशादीनां तु पार्थिवद्रव्यपरिग्रहवशादाकारानुवृत्तिः कल्प्येव न स्वातन्त्र्येण, दिक्कालात्ममनसां तु गुणकर्मणां च न कथंचिदपि संस्थानं संभवति । सामान्यमात्रं तु सर्वस्वविशेषानुवृत्तिरूपं संभाव्यते । तस्मादेतदेवाभिधेयाकृतिलक्षणं नावयवरचनासंस्थानाकृतित्वमवकल्पते ।

संस्थानस्य च नाशित्वात्प्रतिव्यक्ति च भेदतः ।
सामान्यव्यवहारित्वं नाऽऽकृतित्वेऽवकल्पते ॥
अथ संस्थानसामान्यमाकृतित्वेन गृह्यते ।
अश्वादिष्वपि तुल्यत्वाद्भवेदाकृतिसंकरः ॥
न चावान्तरसंस्थान सर्वगोपिण्डवाचि यत् ।
अश्वादिभ्यो निवृत्तं च गोशब्दालम्बनं भवेत् ॥

तस्य ह्युपलक्षणमालोच्यमानं न जातेरन्यल्लभ्यते ततश्च जातिरेव सामान्यमिति न्यायेनाऽऽपद्यते । तेन प्रथमपादे रुचकस्वस्तिकवर्धमानकोदाहरणात्संस्थानाकृत्यभिधानाशङ्कालक्षयादर्शनवदासीदित्येताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां व्यावर्त्यते । अतश्च द्रव्यगुणकर्मजां यावत्किंचित्साऽव्यक्तिभ्यः सामान्यं तत्सर्वमाकृतिरेवेत्यभिप्रेत्य मात्रशब्दः प्रयुक्तः । असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति । केचिदाहुः । असाधारणा विशेषा एव व्यक्तिः । विशेषव्यतिरिक्तव्यक्तचभावादिति ।

+ जै. सू. (६-३-४) इत्यत्रेति शेषः ।

तत्तु नैवं विशेषेभ्यो व्यतिरन्यैव इष्यते ।
खण्डमुण्डादयः सर्वे विशेषत्वेन संमताः ॥
ते चान्यत्रापि दृश्यन्ते तथा जात्यन्तरेष्वपि ।
शाबलेयादिभेदोऽस्ति तदपत्यान्तरेष्वपि ॥

खण्डमुण्डादयस्तावदन्या अपि व्यक्तयो भवन्त्येव गवयमहिषादिव्यक्तयश्च। शाबलेयोऽपि यथैकस्तथाऽन्योऽपि यः शबलापत्यत्वेन गम्यते स सर्वः शाबलेयः। एतच्चोभयवर्णनिमित्तं वा याद्दच्छिकं वा नामान्यत्रापि विनियोगवशाद्वर्तत एव- तदपत्ये च शाबलेय इत्यसाधारणव्यपदेशानुपपत्तिः । विशेषव्यक्तिशब्दयोर्बहु- वचनैकवचनान्वयोः सामानाधिकरण्यप्रयोगवचनभेदाददोषः । तस्मादसाधारणा विशेषा यस्यां सा व्यक्तिरित्येवं व्याख्येयम् । ननु पूर्वोक्तेन न्यायेन खण्डादी- नामपि बहुव्यक्तिसाधारण्याद्व्यक्तिव्यतिरिक्तानां चान्येषां केवलैकैकव्यक्तिगतानां विशेषाणामसंभवाद्बहुव्रीहिरप्यनुपपन्नः । उच्यते । नैव विशेषाणां प्रत्येकमसाधा- रणत्वमाश्रित्य व्यक्तिविशेषणत्वेनोपादानम् । कथं तर्हि साधारणरूपाणामप्येक- द्वित्रादिभेदेन क्वचिदुपलब्धानां यदेकत्र पिण्डीकृतानां ग्रहणं तदपेक्षमसाधारण- विशेषत्वाभिधानम् ।

प्रविभक्ता हि ये दृष्टा दृश्यन्ते संहताः पुनः ।
पिण्डासाधारणत्वेन तैर्व्यक्तिरुपलक्ष्यते ॥

न चैकस्यां व्यक्तौ ये समुदिता दृष्टास्त एव व्यक्त्यन्तरेऽप्यन्यूनानतिरिक्ता दृश्यन्ते । य एवादृष्टपूर्वस्तस्मिन्समुदाये संप्रति दृश्यते स एवासाधारणतामापाद- यति । अनन्तभेदास्वपि व्यक्तिषु नात्यन्तापूर्वविशेषणोपलक्षणोपादानं किंचिदु- त्कर्षापकर्षमात्रेण च सर्वत्रासाधारणोपलक्षणलाभात्परसामान्यापेक्षयां च सर्वाण्ये- वावान्तरसामान्यानि विशेषव्यपदेशं प्राप्नुवन्ति । संघातावस्थायां च व्यक्तिविशे- षणत्वाचेषु विशेषशब्दः । एतच्च व्यक्तेर्विशेषाणामन्यत्वमुपरिष्टाद्भाष्यकारोऽपि वक्ष्यत्येव, योऽर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः सा व्यक्तिरिति।

तत्र केचिद्गोत्वादिषु विशेषत्वमङ्गीकृत्य सामान्यवाचिना शब्देनानभिधेयत्वाद्यदेव महासामान्यं सत्तावस्तुमात्रशब्दाभिधेयं तदेव शब्दस्वरूपव्यवच्छिन्नं वा गोसत्तारूपमाकृत्यभिधानपक्षे वाच्यमिति मन्यन्ते । यथाऽऽहुः—

अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् ।
अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥ इति ।
तत्तु कक्ष्याविभागेन* सामान्यानां निरूपणात् ।
अयुक्तं न गवादीनां तत्र वाचकशक्तता ॥

प्रतिनियतार्थविषया हि शब्दानां वाचकशक्तिरर्थापत्त्या गम्यते । तत्रान्तरावान्तरसामान्यवचनानां द्रव्यगुणकर्मशब्दानामेव तावदसंकीर्णार्थत्वात्सत्तार्थत्वमनुपपन्नं किमुत दूरान्तरितार्थगवादिशब्दानाम् ।

सत्तामेते वदन्तश्च न शुद्धां सविशेषणाम् ।
वदन्तीत्यभिधातुं हि शक्यं द्वेधाऽप्यसंभवात् ॥

शुद्धवचनत्वे तावत्सर्वेषामेकार्थप्रत्यायनात्पर्यायत्वप्रसङ्गः । पुनरुक्तत्वाच्चास्तिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः ।

गौनास्तीति प्रयोगश्च विरोधान्नावकल्पते ।
न हि सत्तैव नास्तीति कथंचित्संप्रतीयते ॥

देशकालाद्यपेक्षायामपि नैव सत्तायां नास्तित्वमभिधातुं युक्तम् । विभुत्वनित्यत्वाभ्यां सर्वदेशकालव्यापित्वात् ।

रूढिशब्दश्च नैवायं लोकदृष्ट्या प्रतीयते ।
तेन द्रव्यादिसामान्यं सत्तेत्येतच्च युज्यते ॥

य एव ह्यस्तिशब्देन द्वितीयो भावविकारः÷ उच्यते । जायमानविपरिणा-

---

* कक्ष्याशब्दः कोष्ठवाची, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वान्येकस्यां सत्तावान्तरसामान्यकक्ष्यायां पृथिवीत्वादीनि द्रव्यत्वावान्तरसामान्यकक्ष्यायां रूपत्वादीनि गुणत्वावान्तरसामान्यकक्ष्यायां च वर्तन्त इति कक्ष्याविभागो ज्ञेयः ।

÷ जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति इति निरुक्तोक्ताः षड् भावविकारा ज्ञेयाः । अत्र च योऽस्तिशब्देन द्वितीयो भावविकार उच्यते स एव सत्तेत्येतद्युज्यत इत्यर्थः ।

माद्यवस्थसर्ववस्तुषु विनश्यत्तापर्यन्तेषु वस्त्वाकृतिप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेन यदि नाम महासामान्यमभिधेयं प्रतिज्ञायते ततो वस्त्वर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्यायत्यलक्षण मिति कामं वक्तव्यं नास्त्यर्थ इति । न चावयवार्थपरित्यागेन सच्छब्दसत्ताशब्दौ वर्तेते इति भवच्छब्दवदेवास्तीति सद्भावः सत्तेति न तु वैशेषिकपरिभाषया यतो द्रव्यगुणकर्मसु सदिति प्रतीतिः सा सत्तेति । एवंलक्षणा जातिः प्रतिपत्तव्या ।

सेयमव्ययशब्देन वस्तुपर्यायवाचिना ।
भवत्साधारणार्थेन प्रसिद्धिरुपपादिता ॥
अस्तित्वमस्त्वितीत्येवं दृश्येते प्रत्ययौ यतः ।
स वस्तुवचनः शब्द आख्यातप्रतिरूपकः ॥
अप्रातिपदिकत्वाद्धि नाऽऽख्यातात्त्वतलौ स्मृतौ ।
अस्तिक्षीरा समासश्च तेन सद्वाचिनेष्यते ॥

अस्तिक्षीरा गौरिति तिङन्तसमासत्वेनानुपसंख्यानादवश्यंभाविप्रत्ययलक्षणद्वारसुबन्तत्वयोग्याव्ययपदेन सह क्षीराशब्दस्यान्यपदार्थे बहुव्रीहिरभ्युपगन्तव्यः। तत्र चायं सदर्थवचनः सक्षीरा गौरिति प्रत्ययोत्पादात् । ततश्च वस्तुनि सति च प्रयुज्यमानमस्तिशब्दमुपलभ्य तदर्थानुसरणप्रत्यासन्नं सच्छब्दं च देवात्तलिति च स्वार्थिकं देवतोविवत्तलमिहाप्यस्तिधातुवाच्यार्थाविशिष्टकर्तृप्रतीतिमनङ्गीकृत्य शुद्धधात्वर्थमात्रवचनावेव सच्छब्दसत्ताशब्दौ गृहीत्वैवं तार्किकैः कल्पितं सच्छब्दवाच्या सत्ता महासामान्यमिति । तदुक्तान्वगमनेऽनादराच्च पदवाक्यविद्भिरप्युपेक्षितं प्रसिद्धमितेमामवस्थां प्राप्तं गवादिशब्दवाच्यत्वेनापि संभाव्यते ।

न त्वर्थाद्गम्यमानस्य वस्तुत्वस्यापि वाच्यता ।
धर्मान्तरत्ववृत्तेस्तु + सत्तायाः कुत एव सा ॥

× तदुक्तेति-यावद्यावद्विवादाय मुक्तकं दीयते गनः । अनवस्थादिदोषेण तावत्तावद्विहन्यते । इत्यनेन न्यायेन चिरनिखाततडागादिगतशैवालवच्छुष्कतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेन निराकृतस्यापि पुनःपुनरुद्भवेन समापयितुमशक्यत्वात्तार्किकोक्तस्यान्व गमने- समापनेअनादरादभियुक्तरुपेक्षितत्वात्प्रसिद्धं स.दिमां-युक्तायुक्तविचारावस्थां प्राप्तमित्यर्थः ।

* धर्मान्तरेति-जात्याख्याद्धर्माद्धर्मान्तरत्वेन--द्वितीयभावविकारत्वेन वर्तमानत्वादित्यर्थः ।

वस्तुशब्दो हि रूढित्वाद्व्यक्तिजात्यन्तराश्रितम्।
सामान्यं यद् ब्रवीत्येवद्गम्यतेऽर्थैर्गवादिभिः॥

शुद्धाभिधानपक्षस्य दुष्टत्वात्तैर्विशेषितम्।
महासामान्यमिष्टं चेद्वाच्यं तदपि दुर्लभम्॥

यदेवाऽऽकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षे व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षे वा निराकरणकारणं तदत्रापि सुलभम् विशेषणस्य पूर्वतराभिधानप्रसङ्गात्।

गोसत्तां चापि गोशब्दो यदि नाम ब्रवीत्ययम्।
गोजात्या वा विशिष्टां तां वदेद्व्यक्तिभिरेव वा।

तत्र

गोत्वजातीविशिष्टा चेत्सत्ताऽनेनाभिधीयते।
उक्ताद्विशेषणादेव तत्सिद्धेः सा किमुच्यते॥

विशेषणमनभिधाय तद्विशिष्टविशेष्याभिधानासंभवाद्विशेषणस्य च विशेष्येणात्यन्तसंबन्धात्पूर्वतराभिहितविशेषणभूतगोत्वसंबन्धादेव सत्तावगमसिद्धेर्न तत्राभिधानशक्तिकल्पनायामर्थापत्तिरप्यन्यथाऽप्युपपद्यमानफलत्वप्रतिहता सती न प्रवर्तते। तथा व्यक्तिविशिष्टसत्ताभिधानेऽप्येष एव निराकरणहेतुः। अनित्यसंबन्धज्ञानानन्तशब्दशक्तिव्यक्त्यभिधानपूर्वकैकसत्ताभिधानकल्पनायाश्च केवलव्यक्त्यभिधानपक्षवदनुपपत्तिः। यत्तु अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुरिति।

तत्राभिधीयते-

नैवापूर्वादिशब्दानां सत्ता वाच्येत्यवस्थितम्।
विशेषाणेव तेऽप्याहुरर्थापत्त्यादिकल्पितान्॥

केचिच्छ्रुतार्थापत्त्या केचिद्वाक्यशेषवाक्यान्तरपर्युपस्थापितार्थविशेषवचना एव सन्तोऽत्यन्ताव्यभिचारिस्वार्थद्वारेण सत्तापदार्थो व्यभिचरतीति लक्षणयैव तेभ्यः सत्ताप्रतीतिः।

कार्यसामर्थ्यमिन्द्रादिनिर्मिश्रसुखसंगतिः।
सामान्येनाप्यपूर्वादि सत्तातोऽन्यत्तु लभ्यते॥

कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । आलम्भनप्रोक्षणविशसनादीनां प्रयोगचोदना आकृत्यर्थे न संभवेयुः । यत्रोच्चारणानर्थक्यं, तत्र

सर्वपदार्थानामिव कार्यार्थापत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति यागादिजनितं च पुंसां फलप्राप्तिसामर्थ्यमपूर्वशब्दवाच्यं यागानुष्ठानात्पूर्वमभूतमनुष्ठानोत्तरकालं चापूर्वं जायत इति यौगिकत्वादेवापूर्वशब्दाभिधानं सर्वत्र लभ्यते । तथा दीप्यन्ते द्योतन्ते वा चन्द्रादित्याग्निग्रहनक्षत्रतारकादिरूपेण वायवश्च सततगत्या स्तूयन्ते सर्वैर्मन्त्रैरिति देवाः सुज्ञानशब्दसंबन्धा विशेषरूपैरेवेति न सत्तागोचरत्वं प्रतिपद्यन्ते । तथा स्वर्गशब्देनापि नक्षत्रदेशो वा वैदिकप्रवादपौराणिकयाज्ञिकदर्शनेनोच्यते यथा हि वेदे ' ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतींषि नक्षत्राणि तथा च ज्योतिष्मन्तं पुण्यलोकं जयति ' इति । यदि वेतिहासपुराणोपपन्नं मेरुपृष्ठम् । अथ वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्तं केवलमेव सुखं यत्संवत्सरादिष्वनुभूयमानं दुःखसाधनशीतोष्णक्षुत्पिपासादिसमस्तद्वन्द्वरहितार्थापत्तिसिद्धदेशान्तरानुभवनीयं, तच्च यद्यपि तादृशमदृष्टपूर्वं तथाऽपि मिश्रानुभवादेव विवेकेनोद्धृत्य स्वर्गशब्दार्थत्वेन ज्ञायमानं सत्तां गमयतीति न तदभिधानमपेक्ष्यते ।

तेनापूर्वादिशब्दार्थाः समाः सत्यं गवादिभिः ।
स्वशब्दाभिहिताः सन्तः सत्तां लक्षयितुं क्षमाः ॥
अतश्च नैव गोशब्दो गोसत्तामभिधास्यति ।
गोत्वाख्याकृतिवाच्यत्वसंदेहात्तु विचार्यते ॥
कुतः संशय इत्येतत्कार्ययोग्यार्थनिर्णयात् ।
व्यक्तिमात्रपदार्थत्वं मन्यमानेन चोद्यते ।
उच्यते कार्ययोगित्वाद् गम्यते व्यक्तिवाच्यता
शब्दशक्त्यनुरोधात्तु नाऽऽकृतेर्व्यतिरिच्यते ॥
शक्तिकार्यविसंवादादेव शब्दार्थगोचरात् ।
किं समञ्जसमित्येवं नाविचार्यावधार्यते ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

प्रयोगचोदनाभावाद् व्यक्तिर्वाच्या न तूभयम् ।
अर्थैकत्वं यतो युक्तमविभागाद् द्वयोर्गतिः ॥
नित्यं यथैव शब्दानामाम्नातानां प्रयोजने ।
अर्थप्रत्यायनार्थत्वात्तद्वशेनावधारणा ॥
एवं सर्वपदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाङ्गता ।
यथा सिध्येत्तथा कार्यं तेषां रूपनिरूपणात् ॥
आकृतिर्यदि शब्दार्थः कस्य स्युः प्रोक्षणादयः ।
केन चेज्येत न ह्याग आकृते रुपपद्यते ॥

आमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या नावघातादिभाजनी ।
तद्विधिः प्रतिषेधो वा तेनास्या नावकल्पते ॥

'व्रीहीनवहन्ति' 'पशुं संज्ञपयति' 'सोममभिषुणोति' 'पावयति' 'सोमेन पशुना व्रीहिभिश्च यजते' इति यावन्त एवमादयो विनाशिमूर्तिमद्विषयाः संस्काराः प्रयोजनसिद्ध्यर्था वा तेषां प्रयोगचोदनाया आकृतावभावाद् व्यक्तौ तु भावात्कार्यप्रधानत्वाच्च पदार्थप्रतीतेर्विध्यधीनत्वाच्च सर्वपुरुषचेष्टानामवश्यं विधिविषयत्वयोग्यवाक्यार्थपूरणसमर्थपदार्थकल्पनमङ्गीकर्तव्यम् । तथा यदपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'न कलञ्जं भक्षयितव्यम्' इत्यादिप्रतिषेधविधानं तदपि प्राप्तिपूर्वकत्वेन सापेक्षत्वाद् व्यक्तौ च प्राप्तिसंभवादाकृतेश्चानधिकारादसत्यां प्राप्तावनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्येन शब्दार्थेन प्रयोगचोदनानां भावो भवति स एवाभ्युपगन्तुं न्याय्यो न तत्त्वज्ञानमात्रदृष्टसिद्ध्यर्थपदार्थकल्पना युक्तेति । स्यादेतत्, व्यक्तिसंभवत्प्रयोगचोदनासु व्यक्त्यर्थस्ततोऽन्यत्राऽऽकृत्यर्थ एव भविष्यतीति । तदसत् । न्यायेन हि स्थितमेकस्य शब्दस्यार्थैक्यमनवस्थितसंबन्धानेकादृष्टवाचकशक्तिकल्पनविकल्पदोषप्रसङ्गात् । संबद्धानां चार्थानामन्यतराभिधानेनैवेतरत्र प्रतिपत्तिसिद्धेः कथं तर्ह्याकृतिप्रत्यय इति चेदत आह—अविभागात् इति । यतस्तु नित्यमेव व्यक्त्याकृत्योरविभागस्तस्माद् व्यक्तिरभिहिता सती शक्नोत्ये-

व्यक्त्यर्थः । अतोऽन्यत्राऽऽकृतिवचन इति चेत् । उक्तम् 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति । कथं सामान्यावगतिरिति चेत् । व्यक्तिपदार्थकस्याऽऽकृतिश्चिह्नभूता भविष्यति य एवमाकृतिकः स गौरिति। यथा यस्य दण्डोऽस्ति स दण्डीति न च दण्डवचनो दण्डिशब्दः । एवमिहापि ॥ ३० ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥

द्रव्याश्रयस्य शब्दो द्रव्यशब्दः, न तत्र द्रव्याश्रयवचनः शब्दो भवेत् यद्याकृतिः शब्दार्थो भवेत् । षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति न ह्याकृतिः षडादिभिः संख्याभिर्युज्यते । तस्मान्नाऽऽकृतिवचनः ॥ ३१ ॥

वाऽऽकृतिं गमयितुम् । तदुक्तं तद्भूताधिकरणे । × यस्य तु पदस्य योऽर्थोऽभिधेयत्वेनाऽऽश्रितस्तस्य तत्परिहारासंभवादवश्यं तत्रस्थस्यैवार्थान्तरं÷ लाक्षणिकत्वेनाभ्युपगन्तव्यमिति अपि चाऽऽकृतिपदार्थकस्य व्यक्तिषु साधारणानैकान्तिकत्वान्निर्णयो न स्याद्व्यक्तिपदार्थकस्य पुनरत्यन्तान्तर्भूताकृतिविनिश्चयसिद्धेर्न शब्दव्यापारकल्पनोपपत्तिः । तस्माद्व्यक्तिरेव शब्दार्थो नाऽऽकृतिः । न च विकल्पसमुच्चयसंबन्धसमुदायान्यतरविशिष्टान्यतराभिधानपक्षाः संभवन्त्यविभागादेव सर्वेषामपि ज्ञानसिद्धेः ॥ ३० ॥

अपि चाद्रव्यशब्दत्वाद्व्यक्तेरेवाभिधेयता ।
सामानाधिकरण्यं हि नाऽऽकृत्यर्थगुणार्थयोः ॥

गोशब्दादीनामाकृतिवचनत्वे गौः शुक्लः, 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा क्रीणाति' इति 'षड् गावो देयाः' 'एकां गां दक्षिणां दद्यात्' इत्येवमादिषु प्रयोगेषु सर्वेषां जातिगुणमात्रवचनत्वात्सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति ।

× जै० (१-१-७) । ÷ तत्रस्थस्येति तस्मिन्नेवार्थे वर्तमानस्य शब्दस्येत्यर्थः ।

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

यदि पशुरुपाकृतः पलायेत अन्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत इति । यद्याकृतिवचनः शब्दो भवेदन्यस्याऽऽलम्भो नोपपद्येत । अन्यस्यापि पशुद्रव्यस्य सैवाऽऽकृतिः । तस्माद्व्यक्तिवचन इति ॥ ३२ ॥ पूर्वपक्षः ।

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयतिः । आकृति शब्दार्थः कुतः । क्रियार्थत्वात् । श्येनचितं* चिन्वीत इति वचनमाकृतौ संभवति यद्याकृत्यर्थः

गोत्वस्य न हि संबन्धः शुक्लत्वारुणिमादिभिः ।
येन षठ्यपि तावत्स्यात्कुवस्त्वेकार्थवृत्तिता ॥
न हि गोत्वाकृतिः शुक्ला नारुणा नापि षड्गुणा ।
व्यक्तिस्त्वेवंगुणा तस्माद्व्यक्तेरेवाभिधेयता ॥
मम हि व्यक्तिशब्दत्वात्तिष्यत्येकार्थवृत्तिता ।
तव त्वद्रव्यशब्दत्वाद्भवेद्भेदो गवाश्ववत् ॥

जातिगुणविशिष्टव्यक्तिवचनत्वेन शुद्धव्यक्तिवचनत्वेन वा प्रत्यक्षे भवति सामानाधिकरण्यं, तच्च तत्र द्रव्यम् । एवंविधमपि समानद्रव्यशब्दत्वं त्वत्पक्षे न स्यादिति नञा तदभावप्रसङ्गं दर्शयति । यत्तु भाष्यकारो विपरीतार्थं द्रव्यशब्देनैव तदाश्रयगुणलक्षणया नञश्चासमर्थसमासमङ्गीकृत्य न द्रव्याश्रयवचनः शब्दो भवेत् आकृतिवादिन इत्याह । तदतिक्लिष्टं व्यधिकरणनिर्दिष्टगुणमयोगार्हं चेत्युपेक्षितव्यम् । तत्रापि चैवमक्षरार्थमात्रसंभवयोजना । द्रव्याश्रयस्य गुणस्य यः शब्दोऽद्रव्यशब्दः स आकृतेर्निर्गुणत्वादेकवाक्यसंबन्धं गोत्वं शुक्लमित्यादिवन्न प्रतिपद्यते । सामानाधिकरण्यचोद्यं तु स्वपक्षेऽप्यविशेषात्तदानीमप्यनुपपन्नमेवेति पूर्ववद्व्याख्या कर्तव्या ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

* तै० सं० (५-४-११) ।

श्येनशब्दः । व्यक्तिवचने तु न चयनेन श्येनव्यक्तिरुत्पादयितुं शक्यत इत्यशक्यार्थवचनादनर्थकः । तस्मादाकृतिवचनः ।

ननु श्येनव्यक्तिभिश्चयनमनुष्ठास्यते । न साधकतमः श्येनशब्दार्थः, ईप्सिततमो ह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यते । अतश्चयनेन श्येनो निर्वर्तयितव्यः = स आकृतिवचनत्वेऽवकल्प्यते । ननूभयत्र क्रियाया असंभव एव व्यपदिश्यते । नाऽऽकृतिः शब्दार्थः । कुतः । क्रिया न संभवेदाकृतौ शब्दार्थे, व्रीहीन् प्रोक्षति इति । तथा न व्यक्तिः शब्दार्थः, क्रियैव न संभवेद् व्यक्तेः शब्दार्थत्वे, श्येनचितं चिन्वीत इति । यदप्युच्येत व्रीहीन् प्रोक्षति इति व्यक्तिलक्षणार्थाऽऽकृतिरिति, शक्यमन्यत्रापि श्येनचितं चिन्वीत इति वदितुमाकृतिलक्षणार्था व्यक्तिरिति । किं पुनरत्र न्यायः । आकृतिः शब्दार्थ इति । यदि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेद्, व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत । अथ व्यक्त्यन्तरे प्रयुज्यते, न तर्हि व्यक्तिः शब्दार्थः सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । नैष दोषः । व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्त एव प्रवर्त्स्यते ।

किं च × नैवेष्टकाभिराकृतिसंपादनमभ्युपगतं यतः स्वभावात्सा ग्रावाद्यारब्धद्रव्यसमवायित्वेनोपालम्भः स्यात्पिष्टपिण्डसिंहवत्सादृश्यसंपत्तिः पक्षद्वयेऽपि चोदनार्थः । सा त्वाकृत्यन्तरविलक्षणश्येनाकृत्या स्यान्न तु व्यक्त्यन्तरविलक्षणश्येनविशेषेणासाधारणेन वा । निर्विकल्पक[?]सामान्यविशेषानपेक्षं व्यक्तिमात्रसादृश्यमविधेयं, सर्वद्रव्येषु तुल्यत्वात् । एकव्यक्तिपरिग्रहाच्च व्यक्त्यन्तरेण सादृश्यं न कार्यं स्यात् । तस्माच्छ्येनचितिक्रिया व्यक्तौ शब्दार्थे न संभवति न साधक

=अत्र च, इष्टकाभिश्चीयमानं श्येनसदृशं चयनेन संपादयेदित्येवं विध्यर्थो भाष्यकाराणामभिमतः । न तु यथाश्रुतः श्येनाकृतिव्यक्त्योश्चयनेनोत्पादयितुमशक्तेरिति ।

×'अन्यदर्शनाच्च' इति पूर्वपक्षसूत्रगतं भाष्यं स्वष्टत्वादुपेक्ष्य, 'आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्' इति सिद्धान्तसूत्रगतं 'श्येनचितं चिन्वीत' इति वचनमाकृतौ संभवतीति भाष्यं यथाश्रुतार्थमसंगतमिव मन्वानो दुष्टत्वेन बुद्धिस्थं दूषयितुमुपक्रमते-किंचेत्यादिना ।

यदि व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषवियुक्ते प्रवर्तिष्यते, सामान्यमेव तर्हि तत्। नेत्युच्यते। यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः, सा व्यक्तिः। व्यक्तिवचनश्च शब्दो न सामान्ये, न विशेषे वर्तते, तेषां त्वाश्रयमेवाभिदधाति। तेन व्यक्त्यन्तरे वृत्तिरदोषः। न हि तत्सामान्यम्। यदि व्यक्त्यन्तरेष्वपि भवति, सर्वसामान्यविशेषवियुक्तायामश्वव्यक्तौ गोशब्दः किमिति न वर्तते। आह-येष्वेव प्रयोगो दृष्टस्तेषु वर्तिष्यते न सर्वत्र। न चाश्वव्यक्तौ गोशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः। तस्मात्तत्र न वर्तिष्यते यदि यत्र प्रयोगो दृष्टस्तत्र वृत्तिः, अद्य जातायां गवि प्रथमप्रयोगो न प्राप्नोति तत्रादृष्टत्वात्। सामान्यप्रत्ययश्च न प्राप्नोति, इयमपि गौरिति, इयमपि गौरिति, इयं वा गौरिति, इयं वा गौरिति स्यात्। भवति तु सामान्यप्रत्ययोऽदृष्टपूर्वायामपि गोव्यक्तौ। तस्मान्न प्रयोगापेक्षो गोशब्दो व्यक्तिवचन इति शक्यत आश्रयितुम्। एवं तर्हि शक्तेः स्वभाव एषः, यत् कस्यांचित् व्यक्तौ वर्तते, कस्यांचिन्न यथा-अग्निरुष्णः, उदकं शीतम्, एवमेतद् भविष्यतीति। नैवं सिध्यति। न ह्येतद् गम्यते कस्यांचिद्व्यक्तौ वर्तते, कस्यांचिन्नेति।

सत्यमेतत्। गोत्वं लक्षणं भविष्यतीति। यत्र गोत्वं तस्यां व्यक्ताविति। एवं तर्हि विशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत। यदि च विशिष्टा, पूर्वतरं विशेषणमवगम्येत। न ह्यप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्ये-

---

तम इति। न ह्येवं स्मृतिः श्येनैश्चीयत इति श्येनचित्, कर्मण्यग्न्याख्यायाम्,* इति हि सा। श्येनं चयनेन साधयेदितीप्सिततमत्वम्। तत्रापि मुख्यासंभवात्सादृश्यपरिग्रहः असाधारणे÷ शब्दप्रवृत्त्यसंभवात् अव्यपदेश्यत्वेन च सर्वत्राविशेषात्, सामान्याकारेण च निरूपणे विकल्पात्, व्यापकापेक्षया, व्याप्यसामान्यस्य

---

* पा. सू. (३।२।९२)। ÷ असाधारणेत्यारभ्येतरत्राऽऽकृतिरित्यन्तो वार्तिकग्रन्थः यथा आकृतिःशब्दार्थ इत्यारभ्य शक्यत आश्रयितुमित्यन्तभाष्यग्रन्थव्याख्यानार्थस्तथा न्यायसुधायां विस्तरः।

तुमर्हन्तीति अस्तु विशेषणत्वेनाऽऽकृतिं वक्ष्यति विशेष्यत्वेन व्यक्तिम्। न ह्याकृतिपदार्थकस्य व्यक्तिर्न पदार्थो, व्यक्तिपदार्थकस्य वा नाऽऽकृतिः। उभयमुभयस्य पदार्थः। कस्यचित् किंचित् प्राधान्येन विवक्षितं भवति, तेनात्राऽऽकृतिर्गुणभावेन, व्यक्तिः प्रधानभावेन विवक्ष्यत इति। नैतदेवम्। उभयोरुच्यमानयोर्गुणप्रधानभावः स्यात्। यदि चात्राऽऽकृतिः प्रतीयते शब्देन, तदा व्यक्तिरपि पदार्थं इति न शक्यते वदितुम्। कुतः। आकृतिर्हि व्यक्त्या नित्यसंबद्धा, संबन्धिन्यां च तस्यामवगतायां संबन्ध्यन्तरमवगम्यते। तदेतदात्मप्रत्यक्षं, यच्छब्द उच्चरिते व्यक्तिः प्रतीयत इति। किं शब्दादुताऽऽकृतेरिति विभागो

नैव विशेषव्याप्यापेक्षयेतरत्राऽऽकृतिः। तत्र विशेषपक्षे संबन्धानन्वाख्यानव्यभिचारसामान्यबुद्ध्यभावप्रत्यर्थशक्तिकल्पनादयो दोषाः। न च यत्र संशयस्तत्प्रत्ययं भवतीति निर्विषयता शब्दस्य। एतेन स्वतन्त्रोभयाभिधानमार्गः प्रत्युक्तः। व्यक्तिविशिष्टाकृतिमार्गोऽपि। 'नागृहीतविशेषणा' इति न्यायाद् व्यक्तेः प्रथमग्रहणप्रसङ्गात् संबन्धसमुदाययोरपि स्वरूपप्रत्ययाभावात्सर्वत्र चाविशेषादवश्यं संबन्धिसमुदायिविशेषणताऽभ्युपगन्तव्या भवति। तत्रापि शक्तित्रयकल्पना। व्यक्त्यंशे चोक्तदोषप्रसङ्गः। न च व्यक्त्याकृत्योर्भिन्नकार्ययोर्गुणप्रधाननानावस्थयोः समुदायोपगमनं युक्तम्। अनत्यन्तभेदाच्च भिन्नधर्मौ संबन्धसमुदायौ न युक्तौ। आकृतिविशिष्टोऽपि व्यक्तिविशेषो नैव प्रतीयते। व्यक्तिविशेषबुद्ध्यभावाद् व्यक्तिमात्रमिति चेन्न। तदानीं तस्याऽऽकृतितोऽन्यत्वेनानिरूपणात्। मात्रशब्दो हि सामान्यवाचीत्याकृतिरेवोच्यते। नानाकारेषु च वस्तुषु तद्भेदानुसारित्वाच्छक्तीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोत्वाकारनिबन्धनैव गोशब्दवाच्यत्वशक्तिर्गम्यते तदेकाधारसामान्यान्तरावगतिर्विशेषाकाङ्क्षा वेत्यर्थव्याप्यव्याप्तिभ्याम्। अनत्यन्तव्यतिरेकाच्चाऽऽकृतेरमूर्तत्वाद्याश्रयदोषाप्रसङ्गः। सा हि प्रतीयते निष्कृष्टरूपा, क्रियायोगिनी तु व्यक्त्युपेता भवत्येवेति। प्रोक्षणावेक्षणादि तु न कथंचिन्न संभ-

न प्रत्यक्षः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । अन्तरेणापि शब्दं य आकृतिमवबुध्येत, अवबुध्येतैवासौ व्यक्तिम् । यस्तूच्चरितेऽपि शब्दे मानसादपचारात् कदाचिदाकृतिं नोपलभेत न जातुचिदसाविमां व्यक्तिम-

---

वति । विशसनाद्यपि तु व्यक्त्यव्यतिरेकापेक्षया संभवत्येव । तथा हि—पश्वादिव्यपनीताङ्गेषु विशेषबुद्ध्यभावात्सामान्यरूपैव विशसनादिविशिष्टा बुद्धिर्दृष्टा । नन्वेवमानित्याऽऽकृतिः स्यात् । तेनांशेनेष्टैव । आश्रयान्तराविनाशात्तु सर्वैरप्यविनाशोऽवश्यमेवैष्टव्यः । तेन यत्तावन्मात्रमेव तस्य विनाशोऽनेकदेशस्य तु न कथंचिद्विनाशः स्यादित्युभयथा व्यवहारः । अत्यन्तव्यतिरेके तु नैष धर्मविधिविषयो व्यवतिष्ठेत । न च पशुत्वममुर्तत्वात् । तदुपलक्षितं तु यद् द्रव्यं तद् द्रव्यत्वादेव न तान्द्रूप्येण गम्यत इत्येकार्थसमवायादव्यापकत्वाच्च द्रव्यं गमयितव्यं, तत्राप्यमूर्तत्वे दोषः । आश्रयोपलक्षणाच्च द्रव्यमात्रप्रसङ्गः । विशेषस्तु पशुत्वस्य वा द्रव्यत्वस्य वाऽव्यापकत्वादगम्यः । न वाऽप्रतीतं विधिना संबध्यते । न च यत्र संशयस्तत्प्रतीतम् । न चान्यत्रोक्तो धर्मस्तत्रासंभवादन्यत्र कार्यः । तस्माच्च सामान्यकृतो विशेषेषु युक्तः, विशेषा अपि व्यपदेशात्सामान्यमेवेत्यमूर्तता । असाधारणेन तु नैव व्यवहारस्तस्मादनिरूप्यो धर्मविधिविषयः । सामानाधिकरण्यादि च प्रतिद्धिविपरीतं लक्षणया कल्प्यम् भाष्यकारेण तु व्यतिरेकाभ्युपगमेनाऽऽश्रयमात्रगतिरुक्ता विशेषरूपा न कदाचिद् व्यक्तिः प्रतीयते । योऽप्याश्रयाश्रयिभावः सोऽप्यौपचारिकः । सामान्याच्च विशेषलक्षणं तत्र नाऽऽश्रयितव्यम् । आक्षेपमात्रभावादथ वैतद्विषय एवायं प्रपञ्चः । किं शब्देनाऽऽकृत्या वेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चाऽऽकृत्येति निर्णयः । यो हि धूमादग्निमत्त्वं प्रतिपद्यते तस्य तैक्ष्ण्येऽप्याकाङ्क्षा सिद्धा । मानसादपचारादिति । यो हि जाड्यात्सामान्यवाचितां हित्वा कंचिदेव विशेषं यत्र संबन्धानुभवस्तं वाच्यं मन्यते तस्य सामान्याप्रतीतेर्न विशेषान्तरापेक्षा भवति । अथ वा यथा शब्दात्स्वतन्त्रामाकृतिं बुध्यते नैवं

कदाचिदाकृतिमबुद्ध्वा व्यक्तिमिति । केन तर्हि गोत्वगोशब्दयोर्विशेषः । व्यतिरेकांशस्यैकत्र विवक्षा । गोत्ववानिति तु स्फुटं प्रत्ययेन जातिमदभिधानं विभागोपपत्तेः । सामान्यस्य वोपलक्षत्वान्न भेदपक्षदोषः । भेदानामेव चायं प्रत्येकं सर्वेषां वाचकः । यस्तूपादीयमानत्वे संशयः स संख्याधाराविषयः । उद्दिश्यमानेषु निर्णय एव । गवादिशब्दग्रहणं सर्वनामाख्यातशब्दानामन्तर्भावार्थम् । प्रयोजनं सामान्यविशेषशब्दयोरेकविषयत्वात्सामान्यशिष्टस्य विशेषशिष्टेनाबाधः पूर्वपक्षे । एवं वा—

गौरित्येवंविधाः शब्दाः साधुत्वेन निरूपिताः ।
तेषामेवाभिधेयेऽर्थे व्यापारः क्वेति चिन्त्यते ॥
चतुर्विधे × पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥
वाचकत्वेऽपि पाश्चात्यमनुयात्यवमादिषु ।
प्रतीयते विशेषो यः संशयेन स नाऽऽप्यते ॥
यदि ह्यर्थद्वये बुद्धिर्निपातोच्चारणाद्भवेत् ।
ततो विचारो जायेत न सामान्यधियाविना
आख्यातस्यापि नन्वत्र न युक्तार्थविचारणा ।
द्वितीयाद्यावियं यस्माद्विस्तरेण करिष्यते ॥
कः पुनर्भाव * इत्यादौ विवेकेनार्थनिर्णयः ।
आख्यातस्य कृतस्त्वेन तच्चिन्ता नोपपद्यते ॥
प्रत्ययार्थस्य भावस्य वाच्यता प्रतिपादिता ।
प्रकृत्यर्थविवेकार्थं विचारः क्रियतेऽधुना ॥

× नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप इत्यर्थः । * जै० सू० २-१-१ इत्यत्र भाष्यकारेण ।

प्रत्ययस्यापि वा तत्र भावार्थत्वे निरूपिते ।
सामान्यं वा विशेषो वा किं वाच्यमिति चिन्त्यते ॥
या चोक्ता भाष्यकारेण यागादेरभिधेयता ।
सिद्धा सेह विवेकार्थं तत्र भावस्य भाषिता ॥
यज्याद्यर्थेऽपि वा वाच्ये किं सामान्यविशेषयोः ।
अभिधेयमिति प्राप्ता चिन्ता कर्तुं क्रियापदे ॥
अपूर्वं भावशब्देभ्यो द्रव्यादिभ्यः किमिष्यते ।
एषा तत्र च चिन्तोक्ता शेषा प्रासङ्गिकी कथा ॥
नामाख्यातपदे तेन कस्यार्थस्याभिधायके
किमाकृतेरुत व्यक्तेरिति चिन्ता प्रवर्तते ॥
प्रयोगस्य प्रतीतेश्च तुल्यत्वाच्छब्दलक्षणे ।
व्यक्तिपक्षाभिधानाच्च संशयः प्रतिभाति नः ॥
कथं लक्षणसंबन्धश्चिन्तायाः प्रकृतेन वा ।
स्मृतिमूलविचारेण वक्तव्य त्विदमादितः ॥
इयं प्रासङ्गिकी चिन्ता साधुशब्दे निरूपिते ।
उदाहृतस्य तस्यैव क्रियतेऽर्थविनिश्चयः
वक्तव्यः पूर्वमर्थश्चेच्छब्दरूपनिरूपणात् ।
न हि वाच्यमविज्ञाय साधुत्वमवधार्यते ॥
अनिश्चितेऽपि वाच्यत्वे व्यक्त्याकृत्योर्विवेकतः ।
साधुत्वं शक्यते ज्ञातुं तेन वाच्यमिहोच्यते ॥
वाच्यमात्रे हि साधुत्वमाविज्ञाते न लभ्यते ।
न चाऽऽकृत्या न च व्यक्त्या विना तच्चोपपद्यते ॥
अथवोक्तेन मार्गेण सर्वा व्याकरणस्मृतिः ।
प्रमाणमिति सिद्धस्य किंचिदत्र विचार्यते ॥
व्यक्तिर्वाच्येति विज्ञानं न सन्मूलमसंभवात् ।
तेन व्याकरणेऽपीदृग् न प्रमाणं स्मृतिर्मता

स्मृतेस्तेनापवादोऽयं प्रामाण्यस्य क्वचित्कृतः ।
युक्तो लक्षणपादाभ्यां पूर्वया चापि चिन्तया ॥
ननु चाऽऽकृतिपक्षेऽपि व्यक्तावेव क्रियाक्रिये ।
शब्दार्थे संभवात्तेन किमर्थैषा विचारणा ॥
यद्यप्येवं न भेदोऽस्ति वेदार्थकरणे नृणाम् ।
दधि विभेम्य इत्यादौ फलं लोके भविष्यति ॥
व्यक्तिपक्षे विकल्पः स्यात्कौण्डिन्ये दधितक्रयोः ।
सामान्यवाक्यदौर्बल्यात्तक्रमेवेतरत्र तु ॥
वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति व्रीहिप्रोक्षणचोदके ।
दध्नेत्यादिषु भेदश्च जायते होमचोदके ॥
प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यं लौकिकेष्वपि ।
व्रीहिषु श्रुतिसामर्थ्याद्बाधित्वा संनिधिक्रमम् ॥
प्रकृतेष्वेव सिद्धान्ते श्रुतिसंनिध्यनुग्रहात् ।
तत्रापि कृत्स्नमस्त्येव व्रीहित्वं हि श्रुतीरितम् ॥
एवं होमेऽपि दध्यादौ प्रकृतेऽप्रकृतेऽथ वा ।
प्रकृते श्रुतिवाच्यस्य होमत्वस्यापि संभवात् ॥
सोपपत्तिकमन्यच्च वक्तव्यमनया दिशा ।
कर्तव्या तेन यत्नेन चिन्तेयं सप्रयोजना ॥
ननु गौरितिशब्दादौ सर्वमेतद्विचारितम् । ×
तेन तेन गतार्थत्वात्पुनश्चिन्ता न युज्यते ॥
आकृतेरभिधेयत्वप्रतिज्ञा केवला कृता ।
तत्रेदानीं सहेतुत्वं तस्या एवाभिधीयते ॥
यथा चाऽऽकृतिरित्यादौ भाष्यकारेण चोदितम् ।
पुनरस्याः प्रतिज्ञाया हेतुरप्यभिधास्यते ॥

× जै० सू० (१-१-५) इत्यत्र वृत्तिकारमतानुवादे शब्दार्थसंबन्धाक्षेपपरिहारग्रन्थे भाष्यकारैरिति शेषः ।

यद्वोक्तस्तत्र सद्भावः शब्दार्थत्वमिहोच्यते ।
या तु शब्दार्थता प्रोक्ता सेह सिद्धा न चिन्तिता ॥
उक्ते वाऽप्यभिधेयत्वे जातेः सद्भावसिद्धये ।
व्यक्तिर्वाच्या न वेत्येवदगतार्थं विचार्यते ॥
एतच्चिन्ताप्रसिद्ध्यर्थमिदं तावद्विचार्यते ।
शब्दार्थौ लौकिकौ वेदे किमन्याविति संशयः ॥
एकत्वे सति कर्तव्यो विचारः शब्दवाच्ययोः ।
भेदे तु संशयाभावान्न चिन्तावसरो यतः ॥
शब्दार्थेन न कार्यं हि व्यवहारेऽर्थलक्षणे ।
लौकिकव्यवहारार्थं तेनेदं न विचार्यते ॥
वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने शब्दार्थविषये सति ।
विवेकः शक्यते ज्ञातुं प्रतीतेर्वाच्यगम्ययोः ॥
अलौकिके च शब्दार्थे वाच्यवाचकरूपयोः ।
अज्ञातयोर्न जायेत संदेहो वाच्यवस्तुनि ॥
तेन प्रतीतशब्दार्थे निर्णयार्थमिदं पुरा ।
एकत्वं विद्यते नेति चिन्त्यं शब्दाभिधेययोः ॥
संख्याभावादिति+ ह्येतच्चनु स्पष्टं निरूपितम् ।
शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानान्नान्यतोच्चारणान्तरे ॥
अभेदकारणं चात्र प्रत्यभिज्ञानमेव ते ।
अन्यत्तूपचयत्वेन तेन चिन्ता न युज्यते ॥
लौकिकेष्वेव शब्देषु तत्राभेदः प्रसाधितः ।
वदिकानामभेदार्थं चिन्तनीयमिदं पुनः ॥
व्यपदेशादिभेदाच्च कथं भेदो न जायते ।
तत्रानुक्तमिदं वक्तुं विचारोऽयं प्रवर्तितः ॥

+ जै० सू० (१-१-६)

एकत्वेऽपि च शब्दस्य सिद्धे यत्नेह चिन्त्यते ।
किमर्थो भिद्यते नेति तेनाप्यपुनरुक्तता ॥
अर्थभेदे च चिन्तेयं शब्दाभेदे तु सत्यपि ।
घटते कस्य वाच्यत्वं व्यक्त्याकृत्योर्द्वयोरपि ॥
व्यपदेशादिभेदेन शब्दे च प्रत्यभिज्ञया ।
भेदाभेदनिमित्ताभ्यां क्रियते संशयोद्भवः ।
किं प्राप्तमुच्यते भिन्नौ शब्दार्थौ लोकवेदयोः ॥
व्यपदेशस्य भिन्नत्वादाख्याया लक्षणस्य च ।
स्वरोच्चारणभेदाच्च लोपव्यत्ययदर्शनात् ॥
स्वरुयूपादिशब्दैश्च स्पष्टभेदैः सह श्रुतेः ।
अनध्यायादिभेदाच्च शूद्रोच्चारणवर्जनात् ॥
अश्ववालादिशब्दानां स्पष्टार्थान्तरदर्शनात् ।
अग्न्यादीनां च भिन्नत्वं भाष्ये यदभिधीयते ॥
तदयुक्तं क्रियाभेदे कर्तृभेदे हि नेष्यते ।
हन्ति कर्तृत्वमग्नेश्च पदार्थेभ्यः प्रतीयते ॥
अशाब्दं वह्निशब्दस्य तद्वाच्यं कथमुच्यते ।
हननं किं कृतं नेति प्रमाणं चात्र नास्ति नः ॥
असता कथमन्यत्वं कर्मणाऽतः प्रतीयते ।
अपूर्वे वृत्रशब्दार्थे क्रियाशब्देऽप्यलौकिके ॥
हन्तिकर्तरि वह्नित्वं कथमध्यवसीयते ।
स्तुतिमात्रपरत्वाच्च न वह्नित्वं विधीयते ॥
अक्रियत्वाच्च भाष्योक्तैर्वाक्यैरित्यभिधास्यते ।
तेनोक्तस्यैव शब्दस्य निवृदादेर्नवादिषु ॥
वृत्तिरर्थेष्वपूर्वेषु वक्तव्या भेदसिद्धये ॥

यच्चा|न्यदिदमित्याह= रूपभेदं क्रियाश्रवेः ॥
तदसत्यं न शब्दस्य भेदोऽर्थगुणकारितः।
तेन स्वरादिभेदेन वक्तव्या भिन्नरूपता ॥
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण नार्थभेदनिबन्धना।
तस्माच्छब्दार्थयोर्भेदः स्पष्ट इत्यवधारिते ॥
तावेव वेदे शब्दार्थौ लोके याविति भाष्यते।
वेदस्यैव प्रसज्येत सकलस्याप्रमाणता ॥
अविज्ञातार्थसंयोगात्स्थितप्रामाण्यबाधया।
प्रयोगस्याग्निहोत्रादेश्चोदनायाश्च जायते ॥
अभावः प्रत्ययार्थस्य विधेरप्रतिपादनात्।
अर्थान्तरे च शब्दस्य न प्रयोगो विधीयते ॥
वेदेनाशास्त्रहेतुत्वात्संबन्धस्येति हि स्थितम्।*
किं चाविभक्तरूपत्वं प्रत्यभिज्ञायते स्फुटम् ॥
वैदिकेष्वपि शब्देषु प्रत्यक्षेण पुनःपुनः।
यद्वा विभागशब्देन शब्दस्योच्चारणे सति ॥
गोत्वबुद्धेः समानत्वान्न भेद इति कीर्त्यते।
लक्षणस्याविभक्तत्वं शब्दानां वेदमुच्यते ॥
सर्वथा शक्यते भेदो न वक्तुं शब्दवाच्ययोः।
एकत्वे याज्ञिकानां च प्रसिद्धिरनुगृह्यते ॥
मीमांसा चापि वेदार्थतत्त्वनिर्णयकारणम्।
व्यपदेशादिभेदैश्च न भेदोऽत्रानुमीयते ॥
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाते वेदशब्देऽन्यरूपता।
व्यपदेशादिभेदश्च स्वरभेदादिकारितः ॥

= लोकवेदयोः शब्दार्थानामनन्यत्वनिरूपणावसरे भाष्यकार इति शेषः।

* जै० सू० (१–२–२) इत्यत्र।

स्वरादयश्च भिद्यन्ते वेदत्वात्किमिहोच्यते ।
स्वरुयूपादिशब्दानामन्यत्वेनेतरत्र च ॥
नान्यत्वं युज्यते बाधात्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया ।
वचनाद्धर्मभेदस्तु शूद्रवर्जितताऽपि वा ॥
धर्मावुच्चारणस्यैतौ न शब्दस्य स्वरश्च यः ।
अश्ववालादिशब्दार्थभेदे वचनकारिते ॥
न च भिन्नत्वमन्येषु प्रज्ञातार्थेषु युज्यते ।
उत्तानानां च केषांचिद्वहतां न विधीयते ॥
गोत्वं तेषामसिद्धत्वात्पदार्थाग्रहणादपि ।
विधेरन्यस्य शेषत्वात्स्तुतिरेषाऽवगम्यते ॥
उत्तानेत्यादिका तेन नातो भेदः प्रतीयते ।
तस्माद्यावेव शब्दार्थौ लोके पूर्वं निरूपितौ ॥
वेदे तावेव विज्ञेयाविति सिद्धं प्रमाणवत् ।
यद्वा चैवं तदा युक्ता चिन्तेयं क्रियतेऽधुना ॥
किमाकृतेः पदार्थत्वं किं व्यक्तेः किं द्वयोरिति ।
बहवः प्रतिभान्त्यत्र पक्षाः प्रतिपदं च ये ॥
ते च सर्वेऽभिधीयन्ते व्यामोहविनिवृत्तये ।
गौरित्युच्चारिते सप्त वस्तूनि प्रतिभान्ति नः ॥
जातिर्व्यक्तिश्च संबन्धः समूहो लिङ्गकारके ।
संख्या च सप्तमी तेषामष्टपक्षी द्वयोर्द्वयोः ॥
किं जातिरेव शब्दार्थो व्यक्तिरेवाथ वोभयम् ।
किं विकल्पोऽथ संबन्धः समुदायो निरूप्यताम् ।
जातिर्व्यक्तिविशिष्टा वा व्यक्तिर्जातिविशेषिता
जातिसंबन्धयोरेवं सामान्यसमुदाययोः ॥
जातिकारकयोश्चैवं संख्यासामान्ययोरपि ।
लिङ्गसामान्ययोरेवमेकैकस्येतरैः सह ॥

अष्टौ पक्षा नियोक्तव्याः षड्भिः प्रत्येकमुक्तवत् ।
एवमानन्त्यमेतेषां पक्षाणामिह गम्यते ॥

पूर्वपक्षेऽपि चत्वारो भाष्ये चैते प्रदर्शिताः ।
व्यक्तेर्जातिविशिष्टाया विपरीतमथापि वा ।
व्यक्तेरेवाभिधेयत्वं द्वयोर्वा स्वप्रधानयोः ॥
उपन्यासेन चैतेषां ज्ञेयाः सर्वे प्रपञ्चिताः ॥
निराकरणयुक्त्या च निषिद्धा इति नोदिताः ।

तेनाऽऽद्यौ द्वावेव पक्षौ विचार्येते किमाकृतिः शब्दार्थो व्यक्तिरिति।
भाष्यकारेण च संशयकारणमुक्तं सामान्यप्रत्ययाद्व्यक्तौ च क्रियासंभवा-
दिति । एतदयुक्तं, व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात्कथं जातेरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते ।
यदि च व्यक्तिर्न संप्रतीयेत ततः संशय एव न स्यात्किमभिधीयतेऽनेनेति । न च
क्रियासंभवोऽभिधेयत्वे कारणं व्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तमेव
संशयकारणं मन्तव्यम् । प्रयोगप्रतीत्योः साधारणत्वाच्छास्त्रान्तरे व्यक्तिरक्षाभ्यु-
पगमात्संशयः । यद्वा शब्द उच्चारिते सामान्यप्रत्ययाद् व्यक्त्याकृत्योः सामा-
न्यात्तुल्यात्प्रत्ययाद् व्यक्तौ च शब्दादाकृतावालम्भनस्पर्शनश्पेनसदृशचयनादीक्रि-
यासंभवात्सामान्ये व्यक्तौ च प्रत्ययात्क्रियासंभवादिति चोक्तम् । का पुनराकृतिः
का व्यक्तिरिति । कथं पुनरयं प्रश्नो यदा गौरित्येतस्य शब्दस्य कोऽर्थं
इत्यत्र जातिर्निरूपिता । नैष दोषः । येनैतन्न ज्ञातमसौ पृच्छति का पुनराकृतिः
का व्यक्तिरिति । संदेहाद्वाऽत्र पुनरुभयस्मिन्प्रतीयमाने का व्यक्तिः कियती
वा जातिरिति । वैपरीत्येन वा कश्चित्पृच्छति यदा शाबलेयादिपिण्डान्न किंचिद
व्यक्तं वस्त्वन्तरं भिन्नमुपलभ्यते तदा कुतोऽयं विवेको व्यक्तिरियं जातिरियमिति ।
अथ वा व्यवहारार्थं एवैव चिन्ता क्रियते जातेश्च पदार्थत्वेऽपि व्यक्तौ क्रियासं-
भवान्निष्प्रयोजना चिन्ता यतस्त्वसौ प्रयत्नेनैतद्विचारयति । तेन नूनं काऽप्यस्य
पिण्डादत्यन्तभिन्नव्यवहारयोग्या जातिरभिप्रेतेत्यभिप्रायः तत्राऽऽह । द्रव्यगु-
णकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति । यौ तावदज्ञानसंशयवादिनौ तयोः

स्वरूपकथनमात्रेणैव निराकरणं वक्तव्यम् । यस्तु विपरीतवादी तस्यैव निराकरणमभिधीयते । यद्यपि जातिर्व्यक्तेरत्यन्तभिन्ना नोपलभ्यते तथाऽपि शबलाकारे तस्मिन्नुपलभ्यमाने सामान्यबुद्धेरालम्बनं प्रथमपादोक्तेन न्यायेनाऽऽकृतिरितरा व्यक्तिः । न चानेन ग्रन्थेन जातेः सद्भावः प्रमाणं वा प्रतिपाद्यते व्यक्तेर्विवेकः केवलः कथ्यते । तेनैवाभिप्रायेण मात्रशब्दप्रयोगोऽन्यथा तस्य गतार्थतैव भवेत् । यदप्युक्तं नूनं काऽप्यत्यन्तभिन्ना जातिरभिप्रेतेति । तस्याप्युत्तरं द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरभिप्रेता नात्यन्तव्यतिरिक्तेति । द्रव्यादीनां च सर्वेषां यत्सामान्यं सत्तारूपं तदनेन निर्दिश्यते, तन्निर्देशेनावान्तरसामान्यानामपि निर्देशसिद्धिः। यद्वा सामान्यशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद् द्रव्यत्वादीनि त्रीणि सामान्यानि निर्दिश्यन्ते सत्ताया व्यवहाराभावात् । अथ वा मात्रशब्दप्रयोगाद् द्रव्यादिषु यायन्त्यवान्तरसामान्यानि महासामान्यं च तत्सर्वमभिधीयते । असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति । बहुव्रीहिः । असाधारणा विशेषा यस्यां व्यक्तौ सेयमसाधारणविशेषा, न त्वसाधारणाश्च ते विशेषाश्चेति सामानाधिकरण्यं संभवति । उपरिष्टाद्विशेषाधारस्य व्यक्तित्वाभिधानात् । स्मृतेश्च* । तेन सम्यगभिहितं किमाकृतिर्वा व्यक्तिरिति । किं प्राप्तम् । आलम्भनप्रोक्षणविशसनादिप्रयोगचोदनाया व्यक्तिपक्षे भावादाकृतिपक्षे चाभावात् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पातव्या' इत्यादिप्रतिषेधचोदनायाश्च व्यक्तिपक्ष एव संभवाद्देवदत्त गामभ्याजेत्येवमादिलौकिकव्यवहारचोदनायाश्चोपपत्तेर्व्यक्तिः शब्दार्थं इति निश्चीयते। संख्याकारकोपपत्तेश्च । यदि हि व्यक्तिः शब्दार्थो भवति ततो वृक्षौ वृक्षाभ्यामिति प्रातिपदिकाभिहितासु व्यक्तिषु प्रत्ययाभिहितद्वित्वादिसंख्याकरणादिकारकतोभयमुपपद्यते, इतरत्र तु जातेरसंख्येयत्वादकारकत्वाच्चोभयमप्यनुपपन्नम्। लाक्षणिकव्यक्त्याश्रयणं चाऽऽपद्येताम् । तथा च सर्ववैदिकवाक्यार्थानां लाक्षणिकत्वं स्यात् । व्यक्तिपक्षे च पुरुषो देवदत्त इति पुरुषशब्दसामानाधिकरण्योपपत्तिः । जातिपक्षे लाक्षणिकद्वारं सामानाधिकरण्यं कल्पयितव्यं भवेत्तेनापि

* नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषा इति स्मृतिः ।

व्यक्तेः पदार्थत्वमवसीयते। 'पशुमालभेत' इति च श्रुतेर्हृदयजिह्वादिभिर्व्यक्त्यवयवैरुपरिष्टाद् व्यवहारो दृश्यते, न जात्या कर्मभिश्च द्रव्यस्यापेक्षितत्वाद् व्यक्तिपक्षेऽपेक्षिताभिधानं नेतरत्र, सिद्धस्वरूपायाश्च व्यक्तेरभिधेयत्वं युक्तं नाप्रसिद्धाया जातेरतो व्यक्तिः शब्दार्थः। किमित्युभयं वाच्यं नाऽऽश्रीयते प्रयोगप्रतीतिक्रियोपपत्तेरिति चेत्। न। अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादेकाभिधानेनैव संबन्धादितरत्र प्रतीतेरुपपन्नत्वाद् व्यक्तेरेवाभिधेयत्वम्। सामान्यप्रत्ययः कथमिति चेद् व्यक्तिसंबन्धादुपपत्स्यते। यत्रैव क्रियानुपपत्तिस्तत्रैवार्थापत्त्या व्यक्तिवचनत्वं युक्तम्, अन्यत्र तु पूर्वप्रतीतेर्जातिवचनत्वमेव न्याय्यमिति चेत्। न। उक्तमार्गेणानेकशक्तिकल्पनादिदोषप्रसङ्गात्। अनवस्थितशब्दार्थसंबन्धापत्तेः संशयापत्तेश्च। व्यक्तिवादिनः कथं निर्निमित्तता व्यक्त्यन्तरे शब्दस्य प्रवृत्तिरिति चेदाकृतिचिह्ननिमित्तत्वाद् व्यक्त्यन्तरे प्रयोगस्याविरोधः। भाष्यकारस्तु कथं सामान्यावगतिरित्युपन्यस्याऽऽकृतिश्चिह्नभूता भविष्यतीत्युत्तरं ददाति, तदसंबद्धम्। कथं सामान्यप्रत्ययः कारणे पृष्टे व्यक्त्यन्तरप्रयोगनिमित्तं कथ्यते। तेनाध्याहारेणैतद् व्याख्येयम्। कथं सामान्यावगतिरिति चेत्। व्यक्तिसंबन्धात्। कथं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगः, चिह्नत्वादाकृतेरित्येवम्। यद्वा कथं सामान्यावगतिरिति चेदित्युपन्यस्ते पूर्वपक्षवादी सामान्यावगतिप्रपद्धोतुमशक्नुवन्नाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षं परिगृह्णात्याकृतिश्चिह्नभूता विशेषणभूताऽभिधेया भविष्यति। अतश्च तत्प्रतीतिरचोद्या। तेन केवला विशिष्टा वा व्यक्तिः शब्दार्थः। तथा च 'षड् देया' इत्येवमादिषु षडादिका संख्योपपत्स्यते। अन्यं तद्वर्णमिति च व्यक्त्यन्तरेऽन्यशब्दोपपत्तिस्तद्धर्मता च भविष्यति। अन्यथा व्यक्त्यन्तरानयनेऽपि जातेरनन्यत्वादगुणत्वाच्चोभयमनुपपन्नं, तस्माद् व्यक्तिः शब्दार्थ इति प्राप्तेऽभिधीयते। नैतत्। व्यक्तिः शब्दवच्येति किं त्वाकृतिः पदार्थ इति विज्ञायते। 'श्येनचितं चिन्वीत' इति श्रवणात्। अत्र हि श्येनव्यक्तिचयनेन कुर्यादाकृतिं वेति वाक्यार्थौ स्याताम्। यावादिष्टकाभिः श्येनव्यक्तेः कर्तुमशक्यत्वात् स्नाय्वादिभिरप्यनिर्वृत्तेरिष्टकाबाधाच्छ्येनव्यक्तेः प्रयोजनकल्पना

च्चिनोतेरमुख्यार्थत्वात् 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' * इति स्मृतिपरित्यागप्रसङ्गाच्च चयनेन श्येनव्यक्तिं कुर्यादित्येवं तावन्नोपपद्यते । तथाऽऽकृतेरपीष्टकाभिः कर्तुमशक्यत्वाद्दैवानिर्मितत्वात्प्रयोजनकल्पनाच्चिनोतेरयथार्थत्वप्रसङ्गात्स्मृतिबाधाच्चाऽऽकृतिं कुर्यादित्यपि नोपपद्यते । परिशेषाच्छ्येनमिव चितमग्निस्थलं चयनेन निर्वर्तयेदिति वाक्यार्थः, ततश्च यया कया चिच्छ्येनव्यक्त्या सदृशस्याग्नेश्चेतुमशक्यत्वात्सर्वव्यक्तिसादृश्यासंभवादतीतानागतव्यक्तिसादृश्यानुपपत्तेश्च श्येनाकृतिसादृश्यसंपत्तिसंभवाच्चाऽऽकृतिः शब्दार्थ इति निश्चीयते ।

अथ कस्माच्छ्येनव्यक्तिनिश्चयनचोदनेयं नाऽऽश्रीयते 'श्येनचितं चिन्वीत' इति । तत्र भाष्यकारेणोत्तरं दत्तम् । ईप्सिततमो ह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यत इति । तदयुक्तम् । न ह्यत्र श्येनशब्दः स्वार्थो, न च सकलश्येनचिच्छब्दोत्तरकालं श्रुतत्वाद् द्वितीयायास्तदन्तो,= येनेप्सिततमार्थप्रतिपादकः स्यात् । तेन कर्मण्यग्न्याख्यायामिति स्मृतेः श्येनशब्दार्थस्य करणत्वं निषेद्धव्यम् । कर्माणि हि कारके चिनोतेः क्विप्प्रत्ययः स्मर्यते यदि चिनोतिरग्न्याख्या भवति । न च चिनोतेः केवलस्याग्निवचनत्वं संभवति । तेन क्विबन्तचिनोतिश्रुतेः श्येनचिच्छब्दस्य सकलस्याग्निवचनत्वं निश्चीयते न श्येनशब्दस्य पृथगर्थता । तेन न श्येनशब्दार्थः करणतया विज्ञायते । यदि वाऽसौ करणं स्यात्ततो लक्षणाभावात्तृतीयासमासवचनानुपपत्तिर्भवेत् । तृतीया चाश्रुता कल्पनीया । श्रुतकरणत्वे इष्टकापरित्यागश्च स्यात् । सत्यां च गतौ प्रतिषिद्धानेकश्येनव्यक्तिहिंसा जायते तेन करणत्वानुपपत्तेः श्येनमिव चितमग्निं चिन्वीतेति वाक्यार्थोऽतश्चोक्तेन न्यायेनास्य वाक्यस्याऽऽकृतिपक्षे संभवादाकृतिः पदार्थ इति । नत्वदेवम् । न हि चयनक्रियासंभवमात्रेणाऽऽकृतेरभिधेयत्वं लभ्यते । व्यक्तिपक्षेऽप्युपलम्भनादिक्रियासंभवात् । बहुत्वाद्यालम्भनादिवाक्यानां तदन्यथानुपपत्त्या व्यक्तेरेव पदार्थत्वमवसीयते । अथाऽऽकृतिपक्षेऽपि व्यक्तिलक्षणया तान्युपपत्स्यन्त इत्युच्यते तदेतदपि शक्यमेव वक्तुं श्येनवाक्ये व्यक्तिराकृतिलक्षणार्थेति । युक्ता

* पा० सू० (३-२-९२)। = नच श्येनशब्दो द्वितीयान्त इत्यर्थः।

वैकत्र लक्षणा नेतरेषु बहुषु । अगत्या वा तृतीयासमासाश्रयणं श्येनवाक्ये करिष्यते । संख्याकारकाद्युपपत्तेश्च व्यक्तिपक्षे तेन व्यक्तिः शब्दार्थ इति स्थितेऽभिधीयते जातिरभिधेयेति । कुतः—

पूर्वं सामान्यविज्ञानाच्चित्रबुद्धेनुद्भवात् ।
गामानयेतिवाक्याच्च यथारुचिपरिग्रहात् ॥

गोशब्दोच्चारणे हि पूर्वमेवागृहीतासु व्यक्तिषु सामान्यं प्रतीयते तदाकारज्ञानोत्पत्तेः पश्चाद् व्यक्तयः प्रतीयन्तेऽतश्चाऽऽकृतिप्रत्ययस्य निमित्तान्तराभावाद् व्यक्तिप्रत्यये च पूर्वप्रतीतसामान्यनिमित्तत्वादाकृतिः शब्दार्थ इति विज्ञायते । यदि च व्यक्तयोऽभिधेया भवेयुस्ततस्तासां चित्रखण्डमुण्डादिविशेषस्वरूपग्रहणाद्विचित्रा शब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यात् । एकाकारा तूत्पद्यते । तेनाप्याकृतिः शब्दार्थ इति निश्चीयते । गामानयेति चोदितेऽर्थप्रकरणाभावे यां कां चित्सामान्ययुक्तां व्यक्तिमानयति न सर्वां न विशिष्टाम् । यदि च व्यक्तेरभिधेयत्वं ततः सर्वासां युगपदभिहितत्वादशेषानयनं स्यात् । या वाऽभिधेया सैवैकाऽऽनीयेत यतस्त्वविशेषेण जातिमात्रयुक्ताऽऽनीयते तेनापि सामान्यस्य पदार्थत्वं विज्ञायते । व्यक्तिपक्षे च सर्वा वा स्वतन्त्रा व्यक्तयोऽभिधीयेरन् व्यक्तिविशिष्टो वा समुदायः काचिद्वैका व्यक्तिरिति । तत्र सर्वव्यक्त्यभिधानं तावदयुक्तम् । अनेकवाचकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद् नित्यशब्दार्थसंबन्धापत्तेरशेषव्यक्तिग्रहणाशक्तेश्च संबन्धाग्रहणे सति व्यवहारानुपपत्तेः । नित्यवद् गोशब्दस्याष्टशब्दवद् बहुविषयत्वादेकवचनद्विवचनश्रुत्यसंभवाद्गोशब्दाभिहितासु च सर्वव्यक्तिषु शुक्लगुणाभावे गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यासंभवात् । 'पशुना यजेत' इति च पशुशब्दोपात्ताभिः सर्वव्यक्तिभिर्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात्ततश्च वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिः । एवं समुदायपक्षोऽपि न संभवति । तत्रापि हि विशेषणत्वेन व्यक्तयोऽभिधातव्यास्ततश्चोक्तदोषप्रसङ्गः । व्यक्तिव्यतिरिक्तसमुदायकल्पना, तेन च व्यवहाराभावादभिधानानर्थक्यं समुदायिविनाशे च तस्याप्यनित्यत्वादानित्यशब्दार्थसंबन्धप्रसङ्गः ।

समुदायस्य चैकत्वाद् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः सामानाधिकरण्यासंभवश्च । तेन चामूर्तेन यागाद्यसंभवाद्वेदस्याप्रामाण्यम् । अथैका व्यक्तिरभिधीयत इत्युच्यते तत्रापि संबन्धानित्यत्वं, काऽसावभिधीयत इत्यज्ञानाद्व्यवहाराणामसंभवः सामान्यप्रत्ययानुपपत्तिर्द्विवचनबहुवचनाभावप्रसङ्गः । प्राक् चाभिधेयव्यक्त्युत्पत्तेरुत्तरकालं च प्रयोगासंभवः । समाने च गोत्वे प्रतीतौ चेयमभिधीयते नेयमिति विशेषकारणं नास्ति । अतः परं भाष्यार्थः । यदि चैका व्यक्तिरभिधेया भवेद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न स्यादभिधेयव्यक्तेस्तत्राभावादत्यन्तविलक्षणत्वाच्च, सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । न च सामान्यविशेषौ मुक्त्वा व्यक्त्यन्तरेऽन्यदस्ति येन शब्दप्रयोगः स्यात् । ननु च यथैवैका सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता तथा द्वितीया यतश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषविनिर्मुक्तायां शब्दस्य प्रवृत्तिरेवमविशेषादितरत्रापि भविष्यति । यदि सामान्यरूपं विशेषरूपं वा व्यक्त्यन्तरं स्यात्ततो विलक्षणत्वाच्छब्दो न प्रवर्तेत, यदा तु तदन्युभयविनिर्मुक्तं रूपं तदा तुल्यरूपत्वादयुक्ता शब्दस्य प्रवृत्तीरिति । यद्येवं सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वादेकत्रैवत्र च शब्दो वर्तते हन्त तर्हि सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वमेव सामान्यं शब्दस्याभिधेयं स्यादिति सिद्धो नः पक्षः । तस्याऽऽकृतिशब्दवाच्यत्वे केवलं भवतः प्रद्वेष इति । पूर्वपक्षवाद्याह नैवं मयोच्यते सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वाद्व्यक्तौ शब्दो वर्तते व्यक्त्यन्तरे वेति, किं तु सामान्यविशेषव्यतिरेकेणान्यापोहवद्व्यक्तिः कथ्यते । तत्र कथं सामान्यमेव तर्हि वाच्यमित्युच्यते यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः सा व्यक्तिर्न सामान्यविशेषौ । ततश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषव्यतिरिक्तायां व्यक्तौ शब्दस्य वृत्तिस्तथाऽन्यस्यामपि भविष्यति । सिद्धान्तवाद्याह-यदि तावत्सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वाच्छब्दो वर्तते ततः सामान्यमेव वाच्यम् । अथ समानं निमित्तं नास्ति तदा व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्न प्राप्नोति तदभावेऽपि चेद्वर्तेत ततोऽश्वव्यक्तावपि वृत्तिप्रसक्तेरतिप्रसङ्गः स्यादिति । नैवम् सामान्यनिरपेक्षायामेव शब्दप्रवृत्तौ प्रयोगकृतव्यवस्थाश्रयणान्नातिप्रसङ्गो भविष्यति । यद्येवं प्रयोगवशेन शब्दो वर्तते ततोऽद्य जातायां गवि न दृष्ट इति

शब्दो न प्रवर्तेत येन प्रयोगकृता चेद् व्यवस्था क्वचिदप्रसङ्गो न चेदतिप्रसङ्ग इति । यत्तु भिन्नासु व्यक्तिषु सामान्यप्रत्ययो न प्राप्नोत्ययमपि गौरयमपीति तदिहातिप्रसङ्गापादनेन न संबध्यत इति व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यस्मिन्नवसरे वक्तव्यम् । शक्त्या तर्हि व्यवस्था भविष्यति, यत्र शक्तः शब्दस्तत्र वर्तिष्यते प्रयोक्ष्यते च यत्र तु शक्तिर्नास्ति तत्र प्रयोगप्रवृत्ती न भविष्यतस्ततश्च गोव्यक्तिष्वेव शक्तेः प्रयोगव्यवस्था भविष्यति । नैवमपि व्यवस्था लभ्यते प्राक् प्रयोगाच्छब्दशक्तेरविज्ञानात्प्रयोगप्रतीत्यधीनं हि शब्दशक्तिज्ञानं तत्कथमिवानुत्पन्नं प्रयोगकाले व्यवस्थाकारणत्वेनाऽऽश्रयितुं युक्तम् । यद्यपि प्रयोगाच्छक्तिं जानाति तथाऽपि प्रयोक्त्रा कथं ज्ञातं गोव्यक्तावयं शक्तः शब्दो नाश्वव्यक्ताविति, तेनाश्वव्यक्तावपि प्रयोगः प्राप्नोति । जात्या किमिति व्यवस्था नाऽऽश्रीयते यत्र गोत्वमुपलक्षणं तत्र शब्दो वर्तिष्यते यत्र तन्नास्ति तत्राश्वव्यक्त्यादौ वृत्तिर्न भविष्यति ततश्च व्यवस्थासिद्धिरिति । सत्यमेवं सिध्यति, किं त्वापन्नो भवानस्मत्पक्षमाकृतिर्वाच्येति । न ह्यनभिधाय गोत्वमुपलक्षणं गोव्यक्तावेव प्रयोगव्यवस्था लभ्यते तच्चेदभिहितं सिद्धमाकृतिशब्दार्थत्वमिति । पूर्वपक्षवादी तु द्वितीयं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति सत्यमाकृतिरभिधीयते किं तु गुणत्वेन स्थिता व्यक्तिः प्राधान्येन शब्दार्थः । न चाऽऽवयोरुभयं नाभिधीयत इति प्रतिज्ञा । कस्यचित्प्राधान्येन किंचिदभिधेयतया विवक्षितं किंचिद् गुणत्वेन, तदुक्तं व्यक्तिः प्राधान्येनाभिधेयेति । एवं सति प्रयोगव्यवस्थोभयप्रतीतिश्च तथाऽऽलम्भनादिक्रियोपपत्तिश्च भविष्यति । इतरस्त्वाह—नैवं लभ्यते । जातिश्चेत्पूर्वमभिधेयत्वेनाभ्युपगताऽत्रैव शब्दस्योपक्षीणशक्तित्वान्न व्यक्तिवचनता लभ्यते । न चाऽऽकृतिसंवेदनेनापि व्यक्तिप्रतीतेरन्यथाऽनुपपन्नत्वात्सत्यां गतावनेकार्थता युज्यतेऽभ्युपगन्तुम् । अर्थापत्त्या च शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते । सा च यदा व्यक्तिप्रतीतेरन्यथाऽप्युपपन्नत्वात् क्षीणा तदा वाचकशक्तिकल्पनायां प्रमाणं नास्ति । न च सामान्यविशेषवचनत्वं शब्दस्य दृष्टमक्षादिशब्दानामनेकसामान्यवचनत्वात् ।

वगच्छेत ननु व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ वर्तते । व्यक्तिविशिष्टायां चेद् वर्तेत व्यक्त्यन्तरविशिष्टा न प्रतीयेत तस्माच्छब्द आकृतिप्रत्ययस्य निमित्तम् । आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्येति ।

ननु गुणभूता प्रतीयत इत्युक्तम् । न गुणभावोऽस्मत्पक्षस्य बाधकः। सर्वथा तावत् प्रतीयते । अर्थाद् गुणभावः प्रधानभावो वा । स्वार्थं चेदुच्चार्यते, प्रधानभूता । अथ न स्वार्थं, परार्थमेव, ततो गुणभूता। न तत्र शब्दव्यापारोऽस्ति । ननु च दण्डीति, न तावद् दण्डिशब्देन दण्डोऽभिधीयते, अथ च दण्डविशिष्टोऽवगम्यते, । एवमिहापि न ताव

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च व्यक्तेरशब्दार्थत्वं निश्चीयते । अनुच्चरितेऽपि शब्दे प्रतीतसामान्यस्य व्यक्तिप्रतीतेः श्रुतिशब्दस्यापि चागृहीतसामान्यस्य व्यक्तिप्रत्ययाभावाच्चेनाऽऽकृतिरेव शब्दार्थ इति । सांप्रतं पक्षान्तरमुपन्यस्यति । अथ व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ किमिति न वर्तते । तदेतत्प्रयोगप्रतीक्रियासंभवत्वेन वा पक्षान्तरमुपन्यस्तम् । यद्वा व्यक्तेरेव शब्दार्थत्वं साधयितुमिदमुच्यते । अनेनाभिप्रायेण कदा चित्सिद्धान्तवाद्याकृतेः शब्दार्थत्वमनेनाभ्युपगतमेवाऽऽलम्भनादिक्रियासंभवश्च भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण व्यक्तेरपि गुणत्वेनाभिधानमिच्छति ततोऽहं पूर्वं तावद्विशेषणे वर्तितुमर्हतीति व्यक्तिवचनत्वमेव साधयिष्यामीति । इतरस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वोत्तरं वदति व्यक्त्यन्तराविशिष्टायां प्रयोगो न प्राप्नोतीति । यदि हि व्यक्तिविशिष्टा जातिरभिधीयते ततो व्यक्त्याभिधानपक्षोक्तदोषप्रसङ्ग, अनेकशक्तिकल्पनादिरूपो व्यक्त्यन्तरे प्रयोगश्च न प्राप्नोति विशेषणस्यान्यत्वादिति। तेन जातिरेव शब्दार्थः । ननु गुणभूता प्रतीयतेऽतश्चान्येन प्रधानेनाभिधेयेन भवितव्यमिति । नैवं शब्देन तावत्सैवाभिधीयते । यदि विवक्षावशेनार्थाद् गुणत्वं प्राधान्यं वा भवति भवतु नाम न तावता शब्दाभिधेयत्वं व्याहन्यते । यदा चासौ शब्देनाभिधीयते तदा गुणत्वं नैव प्रतीयते तेनार्थाद् गुणत्वप्रतीतिरदोषः। ननु पूर्वपक्षोक्तैः कारणैर्व्यक्तेरेव शब्दार्थत्वं युक्तं व्यक्त्यन्तर प्रयोगो न प्राप्नो

दाकृतिरभिधीयते, अथ चाऽऽकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्गम्यतेति नैतत्साधु।
उच्यते। सत्यं दण्डिशब्देन दण्डो नाभिधीयते, न त्वप्रतीते दण्डे दण्डि
प्रत्ययोऽस्ति। अस्ति तु दण्डिशब्दैकदेशभूतो दण्डशब्दो, येन दण्डः
प्रत्यायितः। तस्मात् साध्वेतद्यत् प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीयत
इति। न तु गोशब्दावयवः कश्चिदाकृतेः प्रत्यायकः, अन्यो व्यक्तेः

तीति चेत् आकृतिचिह्नभूता भविष्यति। यथाऽनभिधीयमानमपि काकनिलयनं
देवदत्तगृहशब्दस्य स्वार्थमभिदधतश्चिह्नभूततां प्रतिपद्यते तद्वदाकृतिश्चिह्नं व्यक्त्य-
भिधाने भविष्यति। भाष्यकारेण तु दण्डिशब्दो दृष्टान्तत्वेनोपात्तो यथा तेन न
नाम किल दण्डोऽभिधीयते। अथ च दण्डविशिष्टः पुरुषः प्रत्याय्यते तद्वदाकृ-
तावपीति। ननु दण्डिशब्दे प्रकृत्या दण्डोऽभिधीयत एव कथमुच्यते न च
तावद्दण्डोऽभिधीयत इति। कथं चोपलक्षणत्वेनाऽऽकृतावुपन्यस्तायां विशिष्टः
प्रत्याय्यत इति विशेषणं दृष्टान्ततयोपन्यस्तमिति। नायं दोषः। विशेष्याभिधाय
कप्रत्ययाभिप्रायत्वाद्दण्डानभिधानस्य यथा प्रत्ययेन, न च तावद् दण्डोऽभिधीयते
अथ च तद्विशिष्टः पुरुषः प्रत्याय्यते तथेहापि भविष्यतीत्यभिप्रायः। यत्तूपल-
क्षणोपन्यासे विशेषणस्य दृष्टान्तता न युक्तेति। तदुपलक्षणस्यापि विशेषक
त्वान्न चोद्यम् यद्वा केनचित्सामान्येन दृष्टान्तता भविष्यत्यनभिधेयत्वेन विशे
षकत्वेन चेत्यदुष्टं, ततश्च सम्यगभिहितं यथा दण्डिशब्दे तद्वदत्रापि भविष्यतीति।
एवं चाप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ न भविष्यत इति। तदेतन्न युज्यते। युक्तं देवदत्त
गृहस्य पुरुषस्य च केवलस्याभिधानं विशिष्टप्रतीतावपि काकनिलयनदण्डयोः
प्रत्यक्षदण्डशब्दावगतयोर्विशेषणत्वोपपत्तेः। न तु गोत्वस्यासांनिहितस्येहोपलक्ष
णत्वं युज्यते। अप्रतीतविशेषणे विशेष्याप्रतीतेर्न च दण्डिशब्दवत्तदवयवेन
गोत्वाभिधानं प्रतीमो येन द्वितीयावयवेन व्यक्तेरेवाभिधानं स्यात्। अतश्च यदि
तावद्गोत्वमभिधीयते ततस्तदेवोक्तेन न्यायेन वाच्यं भवेत्। अप्रतीतस्य विशेष
णत्वासंभवात्। उक्तवदतिप्रसङ्गः शब्दप्रयोगस्य प्राप्नोति। न च यथा दण्डि
शब्दः केवले दण्डे न प्रयुज्यत इति विशिष्टवचनोऽवधार्यते तद्वदाकृतौ प्रयोगा

यत उच्यते तत आकृतिरवगता, न गोशब्द आकृतिवचन इति। न च यथा दण्डिशब्दो न दण्डे प्रयुक्त एवं गोशब्दो नाऽऽकृतौ। तदर्थमेव निदर्शितं केवलाकृत्याभिधानः श्येनशब्द इति तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामसति श्येनव्यक्तिसंबन्धे श्येनशब्दोच्चारणादाकृतिवचन इति गम्यते। न तु व्रीह्याकृतिसंबन्धमन्तरेण व्रीहिव्यक्तौ शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः। तस्मादाकृतिवचनः शब्द इत्येतज्ज्यायः ॥ ३३॥ कृ० सिद्धान्तः॥

न क्रिया स्यादितिचेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् ॥ ३४ ॥

अथ यदुक्तं न क्रिया संभवेद् व्रीहिन् प्रोक्षति इति। न द्रव्यशब्दः स्यात्,। षड् देया इति अन्यदर्शनवचनं च न स्यात्, अन्यं तद्रूपमिति। तत् परिहर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥ ३५ ॥

आकृत्यर्थत्वाच्छब्दस्य यस्या व्यक्तेराकृत्या संबन्धस्तत्र प्रयोगः

भावाद्विशिष्टवचनोऽवधारयितुं शक्यते। श्येनचित्यादावाकृतौ प्रयोगदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च जातिरेव वाच्येत्यवधार्यते श्येनचिद्वाक्ये केवलायामाकृतौ प्रयुक्तत्वात्। क्वचिदपि चाऽऽकृत्या विना व्यक्तिमात्रे प्रयोगादर्शनादेवं येऽपि संबन्धसमुदायादयः पूर्वपक्षास्तेऽप्युक्तेन न्यायेन निराकृतास्तेनाऽऽकृतिरेव शब्दार्थ इति ३३ ॥

ये त्वाऽऽलम्भनादिचोदनाभावादयो 'न क्रिया स्यात्' इत्येतत्सूत्रानुभाषिताः पूर्वपक्षोक्ता हेतवस्तेषां सर्वेषामनेन सूत्रेण परिहारोऽभिधीयते- 'तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः' इति। तदर्थत्वात्—अपूर्वार्थत्वादालम्भ-

प्रोक्षणं हि द्रव्यस्य कर्तव्यतया श्रूयते। कतमस्य । यद् यजतिमाधनम्। अपूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य नाऽऽकृतेः। अशक्यत्वात् । तत्र व्रीहिशब्द आकृतिवचनः प्रयुज्यते प्रोक्षणाश्रयविशेषणाय । स ह्याकृतिं प्रत्याययिष्यति, आकृतिः प्रतीता सती प्रोक्षणाश्रयं विशेक्ष्यतीति। तेनाऽऽकृतिवचनं न विरुध्यत इति। एवं षड् देया गावो दक्षिणा इति दक्षिणाद्रव्ये संख्यायाः प्रयोक्तव्ये गाव इत्याकृतिवचनो विशेषकः। तथाऽन्यामिति विनष्टस्य प्रतिनिधेरन्यत्वसंबन्धः । तत्र पशुशब्द आकृति-

---

नंप्रोक्षणाद्यङ्गानामपूर्वसाधने प्रयोगेण भवितव्यं द्रव्यं चापूर्वसाधनं यागेन स्वसिद्ध्यर्थमाक्षिप्तत्वान्नाऽऽकृतिरसमर्थत्वात्तदभिधानं तु द्रव्यनियमार्थं प्रतिपत्तव्यं न स्वार्थं जातेरनपेक्षितत्वाददृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्साधनत्वाप्रतीतेश्च । यद्यपि जातेः प्रातिपदिकाभिहितायाः करणत्वं प्रतीयते तदपि द्रव्यनियामकत्वेनैव न साक्षादयोग्यत्वात्। तेनाऽऽकृत्यभिधानस्य द्रव्यनियमार्थत्वाद् द्रव्ये वाऽऽलम्भनप्रोक्षणसंख्याकारकसामानाधिकरण्यादिसंभवाददुष्टता । तदाह प्रयोगस्याविभाग इत्याकृतिपक्षेऽप्यालम्भनादिप्रयोगस्य द्रव्यादविभक्तत्वेति । अथवाऽऽकृत्यभिधानस्य द्रव्यनियमार्थत्वादुक्तवत्प्रयोगस्याविभाग इति । यद्वा। आकृतिव्यक्त्योरत्यन्तभेदाभावात्कदाचिद् व्यक्तिरूपेण द्रव्यमभिधीयते कदाचित्सामान्यरूपेण यथा विवक्षितं तथा शब्दस्योभयरूपवस्त्वर्थत्वाद् व्यक्त्यभिधानेऽपि न प्रयोगस्य विभागो नानारूपतेति । जातेर्वा व्यक्तितोऽत्यन्तभेदाभावाद् व्यक्तौ कृता धर्मा जातौ कृता एव भवन्तीति न प्रयोगस्य विभागेन प्रयोजनमिति। यद्वा। आकृतिव्यक्त्योरुभयोर्यागार्थत्वाद्धर्माणां च यत्र क्वचन यागसाधने कृतानां प्रयोजनवत्त्वाद्द्रव्यादविभक्ततेति ।

वचन आकृत्या विशेक्ष्यतीति । तस्माद् गौरश्व इत्येवमादयः शब्दा आकृतेरभिधायका इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥ क. उत्तरम् आकृतिशक्त्यधिकरणम् ।

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ क. स्मृतिपादोऽयम् ।

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

[१] उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

उद्भिदा यजेत, * बलभिदा यजेत, + अभिजिता यजेत, विश्वजिता यजेत इति समामनन्ति । तत्र संदेहः । किमुद्भिदादयो गुणविधय

तस्मादाकृतिपक्षेऽप्यालम्भनादिसंभवादाकृतिरेव शब्दार्थ इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

(इति आकृत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥) ।

इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतौ मीमांसावार्तिके प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

एवं स्मृतिसहितस्य वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धेऽधुना वाक्यार्थव्याख्यानावसरे तत्परिसमाप्त्यैव प्रमाणलक्षणं केन संबन्धेन नामधेयचिन्तायाः प्रस्तावः क्रियते ।

---

* ता० ब्रा० (१९-७-२) + ता० ब्रा० (९-७-१) ।

आहोस्वित्कर्मनामधेयानीति । कुत संशयः । उभयथाऽपि प्रतिभातो वाक्यात् । उद्भिदेत्येष शब्दो यजेतेत्यनेन संबध्यते । स किं वैयधिकरण्येन संबन्धमुपैति, उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्तयेदिति, उत सामानाधिकरण्येन उद्भिदा यागेन यजेतेति । द्वेधाऽप्येतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, संभवति संशयः-

किं तावत् प्राप्तम् । उक्तमस्माभिः समाम्नायस्यैदमर्थ्यम् । कश्चिदस्य भागो विधिर्योऽविदितमर्थं वेदयति यथा सोमेन यजेत इति । कश्चिदर्थवादो यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति । कश्चिन्मन्त्रो यो विहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति यथा, बर्हिर्देवसदनं दामि इत्येवमादिः । तस्मादुद्भिदादयोऽमीषां प्रयोजनानामन्यतमाय प्रयोजनाय भवेयुः । तत्र तावन्नार्थवादः । वाक्यशेषो हि स भवति विधातव्यस्य । न च मन्त्रः । एवंजातीयकस्य प्रकाशयित-

---

केचित्तावदाहुः । किमुद्भिदादयो गुणस्य प्रमाणमुत क्रियाणामेव नामधेयत्वेनेति । तदयुक्तम् । एवं सति हि समस्तमेव शास्त्रं प्रमाणलक्षणादभिन्नं स्यात् । सर्वत्र ह्येवद्विचार्यते, किमिदं वाक्यमस्यार्थस्य प्रमाणमुतान्यस्येति । येऽपि चैवं द्वे अपि सूत्रे पूर्वोत्तरपक्षौ परिकल्प्यैकाधिकरणत्वेन व्याचक्षते वैरप्युक्तं समाम्नायैदमर्थ्यमित्यनेन सूत्रेण कः सिद्धान्तोऽभिप्रेतः पूर्वपक्षानुगुणोऽर्थो विधीयत इति वक्तव्यम् । न ह्यैकैदमर्थ्यान्विभागवचनमुद्भिदादीनामनिष्टम् । तस्माद् द्वयोरप्यधिकरणयोरनुमितपूर्वपक्षयोरुत्तरपक्षसूत्रद्वयमेतदिति व्याख्येयम् । तत्र प्रथमं तावदुद्भिदादीनुदाहृत्य संदेहः क्रियते, किमेते कंचिद्धर्मं प्रत्युपयोगं गच्छन्त्युत नेति । किं तावत्प्राप्तम् । ' आम्नायस्य= क्रियार्थत्वात् ' इत्यानर्थक्यम् । आह च ।

ऽर्थवेदप्रमात्वादुद्भिदादि ततोऽधिकम् ।
धर्मायानुपयुक्तं सदानर्थक्यं प्रपद्यते ॥

= जै० सू० (१-२-१)

व्यस्याभावात्। पारिशेष्याद् गुणविधिः। उद्भिद्गुणता यागस्य विधीयते। कुतः। प्रसिद्धेरनुग्रहाद् गुणविधेरर्थवत्त्वात्प्रवृत्तिविशेषकर-

---

नह्येते विध्यादिष्वन्तर्भवन्ति। साध्यसाधनेतिकर्तव्यानभिधायित्वाद्वा वच्चोदनाबाह्यत्वं, स्तुतिबुद्ध्यभावादर्थवादातिरेकः, कर्माङ्गभूतैवंसंज्ञकप्रकाशयितव्यार्थाभावान्मन्त्रकार्यनिवृत्तिः। न चान्यद्वेदप्रयोजनमस्तीत्यप्रमाणमेवंजातीयका इति। अत्राभिधीयते—

सर्वस्य त्रिविभागत्वोद्भिदस्योक्तेन हेतुना।
उद्भिदाद्यप्रमाणत्वमतिरेकान्न सिध्यति॥

यदा तदर्थं त्रयान्यतमार्थमिति स्थितं तदा विचारः किमर्थमिति। न तावदर्थवादत्वं वाक्यशेषत्वाभावात्। कथं पुनरयं न वाक्यशेषो यावता 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादिवदेकवाक्यतयाऽवगम्यते। नैतदस्ति। विधातव्यस्य हि यः शेषः सोऽर्थवादः। अयं तु विध्युद्देशादेव नातिरिच्यत इत्यवाक्यशेषः। तत्संभविनश्च स्तुत्युपयोगित्वं न युज्यत इत्युक्तमौदुम्बराधिकरणे। न चैकपदेन स्तुतिर्दृष्टा। न चेह तां प्रतिपद्यामहे यदप्युद्भेदनं पशूनामनेन क्रियत इत्येवं प्राशस्त्यं कल्प्येत तदपि तृतीयान्वसमुदायाश्रयबलवत्तरकरणत्वप्रसिद्ध्या बाध्यते। अन्यथा हि प्रातिपदिकप्राधान्याद्वा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इतिवत्प्रथमैव प्रायोक्ष्यत। न चास्य मन्त्रत्वं, ताद्रूप्येणाप्रतीतेः। अनुस्मरणाभावाच्च। न चैकपदत्वसाकाङ्क्षत्वं करणप्रतीत्या वा स्मारकत्वम्। न चैतदभिधेयः कश्चित्प्रयोगतमवाप्यर्थो दृश्यते। न चासमवेतप्रकाशने कर्माङ्गत्वम्। मान्त्रवर्णिकद्रव्यकल्पनायामपि गौरवम्। न चास्य सूक्तवाकवद्विनियोजिका श्रुतिरस्ति येन मान्त्रवर्णिकद्रव्यकल्पना स्यात्। न चास्य रूपं प्रयोगार्हम्। अतश्चाविनियुक्तत्वात्। इषे त्वादिवदपि नाध्याहारेण निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोगः। स्फुटं च ब्राह्मणैकवाक्यत्वमित्यमन्त्रत्वम्। तस्माद्विध्युद्देशान्तर्गतस्यैवोच्चराधिककरणेन विचार्यते गुणविधिनामधेयमिति। तत्र तावत्—

प्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च।

त्वाच्च । न चैषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते । न च वेदेन परिभाष्यते अतो गुणविधयः । यदि गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते । अविहिते च कर्मणि तत्र गुणविधानमनर्थकम् । नेति ब्रूमः । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे

अधिकत्वात्प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते ॥

प्रादिपादिकं तावदुद्भेदनसमर्थे द्रव्ये खनित्रादाववयवप्रसिद्ध्या प्रवर्तते । न च समुदायोऽर्थान्तरवाची लोके प्रसिद्धः । न च लोकादनवगतोऽर्थो वेदादव गम्यते संबन्धस्य शास्त्राहेतुत्वात् । तृतीयाऽपि च करणवाचिनी, क्रियायाश्च शक्तिमद् द्रव्यं तदाधारा वा शक्तिः करणं, तेनोद्भित्साधनको यागोऽवगम्यते । न च यागस्योद्भित्त्वं करणत्वं वा क्वचित्प्रसिद्धम् । अर्थवत्त्वात्प्रवृत्तिविशेषकरत्वा । विधायकोद्भित्पदपुरुषाणां प्रवृत्तौ विशेषः । अन्यथा ह्यनुच्चरितसमैव प्रवृत्तिरेषां स्यात् । अथ वा प्रसिद्धत्वाद् गुणविधिरर्थवत्त्वमभिधेयवत्त्वं नामधेयत्वे त्वर्थो न विज्ञायत इति योज्यते । अथ वा भेदेनार्थवत्त्वं हेतुः, उद्भित्पदस्य यजितः फलान्तरत्वात् ततश्च विधिपुरुषयोः प्रवृत्तिविशेष इति वाच्यम् ननु नामधेयमपि क्रतुं विशिंषदर्थवत्प्रवृत्तिविशेषकरं च स्यात् । नैतदस्ति । कुतः

आकृतेरविधेयत्वाद्धातुना व्यक्तिराश्रिता ।
सा च नाम्नाऽभिधीयेत जातिश्चेन्नैव नामता ॥

यदा तावद्धातुनैव लक्षणया विधिविषयत्वयोग्यत्वाद्यागविशेषः प्रतिपाद्यते तदा किमपरं तत्र नाम करिष्यति । अथ सामान्यमात्रमभिधीयते ततस्तस्यानिष्टमेवैतन्नामेत्यसंबद्धं सिद्धत्वादेव च विशेषस्य न नामधेयं विधायिष्यत इति वक्ष्यति । यदा च केनापि प्रकारेणोद्भिदादीनां विशेषवचनत्वं तदा तदत्यन्ताविनाभूतसामान्यवचनत्वेन यजेरनर्थकत्वम् । लाघवं च विधेर्गुणविधौ भविष्यति । यागानुवादात् । यद्येवं गुणाक्षिप्तत्वाद्विधिशक्तेर्न तर्हि कर्म विधीयते तथा चाविहिते कर्मणि कस्य गुणो विधीयत इत्यानर्थक्यमत आह–प्रकृतौ ज्योतिष्टोम इति । ननु गुणविधिपक्षे ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यापि तत्परत्वादविहितमेव कर्म ।

गुणविधानमर्थवद्भविष्यति। यदि नामधेयं स्याद्, यावदेव यजेतेति तावदेव उद्भिदा यजेतेति न प्रवृत्तौ कश्चिद् गुणविशेषः स्यात्. गुणविधौ च गुणसंयोगादभ्यधिकमर्थं विदधत उद्भिदादयः शब्दा अर्थवन्तो भविष्यन्ति। तस्माद् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् ॥१॥ क.पूर्वपक्षः

एवं प्राप्ते ब्रूमः-

अपि वा नामधेयं स्याद् यदुत्पत्तावपूर्व-

मविधायकत्वात् ॥ २ ॥ सि० ॥

अपि वेति पक्षो विपरिवर्तते। नामधेयं स्यादिति प्रतिजानीमहे

गत्यभावादिदमेकं कर्मविधानं भविष्यति। तद्व्यावृत्ते च विधायके च गुणस्य विधातुमशक्यत्वाज् ज्योतिष्टोमपदमेवैकं नामधेयम्। अथ वा तदेकं गुणविशिष्टं कर्मविधानमितराणि कर्मानुवादेन गुणविधानानि। नन्वेवं सति सर्वा एकाहाहीनसत्रचोदना ज्योतिष्टोमस्यैव गुणादिविद्वारेण प्रकरणादनतिरिक्ता इति कर्मान्तराभावान्न ज्योतिष्टोमः कस्यचित्प्रकृतिरिति तच्छब्देन नाभिधातव्यः। सिद्धान्तानिर्णयाऽऽहेति केचित्। अथ वा प्रक्रियत इति प्रकृतिः, प्रकृतज्योतिष्टोम इत्यर्थः। अथ वा 'अथैष ज्योतिः' इत्येवमादीनां करणविभक्त्यारूप्याभावं स्पर्शाभावाद गुणविधित्वानुपपत्तेरेकान्तेन भेदकतया कर्मनामत्वं तदपेक्षया च ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः। ननूत्पत्तिवाक्यशिष्टेन सोमेन ज्योतिष्टोमेन वाऽवरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणान्तरविधानमयुक्तम्। काम्यत्वादुद्भिदादयो बाधका भविष्यन्ति। नित्ये प्रयोगे च पूर्वगुणस्यार्थवत्ता। अथ वा विशिष्टविहितमपि कर्म स्वरूपमात्रं निष्कृष्य गुणान्तरे विहितं नौत्पत्तिकाद्विशिष्यते। अन्यथा गत्यसंभवादिकल्पः इति मन्यते ॥ . ॥

यदुत्पत्तौ प्रथमज्ञानेऽर्थान्तरपूर्वकत्वेनैकान्ततो न प्रसिद्धमुद्भिदादि वद्वैदिकव्यवहारे प्रथमोपनिपातात्सामानाधिकरण्येन नामधेयं स्यात्। अथ वैयर्थ्य

एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमाद् यागान्तरम् । श्रुतिश्चैवं यागमभिधास्यति । इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन्वक्ष्यन्ती उद्भिदादिमतो लक्षयेत् । उद्भिद्वता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यादिति यजेतेत्यस्यार्थः । करणं हि यागः उद्भिदाद्यपि तृतीयानिर्देशात् करणं तत्रोद्भिदा यागेनेति कर्मनामधेयत्वेनं सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यम् । द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये

कर्म विदधदर्थवद्भविष्यति । अथवा कस्य नामधेयमिति संदेहेऽभिधीयते । यस्योत्पत्तावपूर्वं निष्पद्यते यागस्येत्यर्थः । किं कारणम्—

गुणो विधीयमानो हि फले कर्मणि वा भवेत् ।
विशिष्टविधिबुद्ध्या वा सर्वथा च न युज्यते ॥

फलं प्रति तावद्विधीयमाने परपदसंबन्धविधानं व्यवहितकल्पना धातोः पारार्थ्यमौत्पत्तिकसोमबाधोऽनदनीयेन च खनित्रादिनाऽत्यन्ताप्रसिद्धेन याग इति दोषास्तथा यागं प्रति गुणविधौ फलपदानर्थक्यम् । सार्थकाम्यप्राप्तज्योतिष्टोमविशेषणत्वे वाक्यभेदः । प्रत्ययव्यापारविप्रकृष्टता धातुपारार्थ्यानदनीययागसोमबाधविकल्पाश्चात्यन्तायुक्ताः । तथा विशिष्टविधौ सर्वपारार्थ्यमनेकविधिशक्तिकल्पना * मत्वर्थलक्षणा, गन्यमानसामानाधिकरण्यत्यागोऽनदनीययागश्चेति दोषाः । तस्माच्च गुणविधिः । तद्दर्शयति—इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन् वक्ष्याति तद्वतो लक्षयेत् । वक्ष्यन्ती लक्षयेत् इति वा ग्रन्थः । प्रातिपदिकसामर्थ्यमुक्त्वा विभाक्तिसंबन्धादप्येतदेवावगन्यत इति दर्शयति—यागेन कुर्यादित्यादिना । किं च—

विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते ।
तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥

---

* सर्वपारार्थ्येति—विशिष्टविधानेऽपि विशिष्टस्यापदार्थत्वेन सर्वेषां नामधात्वाख्यातानां विशिष्टसमर्पणात्पारार्थ्यमित्यर्थः ।

च श्रुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वमपह्नूयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिज्ञायेत । उच्यते । तृतीयानिर्देशात्कर्मवचनता कुतः । करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया भवति करणं च यागः । तेन यागवचनामिममनुमास्यामहे ।

नैतद्युक्तम् । यदि तृतीयानिर्देशे सत्युद्भिदादिभ्यः शब्देभ्यो यागे बुद्धिरुत्पद्येत स्यादेतदेवम् । न हि नो बुद्धिरुत्पद्यते तस्मादयुक्तम् । तृतीयावचनमन्यथा नोपपद्यत इति चेत् कामं मोपपादि । न जातुचिदनवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति । तस्माद् गुणविधयः । लक्षणेति चेत् । वरं लक्षणा कल्पिता न यागाभिधानम् । लौकिकी हि

यत्करणाभिधायिन्या तृतीयया इत्येवमादिषु कारकाणां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात्कथं × करणवाचिनो हिप्रातिपदिकादित्युच्यते । नैष दोषः । करणाश्रयवाचिनो हीत्यभिप्रायः । अथ वा करणशब्दो यादृशमर्थं ब्रवीति तादृशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव । कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते न विभक्तिवन्निष्कृष्टा शक्तिः । तथा च करणं करणेन करणायेति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा हि विभक्त्यभिहितेनैवैकेन कारकेन वशीकारान्न द्रव्यं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत । शक्तेस्तु शक्त्यन्तरं नास्त्येव । तस्माच्छक्त्युपसर्जनद्रव्यवचनत्वात्कृदन्तानामुपपन्नं करणशब्दार्थवाचित्वं प्रातिपदिकस्य । तेनैतदुक्तं भवति । यदस्मिन् वाक्ये करणं तद्वाचिनः प्रातिपदिकात्तृतीययोत्पत्तव्यं यागश्चात्र फलभावनायाः करणं न द्रव्यमिति वक्ष्यति । ततश्च यद्युद्भित्पदं यागवचनमेवं तृतीयान्तं सदेकवाक्यतां यास्यत्यर्थान्तरवचनत्वे त्वसंबद्धं स्यात् । ननु च—

प्रत्यक्षं द्रव्यवाचित्वमुपन्यस्तं कथं पुनः ।
करणत्वानुमानेन बाध्यते व्रीहिसोमवत् ॥

यथैव 'व्रीहिभिर्यजेत', 'सोमेन यजेत' इत्यादीनां करणभूतयागैक-

× अभ्युपगमादिति—' इह हि गुणमरुणिमानममूर्तं सन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द उपदिशति यत्करणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या संयुज्य निर्दिशति—अरुणयेति इत्याद्यरुणाधिकरणस्थभाष्यविरुद्धमिदं भाष्यमित्याशयः । * जै० सू० (२-१-१) भावार्थाधिकरणे इति शेषः ।

लक्षणा हठोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते न यागः । अथ यागो न नामधेयम् । उभयविधाने वाक्यभेद इति, उच्यते । न नामधेयं विधायिष्यते । अनुवाद्या ह्युद्भिदादयः । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । ततोऽभिधयित उच्छन्दसामर्थ्याद् भिच्छन्दसामर्थ्याच्चो-द्भिच्छब्दः क्रियावचनः । उद्भेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियत इत्यु-

वाक्यत्वे सति तृतीयान्तत्वं वैयधिकरण्येऽप्यविरुद्धमेवेत्यपीति । हठ इति । चिरंतनतडागोदकाच्छादिविहारितद्रव्यमुच्यते । यथा तदुत्तार्यमाणमपि स्वच्छन्दतः पुनःपुनरुदकं छादयत्येवं योऽन्योऽपि स्वच्छन्दव्यवहारः स हठ इति प्रसिद्धः । तदुच्यते—

पदमज्ञानसंदिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति × ।
निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते ॥

व्रीह्यादयो ह्यत्यन्तरूढास्ते स्वार्थमपरित्यजन्तः सामानाधिकरण्यमप्रतिपद्य-माना गत्यन्तराभावाद् गुणविधयो विज्ञायन्ते । ते पुनरुद्भिदादयो यौगिकास्तेषां येनैव प्रकारेण यत्नेन द्रव्यवचनत्वं तेनैव कर्मवचनत्वमप्युपपद्यत इति प्रत्यक्षप्र-सिद्धावनुदासीनायामनुमानेनाप्यज्ञानसंशयव्युदासकरणं न दुष्यति । सर्वशब्दार्था-वधारणे ह्ययमभ्युपायो, यत्प्रसिद्धसामानाधिकरण्यं नाम । प्रधानं च करणत्वं यागे लब्धात्मकं शक्नोति प्रातिपदिकमात्रविषयमापादयितुम् । किं च—

विभक्त्यर्थानुवादाच्च विधेः स्यान्नाम्नि लाघवम् ।
गुणपक्षे विधेयत्वं संख्याकारकयोरपि ॥

त्वत्पक्षे ह्यवश्यं काचिद्विभक्त्यर्थेऽपि प्रत्ययस्य निर्वृत्तिः कल्प्या स्यात् । तस्मादवयवद्वारेणास्ति कर्मण्यपि प्रसिद्धिः । ज्योतिष्टोमादेरपि स्वफलोद्भेदनका-रित्वादेतन्नामप्रसङ्ग इति चेत् । न । सामानाधिकरण्यावधारितविषयविशेषस्याव-यवान्वाख्यानात् । न चास्य ज्योतिष्टोमादिभिः समभिव्याहारोऽस्ति । अथवाऽर्था-पत्तिवशेनैतद्विशेषविषयमेवोद्भेदनं निमित्तं, न चान्यत्र तत्स्तीति व्यवस्था । यथा सास्नादिमद्वतगमनविशेषनिमित्तत्वं गोशब्दस्य । आविधायकत्वादित्यस्य

× अपृथक्श्रुतीति—सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टं सदित्यर्थः ।

व्याख्या न नामधेयं विधास्यिष्यत इति । संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपेण 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिवदविधानं सामानाधिकरण्यावयवप्रसिद्धिभ्यां तत्सिद्धेः । न तु नामधेयार्थो न विधीयते तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेः । इह हि यद्यपि संज्ञासंज्ञिसामानाधिकरण्यं नास्ति तथाऽप्यात्मरूपव्यवच्छिन्नमेवार्थं संज्ञा गमयतीति विशेषणविशेष्यभावान्न भिद्यते । नन्वेवं शब्दस्वरूपाभिधानं प्रसज्येत । प्रत्यक्षावगतस्वरूपविशिष्टार्थाभिधानादप्रसङ्गः । सर्वत्र ह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न त्वनभिहितविशेषणा । न चैतावता शब्दस्वरूपारोपप्रसङ्गः । तदनुरोधेन नियमानार्थाशविशेषोद्धरणादित्युक्तं प्राक् । नाम्नैव चैवमादीनां प्रकृतितो भेदोऽन्यथा हि तदनवच्छिन्नो यजिर्गुणफलाद्यर्थं पुनः श्रुतिः प्रकृतिगामित्वान्नैव कर्म भिन्द्यात् । अथ वा सर्वनामधेयेषु किंचिदर्थगतमपि विशेषणमस्तीत्यरुणैकहायन्यादिवदेव विशेषणविशेष्यता । न च यज्युच्चारणमन्तरेणास्य यागविशेषणत्वमिति न सामान्यस्यानर्थकत्वम् । परस्परसंनिधानेन हि नामापि यागविषयं यागोऽप्येतदवच्छिन्नो न सामान्यमात्रं प्रकृतो वेति लभ्यते । तस्मादुभयोरर्थवता विशिष्टभावनाविधानाच्चोभयोरपि विधानमिति नानुवादत्वम् । एवं च सति न नामत्वं विधित्वमात्रप्रतियोगीति, ये पूर्वपक्षे विध्यन्तर्भावं सिद्धान्ते तु विध्यर्थवादमन्त्रातिरेकं नाम्नां वर्णयन्ति तेषामयुक्तमेव । अशेषव्यवहाराङ्गभावाच्च *

* नामधेयस्य भाष्यकारोक्तं गुणफलोपबन्धनेनार्थवत्त्वं प्रयोजनान्तरोपलक्षणार्थमित्याहअशेषेति । कानि प्रयोजनान्तराणीति चेत् ।

" संज्ञायाः कर्मभेतृत्वं द्वितीये यद्वदिष्यते . यच्चेष्टौ यागषट्कस्य फलवत्त्वं वदिष्यते । सोमयागस्य च ज्योतिष्टोमेऽध्याये चतुर्थके । यथाग्निहोत्रधर्माणां प्रवेशः कौण्डपायिने ॥ सप्तमे वक्ष्यते सर्वं तन्नाम्नां फलमिष्यते । वाक्यान्तरोत्पादिते च कर्मण्यङ्गं विधीयते ॥ फलं वा यत्र तत्रास्मान्नते कर्म विशेषधीः । द्रव्यदैवतशून्यायां यागोत्पत्तौ च नामतः ॥ विना निर्धारणाभावाद्विशेषस्याविधेयता । धर्मप्रमोपयोगित्वमप्यस्यैत्थं च सिध्यति ॥ यागेनानेन यक्ष्येऽहं तेन याजय मामिति । नाम्ना विनैवमादिश्च व्यवहारो न सिध्यति ॥ मीमांसाविधिवाक्यार्थज्ञानानुष्ठानलक्षणे । त्रिविधे व्यवहारेऽस्मिन् सर्वस्मिन्नाम कारणम् " इत्येवं प्रदर्शितान्यनुसंधेयानि ।

द्भिद् यागः । एवमाभिमुख्येन जयाद्भिजित्, विश्वजयाद् विश्वजित् । एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थक इति नामधेयमपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत् । तस्मात् कर्मनामधेयान्येवंजातीयकानीति सिद्धम् ॥ २ ॥ क्व सिद्धान्तः । उद्भिदादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ।

[२] यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥ सि०

चित्रया यजेत पशुकामः, × त्रिवृद् बहिष्पवमानम्* । पञ्चदशान्याज्यानि, × सप्तदशानि पृष्ठानि इत्युदाहरणम् ÷ । किं चित्राशब्दः

नामवृत्तिविशेषकरता । नह्युद्भिद्वरणादिशब्दनेनाहं यक्ष्य इति लघुराख्यानोपायः स्यात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः 'समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्' । इति गुणोपबन्धो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति च फलोपबन्धोऽन्यथा न स्यात् । तस्मान्नामधेयान्येवंजातीयकानीति सिद्धम् ॥ २ ॥

(इत्युद्भिदधिकरणम् ॥ १ ॥)

इदानीमयौगिकेषु व्रीह्यादिवल्लोकरूढेषु जातिगुणशब्देषु चिन्ता । न ह्यानुमानिककरणत्वानुरोधेन प्रत्यक्षप्रसिद्धत्यभावः संभवतीति पूर्वाधिकरणेनासिद्धिः । ननु 'आज्यैः स्तुवते' । 'पृष्ठैः स्तुवते' 'बहिष्पवमानेन स्तुवते' इत्युत्पत्तिवाक्यत्वादेतान्युदाहर्तव्यानि । तथा हि—

उत्पत्तौ नामधेयं वा गुणो वाऽव्यवधारितः ।
व्यवहारा...तां याति नैवोदाहरणक्षमा ॥

सा तु नोदाहृता सूत्रकारेण 'यस्मिन् गुणोपदेश' इति गुणवाक्यस्थाऽऽश्रितत्वात् । अथ किमर्थं तेनैव तदाश्रितम् । यत्र क्वचन प्रतिपादिते फलाविशेषात् । पूर्वपक्षनिराकरणहेतुर्वा वाक्यभेदस्तत्र संभवतीत्युदाहृतम् । अथ

× तै० सं० (२-४-६) । * ता० ब्रा० (२०-१-२) । × ता० ब्रा० (१०-११-२) ÷ ता० ब्रा० (१९-११-२) ।

पवमानशब्द आज्यशब्दः पृष्ठशब्दश्च गुणविधयं उत कर्मनामधेयानीति संशयः। प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च गुणविधयः।

वोत्पत्तिवाक्यस्यस्याऽऽज्यादिपदस्य पक्षद्वयेऽपि साकाङ्क्षत्वादेकस्यापि निश्चयहेतुर्नास्तीत्यन्यतः सिद्ध्यपेक्षणादनुदाहरणत्वम्। घृतवाचित्वाच्चावच्च स्तोत्रनामत्वं विज्ञायते। यान्याज्यानि तैः स्तुवत इति च श्रूयते तत्र कान्येव नामानि कथं वा तेनाभिधीयन्त इति सहाऽप्युत्पत्तिवाक्येनान्यतः सिद्धिरवासङ्ग्या। उत्पत्तिवाक्यस्थितमेव चाऽऽज्यादिपदं यथा रूढिं परित्यज्य स्तुतिनामतां प्रतिपद्यते तथा हेतुर्वाच्य इत्यपेक्षा। गुणविधित्वेऽपि घृतस्य स्तुतावकरणत्वात्तत्संबद्धमन्त्रलक्षणयाऽवश्यं संबन्धकृद्वाक्यमपेक्षणीयम्। इह विधाने मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात्। अनुवादत्वे तु नायं दोषो भवति। तेन स्तोत्राणामप्याज्यवत्ताऽन्यत एव लब्धव्येति तदुभयपक्षेऽपि सापेक्षता। ततश्च स्तुवत इत्येतावन्मात्रमत्र विवक्षितमित्याज्यादिशब्दोऽन्यतो निर्णीयते। पवमानशब्दस्तु यौगिकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धेरनुदाहरणमिति केचित्। अपरे तु मन्यन्ते। नोद्भिदादिवत्पवनक्रियां प्रति कर्तृत्वं स्तोत्रस्योपपद्यते, सोमो हि तत्र पवते। ततश्च न कर्मण्यवयवप्रसिद्धिरस्तीति पवमानार्थमन्त्रकत्वाल्लक्षितलक्षणा मत्वर्थलक्षणातो दुर्बलतरेति वाक्यभेदेनैव सिद्धेरुदाहरणम्। तत्र प्रसिद्ध्यादयः पूर्वपक्षे पूर्ववदेव व्याख्येयाः। चित्रेत्युत्तरपक्षे ÷ द्योतनादग्नीषोमीये गुणविधिरिष्टः। अत्र कारणमुच्यते—

> चित्रत्वादिविभागो हि प्राणिजातौ स्वभावतः।
> तेनैव प्राणियागाङ्गं प्रकृतिं दैक्षमाश्रिते ॥

स्त्रीत्वादिविभागो हि प्राणिव्यतिरिक्तेऽर्थे शब्दानुकरणमात्रेण विज्ञायते पश्वादिषु त्वर्थरूपेण। प्रकृतं च दध्यादिद्रव्यात्मकत्वान्नैतद्योग्यं कर्मेत्युत्क्ष्यमाणे वाक्याद्यागमात्रसंबन्धिनी प्रसक्ते सामर्थ्यात् प्राणियागमाकाङ्क्षन्ती "प्रकृतौ वा * द्विरुक्तत्वात्" इत्यनेन न्यायेन सर्वप्राणियागप्रकृतिमग्नीषोमीयं

÷ चित्रो गणो विधीयमान इत्यादि सिद्धान्तभाष्येणाग्नीषोमीये गुणविध्यभिप्रायस्य प्रकटीकरणादित्यर्थः। * जै० सू० (६-६-१)।

न चैते कर्माणि प्रसिद्धाः। न चामी यौगिकाः। जातिशब्दा ह्येते, चित्रा इति च गुणशब्दः। चित्रया यजेतेति च यागानुवादः। विज्ञातत्वान्न यागविधिः। गुणे फलकल्पनायां यजतेर्न विवक्षा। तथाऽऽज्यानि भवन्ति पृष्ठानि भवन्तीति च गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणा। तस्माद् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम्।

गच्छतः। तत्र यद्यप्युत्पत्तिवाक्यशिष्टं कृष्णसारङ्गलोहितसारङ्गादिगुणान्तरं पुरस्त्वं च बाधकं संभाव्यते, तथाऽपि पूर्ववदेव बाधाविकल्पौ वक्तव्यौ। साप्तदश्यपूर्वपक्षन्यायश्चात्र द्रष्टव्यः। एकपदोपात्तानेकार्थविधानाच्चैककारकानिबन्धनत्वाद्वाक्यभेदाभिप्रायः। पशुकामशब्दोऽपि च स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनार्जनाङ्गत्वादनुवादोऽभिमतो न यागफलम्। न हि पशुयागः पशुमकामयमानेनानुष्ठातुं शक्यते। यागानुवादो विज्ञातत्वादिति।

सर्वत्राऽऽख्यातसंबद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे।
विधिशक्त्युपसंक्रान्ते स्याद्धावोऽनुवादता॥

यावद्यावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावत्पूर्वत्रानेकशक्तिकल्पनाभयादनुवादत्वाकाङ्क्षा भवति। अगत्या तु तत्रापि विध्यङ्गीकरणम्। अस्ति चात्र स्त्रीत्वचित्रत्वभागग्नीषोमियियाग इत्यनूद्यते गुणे फलकल्पनायां यजतेरविवक्षेति। किमर्थं गुणविधित्वपक्ष एव सन्निराक्रियते। सिद्धान्तग्रन्थोऽयं प्रमादाल्लिखित इति केचित्। अपरे त्वाहुः। फलसंबन्धे किल प्रधानत्वाद् गुणोक्तिविघातः स्यादिति। तदयुक्तम्। सर्वथा नामधेयप्रतिपक्षो गुणविधिः स च फलसंबन्धेऽनपगतः। तथा च + वक्ष्यति स्थित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचार इति। फलसंबन्धे ह्येकान्तेन यागसामानाधिकरण्याभावाद् गुणविधिरेव स्यादीति। तेनैवं वाच्यम्। इह तु त्रयः पक्षाः प्रतिभान्ति। गुणविधिः फले, यागे वा नामधेयं वेति। एकैकस्य च द्वयं द्वयं

+ जै० सू० (२-१-१) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यस्मिन् गुणविधिर्नामधेयमिति संदिग्धे गुणोऽपर उपदिश्यते प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः कर्मनामधेयमित्यर्थः । गुणविधौ हि सति वाक्यं भिद्येत । पुंपशौ प्राप्ते स्त्रीपशुः । पशवः फलं,

निराकर्तव्यम् । तत्र पूर्वपक्षस्थ एव दुर्बलतरत्वात्तृतीयं पक्षं निराकरोति । याव पारार्थ्यप्रसङ्गादिति । अतश्च 'व्रीहिभिर्यजेत' इतिवद्यागे गुणविधानम् । करणभूतस्यापि च यागस्योत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वार्थाक्षिप्तसाध्यांशानुवादेन गुणे विधीयमाने न मत्वर्थलक्षणा । गुणवाद्येव वाऽनभिभवसमर्थं यागे गुणविधानमाश्रयति । फले गुणविधिकल्पनायां पूर्वाधिकरणोक्तदोषप्रसङ्गादिति । तथा 'पञ्चदशान्याज्यानि' इत्यत्र 'अस्तिर्भवन्तीपरः' + इति सत्तोपकल्पनं प्रयोगवचनाच्च विधिः । ननु च पञ्चदशानि सप्तदशानीति चैवंरूपः शब्दो न संख्यामात्रवाची 'स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः' = इति स्मरणात् । न हि स्तोम इति स्तोत्रीयसंख्यातोऽन्या विधीयते । नैष दोषः । स्तोत्रसाधनमात्रपरिच्छेदेन स्तुतिमानात्मकस्तोमासिद्धेः सद्दशमृक्परिच्छेदे घृतपरिच्छेदे च स्तुतिमाननिमित्तस्तोमवाचित्वम् । न चात्र मत्वर्थलक्षणा । कुतः--

श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने ।
लक्षणावाक्यभेदादिर्दोषो नानुमिते ह्यसौ ॥

इह तावदाज्यादीनां श्रुतवाक्यसंयोगाभावादवश्यं प्रकरणाम्नानानुमितवाक्यसंबन्धपूर्वकः प्रयोगवचनविधिराश्रयितव्यः । तेन मत्वर्थ एव प्रतिपाद्यत इति न लक्षणा । तत्रैतत्स्यात् । द्रव्यत्वादाज्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्मकेतिकर्तव्यतार्थिना प्रकरणेन न ग्रहणमिति । सत्त्वैवात्र क्रियेत्यनुपालम्भः । प्रधानदेशत्वाच्चङ्गानामाज्यादिभिरवश्यं स्तोत्रसमीपे भवितव्यम् । अतश्च यथैव 'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इत्यत्राग्निः सत्तामात्रेणोपकरोत्येवमिहापीति निर्दोषं, तस्माद् गुणविधानमिति । अत्राभिधीयते । 'प्रधानतोऽभिसंबन्ध' इति । अन्यकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने सत्युपपद्यते । अत्र पुनः कर्मानुवादेन गुणो

+प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति इति शेषपूरणमिति पा० सू० (२ ३-१) अत्रत्यं कात्यायनस्मरणम् । =पा० सू० (५-१-५८) अत्रत्यं वार्तिकम् ।

चित्रो गुण इति न शक्यमेकेन वाक्येन विधातुम् । चित्रो गुणो विधीयमानः स्त्रियां विधीयेत नासावग्नीषोमीये, पशुकामे च विधीयेत सोऽपि नाग्नीषोमीये । तथा पञ्चदशान्याज्यानि भवन्तीत्यान्येषु पञ्चदशता । न चाविहितानि स्तोत्रेष्वाज्यानि भवन्ति, न चान्यद्विधा-

---

विधीयते । न च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते । तत्रैकगुणविधाने गुणान्तराक्षेपादर्थापत्त्यभावे श्रौतानेकविधिव्यापारकल्पनायां पुनः पुनरुच्चारणं प्रत्ययस्य कर्तव्यमिति वाक्यभेदः स्यात् । आह च—

अर्थादनेकमप्यर्थं विधापयति भावना ।

विशेषणविधिस्त्वन्यन्न गृह्णाति विशेषणम् ॥

एकपदोपात्तेऽपि चानेकविधिशक्तिकल्पनागौरवमस्त्येव । उत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणान्तराविरोधाच्चाशक्तिः । तथा हि—

उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं कर्म सर्वं ह्यनूद्यते ।

न चाऽऽश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि गुणान्तरम् ॥

यत्रानूद्यमान एवावश्यं गुणोऽप्यनुवदितव्यस्तत्र नैरपेक्ष्यदर्शनादाकाङ्क्षाधीनसंबन्धगुणान्तरविधानानुपपत्तिः । न च निष्कृष्य क्रियामात्रं गुणविधिः शक्यः कर्तुम् । कुतः—

प्रथमं हि स्ववाक्यस्थैर्गुणैः संबध्यते क्रिया ।

वाक्यान्तरगतैः पश्चान्न शुद्धा सा ह्यवाप्यते ॥

यानि परस्परनिरपेक्षाणि व्रीहियवादिवाक्यवत्प्रवर्तन्ते तेषां तुल्यबलत्वाद्भवति विकल्पः । इह चोत्पत्तिवाक्यमन्यनिरपेक्षं विदध्याच्चोत्पन्नवाक्यम्, अनुत्पन्नेऽनुवादानुपपत्तेः । पशुकामसंबन्धाच्च पदान्तरगतार्थग्रहणनिमित्तोऽपि वाक्यभेदो भिद्यते । यद्यपि च फलं न विधीयते तथाऽपि तत्र कर्मविधेरस्त्येव गौरवम् । अपि च कर्मणः फलगुणौ प्रति युगपद्द्व्यनुवाददोषोऽपरः स्यात् । न च पशुकामपदमर्जनाङ्गत्वात्प्राप्तमनुद्यते । कथम्—

यकं वाक्यं, तच्चैतदाज्यानि विदध्याद् विहितेषु च पञ्चदशताम्। गम्यते च पञ्चदशताया आज्यानां च संबन्धः । स्तोत्रसंबन्धश्चाऽऽज्यानामविज्ञातः पञ्चदशतासंबन्धश्च । द्वावेतावर्थावेकवाक्यस्याशक्यौ विधातुम् । अथ नु कर्मनामधेयं. नैष विरोधो भवति । केवलं संख्यासंबन्धस्तदानीं विधीयते । अपि चाऽऽज्यानि स्तोत्राणीत्यनेन शब्देन

पुरुषार्थो हि सर्वेण स्वरसादेव काम्यते ।
तत्साधनवदङ्गेषु प्रवृत्तिः प्रार्थनादृते ॥

न हि साधनभूतं पशुं कश्चित्कामयते विनैव तु कामेन प्रार्थितान्यथानुपपत्त्या तमुपादत्ते । गौणी वा तस्य काम्यता भवेत् । अतः स्वातन्त्र्येण यन्मुख्यया वृत्त्या काम्यते तदेव कामशब्दोपसंबन्धात्फलं प्रतीमः । विस्तरेण चैतद् 'असाधकं × त तादर्थ्यात्' इत्यत्र वक्ष्यामः । फलं चाग्नीषोमीयस्य क्रत्वङ्गत्वाच्चैतद यद्वाऽस्तीत्यनुवादासंभवः । प्रकरणं च बाध्येत प्राजापत्यस्य यागस्य । नामधेयत्वे तु कर्मफलसंबन्धमात्रकरणान्न कश्चिद्दोषः । 'पञ्चदशान्याज्यानि' इति द्रव्यसंख्ययोरुभयोः स्तोत्रेऽप्राप्तत्वान्नान्यतरानुवादे नेतरविधानसंभवः । कर्मान्तरस्थं च न प्रतीयते । तदनुवादेन च विधावकर्माङ्गत्वप्रसङ्गः प्रकरणबाधश्च । न च विशिष्टद्रव्यविधिरुपपद्यत इति वक्ष्यते 'तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गभूतम्' = इति । न चाक्रियाविशेषणं विधीयते, विधायकस्य नामपदैः साक्षादसंबन्धात् न चेह क्रियोपात्ता या विधीयमानाऽर्थादनेकमपि गुणमाक्षिपेत् । न चैषां स्तुतिप्रयोगवचनेन ग्रहणम् , अक्रियात्मकत्वात् । आह च-

नान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् ।
गुणद्रव्ये कथंभावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥

न च भवतिक्रियां प्रत्यङ्गत्वमुपपद्यते । सर्वोऽपि हि लब्धात्मकोऽन्यत्रव्यापियते । सत्तायास्तु वस्त्वात्मलाभमात्रापवर्गान्न साध्यत्वम् । तद्व्यापारिकसाध्यान्तरानपेक्षणाच्चोपकारासंबन्धाच्चेतिकर्तव्यतात्वम यत्तु रथंतरं भवतीत्येवं

× जै० सू० (६-१ १)। = जै० सू० (७- -५)।

लक्षणयैव गुणो विधीयेत । अतः कर्मणां नामधेयानि वाक्यान्तरैः आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते इत्येवमादिभिर्विहितानाम् । यत्त्वप्रसिद्धं कर्मणां नामधेयमिति । अवयवप्रसिद्ध्या, आजिगमनादाज्यानि । कथमाजिगमनमिति । अर्थवादवचनात् । यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम् इति । स्पर्शवचनात् पृष्ठानि । पवमानार्थमन्त्रकत्वाद् बहिःसंबन्धाच्च बहिष्पवमानम् । दधि मधु पयो घृतं धानास्तण्डुला उदकं तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्, इति नानाविधद्रव्यत्वाच्चित्रा । तस्मादेवंजातीयकानि कर्मनामधेयानीति । अथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टान्याज्यानि

चोदितानामपि प्रकरणेन ग्रहणं तदतिदेशप्राप्तावान्तराक्रियासंबन्धाविज्ञानात् । न चाऽऽज्यादीनां लोके सत्ता न सिद्धा येनेदानीं भाव्येत स्तुतिप्रयोगसंनिविस्थापनभावना करिष्यत इति चेत् । न । अचोदितत्वात् । 'अग्निमुपनिधाय' इति तु स्पष्टं विधानम् । आत्मलाभव्यतिरिक्ता चेयं क्रिया शक्यते कथंभावेन ग्रहीतुं सिद्धान्ते । न च वाक्यस्यार्थवत्त्वान्नान्यथानुपपत्त्या विनियोजकवाक्यकल्पना । यदि तु 'आज्यैः स्तुवते' इत्यनेन विहितानां पञ्चदशत्वविधिरुच्येत तत्पूर्वाधिकरणन्यायेन सैव मत्वर्थलक्षणेति मत्वा वदति । अपि चाऽऽज्यानि स्तोत्राणीत्यादिसंसर्गिद्रव्यत्वाच्चाऽऽज्यानां साक्षात्पञ्चदशत्वयोगाभावादश्रुतपलादिपरिमाणकल्पनाऽवश्याश्रयितव्या भवेत् । तेनैवं ज्ञायते यद्यव्युत्पत्तौ नामत्वं न ज्ञातं गुणवाक्ये च तस्यानधिकारः, तथाऽप्येतद्गुणविधानमेवं सिध्यति । यद्युत्पत्तावाज्यशब्दो नामधेयं नान्यथेति ।

गुणवाक्योपपत्त्यर्थं समभिव्याहृतेन च ।
अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामधेयत्वमाश्रितम्

यस्माद्देवाः प्रजापतिवचनाद्देवेषु स्तोत्रेष्वाजिमधावन् । ततस्तदर्हत्वादेवान्याज्यानीति । तथा 'तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत' इति यस्मादपां वायुना पृष्ठे स्पृष्टे रथंतरादीनि जातानि तस्मा-

यदाजिमीयुस्तदाज्यानामज्यत्वमिति ।

स्तोत्रकर्मसु विधीयन्ते । विशिष्टानां वाचकस्य शब्दस्याभावात् ।

ननु पदद्वयमिदं वाचकं भविष्यति, पञ्चदशान्याज्यानीति विशिष्टानां, तदेतेषु स्तोत्रेषु विधास्यति । नैतत्पदद्वयमपि विधायकम् । एकमत्र विधायकमेकमुद्देशकम् । उभयस्मिन् विधायके परस्परेण संवन्धो न स्यात् । अविधायके स्तोत्रसंबन्धो न विधीयते । न चात्रैकं पदं विशेषणं प्रत्युद्देशकं स्तोत्रं प्रति विधायकं भवितुमर्हति । वचनव्यक्तिभेदादतोऽयमसमाधिः ॥ ३ ॥ क. चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥

[३] तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥ सि०

चानि पृष्ठानीत्यर्थवादाद्विज्ञातम । तत्पकृतित्वाच्च वामदेव्यादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः। द्वावेतावर्थाविकस्य वाक्यस्याशक्यावित्यस्यानन्तरमथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टानीत्येवमादि द्रष्टव्यम् । विशिष्टानां वाचकस्याभावादिति प्रधानाख्यातानुच्चारणाभिप्रायम् । ननु पदद्वयमिति-भवाविक्रियासंबन्धाभिप्रायम् । नैतत्पदद्वयमपि विधायकमिति । प्रधानक्रिया हि विशेषणानि पिण्डीकरोति सत्तायास्तु प्रत्येकवर्तित्वान्न सामुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । अतश्च परस्परसंबन्धाभावः । पञ्चदशानि यानि कानिचिद्भवन्ति, आज्यान्यपि यावन्ति तावन्ति भवन्तीति कल्पना । तस्माच्चोभयं विधायकम् । न चानुवादकं, स्तोमेषु वाद्दशस्याभावादनर्थकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मादेकानुवादेनेतराविधिर्नामधेयत्वेऽनकल्पते विधायकमिति चात्र विधेयार्थोपनयनव्यापारात्पुनः पुनरभिहितं न तु नमपदस्य विधिशक्तिरस्ति । पञ्चदशानीति च स्तुतिसाधकतमस्तोत्रीयरूपपरिच्छेदान्मुख्यं स्तुतिमानानिमित्तं स्तोमत्वमिति शब्दसामञ्जस्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

(इति चित्राज्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

ननु सर्वत्र द्विप्रकारमेव नामपदं सांविज्ञायिकं यौगिकं च । उभयमपि

अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम* इति, 'आघारमाघारयति'+ इति च समामनन्ति । तत्र संशयः, किमग्निहोत्रशब्द आघारशब्दश्च गुणविधी, उत कर्मनामधेये इति । गुणविधी इति ब्रूमः । कुतः ।

गम्यते हि, अग्नये होत्रमस्मिन्निति । तथा क्षरणसमर्थं द्रव्यं घृतादि, आघारमाघारयति इति । प्रसिद्धिरेवमनुग्रहीष्यते । गुणविधिश्च दर्विहोमे, आघारश्चोपांशुयाजे । तत्रैतयोरर्थवत्ता प्रवृत्तिविशेषकरत्वं च । न च गुणविधिपक्षे लक्षणा भवति यथा उद्भिदा यजेत इति । अग्निहोत्रे समासेनावगतं गुणविधानम् । आघारेऽपि, आघारं निर्वर्तयतीति श्रुत्यैव गुणो विधीयते । तस्माद् गुणविधी इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् । यौ गुणावेताभ्यां विधीयेते इत्याशङ्क्यते तावन्यत एवावगतौ । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति देवताविधानं, चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याऽऽघारमाघार्य इत्याधारे च द्रव्यविधिः । अविदितवेदनं च विधिरित्युच्यते । विदितं चात्रान्यतो गुणविधानम् । तस्मान्न

चाधिकरणद्वयेन प्रतिपादितं, किमिदानीमवशिष्यते येन पुनर्विचार्यते । उच्यते । यौगिकानामेव मत्वर्थलक्षणापरिहारेणात्र चिन्ता, उत्तराधिकरणे तु सांविज्ञायिकानां वाक्यभेदासंभवात् । तत्राग्नये होत्रमस्मिन्निति सिद्धान्तेऽप्यभ्युपगमादन्यसमासार्थानुपलब्धेश्चान्तर्णीतमत्वर्थौ बहुव्रीहित्वेन गुणं विधत्ते । त एव च प्रासिद्ध्यादयो हेतवः सत्यामपि च सायं होमेऽग्निप्राप्तौ तद्गुणं प्रातर्होमे होममात्रानुवादाद्वा सर्वदर्विहोमेष्वविहितदेवताकेषु विधास्यति वाक्यं सामर्थ्यात् । तथाऽऽघार्यत इत्याघार इति क्षारणसमर्थं द्रव्यमाज्यपयःप्रभृत्यभिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशात् क्षारणक्रियासंस्कार्यत्वेनाध्यवसीयमानमनुपयुज्यमानसंस्कारानुपपत्तेः प्रयोजनमपेक्षते । धर्ममात्रं चास्य क्षारणं शब्दार्थेनात्रापवर्गित्वान्नाशेषक्षारणं करोति । तत्क्षारितैकदेशेन किं कर्तव्यमित्यस्त्यपेक्षा । लोकेऽपि च द्रवद्रव्याणां कश्चित्पानादावुपयोक्ष्यमाणानामीषत्क्षारणसंस्कारं कुर्वन्ति । तेनाभिषवयुक्तपूर्वीकवद्रक्ष-

* तै० सं० (१।५।९) । + तै० ब्रा० (३।३।७) ।

गुणविधी, कर्मनामधेये तु संभवतः । यस्मिन्नग्नये होत्रं होमो भवति तदग्निहोत्रम् । दीर्घधारा क्षरणक्रिया प्रसिद्ध एवाऽऽघारः । तस्मात्कर्मनामधेये । प्रसिद्धत्वादयश्चोक्तोत्तराः । प्रजापतिनिवृत्त्यर्थमाग्निविधानं भविष्यतीति चेन्नैतदेवम् । अग्निं ह्येष विधातुं शक्नोति न प्रजापतिं प्रतिषेद्धुं प्रतिषिध्यमानस्य च प्रजापतेर्विधानमनर्थकं स्यात् । प्रजापतिर्देवतेति गम्यते । गम्यमानं च न शक्यं मिथ्येति कल्पयितुम् ।

प्रयुक्तफलचमसवच्च संस्कार्यं द्रव्यं कर्ममात्राभिलाषि । प्रकरणवशेन दर्शपूर्णमासप्रधानान्युपसर्पति । तत्रापि चाऽऽग्नेयादीनां विहितद्रव्यकत्वादुपांशुयाजः केवलः साकाङ्क्ष इति तादर्थ्यं प्रतिपद्यते । आह च—

श्रुतसंस्कारसंबन्धं गुणवैर्यद्यन्यसंगतम् ।
अन्यथा तदयोग्यत्वात्प्रकृतैर्याति संगतिम् ॥

अथ वा यत्करोतीति प्रत्ययार्थमात्रं साकाङ्क्षत्वादेवोपांशुयाजभावनामनुद्याऽऽघारद्रव्ये वाक्येन विधीयमाने तत्साध्यत्वादेव धात्वर्थः प्राप्तोऽनूद्यते । ध्रौवप्राप्त्यैव वा तस्य क्षरणात्मकत्वे विज्ञाते क्षरणसमर्थमात्रपयःप्रभृतिविधिर्मन्यते । न च धात्वर्थादेव सिद्धेर्नाम्ना प्रयोजनम् । न च संस्कारकर्माणि क्वचिन्नाभवन्ति दृश्यन्ते । श्रुत्यैव गुणो विधीयत इति । द्वितीयाश्रुत्यैव संस्कार्यत्वादवश्यं क्वचिदस्य गुणत्वमित्यवगमाभिप्रायम् । अत्रोच्यते

विधित्सितगुणप्राप्ति शास्त्रमन्यद्यदस्त्विह
तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

अत्र वदामः—

सायं होमे यदि ब्रूयादाघारे च परो विधिम् ।
ततः शास्त्रान्तरप्राप्तेर्विधिः स्यान्निष्प्रयोजनः ॥
यदा त्वदेवते होमे देवताविधिरुच्यते ।
द्रव्यं चोपांशुयाजस्य तदा तत्परता कथम् ॥

उच्यते—

अतोऽयमसमाधिः। उच्यते। आघारमाघारयति इति द्रव्यपरा चोदना। यैस्तु द्रव्यं * चिकीर्ष्यत इति। द्रव्यं ह्यनया क्रियया क्षार्यते। क्षारितं च यागं साधयति। तत्कस्य प्रधानस्य कर्मणो नामधेयमिति। उच्यते। एतदेवाऽऽघारणं प्रधानकर्म। नन्वस्य द्रव्यदेवतं नास्ति। अस्तीति ब्रूमः। तस्याऽऽघारमाघार्यं, इत्याज्यं द्रव्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता। "इन्द्र+ ऊर्ध्वोऽध्वर इत्याघारमाघारयति इति मन्त्रो ह्यमि·

विधिश्चेदग्निहोत्रं स्यात्ततोऽस्य विषयैषिणः।
निवेशः प्रकृते वा स्याद्युक्तेरप्रकृतेऽपि वा॥
अग्नेर्होत्रेण संबन्धे कृतेऽन्येन प्रवर्तनात्।
अग्निहोत्रपदे स्पष्टमनुवादत्वलक्षणम्॥
अनूद्य चापि धात्वर्थं गुणः सर्वो विधीयते।
न चानुवादः प्रकृतात्कर्मणोऽन्यत्र लभ्यते॥
प्रकृतं चेदनूद्यायं गुणो होमे विधीयते।
तत्र तत्प्रख्यताऽन्यत्र न विधिस्तत्परिग्रहात्॥
न च धात्वनुवादोऽत्र कथं चिदुपपद्यते।
प्रकृताप्रकृताभावात्तस्मात्कर्म विधीयते॥
सायमूर्ध्वादिसंयुक्तैर्गुणो वाक्यैर्विधीयते।
शुद्धं न श्रूयते कर्म प्रकृतं नास्ति तेन तत्॥
दूरस्थस्यानुवादश्च व्यवधानान्न युज्यते।
तस्य बुद्धावनारोहात्कौण्डपायिनहोमवत्॥
विधीयतां विशिष्टं चेत्कर्मेत्येवं विकल्प्यते।
न चेदन्येन शिष्टाः स्युस्तत्प्रख्यं चेति चोत्तरम्॥
न चतुर्थीसमासस्य लक्षणं चात्र विद्यते।
न च तेन विना शक्या देवताविधिकल्पना॥

---

* जै. सू. (२·१३)। + तै, सं. (१११)।

दधत्कर्म तत्साधनं वा कर्मणि समवैति । एष च मन्त्र इन्द्रमभिधातुं शक्नोति। स यदीन्द्रस्तत्साधनं भवेदेवमनेन मन्त्रेणाऽऽघारः शक्यते कर्तुम्। तस्मादिन्द्रो देवता । द्रव्यदेवतासंयुक्तमाघारणम्। तस्माद्यजतिः, + तस्य यजतेर्नामधेयमिति ॥ ४ ॥ क. अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ॥ ३ ॥ तत्प्रख्यन्यायः ॥

[४] तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥ सि०

अथैष श्येनेनाभिचरन् यजेत, अथैष संदंशेनाभिचरन् यजेत, यथैष गवाऽभिचरन् यजेत= इति समाम्नायन्ते । तत्र गुणविधिः कर्मनामधेयमिति संदेहः। प्रसिद्ध्यादिभिः पूर्वपक्ष उद्भिदादीनामिव । ते

यः कश्चिदेव संबन्धः षष्ठीतत्पुरुषाद्भवेत् ।
अनुवादेऽन्यतः सिद्धे कथ्येताप्यश्वघासवत् ॥
विधातव्यश्च संबन्धो भवेत्परपदार्थयोः
प्रातर्होमेऽपि तेनैष वह्निर्नैव विधीयते ॥
एकदेशेऽपि च ज्ञानान्नानुवादोऽपगच्छति ।
आघारस्यापि संबन्धः क्लेशेनोपांशुकर्मणा ॥
सामानाधिकरण्यं च साध्यांशेनेह कर्मणः ।
विस्पष्टं द्रव्यनामत्वं न चाऽऽघारस्य गम्यते ॥ ४ ॥

[इति तत्प्रख्याधिकरणम्] ॥ ३ ॥

' अथैष ज्योतिः ' इत्यादिवर्जमुदाहरणम् । तेषां तृतीयानिर्देशाभावाद् गुणविधित्वानुपपत्तेः। तेऽपि च वाक्यान्तरेषु यदा तृतीयानिर्देशं प्रतिपद्यन्ते तदा विचार्यन्ते । अथ वा प्रथमानिर्देशेन द्रव्यमपि प्रस्तुत्य पश्चात्तत्साध्योपन्यासः

× प्रधानकर्मेत्यर्थः। = अर्थवादानुसारेण गवाऽभिचरन्नित्यत्र गवाऽभिचर्यमाण इति पाठो युक्तः ।

तुद्भिदादयः क्रियानिमित्ताः शक्नुवन्ति यागं वदितुम् । इमे पुनर्जातिनिमित्ता न शक्नुवन्ति । तेन गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः। तद्व्यपदेशं च । तेन श्येनादिना प्रसिद्धेन यस्य व्यपदेशः, तच्च कर्मनामधेयम् । श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ । यत्तु जातिशब्दा इमे न यागमभिवदन्तीति । सादृश्यव्यपदेशादभिवदिष्यन्ति । एवं हि व्यपदेशो भवति । यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्ते यमभिचरान्ति श्येनेन इति । निपत्याऽदत्त इत्यनेन सादृश्येन श्येनशब्दो यागे । यथा सिंहो देवदत्त इति । तस्मात् कर्मनामधेयम् । संदंशे, संदंशेनं यथा दुरादानमादत्त इति गवि,

---

संभवतीत्येवेऽप्युदाहरणमेव । तत्र तैरेव प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधिः । न चात्र कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं किंचिदस्ति । वत्यर्थोपादनेन कर्मणि प्रवृत्तौ चात्यन्तविप्रकृष्टा गौणता स्यात् । तत्र वरं मत्वर्थलक्षणा । साधनं हि प्रतीतमत्यन्ताविनाभावात्स्वसाध्यां क्रियामक्लेशेन प्रतिपादयति विनैव मतुब्लोपेन । किं च—

मत्वर्थो वाक्यवेलायामेकवाक्यवशाद्भवेत् ।
इवार्थः पदवेलायां गृह्यमाणोऽतिदुर्बलः ॥

गुणविधिपक्षे हि स्वार्थापरित्यागेनैव श्येनपदं तद्वन्तमुत्तरकालं लक्षयति । आत्मोच्चारणकाले तु स्वार्थमेव विनियुङ्क्ते । भवतस्तु श्येनार्थानुपयोगादादित एव सादृश्यविवक्षया पदं प्रवृत्तमित्युपगमाच्छ्रुतिबाधप्रसङ्गः । तदुच्यते—

विधेयं स्तूयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा ।
न हि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तददितीष्यते ॥

श्येनादिवाक्येषु हि यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयमपीत्युपगमान्न स्तुतिर्दृश्यते । तथा च विधीयमानस्य भवितव्यम् । गुणविधाने च श्येनद्रव्यं विधीयत इति तदेव स्तोतव्यम् । न च तस्याऽऽत्मनैवोपमानं युक्तम् । अथोच्येतानन्यत्वेन सुतरां स्तुतिर्भवति, अनन्यसंभविचरितत्वात् । तथा -

यथा गावो गोषायन्ति इति । तस्मात् संदंशशब्दोऽपि कर्मनामधेयं गोशब्दोऽपि ५ ॥ क. श्येनादिशब्दानां कर्मनामधेयताऽधिकरणम्। तद्व्यपदेशन्यायः ।

[५] नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥ पू०

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति श्रूयते । तत्र किं गुणविधि:

" रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव " इति ।

भवति हि लोके काल्पनिकमवस्थादिगतभेदमाश्रित्यैवमपि स्तुतिः संभवति भेदे न युक्ता । नामधेयत्वे तु यागश्येनस्य× द्रव्यश्येनोपपत्तेराञ्जस्यम् । इतरथा हि द्वौ मत्वर्थवत्यर्थौ लक्षयितव्यौ । काल्पनिकश्च भेद इति गौरवम् । न च यागस्तुत्या तदाश्रितद्रव्यस्तवनमवकल्पते, यागविधेरनिराकृतत्वात् । आविधेयत्वा हि स्तुतिरन्यत्र संचार्येत यागस्तु स्वयमेव विधिभागत्वेऽपि न द्रव्यं स्तूयते विधीयते वा । पुनरपि च यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकृष्टता । समभिव्याहाराच्च द्रव्यवचनो यागवचनत्वं मुख्यम् । विधौ च तव लक्षणा ममानुवादे । गुणवचनेभ्यश्च मतुब्लोपः स्मर्यते+ न द्रव्यवचनेभ्यः । इवार्थस्तु परशब्दस्य परत्र प्रयोगात्स्वयमेवोपजायते मत्वर्थलक्षणा च स्वयं कल्पनीया, क्लृप्तस्तु वत्यर्थः । 'यथा वै श्येन ' इत्यादिना पूर्वोक्ताश्च धातुपारार्थ्यप्रत्ययविप्रकर्षादयो दोषा वक्तव्याः । ५ ॥

—

(इति तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

—

तन्त्रसंबन्धेनाऽऽख्यातपदस्य धात्वर्थः फलं प्रति करणं गुणं च प्रति साध्यो भवन्न विरोत्स्यते तेनोद्भिदा यागं यागेन च पशून् भावयेदिति युगपद्विधा-

---

× श्रुतिर्हि नामधेयत्वे । लक्षणा गुणविधौ इति भाष्यं यथाश्रुतार्थमनुपपन्नमिति मत्वाऽन्यथा व्याचष्टे नामधेयत्वे त्वित्यादिना-गौरवमित्यन्तेन + 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति पा सू. (५ ९०) अत्रत्यं कात्यायनस्मरणम्।

कर्मनामधेयमिति संदेहः। एवं चेत् संदेहो. दृश्यते गुणविधिः । न संदेहः, श्रूयते हि गुणः। सोऽवगम्यमानो न शक्यो नास्तीति वदितुम्। तस्माद् गुणविधिः ॥ ६ ॥ क. पूर्वपक्षः ॥

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥ सि०

नैतदेवं तुल्ये हीमे क्रिये स्याताम् । या च वाजपेयक्रिया या च दर्शपूर्णमासक्रिया, उभयत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः स्यात् । तथा च दीक्षाणामुपसदां च दर्शनं नावकल्प्येत सप्तदशदीक्षो वाजपेय इति, सप्तदशोपसत्को वाजपेय इति ।

पाराद्विनैव मत्वर्थलक्षणया संबन्धासिद्धिः । तथाऽऽज्यादिपदस्य तन्त्रेण स्तोत्रसंख्यादियोगः । तस्मात्सर्वत्र त्वत्परिकल्पिते नामधेये गुणश्रुतेः प्रतिबद्धचादिभिर्गुणप्रत्ययानपगमात्तद्विधानमेव भवत्वलं नामधेयत्वेनेति यथासंभवं सर्वाधिकरणाक्षेपेणेदमारभ्यते । तत्रेदमपि वाक्यं शुद्धं भविष्यतीति वाजपेयोपन्यासः । सर्वाण्येव त्विहोदाहर्तव्यानि । आह च—

करणेषूपदिष्टेषु याऽर्थात्साध्यत्वकल्पना ।
तस्यां गुणविधानेन नास्ति मत्वर्थलक्षणा ॥ ६ ॥

वाजपेये तावदयं विशेषोऽभिधीयते—

वाजपेयं यवागू स्यादाषैवद्रव्यता ततः ।
द्रव्यसारूप्यसामान्याद्दैष्टिकत्वं प्रसज्यते ॥ ७ ॥

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारत. ।
उपकारान्यथात्वे तु भवत्यावृत्तिलक्षणम् ॥

अथ वा तुल्यत्वात् क्रिययोर्नेति । यदि न गुणविधिस्ततस्तुल्यैव वाजपेयक्रिया ज्योतिष्टोमक्रियया । तत्र दीक्षाणामुपसदां च दर्शनमुपपन्नम् । तस्मात्कर्मनामधेयमिति । लिङ्गं त्वेतत्प्राप्तिः पुनरुत्तरसूत्रेण ॥ ७ ॥ क. सिद्धान्तः ॥

ऐकशब्द्ये परार्थवत् ॥ ८ ॥

यदि गुणविधिः स्यात्, स्वार्थवत परार्थवच्चाभिधानं विप्रतिषिध्यते यजेतेत्यस्य शब्दस्य । यदि स्वाराज्यकामो यजेतेति स्वाराज्यकामस्य यागं विधातुं स्वार्थमुच्यते न तर्हि वाजपेयेन गुणेन संबन्द्धु परार्थमनूद्येत यागेन वाजपेयगुणकेनेति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । ननु द्वे एवैते वाक्ये प्रत्यक्षमुपलभामहे स्वराज्यकामो यजेतेत्येतदेकं प्रत्यक्षं पदद्वयम् । यजेत वाजपेयेनेत्येतदपि प्रत्यक्षमेव । नैतदेवम् । एवं

द्विधा हि तन्त्रं भवति प्रत्येकं वा समुदाये वा वाक्यपरिसमाप्त्यावाख्यातगुणत्वप्राधान्यापेक्षया । तदिह द्रव्यं यागे विधीयते न फलमफलत्वप्रसङ्गात् । उद्दिश्यमानं हि सर्वत्र फलं भवति, तच्चोक्रियां प्रत्युपादीयेताङ्गमेव स्यात् । यागोऽपि फलं प्रत्युपादातुं शक्यते न द्रव्यं प्रति, तत्संस्कारत्वप्रसङ्गाच्चूर्वापातिदेशबाधाच्च । न च यागसंस्कृतस्य द्रव्यस्यान्यत्रोपयोगो विद्यते येनैवमाश्रीयेत । एतेन यागफलयोर्द्रव्यं प्रत्युपादानं प्रत्युक्तम् । न च फले यागद्रव्ययोरुपादानम् । एकेन निराकाङ्क्षे फलेऽन्यस्याविधानात् । यथा वक्ष्यति × " यदैकस्मादपूर्वं तदेतरच्चदर्थम् " इति । न च द्रव्योपसर्जनो यागः फले विधीयते, मत्वर्थलक्षणादिप्रसङ्गात् । तत्रैतदेवाऽऽपतति यागेन फलं यागं च द्रव्येणेति । तत्रश्च फलेनोपादेयविधेयगुणभूतयागग्रहणाद् गुणेन चोद्देश्यानुवाद्यप्रधानभूतापेक्षणात्तन्त्रत्वाभावः एकमार्गाश्रयणेऽन्यतरस्यासंबन्धात् । तत्र युगपदाश्रयणे वाक्यभेदात् अवश्यं हि यत्रोद्दिश्यमानादिरूपं यत्र चोपादीयमानाद्यात्मकता तत्र यागस्यैवे द्वे

× जै० सू० (२-१-१) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः ।

सति चत्वारि पदान्युपलभेमहि त्रीणि चैतान्युपलभ्यन्ते । उच्यते । यजेतेत्येतदुभाभ्यां संभन्त्स्यते । कथं सकृदुच्चारितं संबन्धमुभाभ्यामेष्यतीति । रूपाभेदात् । ईदृशमेवास्य रूपं स्वाराज्यकामेन संबध्यमानस्येदृशमेव वाजपेयेन । अतस्तन्त्रेणोभाभ्यां संभन्त्स्यत इति । नैतदस्तीदृशेनैव रूपेणेति । यद्यज्ञातस्ततो विधिः, यदि ज्ञातस्ततोऽनुवादः । न च ज्ञातोऽज्ञातश्च युगपत्संभवतीति । आह-यदिदमुक्तं गुणविधिपक्षेऽनुवादो यजेतेति । यद्ययमनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयते । वाजपेयशब्देनेति मा वोचः । न ह्याख्यातमन्तरेण कृत्यं वा, नामशब्दार्थव्यापारो विधीयते । यश्चात्राऽऽख्यातशब्दो यजेतेति सोऽनुवाद इत्युक्तम् - केनेदानीं तस्य व्यापारो विधीयते । अतः स्वाराज्यकामं गुणं च प्रति यजेतेति विधिः । तस्मादुभाभ्यां संबध्यत इति । यद्युभयत्र विधिः। वाजपेयो न स्वाराज्यकामस्य यागेन संबध्येत । द्वे ह्येते तदा वाक्ये, न स्वाराज्यकामस्य यागेन सह गुणविधेरेकवाक्यता । प्रकरणात् संबन्धः स्वाराज्यकामस्य यागेनेति चेन्न । वाक्येन यागमात्रे विधानात् । अस्तु यागमात्रेण संबन्ध इति चेन्न । स्वाराज्यकामस्य यागेन सहैक,

---

वाक्ये कल्पनीये । ननु द्वे एवैते इति तन्त्रपदमभितो दर्शयन् ब्रवीति-चत्वारि पदान्युपलभेमहीति । अतुल्यार्थत्वादतन्त्रत्वाभिप्रायेण । परस्य तु शब्दरूपाभेदात्साधारण्याभिमानः । नैतदस्तीति-कार्यप्राधान्याच्छब्दरूपस्य तद्वद्वैरूप्याद्भेदापत्तिः । आह यदिदमुक्तमिति वैरूप्यं परिहरति । गुणविध्यंशेऽपि ह्यवश्यमाख्यातं विधिरूपमेवाभ्युपगन्तव्यम् । वाजपेयपदस्यानाऽऽख्यातगुणत्वेनाविधायकत्वात् । यद्युभयत्र विधिरिति-द्रव्यसंस्कार्यत्वप्रसङ्गमनादृत्याऽऽख्यातगुणभावकृतप्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनिमित्तपरम्परासंबन्धोपन्यासः । प्रकरणानुरोधात् 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवद्व्यवस्थेति चेत् । न । वाक्येन यागमात्रे विधा-

वाक्यतादा गम्यमानत्वात् । तदेवं प्रकरणस्य चाबाधो युज्यते यदि कर्मनामधेयम् । गुणविधिपक्षे हि सर्व इमे वाक्यभेदादयो दोषाः प्रादुर्भवेयुः । तस्मात्कर्मनामधेयं वाजपेयशब्द इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

क सिद्धान्ते युक्तिः । वाजपेयादिशब्दानामधेताऽधिकरणम् ॥

[९] तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥ सि० ।

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति* इत्येवमादयः श्रूयन्ते । तत्र संदेहः । किमाग्नेयोऽग्नीषोमीय इत्येवमादयो गुणविधयः कर्मनामधेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत । अग्निपुरोडाशाष्टाकपाला इति । तस्मान्न गुणविधय

नादिति-तन्त्रसंबन्धे हि परस्परनिरपेक्षयोर्यागेन संबन्धः । एकविशेषितेतरसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्रानिष्पन्ने स्वाराज्ययागप्रकरणे गुणो विधीयमानः वाक्यैस्तु निष्पादिते प्रकरणे विधीयमाना व्रीह्यादयोऽवतिष्ठन्त इति वैषम्यम् । तेन स्वाराज्यकामैर्यागैकवाक्यता गम्यमाना नोत्सृष्टा भविष्यतीति नामधेयता ॥ ८ ॥

(इति वाजपेयाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

एवं सिद्धेषु नामधेयेषु नामधेयकार्येषु चेदानीमपवादः प्रस्तूयते । कस्मात्पुनरिहैव दार्विहोमपदं न विचार्यते, विचारितमेवदपि तत्प्रख्यमित्यनेन । विध्युद्देशगतानां चेह विचारस्तत्र त्वर्थवादगतानां 'यदेकया जुहुयाद्दार्विहोमं कुर्यात' इति । सिद्धे वा कर्मनामधेयत्वे तद्विशेषविचारस्तत्र । इह पुनः सामान्यचिन्तेति नोपन्यस्तम् । या तु तत्र गुणविध्याशङ्का साऽधिकरणमध्ये परिचोदनामात्रं

---

* तै० सं० २ । ६ । ३

इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तच्च कर्म गुणाश्चास्य विधीयेरन् । अवि
भक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्धितान्ते शब्दे । तत्र ह्यष्टाकपाल
स्याऽऽग्नेयता विधीयते । स एष एवमाग्नेयो भवति यद्यग्नये संकल्प्य
दीयते तेनायमनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति । स एवं विधीय-
मानो न शक्योऽग्निमष्टाकपालं चाविधाय विधातुम् संबन्धो हि विधी-
यमानो न शक्यते संबन्धिनाववविधाय विहित इति वक्तुम् । तस्माद्

सर्वमेवैतत्प्रासङ्गिकम् । अष्टमे च पूर्ववदपूर्वचिन्ताधिकारात् । केन पुनर्विहितानां
कर्मणामाग्नेयादीनां नामधेयत्वमाशङ्क्यते । तदुच्यते । अष्टाकपालो भवतीत्या-
दिभिर्द्रव्यमात्रयुक्ताः क्रमवत्यो भावनाः प्रतिपाद्यन्ते । तासां च स्थानक्रमेणा-
ग्न्यादिदैवत्यानि याज्यानुवाक्यायुगलान्याम्नायन्ते । तानि क्रमाविनियुक्तानि सन्ति
मान्त्रवर्णिकीः कर्माङ्गभूता देवताः कल्पयन्ति । न ह्यन्यथा ते मन्त्राः कर्मोपयोगं
गच्छेयुः । क्रियास्वरूपप्रकाशनेन तत्संबन्धिप्रकाशनेन वा मन्त्राः कर्मोपयोगितां
गच्छन्ति । न चैतैः क्रिया द्रव्यं चाभिधीयते । यदग्न्याद्याभिधीयते तस्य
संबन्धित्वं न ज्ञातं तत्रासंबध्यग्न्यादिप्रकाशनेऽनङ्गत्वप्रसङ्गः । तेनावधारिताङ्ग-
स्वमन्त्रानुरोधेनैवं विज्ञायते यानेते वदन्ति ते नूनमग्न्यादयः क्रियाङ्गमिति ते च
मन्त्रेषु प्राधान्याभिधानाद्देवतात्वेन प्रज्ञाता इति तदवैलक्षण्यात्कर्मस्वपि देवता
भवन्ति । पुरोडाशादिभिरपि च हविरात्मकत्वाद्योग्यतया यागसाधनत्वेनोपप्लवमा-
नैर्देवतैवाऽऽकाङ्क्षितेति द्रव्यदेवतासंबन्धानिष्पत्तेरनुमितानां यागानां 'तत्प्रख्यं
चान्यशास्त्रम्' + इत्याग्नेयादीनां नामधेयत्वम । अथ वाऽष्टाकपालादीनां हवि-
ष्ट्वात् 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति ह्यवदाने गृहीते चोदनान्तरेण च तत्संस्कारा-
र्थोपस्तरणाभिघारणग्रहणाच्चतुरवत्ते निष्पन्ने 'चतुरवत्तं* जुहोति' इति
वचनाद्यावद् द्रव्यं निष्पन्नानां होमानां तथैवाग्न्यादिषु प्राप्तेषु नामधेयत्वं । एवं
चानेकार्थविधिदोषो न भविष्यति । तथा प्राप्तेऽभिधीयते—

---

* तै० सं० (२।६।८)।

\+ जै० सू० (१।४।३)।

गुणविधयः। अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिमयो यवमयो वा पुरोडाश एव भवति । सोऽनुवादः । सिद्धश्चात्राष्टाकपाल उच्यते कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्

न चेदन्येन शिष्टाः स्युर्यागाः शब्देन केनचित् ।
ते गुणाश्चोपदिश्येरन्विधिना ह्यविभागतः ॥

न तावद् द्रव्यदेवतासंस्कारसंयोगेन यागविधिरुपपद्यते । कथम् ।

न द्रव्यस्य स्वरूपेण मन्त्राकाङ्क्षाऽवकल्पते ।
न चान्यवाचिना तस्य संबन्धः संप्रतीयते ॥

नाष्टाकपालो भवतीत्येतावता कश्चित्पुरुषव्यापारो विधीयते योऽनुष्ठानाय स्मृतिकरणं मन्त्रमपेक्षेत । न च पुरोडाशभवनं पुरुषस्यानुष्ठेयं, प्रतिनियतकर्तृत्वात्क्रियाणाम् । नापि द्रव्यं, स्वरूपेण सिद्धात्मकत्वात् कर्तव्यं येन स्मर्येत । न च 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिभिर्द्रव्यं तद्व्यापारो वाऽभिधीयते येनाऽऽकाङ्क्षयापि संबध्येरन् । अग्न्याद्यभिधायिनां न कश्चित्तैः संबन्धो विद्यते ।

न च यागो हविष्ट्वं वा पुरोडाशेऽवधारितम् ।
येन स्याद्देवताकाङ्क्षा तन्मन्त्राणां च संगतिः ॥

यदि हि प्रथमं यागत्वमवधार्येत ततो देवताकाङ्क्षायां सत्यां देवतावाचिनो मन्त्राः संबध्येरन्, न तु तद्भवतिशब्देनोक्तम् । न च यागसंबन्धात्प्राक् पुरोडाशादीनां हविष्ट्वमवधार्यते । संबन्धिशब्दो ह्ययं न द्रव्यस्वरूपप्रयुक्तः । तदेव हि द्रव्यमयागसंबद्धं पयःप्रभृति न लोके हविःशब्दवाच्यं भवति । एतेन चतुरवत्तचोदनाकल्पितकर्मनामत्वं प्रत्युक्तम् । आघारादिषु तु क्रियात्मकत्वान्मन्त्राकाङ्क्षायां वचनविनियोगवशाच्च भवति मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पना । सर्वजघन्यश्चायं देवताविधिः सर्वज्येष्ठे तद्धितदेवाविधौ संभवति किमित्याश्रीयते । अन्यथानुपपत्तिमूलश्चासौ । न च तद्धिते संभवत्यन्यथानुपपत्तिः । तस्मादननैव कृते द्रव्यदेवतासंबन्धेऽर्थवादपुरःसरेण भवतिशब्देन विहिते विशेषार्थं क्रमेण

पक्षे न वाक्यभेदो भवति । न चेदन्येन शिष्टाः । यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति भवति तत्र नामधेयम् । यथा, अग्निहोत्रं जुहोति इति ९ ॥ क. आग्नेयादीनामनामताधिकरणम् ॥

[७] बर्हिराज्योरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥ सि० ।

बर्हिराज्ययोः पुरोडाशे च संदेहः । किमेते संस्कारशब्दा उत जातिशब्दा इति संस्कारशब्दा इति ब्रूमः । संस्कृतेषु तृणेषु बर्हिःशब्दमुपचरति सर्वत्र, नासंस्कृतेषु । संस्कृते च घृते आज्यशब्दम् । तथा संस्कृते पिष्टे पुरोडाशशब्दम् । नन्वसंस्कृतेऽपि कस्मिंश्चिद्देश उपचर्यते ।

मन्त्राम्नानम् । अगत्या चानेकार्थविधिरङ्गीक्रियते । विधानार्थे तद्धितान्ते शब्द इति-विधिप्रयोजनत्वाभिप्रायेण । सर्वं चैतत्तस्मादविभक्तं गम्यते । देवता वाचप्रातिपदिकेनोक्ता तद्विशिष्टं द्रव्यं तद्धितेन संबन्धोऽपि तत्रैवार्थगृहविस्वत्सामानाधिकरण्याच्चाशेषात्मीयोपसर्जनयुक्तमष्टाकपालपदं विशेषणत्वेन तत्रैवान्वगतम् । द्रव्यस्य चाऽऽग्नेयत्वेन भवनमभाव्यमानस्य न सिध्यतीति तदाक्षिप्ता भावनाऽपि तत्रैव । न च यागेन विनाऽऽग्नेयत्वं भावयितुं शक्यमिति पुरुषव्यापारविशेषोऽपि यागस्तदन्तर्गतः । ततश्च तद्धितान्तपदोपात्तविधिना सर्वमन्यदर्थादाक्षिप्यमाणं न वाक्यं भिनत्ति । भावनाविधिपूर्वकश्च सर्वत्र धात्वर्थकारकविधिर्भवतीश्रूयमाणाऽपि सैव तावद्विशिष्टा विधीयते । ततो विशेषणान्यथानुपपत्त्या सर्वसंसर्गात्मकत्वाच्च तामेव संबन्धशब्देनाभिधत्ते, न त्वव्यापारात्मकत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धः शक्यते विधातुम् । 'अविभागात्' इति-अर्थाक्षेपहेतुः । 'न चेदन्येन' इति-अन्यथानुपपत्तिशरणाभिधानम् ॥ ९ ॥

(इति आग्नेयाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

यथा बर्हिरादाय गावो गता इति भवन्ति वक्तारः । तथा, आज्यं क्रय्य मिति, पुरोडाशेन÷ मे माता प्रहेलकं ददातीति । सादृश्यात्तेषु प्रयोगः। यथोपशये यूपशब्दः । कुत एतत् यत एकदेशे हि शब्दप्रयोगः। तस्मात् संस्कारशब्दा इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिरादिष्वसंस्कृतेष्वपि शब्दलाभान्न संस्कारशब्दाः। ननूक्तं सादृश्यादेकदेशे भविष्यति । तन्न प्रसिद्धे हि संस्कारशब्दत्वे, सादृश्यादिति शक्यते वक्तुम् । यच्चाप्रसिद्धम् कथम् बर्हिरादि शब्दैरुद्दिश्य संस्कारा विधीयन्ते । तेन सत्सु शब्देषु संस्कारैर्भवितव्यं सति च संस्कारे शब्दलाभ इतीतरेतराश्रयं भवति । न चाविहिता संस्कारा भवन्ति यानालोच्य लोकः प्रयुञ्जीत । तस्मान्न लोकाः सं स्कृतेषु बर्हिरादीन् प्रयुञ्जते । तत एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टाः। सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । न चालौकिकानां सतां वेदादेव

नामधेयप्रस्तावेन द्रव्यनामसु निमित्तं प्रत्यधिकरणत्रयमारभ्यते । तुल्यहेतुत्वात्पुरोडाशोऽप्युदाहृतः तत्र 'शास्त्रस्था × वा तन्निमित्तत्वात्' इति याज्ञिकानां संस्कृतेषु प्रयोगात्सार्वत्रिकत्वादविगीतत्वाच्च संस्कारनिमित्तता। तथा हि-

पुरोडाशादिभिर्लोके व्यवहारो न दृश्यते ।
तस्माद्यूपादिवद्वेदात्तेषां संस्कारहेतुता ॥

तन्नास्ति । कुतः ।

एकदेशेऽपि यो दृष्ट. शब्दो जातिनिबन्धनः ।
तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एवामीषामर्था इति स्थितत्वाल्लोकप्रसिद्धिप्रतीक्षे * वेदे यत्रैकदेशेऽपि जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुन

÷ पुरोडाशेन मे प्रहेलकमिति पिष्टपिण्डात्मकपुरोडाशकृतक्रीडासाधनमित्यर्थः
× जै० सू, १-३-४ । * श्लोकवेदाधिकरण इति शेषः ।

पूर्वोत्तरपदसंबन्धमनपेक्ष्य शक्यतेऽध्यवसातुम् । पूर्वोत्तरपदे अनर्थके मा भूतामित्येवं स परिकल्प्येत । अशक्यस्त्वनवगम्यमानः परिकल्पयितुम् अर्थवती च ते पदे पूर्वोत्तरे लौकिकनासंस्कृतप्रयोगेण मवितव्यतः । तस्माज्जातिशब्दा एवंजातीयकाः । प्रयोजनं बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति इति संस्कृतैरेव स्तरितव्यं यदि पूर्वः पक्षः, विपरीतं सिद्धान्ते ॥ १० ॥ क० बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वाऽधिकरणम् ॥

[८] प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥ सि·

प्रोक्षणीरासादय^ इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणीशब्दं प्रति संदेहः

निमित्तान्तरशक्तिकल्पना संभवति . संस्कृतेऽप्यपि जातेरनपगमात्तन्निमित्तत्वातिक्रमो न शक्यो वक्तुम् । अतश्च शास्त्रस्यैरण्यविरोधाच्च बा·ः । किं च ।

वेदेनापि च संस्कारात्प्रागेव च्छेदनादिकात् ।
तद्विधौ जातिशब्दत्वमाश्रितं लोकसंभवम् ॥

तेन जातिमेते न व्यभिचरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारान् आबर्हित्वाल्लोकव्यवहारवेलायां संस्काराणामभावात् ।

न च यूपादितुल्यत्वमन्यथ ऽव्युत्पत्तितः ।
लोकादलभ्यमानार्थास्ते ह्यगत्या तथाऽऽश्रिताः ॥

यदि हि च्छेदनविधिवेलायां बन्धनविधौ वा कश्चिल्लौकिकोऽर्थो लभ्येत ततः किमेवं व्यवस्थितवचनव्यक्तिविपर्ययेण कल्प्येत यच्छिद्यते स नूनं यूप इति । अस्ति च बर्हिरादेर्मतिस्तस्मादतुल्यता ॥ १० ॥

इति बर्हिराज्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

नन समुदायप्रसिद्धेः श्रुतिस्थानीयत्वाद्वाक्यस्थानीयावयवप्रसिद्धिर्दुर्बला स्यात् । तथा हि ।

× तै० ब्रा० ३-२-९) ।

किं संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त उत यौगिक इति । तत्र संस्कारेषु सत्सु दर्शनात्संस्कारशब्दतायामवगम्यमानायामसंस्कृते शब्दत्वभाज्जातिशब्दः । असंस्कृतास्वेवाप्सु प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्म इति कस्मिंश्चिद्देशे भवन्ति वक्तारः । तेन जातिशब्द इति प्राप्ते । यौगिक इत्युच्यते । कुतः । अर्थसंयोगात् । प्रोक्षण्य इत्युपसर्गधातुप्रत्ययसमुदायस्य जातिनिमित्तता प्रयोगादनुमीयते । सेचनसंयोगाच्चोपसर्गधातुकरणप्रत्ययसहितोऽप्सु प्रवर्तत इति प्रसिद्धिरनुगृहीता भविष्यति। यदाऽन्यदपि सेचनं प्रोक्षणशब्देनोच्यते तदा तत्संयोगादेवाप्सु भविष्य-

---

अक्षरैरेव बुध्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु ।
अर्थभागोपसंहारादितरा विप्रकृष्यते ॥

सत्यमेवमेतत् । अवश्यं त्ववयवानामपि स्वार्थे शक्तिराश्रयणीया तदनाश्रयणेऽवयवप्रसिद्धत्वाभावात् । तत्र च ।

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यवार्थे प्रयुज्यते ।
तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥

लब्धात्मिका हि समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धिं बाधते तस्यास्त्वात्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्वानुभूतावयवार्थरहितेऽर्थे शब्दप्रयोगो दृश्यते यथाऽश्वत्वकर्णत्वरहिते वृक्षेऽश्वकर्णशब्दस्य । न ह्यत्र पूर्वशक्त्यनुसारेण प्रतीतिरुपपद्यत इत्यर्थापत्त्या शक्त्यन्तरं कल्प्यते । ततश्चोभयसंभवेऽवयवार्थानुसंधानाद्विक्षिप्ताया अवयवप्रसिद्धेरक्षरश्रवणमात्रलभ्यत्वादियं बलीयसी भवति । अत्र पुनरप्सु प्रकर्षसेचनक्रियाकरणत्वसंभवादवयवशक्तिभिरेव वाक्यवत्प्रयोगोपपत्तेः शक्त्यन्तरे प्रमाणाभावात्समुदायप्रसिद्ध्यभावः । तथा हि ।

भवेतां यदि वृक्षेषु वाजिकर्णौ कथंचन ।
अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिं जातु कल्पयेत् ॥

तस्मान्नाप्सु समुदायप्रसिद्धिरिति द्रवद्रव्यमात्रसाधारणता । ननु संस्कारनिमित्तत्वेऽप्यप्सामानाधिकरण्यकृतवत्वादीकारस्य घृतान्निवृत्तिः स्यात् । यदि हि

तीति न समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्माद् यौगिकः । प्रयोजनं घृतं प्रोक्षणं भवति इति, यदि संस्कारशब्दः प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषः । यदि जातिशब्दः, घृतमासादयेति । यदि यौगिकः प्रोक्षणामिति ॥ ११ ॥
क० प्रोक्षण्यादिषदानां यौगिकत्वाधिकरणम् ॥

[९] तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति इति । संस्कृते दर्शनात्संस्कारशब्दो निर्मन्थ्य इति । असंस्कारेऽपि दृश्यते । निर्मन्थ्यमानयौदनं पक्ष्याम इति । निर्मन्थनयोगात्पूर्ववद् यौगिक इति संस्थितम् । प्रयोजनं

प्रागीकारात्संस्कारनिमित्तवाऽवगम्येव ततः स्त्रीप्रत्ययोऽयमाश्रयाल्लिङ्गनिमित्त इत्यवधारणादन्यलिङ्गान्निवर्तेत । अयं पुनरन्यप्रयोगः संस्कारेऽवीकारान्त एवानवगतविभागो वेद्यादिवत्प्रयुक्त इत्यन्यादृशस्य वाचकत्वं नावधार्येत तस्मादकारान्तः स्यात् । यौगिकत्वे तु प्रागीकाराद्योगो गम्यत इति स्त्रीप्रत्ययोऽयं निमित्ताभावादघृते न प्रयोक्ष्यते, चोदकप्राप्तं तु प्रातिपदिकमात्रं प्रयोक्तव्यम् । न च द्रव्येष्वर्थसमवायाद्विधिशब्दप्रयोगनियमो, यतः प्रोक्षणशब्दबाधेन जातिपक्षवद् घृतमित्येव प्रयोगः स्यात् ॥ ११ ॥

(इति प्रोक्षण्यधिकरणम् ॥ ८ ॥)

निर्मन्थ्येऽपि पूर्वाधिकरणवज्जातिसंस्कारनिमित्तपक्षाबुद्धाख्यानन्तरेण यौगिकत्वं साधनीयम् ।

वैद्युताश्माभिघातोत्थसूर्यकान्तादिजन्मनाम् ।
निवृत्तौ चरितार्थः सन् निर्मन्थ्योऽभिनवः कथम् ॥

'लोके+ कर्मार्थलक्षणम्' इत्यशब्दार्थेनापि व्यवहाराद्वेदाचिरनिर्दग्धघृतप्रतीतिः। सर्वघृतानां च नवनीतविकारत्वात्पुनः श्रुतेरचिरनिर्दग्धनवनी-

---

+ जै० सू० ११-१-३ ।

संस्कारानिमित्ते संस्कृतेनेष्टकाः पक्तव्याः । जातिशब्दे यथोपपन्नेन। यौगिकेऽचिरनिर्मथिते यथा नावनीतेन भुङ्क्ते इत्याचिरनिर्दग्धेनेति मन्यते ॥ १२ ॥ क. निर्मन्थ्य शब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ॥

[१०] वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ पू०

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे संदेहः । वैश्वदेवेन* यजेत इति । किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिरुत कर्मनामधेयमिति । यदि

वार्थवा स्यात् । इह तु शब्दप्रमाणकेऽन्याक्रियाजनितनिवृत्तमात्रचरितार्थो निर्मन्थ्यशब्दश्चिरविशेषोपादानासमर्थः कथमचिरनिर्मथिताविषयः कल्प्यते । नह्यत्राचिरत्वमपि योगेऽन्वगतं, क्रियायोगमात्रनिमित्तत्वात् । तस्मादसदेतत् । नैष दोषः ।

पाकेनाग्नेरुपात्तत्वाद्विशेषणपरा श्रुतिः ।
तच्च पाकाङ्गभूतत्वात्तद्देशादौ करिष्यते ॥

यथैव लोहितोष्णीषादिविधिषु विशेष्याणां प्राप्तत्वाद्विशेषणपरत्वमेवमिहापि विशेष्यानुवादेन विशेषणभूता क्रियैव पाकाङ्गत्वेन विधीयते । अङ्गानां च प्रधानेनैकदेशकालकर्तृत्वं वक्ष्यते × तेनाचिरानिर्मथितेनादूरानिर्मथितेनानन्यकर्तृनिर्मथितेनेति वक्तव्ये प्रदर्शनार्थमाचिरग्रहणम् १२ ॥

———

(इति निर्मन्थ्याधिकरणम् ॥ ९ ॥)

———

तद्धितोपात्तत्वान्मत्वर्थस्य न लक्षणा । न चानेकार्थविधिर्येन वाक्यं भिद्येत । न च समस्तेषु कर्मसु तत्प्रख्यानशास्त्रसद्भावः । न च यथाऽग्निहोत्रे समासोऽनभिव्यक्तस्तथाऽत्र तद्धितः । सर्वत्र ह्येवंरूपा एव देवताविधयो भवन्ति। न च श्येनयागवद्विश्वैर्देवैः कस्यचिद्व्यपदेशः । न च फलपदाश्रवणाद्वाजपेयवद्

---

* तै० ब्रा० १-४-१० । × जै० सू० ११-२-१ इत्यत्रेति शेषः ।

संदेहो न संदेहः । वैश्वदेवे विकल्पः । गुणविधिर्वैश्वदेवशब्दः । गम्यते हि गुणविधानम् । विश्वेदेवा विधीयन्त आग्नेयादिषु यागेषु । तत्राग्न्यादीनां विश्वैर्देवैर्विकल्पः । एवं प्रसिद्धिरर्थवती भविष्यति ॥ १३ ॥ क पूर्वपक्षः ॥

न वा प्रकरणात्प्रक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ सि०

रूप्यं यजेः, शक्यते हि केवलयज्यनुवादेन देवता विधातुमित्यारम्भः । सर्वत्र च नामचिन्तानुसाराच्च बर्हिराज्यादिविचारेण व्यवधानम् । अथ वा नामधेयान्यपि यौगिकानि निर्मन्थ्यादिष्वप्राप्तार्थत्वाद्विधिफलानि दृष्टानि वैश्वदेवशब्दोऽपि तथाऽस्त्वित्यनन्तरं संबन्धः । तत्र विकल्प इति गुणविधेः फलेन प्रतिज्ञानम् । एवं हि शङ्क्यते । यद्ययं गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते । न चापि दूरस्थमनुवदितुं शक्यते तत्र प्रकृताग्नेयादिकर्मानुवादेनाशक्ये देवताविधानमुत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवतान्तरावरोधादत आह—विकल्पस्ताभिः सह भविष्यति ः न चाद्यापि सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामौत्पत्तिकबलीयस्त्वं क्वचिद्दर्शितमिति तुल्यबलत्वं पद्यते । किं च ।

न समस्तानुवादस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् ।
विश्वे देवा न च प्राप्ताः प्रत्येकं संहतेषु वा ॥

यदि हि गुणं न विदध्यात्ततः समस्तमेव वाक्यमनर्थकं स्यात् । विश्वेदेवसंबन्धश्च न प्रकृतानां प्रत्येकमस्ति, न समुदाये येनानूद्येत । न चाऽऽमिक्षायागस्य केवलस्य यजिना ग्रहणम् । न च वैश्वदेवशब्दस्तद्विषयत्वेनेष्यते । तस्मात्सप्तसु यागेषु गुणविधिः । तत्रैवतस्यात् । एक एव शब्दः सप्तसु विधिरामिक्षायां चानुवाद इति विप्रतिषिध्येत । तच्च ।

प्रकृतत्वाविशेषेऽपि यत्र प्राप्तिर्न विद्यते ।
विधेस्तत्रोपसंहाराच्च वैरूप्यं भविष्यति ॥ १३ ॥

अत्रोच्यते । नायं प्रकृतेषु गुणविधिरुपपद्यते । कथम् ।

नैतदेवम् । प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्न्यादयस्तेषां यागानां, विश्वेदेवा वाक्येन प्रकरणात्तेनैव नान्येनेति गम्यते । न चायं विषमशिष्टो विकल्पो भवितुमर्हति । न हि प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यस्य बाधने समर्थम् । तस्मात्कर्मनामधेयम् ॥ १४ ॥ क. सिद्धान्तः ॥

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशो गुणोऽपरः ।
विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते ॥

अग्न्यादयो व्युत्पत्तिवाक्ये तद्धितश्रुत्याऽष्टाकपालादीनां देवता, विश्वेदेवा वाक्येन । नन्वत्राप्यष्टाकपालादिसंबन्धाद्वाक्यमेव । न । तद्धितेन द्रव्यविशेषस्य कृते देवतासंबन्धे वाक्येन विशेषणविशेष्यभावमात्रकरणात् । वैश्वदेवशब्देऽपि तथेति चेत् । न । यागलक्षितद्रव्यसंबन्धकल्पनाविप्रकर्षात् । न तावद्वैश्वदेवेनेति प्रकृतमप्रकृतं वा द्रव्यं देवतासंबन्धि श्रूयते । तत्र यजेतेति सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विज्ञायते वैश्वदेवेन यागेनेति । ततश्चान्यथा यागसंबन्धानुपपत्त्या तत्साधनं द्रव्यं लक्षणया देवता स्कन्दति । वाक्येन च यागमात्रसंबन्धे सति प्रकरणादिदं कल्पनीयं तेनैवाऽऽग्नेयादिना यागेन वैश्वदेवेन यजेत नान्येनेति । न त्वग्न्यादिविधौ काचिल्लक्षणापेक्षा प्रकरणापेक्षा वेति वैषम्यम् । =नहि प्रकरणं द्रव्यस्येति । यदा द्रव्यस्याग्न्यादिसंबन्धो विधीयते न तदा प्रकरणापेक्षेत्यर्थः । अथ वा यद् द्रव्यस्य प्रकरणं न तद्वैश्वदेववाक्येनाऽऽश्रितम् । भाष्ये तु द्रव्यशब्दो वस्तुवाची । न हि श्रौतस्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं बाधकं, वैयधिकरण्यं वा द्रव्यस्य यत्संबन्धित्वेन श्रुतमग्न्यादि तस्य प्रकरणं न बाधकमिति । प्रकृतयजिबुद्धेश्च न दूरस्थानुवादेन गुणविधिर्विशिष्टापूर्वकर्मविधानं वा । विप्रकीर्णयागैकीकरणाच्च समुदायानुवादोऽर्थवान् । न हि 'वसन्ते वैश्वदेवेन' 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन' इत्यादि विधानं परस्परसहितानामष्टानां हविषां समुदायपदादृतेऽवकल्पते । तस्मादेकदेशस्थैरपि विश्वैर्देवैरुपलक्षितानां छत्रिन्यायेन तत्प्रत्ययतयैव सर्वेषां नामधेयत्वम् ॥ १४ ॥

= तै० ब्रा० १-४-१०

मिथश्चानर्थसंबन्धः ॥ १५ ॥

अथोच्येत वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन प्रत्यक्षमग्न्यादिगुणविशिष्टो यागगणो लक्ष्यते। वैश्वदेवी हि तत्राऽऽमिक्षा समवैति। यदि वैश्वदेव-शब्देन यागगणो लक्ष्यते न तर्हि विश्वेदेवा विधीयन्ते कथं सकृदु-च्चरितो वैश्वदेवशब्दो यागगणं लक्षयिष्यति विश्वांश्च देवान् विधा-स्यतीति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वैर्देवैर्मिथः संबन्धो घटते। तस्मा-त्कर्मनामधेयमेव न गुणविधिरिति ॥ १५ ॥ क० आ० नि० ॥

पराथत्वाद् गुणानाम् ॥ १६ ॥

परार्थाश्च गुणाः। ते न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम्। तेन सकृद्यागः कर्तव्यो न गुणानुरोधेनाऽऽवर्तितुमर्हति। संप्रतिपन्नदेवत-

---

वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते।

सह विध्यनुवादौ हि नैकः शब्दः समश्नुते ॥

अथ वा यदुक्तं निर्मन्थ्यादिवन्नामैव सद् गुणमपि विधास्यतीति। तत्रा-भिधीयते। मिथश्च नामगुणविध्यर्थयोरसंबन्धः। निर्मन्थ्यस्तु गुणविधिरिति ॥ १५ ॥

... पूर्वेणैकसूत्रमपि संभवति। मिथः सह प्रदाने क्रियमाणे त्रिंशत्संपत्त्यभा-वादनर्थसंबन्धः स्यात् कुतः।

हविषो गुणभूतत्वान्न कर्मावृत्तिहेतुता।

देवतैक्यात्सह त्यागो लाघवाद्धि प्रसज्यते ॥

तेन सकृत्यागः कर्तव्य इति सत्यां सहप्रदानशक्तौ नाऽऽवृत्तिर्युक्ता। संप्रतिपन्नदेवतात्वाच्च सहप्रदानमविरुद्धं शक्यं कर्तुं ततश्च त्रिंशत्त्वविरोधः। त्रिंशत्पूरणं च केषांचिदेवं, नव प्रयाजाः, ~~नवानुयाजाः, द्वावाघारौ, द्वावाज्य~~

त्वाच्च न विरोधः। तत्रैकस्यां प्रधानाहुतौ त्रिंशदाहुतयो हूयन्त इति त्रिंशत्संख्यासंपत्तिराहवनीयाहुतीनां नावकल्पते। तस्मात्कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ॥१६॥ क. वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताऽधिकरणम् ॥

११] पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १७ ॥ पू०

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात× इति श्रूयते। तत्र यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्येवमादयः कपालविकल्पाः श्रूयन्ते। तेषु संदेहः किमष्टत्वादयो गुणविधय उतार्थवादा

भागौ, अष्टौ प्रधानाहुतय इति। अपरेषां तु स्विष्टकृद्वाजिनेज्याग्रहणाद्दावाराै न गणितौ। सर्वथा तु प्रधानाहुतिभेददर्शनासिद्धिः ॥ १६ ॥

— -

(इति वैश्वदेवाधिकरणम् १० ॥)

गुणविधिनामधेयविचारे पर्यवसितेऽधुना केवलगुणविधित्वमेवास्ति न वेति विचार्यते। अथ त्वाऽष्टाकपालत्वस्य वैश्वानरसामानाधिकरण्याद् द्वादशत्वान्वर्गतत्वस्तत्परत्वेन नामधेयत्वमाशङ्क्य गुणविधिः प्रसिद्ध्यादिभिः प्रकृतयजिवुद्धेस्तत्परत्वाभावाच्च समर्थनीयस्तमपि निराकृत्यार्थवादता पूर्वसिद्धैवोपसंहरिष्यते। तत्र पूर्ववतां विधानेनार्थवत्त्वमपूर्वाणां नामधेयत्वावधारणात् 'यदुत्पत्ताव पूर्वम्*' इति। तस्माद् गुणविधयोऽष्टत्वादय इति केचित्। तदयुक्तम् न ह्यपूर्वस्य नामधेयत्वं सिद्धं। अपूर्वत्वाद्धि यथैव लौकिकार्थापरिज्ञानाच्च गुणविधित्वमेवं वैदिककर्माभिधायित्वं सुतरामप्रसिद्धावपि नामधेयत्वमपि न स्यात्। सत्येव च सर्वं लौकिकेऽर्थे सप्रभिव्याहारादिभिर्नामधेयतोक्ता। तस्माद्यथाभाष्यमेव सूत्रार्थः।

× तै० सं० २ २-५. * जै० सू० ११-१।

इति । तत्र गुणविधय इत्येवं ब्रूमः । कथम् । ये हि पूर्ववन्तो विदितपूर्वमर्थमभिवदन्ति तेऽविधानार्थाः तदेतदस्य वाक्यस्य समाम्नाये सामर्थ्यं यदविहितपूर्वकाभिधानम् । किं तत्, विधानसामर्थ्यम् । एवमविहितमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादाः सन्तोऽनर्थका स्युः । न च द्वादशकपालस्य शेषभावमुपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षा ह्यष्टानां कपा

पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे नामधेयार्थवादने ।
अप्राप्तत्वादिहैते स्युर्वैश्वदेवाविकल्पनात् ॥

यदि हि वैश्वानरयागेऽष्टत्वादयः कुतश्चित्प्राप्ता भवेयुस्ततः संवादद्वारेण नामधेयत्वमर्थवादता वा स्यान्न तु प्राप्तिरस्ति केवलद्वादशत्वविधानात् । तथा हि ।

यद्यप्यर्थात्मनाऽस्त्येव महासंख्यास्ववान्तरा ।
अपरिच्छेदकत्वात्तु नाऽसौ कर्मविशेषणम् ॥

न हि सत्तामात्रेण संख्या व्याप्रियते किं तर्हि संख्येयपरिच्छेदेन द्वादशत्वेन च कपालेषु परिच्छिद्यमानेषु नाष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वमित्यविद्यमानता । यद्यपि च यथाकथंचिदस्तित्वमाश्रीयते तथाऽप्येतावन्मात्रं भवेदष्टौ भवन्तीति न तु यदष्टाकपाल इति । संस्कृततद्धितो ह्येषः, तद्धितार्थनिमित्तश्च समासस्तौ च सति सामर्थ्ये भवतः । सामर्थ्यं चान्यनिरपेक्षत्वे भवति । सापेक्षाश्च द्वादशत्वेनाष्टत्वादय इति न द्वादशकपालोऽष्टाकपालादिशब्दाभिधानीयकं लभते । तेन स्वरूपसंकीर्तनस्यासत्त्वात्प्ररोचनमसंबद्धतरमापद्येत न च द्वादशत्वाविलक्षणोऽष्टत्वादेः कर्मोपयोगः संभवति, संख्यात्वात् यद्यपि चाष्टत्वस्तुत्या द्वादशत्वं स्तूयते न त्वष्टाकपालस्तुत्या द्वादशकपालस्य स्तुतिः । विशेषणविशेष्ययोरत्यन्तभेदात् । अपि चास्त्येव द्वादशत्वस्याऽऽत्मीया स्तुतिः ‘ जगत्यैवास्मिन् ’ इति । तस्माद् द्वादशत्वेन सह विकल्पमाना गुणविधय एवैतेऽपि । सर्वं चेदं वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैश्वानरविधानादेकमेवोत्पत्तिवाक्यमिति न बलाबले विशेषः ।

लानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् । तस्माद् गुणविधयः ॥ १७ ॥ क० पूर्वं० ॥

गुणस्य तु विधानार्थे तद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ ८ सि

नैतदस्ति गुणविधय इति । गुणस्य विधानार्था एते सन्तः पुरोडाशस्य कपालेषु संख्या विदध्युः । न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपि चाष्टत्वादयः पुरोडाशे-

---

तस्मात्सामर्थ्यमिति च पूर्वप्रकृतयोगमापेक्षत्वाद्वैश्वदेवपूर्वपक्षातिदेशः । तदीयं हि सामर्थ्यमस्मिन्समाम्नायेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्माद्विधानार्था इति ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः ।
द्रव्यं गुणवदेवं च न कथंचिद्विधीयते ॥

प्रकृते तावद् द्वादशत्वावरोधान्नाष्टत्वादयो विधीयन्ते । न च दूरस्थे, तदुपादानशब्दाभावात् । न च कर्मान्तरं केवलाष्टत्वादिगुणकं संभवति । द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यक्षयागाश्रवणात् । एतेन पुरोडाशे संख्याविधिस्त्रेधाऽपि प्रयुक्तः । तथाऽष्टाकपालादि पुरोडाशविधानम् । न हि द्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धो यागः पुरोडाशान्तरं गृह्णाति । नाप्यननूदिते कर्माणि स्वशब्देनाप्रकृते पुरोडाशविधानं फलतत्साधनासंबद्धं कचिदुपयुज्यते । नाप्यव्यापारात्मकत्वाद् द्रव्यं विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिदादिवदपि नाध्याहारेण फलं कल्प्यते ।

वैश्वानरपदं नापि यागमात्रानुषज्यते ।
विभक्त्यन्तरयोगित्वान्न चर्तेऽस्मादनर्थकम् ॥

स्यादेतत् । वैश्वानरपदानुषङ्गादष्टाकपालादिद्रव्यदेवतासंबन्धविधेयागान्तरसिद्धिरिति । तन्नास्ति । प्रथमान्तेषु द्वितीयान्ताननुषङ्गात् । न च विभक्तिवि-

नैकवाक्यभूताः प्रकरणं बाधित्वा, न यागस्य भविष्यन्ति । यागासंबन्धे चानर्थकाः पुरोडाशसंबन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वानरयागस्य स्तुतिरुपपद्यते । तस्मादर्थवादा इति ॥ १८ ॥ कु० सिं० ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥ कु० उत्तराभासः ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

रिणामः । अन्यथाऽप्युपपद्यमानत्वात् यदि ह्यनुषङ्गविपरिणामावन्तरेणाष्टत्वादिश्रवणमनर्थकं स्यात्ततः किं वा न क्रियेत, तत्तु स्तुत्यर्थत्वेनोपपन्नतरत्वान्नानर्थकम् । तदा चानुवादत्वाद्विपरिणतविभक्तिसंबन्धेऽप्यदोषः । तस्माच्च पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपालेऽष्टाकपालादयः पुरोडाशाः स्वात्माभिर्विभक्ता विद्यन्ते । अष्टत्वादिभिन्नविशेषदर्शनात् । ते चाष्टत्वादयो न यागे नापि पुरोडाशे विधीयन्त इत्युक्तम् । न चाष्टत्वादीनां द्वादशकपालेनैकवाक्यता तत्रोपपद्यते । नानाविधेयप्रयोजनवशेनार्थैकत्वाभावात् । न च नानाविधानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं विद्यते । यदि चैकं वाक्यं भवेत्ततः सर्वविशिष्टैकभावनाविधानाच्च विकल्पः स्यात् । अष्टत्वादीनां च गुणत्वात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या पृथगनुष्ठानोपपत्तिः । न च संख्यानां समुच्चयः संभवति । संख्यान्तरोपजननेन सर्वाभावप्रसङ्गात् । संख्यान्तरानुपजननसमुच्चयस्तु द्वादशत्वेऽष्टत्वाद्यन्तर्भावात् । तथाभूतानां च द्वादशत्वविधिनैव प्राप्तेरनुवादत्वापत्तिः । तैनैतैर्भिन्नैर्वाक्यैः स्वतन्त्रा विधीयन्त इत्यवश्यं भवताऽभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिवाक्यशिष्टमितराणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणाच्छिष्टैर्दुर्बलानि सन्ति न संबध्यन्ते । एवं तावद्वैश्वानरयागो बलवत्प्रमाणावरोधान्नाष्टत्वादीन्प्राप्नोति । अपि चाष्टत्वादयोऽपि नैवाविरोधेऽपि हि पुरोडाशैकवाक्यभूतत्वान्नैव वैश्वानरयागस्य प्राप्नुवन्ति । तत्प्रकरणं बाधित्वा न तस्य भविष्यन्ति । तथा चातद्गुणाः केवलपुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्युरनर्थकाः । न हि तत्पुरोडाशं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति । अथ वा कथमतद्गुणा इत्यत आह—न हि तं यागमन्यावरुद्धं प्रत्यर्थवत्ताऽस्तीति ॥ १८ ॥

अष्टत्वाद्यविधानत्वाद्व्यर्थेयं तत्प्ररोचना ॥ १९ ॥

अविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ २० ॥

यदा त्वष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अनर्थका इत्यवगतं तदा लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिर्वैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति। सन्ति हि द्वादशसंख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा अविभक्ताः। अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेनावयवस्तुतिरुपपद्यते। यथा शोभनमस्य चक्रस्य नेमितुम्बारं, शोभनमस्याः सेनाया हस्त्यश्वरथपादातमिति। तस्मादुपपन्ना स्तुतिरिति ॥ २० ॥ क उत्तरम् ॥

कारणं स्यादिति चेत् ॥ २१ ॥

इति चेद् भवान् पश्यत्यर्थवादा इति, कारणमष्टत्वादीना ब्रह्मव

तस्मादवयवद्वारं द्वादशत्वं प्ररोच्यते ॥

यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोतव्यं द्वादशत्वं चात्र विधेयं तस्माद्यथाकथंचित्तदेव स्तोतव्यम्। तत्सामीप्याच्च शक्नुवन्त्यष्टादिशब्दास्तदेकदेशप्रवर्तिं कर्तुम्। एकदेशस्तुतिद्वारेण चैकदेशी स्तुतो भवति। तेनैवदुक्तं भवति, ईदृशोऽयं द्वादशकपालो महाभागो यस्मिन् क्रियमाणेऽष्टाकपालादयोऽपि संभाविता भवन्ति तें चाष्टत्वादयो ब्रह्मवर्चसादिसिद्धिप्रशस्तास्तस्मात्प्रशस्तोऽयमिति। यत्त्वस्ते द्वादशत्वस्यान्या स्तुतिरिति। नैष दोषः। कुतः।

स्तुतेरपरिमाणत्वाद्यावती हि प्रतीयते।
तां सर्वामेकरूप्येण विध्युद्देशः प्रतीच्छति ॥

सर्वत्र ह्यल्पैर्बहुभिर्वाऽक्षरैः स्तुतयो दृश्यन्ते, श्रोतृप्रकारानेकत्वाच्च काश्चित्काश्चिदर्थवत्यो भवन्ति। यथैव केषांचिद्विध्युद्देशमात्रेण प्रवृत्तौ सिध्यन्त्यामन्यार्था स्तुतिराश्रीयते तथैवाल्पस्तुत्युपपत्तावपि कार्ये महास्तुत्याश्रयणमिति ॥ २० ॥

जनकत्वेन पूतादेरष्टत्वादीनि कारणम्।
तेषां कारयितृत्वाद्वा पूतादेः कारणाभिधा ॥

र्चसादि कस्मान्न भवति । ब्रह्मवर्चसकामस्याष्टाकपालः । एवमुत्तरेषु यथाकामम् । किमेवं भविष्यति । पुरोडाशस्य गुणविधानेऽप्यानर्थक्यं न भविष्यति न च लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः कल्पिता भविष्यति । तस्मात् कामेभ्यो विधयो भविष्यन्ति ॥ २१ ॥ क० आ ॥

आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थो हि विधीयते ॥२२॥

यदुक्तं द्वादशत्वावरोधादनर्थकमष्टत्वादिविधानं स्तवनं चेति । तत्रानर्थक्यं । नित्यं हि द्वादशकपालता । यस्तु गुणफलानि ब्रह्मवर्चसादीनि प्रार्थयते तस्याष्टत्वादीनि द्वादशत्वोपमर्देन निवेक्ष्यन्ते । तथा हि–

पुरुषार्थसमासत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
विशेषतश्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥

पुरुषार्थसिद्ध्यर्थो हि सर्वः प्रयास इति तत्प्रत्यासन्नं वस्तु बलीयो भवति । दूरे च द्वादशत्वं पुरुषार्थस्य तत्साधनयागद्रव्यसंस्कारार्थकपालपरिच्छेदत्त् । अष्टत्वादयस्तु तदाश्रिताः सन्तः साक्षाद् ब्रह्मवर्चसादि साधयन्तीति प्रत्यासत्ते- र्बलीयांसो भवन्ति । तस्मादर्थवन्त इति । ननु च–

ब्रह्मवर्चसयोगादि फलत्वेन यदीष्यते ।
स्तुत्यभावाद्विधिः केन वर्तमानापदेशिनाम् ॥

तत्र केचिदाहुः । औदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनात्र प्रत्यवस्थानमिति । तच्च युक्तम् । तत्रैव दत्तोत्तरत्वात् । अतोऽयमभिप्रायः । 'पूत एव स तेजस्वी' इत्यादिना फलमुच्यते । 'गायत्र्यैवैनम्' इत्यादिस्तुतेः प्रात्यागिको विधिः । 'यदष्टकपाल' इत्यादिभिः सार्थवादकैः प्रत्येकं विहितानां यथासंख्येन पूत एवेत्यादिभिः फलसंबन्धः क्रियते ॥ २१ ॥

वाक्यानि यावदर्थं स्युर्गुणेभ्यः फलकल्पने ।
एकोपक्रमसंहारादेकं चेदं प्रतीयते ॥

यदि कामाय विधयः, भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः । एकं चेदं वाक्यं, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इत्येवमुपक्रान्तं यद् द्वादशकपालो भवति जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिञ् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीत्येवमन्तम् । तस्य मध्येऽष्टत्वादयः श्रूयमाणा यदि न संबध्येरंस्ततो वाक्यान्तराणि भवेयुः कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयुः । स एष गुणार्थोऽत्र विधीयते वैश्वानरयागे पूत एव इत्येवमादिः । तेन चैतेऽष्टत्वादयः साक्षाद्धेतुत्वेन संबध्यन्ते यस्माद् गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति तेन पूत एव सः, यस्मात्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति तेन तेजस्वी । यस्माद् विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति तेनान्नादः । यस्मात्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति तेनेन्द्रियावी । यस्माज्जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति तेन पशुमानिति । ततः कामाय विधयोऽसंभवन्तो यद्यर्थवादा अपि न भवेयुरानर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं ब्रह्मवर्चसत्वाद

पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति यदेवोपक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते 'यद् द्वादशकपालो भवति' इति 'यस्मिञ् जात एताम्' इति चोपसंह्रियमाणं पश्यामः । तावति च नाष्टत्वादयः पृथग् भवितुं लभन्ते तदेकवाक्यता च न स्तुत्या विनोपपद्यते । अर्थान्तरपरतायामानर्थक्यात् । यदि हि कर्तृसंबन्धीन्येतानि भवेयुस्ततस्तस्य कारणानि प्रयोजकानि स्युः । वैश्वानरसंबन्धीनि त्वेतानि । तस्माद् गुणार्थोऽन्यासंभवादिति स्तुत्यर्थो विधीयते । पूत एव स इत्येवमादीनां च तच्छब्दयुक्तानां यस्मिञ् जात इत्यनेनापेक्षितत्वाच्च पूर्वैः सह फलत्वेन संबन्धः । न चात्रानुपयोगो येन बलादाच्छिद्य नीयेरन् । न चाष्टत्वादिब्रह्मवर्चसादीनामेभिर्विभागेन संबन्धः । यत्र तु विभागो 'गायत्र्यैवैनम्' इत्यादौ तत्र स्तुतित्वमभ्युपगतमेव । अतो या नाम पूत इत्येवमादीनां फलकल्पना सा यागमेव प्रति नाष्टत्वादीन् । प्रथमोपनिपाते तु यागस्यापि स्तुतिरेव । एवं कामकाररहितत्वेन

योऽष्टत्वादीनाम्। तस्मादष्टत्वादयोऽर्थवादा इति ॥ २० ॥ आ० नि० ॥
वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादता धिकरणम्।

[१२] तत्सिद्धिः ॥ ×

यजमानः प्रस्तरः, *यजमान एककपाल इत्यादि समाम्नायते। तत्र संदेहः। किं यजमानः प्रस्तर इत्येष गुणविधिः, किमर्थवाद इति। तथा यजमान एककपाल इति। किं तावत्प्राप्तम्। गुणविधिरिति।

फलविध्यसरूपत्वात्। एवैरेव स्तूयमाने यदष्टाकपाल इत्यादीनामुपपत्त्यर्थता। तस्मान्न गुणविधय इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(इति वैश्वानरेष्टयधिकरणम् ॥ ११ ॥

तत्सिद्धिः। अर्थवादप्रसङ्गात्तदुपकारिगुणवादविधितल्लक्षणं तत्र नोक्तमिदानीमभिधीयते। ननु च तत्रैव 'रूपात्प्रायाद्' 'दूरभूयस्त्वात्'÷ इति निमित्तं कथितम् सत्यं कथितम्, न तु लक्षणत्वेन। कथं तर्हि, इह सिद्धं तत्रोदाहृतार्थवादलक्ष्यविषयव्यवहारार्थं नीतम्। अत्र तु सर्वगौणवृत्तीनां लक्षणमुच्यते। ननु च सहचरणस्थानादीन्यन्यान्यप्यक्षपादपश्चातिभिर्गौणनिमित्तान्युक्तानि। लोके च दृश्यते यष्टीः प्रवेशय, मञ्चाः क्रोशन्ति, अश्वसहस्रेणामुको राजा जित इति। तान्युपसंहर्तव्यानि। लिङ्गसमवायेनैवोपसंहृतानीति केचित्। छत्रिसमवेतेतरप्रत्ययवद्धि यष्टिसहचरितादिप्रत्ययो भवति। अथ वा गौण्या वृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते न लक्षणायाः। किं चानयोर्भेदोऽप्यस्ति। बाढमस्ति। कुतः-

अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

× तत्सिद्धीत्यरभ्य, इति गुणाश्रया इत्यन्तस्यैकसूत्रत्वेऽपि भाष्य प्रत्येकं प्रथमान्त्वसूत्रोपन्यासो व्याख्यासौकर्यार्थ इति न विरुध्यते। * तै० सं० (२-६-५) ÷ जै० सू० (१-२-१)

किमेवं भविष्यति एवमपूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादोऽनर्थकः स्यात् । अर्थवत्त्वं च न्याय्यम् । तस्माद् विधिः । नैतदेवम् । यदि विधिः स्यात्प्रस्तरकार्ये यजमानो नियम्येत । यजमानकार्ये वा प्रस्तरः। प्रस्तरं जुहूमासादयति, सर्वा वा स्रुच इति यजमाने जुहूरासाद्येत सर्वा वा स्रुच इति । तथा सति न याजमानं शक्यते कर्तुम् , दक्षिणतो ब्रह्म यजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्य, इति । न च प्रस्तरो याजमानं शक्नोति कर्तुम् । तथा यदि यजमान एककपालकार्ये विनियुज्येत सर्वहुतः क्रियेत । तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् । न चैककपालो याजमानं शक्नोति कर्तुम् । तस्मान्न विधिः । विध्यन्तरं चास्ति प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयति, एककपालं सर्वहुतं करोति, इति । तस्मादपि न विधिः । किं र्हि । अर्थवादः । यजमानो ज्ञायत एव प्रस्तर एककपाल इति च ।

कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यं ज्ञायते । न हि प्रस्तर एककपालो वा यजमानः । न च यजमान एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरोडाशः प्रथमो वा कशमुष्टिर्लूनः । कथं परशब्दः परत्र वर्तते, किमर्थं

तत्र यथैवाऽऽकृतिवचनः शब्दस्तत्सहचरितां व्यक्तिं लक्षयति तथैव यष्टिमञ्चादयस्तत्संबद्धपुरुषलक्षणार्था भवन्ति । अग्निर्माणवक इति तु नाग्नित्वाभिधानाभावेन माणवकः प्रतीयते किं तर्हि—

वह्नित्वलक्षितादर्थाद्यत्पैङ्गल्यादि गम्यते ।
तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥

सर्वत्र च तत्सिद्धि*रादावियमेव प्रस्तरप्रभृतौ यजमानादिशब्दानां वृत्तिरिति न उदाहृता: अत्रापि च सामानाधिकरण्यादेकतरस्य नामधेयत्वं, निमित्ताभावादनेः शक्तिः लनामभावाच्च तदनुपपत्त्या कार्यलक्षणाद्वारं प्रयोजनवशात्तेन गुणविधित्वं, अशक्तेर्वा तदसंभवादर्थवादत्वमिति त्रय एव पक्षाः । तत्र गुणविधिवादी मन्यते न कश्चित्प्रस्तरयजमानयोरितरेतरसमभिव्याहारेण स्तुतिः प्रतीयते।

वा ज्ञायमानस्य संकीर्तनमिति । उच्यते । ज्ञायमानः संकीर्त्यते स्तोतुम् । प्रस्तर उत्तरो बर्हिषः सादयितव्यो यजमानत्वात् । तथा यजमान एककपालः सर्वहुतः कर्तव्यः स्वर्ग आहवनीयस्तत्र प्रतिष्ठापितो भवति, इति ।

कथं परत्र वर्तते परशब्द इति । गुणवादस्तु । गुणादेष वादः । कथमगुणवचनो गुणं ब्रूयात् । स्वार्थाभिधानेनेति ब्रूमः । सर्व एवैते गौणाः शब्दा न स्वार्थं हित्वा गुणेषु वर्तन्ते । प्रसिद्धहानिर्हि तथा स्यादप्रसिद्धकल्पना च । न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः । गुणहीनेऽपि दर्शनात् । अप्रसह्यकार्येऽपि हि कदाचिद्रोगेणोपहतः सिंह्याः पुत्रः सिंह एव । समुदायवाची च नावयवे प्रवर्तितुमर्हति । सर्वसिंहव्यक्तिषु यत्सामान्यं तद्वचनः शब्द इति स्थितो = न्यायः प्रत्युद्ध्रियेत । न

न च स्तोतुमपि परशब्दः परत्र वर्तते । न च प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति । न च प्रवृत्तस्य प्रयोजनमन्यत्कार्यलक्षणातः । तस्मात् 'यो होता सोऽध्वर्युः' इत्यादिवदन्यतरः कार्यलक्षणार्थः । तत्रापि 'मुख्यं वा × पूर्वचोदनात्' इति यजमानशब्दः स्वार्थवृत्तः प्रस्तरशब्दः स्रुग्धरणादिकार्यलक्षणार्थं इति गमयितिः । अत्रोच्यते—

न तावत्कार्ययोगित्वमेकस्याप्युपपद्यते ।
विरोधाद्यजमानस्य प्रस्तरादेरचोदना ॥

एककपालवत् 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति यजमाने प्रह्रियमाणे सर्वतन्त्रविलोपप्रसङ्गः । तस्मादेकवाक्यगतावित्सादनसर्वहोमाविधिस्तुत्यर्थं. संवादः सर्वतन्त्रविलोपप्रसङ्गः । तस्मादेकवाक्यगतावित्सादनसर्वहोमाविधिस्तुत्यर्थं. संवादः कथं पुनः परशब्दस्य परत्र सामानाधिकरण्यम् । किमाकारा + वा स्तुतिरिति । स्वर्गत्वेन यजमानो हि सर्वाभ्यर्हितत्वदर्शत्वाद्बर्हिष उपरि प्रस्तरः सादयितव्यः । स्वर्गत्वेन

= आकृत्यधिकरण इति शेषः × जै० सू० १ । २ । २८ । + किमर्था चेति प्रश्नोत्तरभाष्यं विध्यर्थवादाविन्त्वोपक्रमेण संवादस्य स्तुत्यर्थत्वावसायासंयुक्तमिव मत्वा स्तुतिप्रकारप्रश्नमिप्रायतया व्याचष्टे—किमाकारेत्यादिना ।

चासति सिंहे परिकल्पनया प्रवर्तेत । कल्पनाया अशक्यत्वात् । कथं नु स्वार्थाभिधानेन प्रत्ययव्यवस्थेति चेत् । अर्थसंबन्धात् । सिंह इति निर्ज्ञायते प्रसह्यकारिता तत्र प्रायेणेति प्रसह्यकारीति गम्यते, अर्थप्रत्ययसामर्थ्यात् । यो हि मन्यते प्रसह्यकारिणं प्रत्याययेयमिति स यदि सिंहशब्दमुच्चारयति सिध्यत्यस्याभिप्रेतम् । सिंहार्थः प्रतीतः

संस्तुते चाऽऽहवनीये सकलो यजमान आरोपितो भवत्येककपालेनाखण्डितेनेति स्तुतिः । गुणाच्च शब्दवृत्तिः । कथमगुणवचन इति---वाचकत्वमभ्युपेतं मन्वानस्य प्रश्नः । सिद्धान्तस्तु, अजहत्स्वार्थाः सर्वाः* शब्दप्रवृत्तयः पूर्वशक्त्यनुसारसंभवे शक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । संभाविष्यति चात्र सिंहत्वावगतव्यक्त्युपस्थापितप्रसह्यकारित्वाद्यनेकधर्मप्रत्ययाद्देवदत्तप्रत्यय इति पूर्वैव शाकीनिमित्ताभिति न संशयहेतुत्वेन व्यवहारोच्छेदकारणं प्रसिद्धहानाप्रसिद्धकल्पनमाश्रयणीयम् । अन्येषां + तु दर्शनं सर्वं एव हि सिंहादिशब्दा जातिगुणक्रियासमुदायवाचिनः समस्तार्थासंभवे देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगादुपचर्यन्त इति । तत्राभिधीयते-

समुदायार्थवाचित्वे नैकदेशे भवेद्गतिः ।
शतशब्दान्न पञ्चाशन्मुख्यरूपेण गम्यते ॥

भवति तु जातिमात्रे दृष्टे सर्वक्रियागुणप्रत्ययस्तमयेऽपि प्रयोगः । प्रत्ययश्च मुख्यात्मनैव न देवदत्तादिष्विव सिंहशब्दादुपचरितः । सामान्यवाचिता चाऽऽकृत्यधिकरणासिद्धा बाध्यते । क्रियागुणानां चाऽऽनन्त्यान्न शक्यः प्रतिव्यक्ति संबन्धोऽनुभवितुम् ।

---

* अजहत्स्वार्था इति. न जहाति शब्दः स्वमर्थं यासु वृत्तिष्विति विग्रहः । इदं च 'सर्व एवैते गौणाः' इत्यादिभाष्यस्य, प्रसिद्धार्थपरित्यागेनाप्रसिद्धगुणवाचित्वरूपपरोक्तगौणीलक्षणनिराकरणपरस्य व्याख्यानार्थं बोद्धव्यम् । + यदपरं, समुदायवाचिनः' इति भाष्यं तद्व्याख्यानुसारमवे अन्येषां त्वित्यादिना ।

एकस्थमिव च व्यक्तौ बाल्यादिषु गुणक्रियाः ।
अन्याश्चान्याश्च शक्यन्ते नाभिधातुमसंगतेः ॥

न चासामान्यात् सामान्यं शक्यते कल्पयितुं जात्यन्तरेऽपि क्वचित्कासांचित्तद्भावात् ।

तत्र सिंहत्वमेवाऽऽसां व्यवच्छेदकरं भवेत् ।
तच्चानभिहितं नैवमुक्तं चेन्नान्यवाचिता ॥

न ह्यनभिहितं सिंहत्वं गुणक्रियाणां व्यवच्छेदकरं भवति । अप्रतीतेः । अभिहितं चेत्तु प्रत्ययादेवाशेषगुणक्रियावगमादभिधानशक्त्यनवसाय इति समुदायवाचिनामेकदेशेषु न गौणत्वसंभवः । कश्चित्पुनराह । × समारोपिततद्भावो गौण इति । तस्यैतन्मतम् । न कथंचन परशब्दस्तया जात्या स्वनिबन्धनभूतया विनाऽत्यन्तानभिधेयक्रियागुणमात्रद्वारेणान्यत्र वर्तितुमर्हति । न च सिंहशब्देन प्रवर्तमानेन सिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यप्रयोगो घटते । कथं तर्हि—

अर्थेष्वर्थान्तरात्मानमध्यारोप्योपपादितम् ।
वाच्यमासाद्य शब्दानां स्वयमेव प्रवर्तनम् ॥

सिंहादिसदृशक्रियागुणदर्शनेन हि देवदत्तादयः सामस्त्यपरिकल्पनया सारूप्यमापद्यन्ते । ततश्च स्वार्थ एव शब्दः प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्यप्रसङ्गोऽस्य, अध्यारोपितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो मे समारोप्यते तत्र मुख्यत्वदोषः । तत्रेदमुच्यते । नतत्कल्पनाया अशक्यत्वात् । तथा हि—

असंकीर्णस्वभावं सद्वस्तु वस्त्वन्तरात्मना ।
आरोप्यतेऽभिधानार्थं कथं न भ्रान्तिवर्जितैः ॥

यद्वा तावद् भ्रान्त्या मृगतृष्णायां तोयमध्यारोप्य शब्दं प्रयुङ्क्ते, तदोभयोर्मुख्यार्थाध्यवसानरूपेण तोयप्रतीतेर्भ्रान्तिमुख्यत्वम् । अथापि वक्ता विवेकी

× अध्यारोपितार्थवृत्तित्वरूपपरोक्तलक्षणदूषणार्थमन्यद्भाष्यं, ' नचासावि सिंह ' इति तद्व्याख्यास्यति—कश्चित्पुनरित्यादिना ।

सन्विवरवचनार्थं प्रयुङ्क्ते, श्रोता च न विविङ्क्ते, तदाऽध्येकस्य विवेकेनाध्यारोपाभावादितरस्यान्यथाध्यवसानान्नैकमपि प्रति गौणत्वोपपत्तिः। यदा तु द्वावपि भ्रान्तौ तदोभयोः सादृश्यादिनिमित्तान्तर्णीतवस्त्वर्थाध्यवसानादारोपाभावः। तथा हि—

द्वावपि प्रतिपद्येते सिंहपुंसोर्विविक्तताम्।
नाध्यारोपयितुं शक्तिस्तेनैकस्यापि विद्यते॥

यथैव ह्यसदृशानामर्थानां तिक्तमधुरादीनां न कथंचिदपि प्रतीत्यभावात्परस्पराध्यारोपणमेवं सदृशानामपि विवेकज्ञानं नोपपद्यते। न ह्यर्थाध्यवसानादन्यादृशं नाम ज्ञानं व्यवहाराङ्गं भवतीति। किं च-

शब्द एव यदा तावदनिमित्तो न वर्तते।
बुद्धिर्दुर्लभिता तत्र भवेन्निर्विषया कथम्॥

न चार्थरहिता बुद्धिरात्माकारमात्रमनुभवन्ती जायत इत्युक्तं शून्यवादे॥=
अपि च—

पूर्वानुभूत एवार्थः स्मर्यते प्रथमं पदात्।
तेन मुख्ये प्रतीतेऽर्थे क्वाध्यारोपो भविष्यति॥

सर्वथा तावद् गौणमुख्यविभाग. श्रोतृसामर्थ्यविशेषावधारणे व्याप्रियते। ते च पदवेलायामनध्यारोपितस्यार्थवृत्त्यैव सिंहादिपदमध्यवसाय देवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या गौणतां कल्पयन्ति तत्र चैषां स्वयमनारोप्यैव सिंहत्वं तत्सादृश्यादिप्रतीतिर्भवति। सा च किं शब्दादथार्थादित्यन्विच्छतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृत्यधिकरणन्यायेनार्थादिति निश्चयो जायते। कथम्—

सिंहशब्देऽप्यनुक्तेऽपि सिंहार्थात्सदृशे मतिः।
जायते न त्वबुद्धेऽर्थे सिंहशब्दे श्रुतेऽपि नः॥

यदा च श्रोतॄणां स्वयमध्यारोपाभावस्तदा वक्तर्यपि नैवैषामेवं कल्पना

=(अ० १ पा० १ सू० ४) अनत्यवृत्तिकारमतानुवादे भाष्य इति शेषः।

भवति यथा नूनमनेन सिंहत्वमध्यारोपितमिति कथं तर्हि सिंहत्वाविनाभूतानेकक्रियागुणसमुदायोऽनेन विवक्षितः, यत्नगौरवभयाच्च स्वैरभिधानैर्ब्रवीति । न वास्य समस्तस्य किंचिदेकं वाचकं पदमस्ति तेनाविनाभाविवया कथं नु सिंहत्वात्तत्प्रतीतिर्भवेदिति तत्तावदभिधीयते । यतः स्थितया शब्दशक्त्या पुंसां व्यवहारो न तद्वशेन शक्त्यन्तरोपजन इति । किंच -

यद्यभ्यासेन वक्तृणां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ।
वेदे सा न कथंचित्स्यादध्यारोपयितुर्विना ॥

तस्माद् = गुणप्रवृत्तिप्रयोजनो गौण इत्येव लक्षणं न्याय्यं नान्यथा । ननु नन्वेवं सति खपुष्पादीनां स्वार्थाविनाभूतगुणाभावाद्गौणप्रयोगाभावप्रसङ्गः, सांख्यादिकल्पितप्रधानादिनिषेधे च बौद्धादीर्विनाऽध्यारोपेण प्रयोगासंभवोऽनभ्युपगते हि प्रतिषेधानर्थक्यमभ्युपगते तद्विरोधः स्यादध्यारोपितनिषेधे त्वदोष इति । अत्राभिधीयते । तत्रैवाय दोषः कुतः—

अभ्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ।
प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा न वा ॥

यत्तावत्खपुष्पस्थानीय आत्मा, खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादिप्रयोगः । तत्र कतरत्खपुष्पमन्यत् । त्वया सिंहत्ववदवधारितं यदध्यारोप्येत तेन खपुष्पस्वरूपमेव तावदध्यारोपात्मकमभ्युपगन्तव्यं न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतिर्मुख्यार्थान्तराभावात् । प्रथमप्रवृत्तत्वाद्धि खपुष्पादिस्वरूपं न मुख्यत्वादपैति । कथमसतो यत्र त्वध्यारोप्यते स गौणः, न मुख्यत्वमिति चेत्, तुल्यमिदं गौणत्वेऽपि ।

= परपरिकल्पितानां गौणीवृत्तिलक्षणानां वेदाप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेऽपि नास्मदभिमतस्येति निष्कृष्टं लक्षणमाह —तस्मादित्यादिना तस्मात् - गुणयोगनिमित्तायाः शब्दप्रवृत्ते गौणत्वेनेष्टत्वात् । गुणानां स्वशक्यासिंहादिवृत्तिधर्माणां, देवदत्तादिरूपार्थान्तरे, प्रवृत्तिः—योगः प्रयोजनं—शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं यस्य शब्दस्य स गौण इत्यर्थः तत्त्वं तु स्वसमानजातीयधर्मवत्त्वाध्यारोपितत्वान्यतरसंबन्धेन स्वशक्यवृत्तिधर्मवत्त्वं गौणीलक्षणं विज्ञेयम् ।

योऽध्यारोप्यते खपुष्पं वाऽऽरोप्यमाणं विषयान्तराभावात्स्वयमेवाध्यारोप्यते वा तत्रैवतत्स्यात् । विद्यमानघटादिरूपं तत्राध्यारोप्यत न गौणत्वमिति । तदयुक्तं खपुष्पादौ सद्रूपप्रत्ययानुत्पादात् । अवश्यं हि यादृक्संबन्धकालेऽर्थोऽनुभूतस्तादृगुत्तरकालं ग्रहीतव्यम् । न च शशविषाणाद्यर्थः सद्रूपेणानुभूतपूर्वः, न चार्थान्तरसद्रूपग्रहणेन खपुष्पादेः संबन्धो गृह्यते ययोस्तदवयवयोरर्थसंबन्धोऽनुभूतस्तयोर्नैव गौणत्वं मुख्यात्मनाऽवबोधात् । कथं तर्हि शशविषाणं नास्तीत्युच्यते यदि तत्सद्रूपेण न प्रतीतिपूर्वं सद्रूपप्रतीतस्य वा कथमत्यन्तप्रतिषेधोपपत्तिः। पश्य–

अन्यत्र ज्ञातसद्भावः पदार्थोऽन्यत्र वार्यते ।
न त्वेकत्रैव सद्रूपमसद्रूपं च गम्यते ॥

तेनैवाध्यारोप्यत इति चेत्, नाध्यारोप्यस्याप्येवमेव प्रदेशान्तरसद्भावाधीनत्वात् । न चान्यसद्भावेनान्यस्याध्यारोपः सिध्यति, असंबन्धात् । कथमूषरसद्भावेन तोयरूपाध्यारोप इति चेत् । प्रदेशान्तरे तोयसद्भावप्रतीतेर्वैषम्यम् । कथं तर्हि शशविषाणं नास्तीति प्रयोगः । पूर्वेणैवाभावेऽवगते नास्तिशब्दोऽनुवादक इति केचित् । अथ वा सामान्येन प्रागभावादिषु नास्तिशब्दः प्रवर्तमानः शशविषाणशब्देन विशेष्यते न शशविषाणमव्यभिचारात्तेनेत्यदोषः । अथ वा येनावयवार्थौ गृहीतौ समासाच्च राजपुरुषादिवत्सामान्यतो दृष्टेन षष्ठ्यर्थस्मृतिः प्रसक्ता, न च कदाचिच्छशः शृङ्गराहितत्वेनाधारितपूर्वस्तस्यैतत्संसर्गानुसंधानं वार्यते । अथ वा विनैव समासेन शशमधिकरणत्वेन निर्दिश्य विषाणं च गवादिगतं विनैवाध्यारोपेणानयोः संबन्धो नास्तीति कथिते तेनैवानुभूतसंबन्धस्य शशविषाणशब्दस्तमेवाभावं गमयिष्यति । अथ वा शशमूर्धवर्तिनां पृथिव्यवयवानामुपर्युपरि चीयमानानां दृढदीर्घसंनिवेशरूपेण परिणतानां नीचैर्वृत्ताकारेण यदवस्थानं सोऽस्य वाक्यस्याध्यासमन्तरेणोक्तविषयः संभवतीत्यविरोधः । तथा चाऽऽह–

प्रसह्यकारीति संबन्धादितरमर्थं प्रत्याययति । एवं स्वार्थाभिधानेन तद्गुणसंबन्धः प्रतीयते ।

इह तु यजमानः प्रस्तरः यजमान एककपाल इति कीदृशो गुण संबन्धः प्रतीयते । तत्सिद्धिकर इति । सर्वो ह्यात्मनः कार्यसिद्धिं करोति । अन्योऽपि यस्तस्य कार्यसिद्धिं करोति स तस्मिन्नुच्चरिते हृदयमागच्छति । यथा राजा पत्तिगणक इति । पत्तिगणको राज्ञः कार्यं साधयति । स राजशब्द उच्चरिते प्रतीयते । एवमिहापि यजमानकार्यं प्रस्तरैककपालौ साधयतः, तौ यजमाने प्रतीते प्रतीयेते ।

यां निषेधाः क्रियामाहुर्न यातीत्येवमागादयः ।
तिष्ठतीत्यादिभिः सैव वस्तुरूपा प्रतीयते ॥

तेन लब्धमुख्यार्थानां शशविषाणादीनामन्यत्रापि प्रसिद्ध्यन्यथास्थायिन्यर्थे* सिद्धो गौणप्रयोगः । तत्र तु मुख्याभावात् दूरीभूतो गौणः । यदि च स्वार्थ एव गौणता ततोऽर्थान्तरेणैव वृत्तेरत्यन्ताभावः स्यात् । न ह्यग्निशब्दो माणवके गौणीभूतस्तद्द्वारेण पुनरन्यत्र गौणतां प्रतिपद्यते तथा च वक्ष्यति 'न प्रतिनिधौ समत्वात्'+ इति । येऽपि प्रधानत्वादीनां प्रतिषेधास्तेऽपि नाध्यारोपनिमित्ताः । किं तर्हि–

परमाणुशरीरादिकारणात्मादिवादिभिः ।
ततोऽन्यादृक् प्रधानात्मरूपं नास्तीति वर्ण्यते ।

प्रधानादिशब्दा जगत्कारणादिविषयास्तत्रैव बौद्धादिभिः परमाण्वाद्यात्मककारणाभ्युपगमात् । शरीरसंतानाद्यात्मककल्पनाच्च तद्व्यतिरिक्तकारणादिनिषेधः क्रियते, परमाणुशरीरादिष्वेव प्रधानात्मादिशब्दवृत्तिरिति यावत् । तस्मात्स्वार्थाभिधानेनैव गौणत्वमित्यदुष्टम । अतश्च यजमानः प्रतीतः स्वार्थसिद्धिकरत्वं

---

*सद्रूपत्वेन या प्रसिद्धिस्ततोऽन्येन प्रकारेण– असद्रूपत्वेनावस्थानं यस्येत्यर्थः ।

+जै० सू० ६ ३–१४ ।

तस्य तौ यजमानशब्देन प्रत्याय्येते कथं स्तुतौ स्यातां बर्हिष उपरिसादने सर्वहोमे चेति। तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति॥
क० यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम्॥

जातिः।

आग्नेयो* वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजन्यः, वैश्यो वैश्वदेव इत्येवमादयः श्रूयन्ते। तत्र किं गुणविधयः अर्थवादा इति संदेहः। गुणविधय इति ब्रूमः। एवमपूर्वमर्थं विधास्यन्ति, इतरथाऽर्थवादाः सन्तोऽनर्थकाः स्युः। न विधिर्विध्यन्तरस्य भावात्। तस्मात् संवादः। तस्य संकीर्तनं विधिस्तुत्यर्थम्। अनाग्नेयादिऽवाग्नेयादिशब्दाः केन प्रकारेण। गुणवादेन। को गुणवादः। अग्निसंबन्धः। कथम्। एकजातीयकत्वात्। किमेकजातीयकत्वम्। प्रजापतिरकामयत× प्रजाः सृजेयामिति। स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत, तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत, गायत्री छन्दः, रथंतरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम्। तस्मात्ते मुख्याः, मुखतो ह्यसृज्यन्त उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दः, बृहत् साम, राजन्यो मनुष्याणाम्

लक्षयति, प्रस्तरैककपालावपि च पारम्पर्येण यजमानार्थसिद्धिं कुरुत इति कार्यापत्तेस्तच्छब्देन स्तूयेते। एतेन जातिसारूप्यादीनि व्याख्यातानि।

जातिः तत्राऽऽग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिषु मुख्यत्वमेव येन केनचित्संबन्धेन वृद्धिनोपादात। देवतासंबन्ध एव वाऽस्ति न हि यदेव त्यज्यते तस्यैव केवलं देवतासंबन्धः त्यक्तुरपि तेनैव संबन्धेन सैव देवता भवति। यथा च वक्ष्यति= भवति पुरुषस्यापि यष्टुः सा देवता ' इति। तस्मादनुदाहरणत्वम्। अतो यत्राग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगस्तदुदाहर्तव्यं अग्निर्हि पवीतो मुखप्रभवत्वसामान्येन ब्राह्मणादीन्नास्थापयति। जातिरिति चात्र जन्मोपादानं विवक्षितं

* तै० सं० (२-६-२-१) × तै० सं० (७-१-१-४)। = (अ० ९ पा० ४ अ० ६ सू० ९) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः

अविः पशूनाम्। तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्याद्धि असृज्यन्त। ऊरुभ्यां मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत, तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्, जगती छन्दः, वैरूपं साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गावः पशूनाम्। एवमुक्ते सत्येकस्मिन्नेवंजातीयके विज्ञातेऽन्योऽपि तज्जातीयको हृदयमागच्छति। तस्मादर्थवादाः। क आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम्।

सारूप्यम्।

यजमानो यूपः, आदित्यो यूप इत्यादि श्रूयते। तत्र गुणविधिः, अर्थवादः, इति संदेहः। अर्थवत्त्वाद् गुणविधिः। अशक्यत्वाद् यूपकार्यसाधने यजमानस्य, यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य विध्यन्तरभावाच्च न विधिः। विधिस्तुत्यर्थं संवादः। गुणवादात् सामानाधिकरण्यम्। को गुणः, सारूप्यम्। किं सारूप्यम्, ऊर्ध्वता तेजस्विता च। तस्मादेवंजातीयका अर्थवादाः। क. यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम्॥

प्रशंसा।

अपशवो✱ वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः, अयज्ञो वा एष

यद्यपि च तथा वस्तु नास्ति तथाऽप्यर्थवादान्तरे तथोक्तत्वादिह तच्छन्दनिमित्तवा मविपत्स्यते।

सारूप्यम्। ननु सर्वत्रैव सारूप्यनिमित्तं गौणत्वम्। सत्यमेवम्, इह तु चक्षुर्ग्राह्यशब्दाविवक्षया पृथगुपादानम्। चाक्षुषं हि यूपस्योर्ध्वत्वमञ्जननिमित्तं च तेजस्वित्वं तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां स्तूयते। यजमानस्य हि पशुधारणे विनियुक्तस्य निखातस्य च स्वपदार्थकरणविरोधः। सहस्ररश्मेस्त्वशक्यमेव यूपकार्यमाधातुम्। यदि च कश्चिन्नास्तिवाक्याद्दाहनविकृतिमुपादद्याचस्यापि गौणवाप्तिर्विधिविवक्षया स्यात्तद्वरं स्तुतावेव तदाश्रयणमित्यविधित्वं स्यात्।

प्रशंसा। ननु सर्वत्र प्रशंसानिमित्तत्वं गुणवादस्योक्तम् सत्यं, फलमन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा। अत्र तु गुणसारूप्याद्वित्प्रवृत्तिनिमित्तम्। कथमिति चेत्

* (सं. ब्रा. २-–५)। ✱ तै. सं. (५-२-९)

योऽसामा, असत्रं वा एतद् यदच्छन्दोमम्, इति श्रूयते । तत्र विध्यर्थवादसंदेहे अर्थवत्त्वाद्विधय इति प्राप्ते । अभिधीयते । यदि विधयो भवेयुः, गोअश्वा एव पशवः स्युः, सामवानेव यज्ञः छन्दोमवदेव सत्रम् । अन्येषां पशूनां यज्ञानां सत्राणां चोत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । विध्यन्तरं च नावकल्पेत । अतः स्तुत्यर्थं संवादः । गोऽश्वान् प्रशंसितुमन्येषां पशूनां निन्दा । सामवतः प्रशंसितुमसाम्नां निन्दा । छन्दोमवन्ति प्रशंसितुमच्छन्दोमकानि निन्द्यन्ते । यथा, यदघृतमभोजनं तत् । यन्मलिनमवासस्तादिति । क. अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थताधिकरणम् ॥

गवाश्वादिगतां पूर्वमुपादाय प्रशस्तताम् ।
तदभावोऽन्यपश्वादौ नञ्समासेन कथ्यते ॥

न तावन्महिषादीनां पशुत्वस्वरूपाभावः शक्यते वक्तुं, प्रत्यक्षविरोधात् । कार्यप्रतिषेधः कल्प्येत, तदपि तत्र तत्र वचनविहितत्वान्न शक्यमेव । न च विकल्पो, वैषम्यात् । कल्प्यो ह्यत्र विधिरितरत्र क्लृप्तः स्तुत्या वाऽर्थवत्त्वान्नागत्या तदाश्रयणम् । तुल्यश्च मुख्यार्थत्यागः, 'पशवो गोअश्वाः' इति च पुनरुपादानमनर्थकम् । न च पशुत्वैकार्थसमवायिनः क्रियागुणाः शक्याः प्रविवेक्तुम् । अथ गवाश्वसमवायिनो विशेषाः प्रतिषिध्येरन्, एवमपि मन्दं फलम् अन्यशब्दैनैव च तावानर्थः सिद्ध इत्यनर्थकम् । अवश्यं चोत्तरपदेन प्रतिषेध्येऽर्थे प्रथममुपात्तेन तत्रानुवर्तितव्यं, विषयरहितप्रतिषेधासंभवात् । न च प्रशस्तत्वादन्यदुपादीयमानमुपयुज्यते । शक्नुवन्ति च गवाश्वादिसंबन्धात्तद्गतं प्राशस्त्यं गमयितुम् । यद्यप्यप्रशस्तत्वमपि शक्नुवन्ति तथाऽपि प्रक्रमापेक्षया तदिहानाकाङ्क्षितमिति प्राशस्त्यमेव निषिध्यते । तत्प्रतिषेधमात्रमपि च नैवौपयिकमिति तद्द्वारेणान्येषां प्रशस्ततरत्वं कथ्यते । एतदुक्तं भवति । गवाश्वादीनपेक्ष्य नैवान्यस्य प्राशस्त्यं विद्यत इत्येवमन्यगतप्रशंसानिमित्तः प्रतिषेधः । सा चेह प्रथमतरमाश्रितत्यनन्यप्रयोजनतया पश्चादवगम्यते । अन्यत्र पुनरुत्तरकालेनैवैषा भवन्ती निमित्तत्वेनोच्यते ।

भूमा।

सृष्टीरुपदधाति× इति श्रूयते। तत्र गुणविधिरर्थवाद इति संदेहे अपूर्वत्वाद् विधिरिति प्राप्ते। उच्यते। यदि विधिः, सृष्टिमन्त्रका उपदधातीष्टका इत्यर्थः। तत्र नेष्टकानां विशेषः कश्चिदाश्रीयते, एवंरूपाः सृष्टिमन्त्रका नैवंरूपा इति। तत्र सर्वासां सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः प्राप्नुयुः

भूमा। यदि 'सृष्टिरुपदधाति' इत्याख्यातप्रत्ययबलाद्विधिराश्रीयते तत्र न जात्या धर्मविशेषेण वा काश्चिदिष्टकाः सृष्टयो नामान्याभ्यो विलक्षणा विज्ञायन्ते, या एवंविधालिङ्गैर्मन्त्रैरुपधीयन्ते ता एव सृष्टयः तत्रोपधानमात्रमुद्दिश्य मन्त्रेषु विधीयमानेषु सकलव्याप्तेः प्रत्यक्षवचनाविनियुक्तलिङ्गप्रकरणविनियोज्यमन्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मात्प्रकरणपाठादेव सर्वत्र मन्त्रेषु प्राप्तेष्वेकदेशानुवादः सृष्ट्यभिधाननिमित्तार्थवादार्थः। अत्र चोदयन्ति। चयनचोदनयैवोपधानस्य प्राप्तत्वाल्लिङ्गप्रकरणानुमितया च श्रुत्या मन्त्रप्राप्तेः प्रदेशान्तरस्थार्थवादानुपपत्तेरेकवाक्यार्थवादप्रवृत्तेः। तथा च प्रथनार्थवादे व्याख्यातम्। न चान्यो गुणः श्रूयते यदर्थता कल्प्येत तत्र परिसंख्यार्थतैव प्राप्नोति। ततश्च तदवस्थमानर्थक्यमिति वाच्यं पुनःश्रुतिप्रयोजनम्। तत्र केचिदाहुः। उपधानमेवात्र विधीयते तन्माहात्म्यप्रदर्शनार्थं च मन्त्रग्रहणम्। इत्थमिदं प्रशस्तं यदेवंरूपैर्मन्त्रैः क्रियत इति। चयनेनार्थगृहीतमुपधानमिति चेन्न। संहतस्थापनेनापि चयनोपपत्तेः। न चैवं संहतानामेवोपधानं स्यात्। न तस्येष्टकाः प्रत्युपादीयमानस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायसिद्धेः। अपि च—

प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या पुनरेवंविधा क्रिया।

आध्वर्यवसमाख्यानं तथा हि प्रतिपद्यते॥

ततश्चाध्वर्युकर्तृकत्वं च लभ्यते। अर्थगृहीतायां त्वनियमः स्यात्। न चावश्यमुपधान एव सर्वे मन्त्रा विनियुज्येरन्। अविशिष्टसामर्थ्या हि केचिद् ग्रहणाद्यपि कुर्युः। अपि च—

× तै० सं० (५—३—४)।

अन्येषामसंयुक्तानां मन्त्राणामानर्थक्यं स्यात्। तस्मादनुवादो मन्त्रसमाम्नानात्प्राप्तानामुपधाने मन्त्राणाम्। सृष्टीनां सृष्टिषु संकीर्तनं सर्जनार्थवादार्थम्। अपि च विधित्वे लक्षणा, एकया * स्तुवत इत्यत्र या असृष्टयस्ता लक्षयेत्। नन्वनुवादेऽपि लक्षणा। नानुवादपक्षे लक्षणायां दोषः कथं त्वसृष्टीषु सृष्टीषु च सृष्टीशब्द इति। भूम्ना। बहवस्तत्र सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा अल्पशो विलिङ्गा इति ॥ क० बाहुल्ये सृष्टिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ भूमाधिकरणम् ॥

लिङ्गसमवायः. २३ ॥ सि०

प्राणभृत उपदधाति + अज्यानीरुपदधाति, इति विधित्वे प्राणभृन्मन्त्रकासूपधीयमानासु विलिङ्गानां मन्त्राणामानर्थक्यम्। तस्मादनुवादः। लिङ्गसमवायात्परशब्दः परत्र वर्तते। यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनच्छत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते न चायं प्राणभृच्छशब्दः सृष्टिशब्दश्च

प्रत्यक्षब्राह्मणोक्तानां मध्यमा चितिराश्रयः।
तदर्थमपि संबन्धः कार्यो मन्त्रोपधानयोः ॥

ये त्वौपानुवाक्यकाण्डाधीनास्तेषां वाक्याहृते संबन्ध एव नास्तीत्यर्थवदेव वचनम्। न चावश्यगमनेन सूत्रेणार्थवादत्वं प्रतिपाद्यते तल्लिङ्गाचल्लिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्तशब्दप्रवृत्तिमात्रकथनादतो नातीव सृष्टिनामाविधानमादर्तव्यम्।

भाष्यकारेण तु विधौ लक्षणा परिहरताऽनुवादत्वमाश्रितम्। 'एकया स्तुवते' इति ह्यनुवाकाद्यस्यैवासृष्टिलिङ्गत्वादात्मपरित्यागेनेतरलक्षणार्थता स्यात्, तल्लक्षयित्वा च पुनरात्माऽपि प्रतिपादनीय इत्यतिगौरवम्, उपधानस्तुत्यर्थत्वेन पुनरनुवादत्वाददुष्टा लक्षणा।

लिङ्गसमवायः। सृष्टिवदेव प्राणभृदादिषु चोद्यपरिहारावल्पैरेव लिङ्गैर्भूयसामेवंलिङ्गानां लक्षणामित्युदाहरणभेदः स्वार्थापरित्यागाच्चोभयत्र लक्षणस्यापि ग्रहणमुपादीयमानत्वादिति।

---

*तै. सं. ४-३-१०। + तै. सं. ५-२-१०।

जहत्स्वार्थं मन्त्रगणं लक्षयेत् । यद्गुणे च सृष्टिप्राणभृच्छब्दौ समवेतौ तावपि परिगृह्येते । यथा छत्रिशब्देन सार्थलक्षणार्थेन सोऽपि च्छत्री गृह्यत इति ॥ २३ ॥ क. प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥

[१३] संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २४ ॥ सि०

अक्ताः* शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतम् , इति श्रूयते । तत्र संदेहः किं घृततैलवसानामन्यतमेन द्रव्येणाक्तनीयाः शर्करा उत घृतेनैवेति । कथं संदेहः । अञ्जनसामान्येन वाक्यस्योपक्रमो घृतेन विशेषेण निगमनं, यथोपक्रमं निगमयितव्यमेकस्मिन् वाक्ये । तत्र

आह च—

यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं नियुज्यते ।
तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्ननुपादाने द्वयोरपि ॥ २३ ॥

(इति तत्सिद्धिपेटिका ॥ १२ ॥)

विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते ।
तस्मादेकत्र संदिग्धमितरेणावधार्यते ॥

किं पुनरत्र संदेहकारणं, विधौ सामान्यग्रहणमिति केचित् । तदयुक्तम् । तत्र तावन्मात्रनिर्णयात् । स्यादेतत् । कथं निर्विशेषं सामान्यं संभवतीति, तेन पूर्ववदिति वदामः । तत्रापि च नवपुराणगव्यमाहिषादिसंदेहस्तदवस्थः । तेन यथाऽत्र घृतमात्रनिर्णयादसंदेहो विशेषानभिधानेऽपि सर्वैः कार्यसिद्धिरेवमिहापि स्नेहनसमर्थद्रव्यमात्रग्रहणादसंदेह । तस्मादर्थवादे घृतश्रवणात्संशय इत्यपरे तथाऽपि न युक्तः, विशेषप्रतिपत्त्या निर्णीतत्वात् । न हि गौरानीयतां शुक्ले इत्यत्र कैश्चित्संदिह्यते विषम उपन्यासः । कथम्-

* १ तै० ब्रा० ३-१२ ५ । तै० सं० ५ ३ १० ।

यद्वा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थं विवक्ष्यते । यद्वा निगमने विशेषः सामान्यलक्षणार्थः । तदारम्भनिगमनयोः किं समञ्जसमिति संशयः। एवं संदिग्धेषूपक्रमे सामान्यवचने विरोधाभावान्न विशेषः परिकल्प्यः। निगमने तूपजातः सामान्यप्रत्यय इति विरोधाल्लक्षणार्थं घृतवचनम्। यथा सृष्टिष्वसृष्टिषु च सृष्टिशब्दः, एवं घृतमघृतं च घृतमित्युच्यते। संदिग्धेष्वेवं प्राप्ते ब्रूमः-

विधौ यदि विशेषः स्यात्संदेहः कस्य वा भवेत् ।
स्तुतिस्थे त्वितरस्यापि तुल्यैवैषा विचारणा ॥

यदि ह्येव भवेत् 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' घृतेनेति । ततो नैव किंचिद्विचार्येत । अथ त्वञ्जनवाक्यवदिहाप्येवं श्रूयेत गामानय शुक्लः प्रशस्त इति ततोऽस्त्येव संदेहकारणमित्येतदप्युदाहरणमेव स्यात् अतोऽन्यत्र सामान्यमन्यत्र च विशेष इत्येतस्मात्संदेहः । केचिच्च संशयदर्शनादेव विधिस्तुत्योर्वाक्यान्तरत्वमाचक्षते ।

यदि ह्येकं भवेद्वाक्ये विशेषे तत्समाप्यते ।
विशेषावगमात्तत्र न संदेहः प्रसज्यते ॥

वाक्यभेदे पुनरेकं सामान्ये परिसमाप्तमन्यद्विशेषपरमिति युक्तः संदेहः। यत्तु 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' * इति तदङ्गप्रधानवाक्यानामिव पश्चात्संबन्धसद्भावाभिप्रायेण । तथा हि-

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥

न त्वेतद्युक्तमिव, ये हि पदसंघाताः कर्मौपयिकेष्वर्थेषु पर्यवस्यन्ति तेषां नानावाक्यत्वं युक्तम् । न त्वर्थवादानामेकवाक्यत्वात्पदैकयोजनलाभ इति प्रथममेवैकवाक्यता । दुर्लभतरश्च संदेहः स्यादन्योन्यनिरपेक्षयोः सामान्यविशेषयोरितरत्रेतरत्र च पर्यवसानात् । यदेव हि यत्रोपात्तं तदेव तत्रासंदिग्धं गृह्यते

* जै० सू० –२–१

सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणोपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमन-वशेन। कुतः। न हि सामान्यं विहितम्। येन विरोधो निगमनस्य। कथमविहितम्। संदिग्धेषु विधानशब्दाभावाते। न हि विधानश-ब्दोऽस्ति। अक्ताः शर्करा उपदधाति इति वर्तमानकालनिर्देशात्। नापि सामान्यस्य साक्षात्स्तुतिः, प्रत्यक्षं तु घृतस्य स्तवनम्। श्रुत्या घृतस्य स्तुतिः, लक्षणया सामान्यस्य। श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी।

सामान्यसमाप्तश्चात्र विधिः पश्चाद्विशेषः स्यात्। मन्त्रवर्णवादिति चेत्, एवमपि तदधिकरणविषयत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गः + । तस्मादेकवाक्यतायामेवोपक्रमोपसं-हारयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन विप्रतिपत्तेरवश्यंभाव्येकगोचरत्वाच्च किमधीना कस्य प्रवृत्तिरिति जायते संदेहः। कस्य सामञ्जस्यमिति यच्छ्रुतिवृत्तं तत्समञ्जसं न लक्षणावृत्तम्। तत्र च–

स्तुतीनां विध्यधीनत्वादनुवादाच्च लक्षणा।
मुख्यत्वात्तु विधेर्नासावविरोधाच्च कल्प्यते॥

विधीयमानं हि स्तोतव्यं न तु स्तुत्यं विधेयमप्राप्तार्थश्च विधिरिति न श्रौतार्थात् प्रच्यवते। यद्यपि तावदर्थवादोपक्रमत्वं भवेत्ततः प्रथमज्ञानानुरोधेन कदाचिद्विधिर्वशीक्रियेत विध्युपक्रमं त्विदं 'अक्ताः शर्कराः' इति। तस्मान्नि-र्दिष्टसामान्ये यद्यर्थवादो न तादर्थ्यं प्रतिपद्यते ततोऽनर्थको भवतीत्यशक्तः स्वतन्त्रीभवितुं, विनाऽपि चार्थवादेन विध्युद्देशः समर्थत्वान्न युक्तस्तद्वशः कर्तुम् अर्थवादस्त्वगतित्वाद्विधिवशेन वर्तते विशेषश्च सामान्यमव्यभिचाराच्छक्नोति लक्षयितुं, न सामान्यं व्यभिचाराद् विशेषम् तस्माद् घृतशब्दः स्नेहमात्रलक्षणार्थः।

कामं वा सोऽर्थवादोऽस्तु सामान्यस्थो घृते विधिः।
विना स्तुत्या विधानं तु स्नेहद्रव्यान्तरे भवेत्॥

\+ अ० ६ पा० ८ अ० १० सू० ३०।

तस्माद् घृतविधानम् । एवं, वासः परिधत्ते, एतद्वै सर्वदेवत्यं वासो यत्क्षौमामिति तथा इमां स्पृष्ट्वोद्गायेत् , इमां ह्यौदुम्बरीं विश्वा भूतान्युपजीवन्ति इति २४ ॥ क० वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ।

यथा रौद्रेणापि मन्त्रेण सामो गृह्यमाणो न केवलं तदर्थो भविष्यत्यन्यदेवत्यस्थामन्त्रग्रहणोपपत्तेरेवमनर्थवादकं तैलवसयोर्विधानं, यत्रैव चांशे स्तुतिर्दृश्यते तत्र विध्युद्देशस्य प्ररोचनाशक्तिरपगच्छति, अन्यत्र त्वविहतशक्तिना विधानेऽपि सांसिद्ध ग्रहणम् । उच्यते

समाप्यते विधिः कश्चित्कदाचिन्नाप्ररोचितः ।
घृते प्ररोचनां दृष्ट्वा विधिस्तत्रानुमीयते ॥

यद्यपि तावद्विधिप्रक्रमे तैलवसयोरप्युपादानं, तथाऽपि प्ररोचनातो विधिर्घृते दृश्यते नेतरयोरित्यनुपादातव्ये कल्पयितव्या च तद्विषया विधेः प्ररोचनाशक्तिः क्लृप्ता च घृते । तस्यां च सत्यां काल्पनिकी वाक्यं भिनत्ति घृते च क्लृप्तां गृह्णन्नितरत्र च कल्पयन् वैरूप्येणापि विधिर्भिद्येत । तस्माद्विध्युद्देशेऽपि तैलादि त्योऽपनीयते । यद्यपि च सामान्यशब्दः स्यात्तथाऽपि न कश्चिद्विशेषः । तत्र सामान्यान्यथानुपपत्त्या यत्र क्वचनानुश्रुते विशेषेऽपेक्षिते वाक्यशेषाद् घृत एव प्रत्ययो भवति, घृ च शब्दार्थे यदि श्रुत्यनुरोधेनात्यन्ताश्रुततैलादित्यागः क्रियते किं विरुध्यते संदेहमात्रं हि तत्र बाधितं न तु प्रमाणं किंचित् । क्रियामात्रमेवे ोदितं न द्रव्यं तत्र यावत्किंचित् द्रव्यमाक्षिप्येत यदि कश्चिदपि श्रुतिविशेषो न स्यात् घृ र्थवाद: नात्त्व श कर्तव्यायामश्रु द्रव्य विधिकल्पनायां नान्यत् प्रमाणमस्तीत्यङ्गीकृत्य घृताञ्जनविधिर्गम्यते । तत्र भ्रान्त्युत्पन्नतैलाद्याकाङ्क्षानि ल्त्वाद् बाध्यमाना न दण्डेनेत्यविरोधः, तैलादिग्रहणं च लक्षणात्रयं स्यात् । क्रियया तद्द्रव्येण च विशेषा घृतशब्देन च सामान्यं लक्षयितव्यम् । तस्माद्

[१४] अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

स्रुवेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति इति श्रूयते तत्र संदेहः । किं स्रुवेणावद्यातव्यं सर्वस्य द्रवस्य संहतस्य मांसस्य च तथा स्वधितिना, हस्तेन च, उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था द्रवाणां स्रुवेण, मांसानां स्वधितिना, संहतानां हस्तेनेति । अविशेषाभिधानादव्यवस्थेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थाद्वा कल्पना,-सामर्थ्यात् कल्पनेति । स्रुवेणावद्येद् यथा शक्नुयात् । तथा, यस्य शक्नुया। तस्य चानि आख्यातशब्दानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी । एव चेद् यथाशक्ति

घृतग्रहणं प्रमाणमिति सिद्धम् । वृत्त्यन्तरे× स्वतैव मन्त्रवर्णोऽप्युदाहृतः । तत्र तु घृतेन किं करिष्यत इति वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

(इत्यक्ताधिकरणम् ॥ १३ ॥)

अथ यत्रेति संदिग्धं वाक्यशेषो न विद्यते ।
तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यंशेनैव निर्णयः ॥

देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ संहतहस्तसंयोगमात्रमञ्जलिः, 'नाञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादौ व्याकोशः । सक्तुहोमचोदनायां शब्दात्संदेहे सत्यपि चाऽऽकोशस्य वाक्यशेषेऽन्यथानुपपत्तेरेवाऽऽकोशाश्रयणम् । ननु नैव न्यायेन यथा शक्नुयादिति वाक्यशेषादन्धादीनामाज्यावेक्षणादिरहितः कर्माधिकारः स्यात् । न । असंदेहात् , संदिग्धनिर्णयार्थात्त्वेवं कल्पना भवति । न चाधिकारे संदेहः । सन्ति च तादृशस्य समस्तधर्मोपेतं यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति वाक्यशेषात् । यत्र तु यावज्जीवचोदनाद्वावेवं भविष्यति तत्र शक्तिकुवाङ्ग यागेऽपि सत्यवैगुण्यं प्रधानस्य चोदित कर्तारश्चक्षुष्मदादय इति न प्रयोगचोदनान्यथानुपपत्तिः ।

× अस्मिन्नधिकरणे वृत्त्यन्तरोदाहृतमन्त्रवर्णोपेक्षणं भाष्यकृतोऽभिप्रायमाह— वृत्त्यन्तरे त्विति । भिन्नवाक्यतयाऽवगतप्रमाणभावनां मन्त्राणामप्यत्रैव सांदिग्धार्थनिर्णायकत्वे व्यवस्थापिते षष्ठान्त्ये पशुच्छागाधिकरणे निर्णेयार्थाभावेन तदधिकरणमनर्थकमापद्येतेति भावः ।

व्यवस्था भवितुमर्हति । तथा, अञ्जलिना × सक्तून् प्रदाव्ये जुहोति इति । द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, स व्याकोशोऽर्थात् कर्तव्यः । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्तयितुम् । तद् यथा, कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इत्यर्थात् कल्प्यते—कटे समासीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधाय भुङ्क्त इति ॥ २५ क० सामर्थ्यानुसारेणाव्यवस्थितानां व्यवस्थाऽधिकरणम् ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

मित्याश्रयिष्यामह एव । तस्माद्यावदेव लब्धात्मको विधिस्तावद्यत् कल्पते तद्वैदिकं, सिद्धे तु तत्कल्पनं पौरुषेयत्वादप्रमाणं सामर्थ्याधीनत्वाद्वाक्यशेषसिद्धेः । आह च—

यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् ।
तेनैव चैवा न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥
इति कृतबहुमार्गं मन्त्रविध्यर्थवादैः स्मृतिपरिखमुद्रां खेदशाखोपगूढाम् ।
अनभिभवसमर्थं धर्मदुर्गं प्रविश्य प्रविभजति समर्थामर्थचिन्तामिदानीम् ॥ २५ ॥

इति सामर्थ्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तः प्रथमाध्यायः ॥

× तै० सं० (३-३-८)

अथ द्वितीयाऽध्याये प्रथमः पादः ॥

[१] भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥ सि० ॥

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । तत्र विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतयस्त-स्वतो निर्णीताः । गुणविधिर्नामधेयं परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां

संबन्धं तावल्लक्षणद्वयस्य करोति तत्र प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्त-मित्युक्तम् । तत्कुतः, नैव हि प्रथमेऽध्याये सूत्रकारेण किंचन लक्षणेन प्रमाणादेः स्वरूपमुपवर्णितम् । तन्नाम लक्षणमुच्यते येन तद्व्यतिरिक्तेभ्यस्तस्य स्वरूपं व्यावृत्ताकारं निरूप्यते । न चेह प्रमाणादीनां लक्षणमुक्तम् । अनुमाना-दीनि तावन्नैव सूत्रितानि । प्रत्यक्षमपि धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वेनोपन्यस्तं न लक्ष्यते नेति व्याख्यातम् । न च शब्दोऽपि कश्चिद्धर्मप्रमाणभूतो लक्षितः, अस्मिन्नेवा-धिकरणे तस्य लक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि च वृत्तिकारेण सर्वेषां लक्षणं प्रदर्शितं न तदध्यायार्थत्वेनोपसंहर्तुं युक्तम् । सूत्राध्यायार्थानुपसंहारात् । कथं च समस्त-लक्षणार्थव्यतिरिक्त एवार्थे सूत्राणि क्षीयेरन् । अपि च वृत्तिकारेण योऽप्युक्तः षट्कः प्रत्यक्षपूर्वकोऽपरीक्ष्यतया सोऽपि नैव लक्षणगोचरः, लोकप्रसिद्धार्थानि हि वान्यपरीक्ष्यत्वेनोक्तानि न प्रथमाध्यायविषयत्वेपसंहारमर्हन्ति । तस्माद्यत्प्र-थमाध्याये वृत्तं तदालोच्यैतद्भाष्यं नेयम् । तत्र प्रमाणलक्षणं तावच्चोदनालक्षणा-ध्ययनस्य, विध्यादितत्त्वनिर्णीतिः प्रमाणेनैव स्थिता । समस्तो हि प्रथमः पादश्चोदनासूत्रपरिकरः । तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षणत्वमुक्तम् । अतोऽवधारिता-र्थलक्षणशब्दसाहचर्यात्प्रमाणशब्दः प्रतिपाद्यत इत्येवं व्युत्पाद्य धर्मविषय एव-व्याख्येयः । सत्यपि प्रमेयमात्रवाचित्वे, अस्मिन् शास्त्रे जिज्ञास्यत्वेन धर्मः प्रमेय-प्रक्रान्त इति स एव गृह्यते । अथ वा करणमेव प्रमाणं तस्यैव लक्षणमुक्तम्

वाक्यशेषादर्थाच्चाध्यवसानमुक्तम्। तत्र प्रस्मर्तव्यम्। अनन्तरं प्रधाना-प्रधानादि परीक्षिष्यन्ते, भिन्नान्यभिन्नानि चेति। एष एवार्थो वर्णनीयो

यद्यपि च सर्वप्रमाणानां तत्रोक्तं तथाऽपि धर्मप्रमाणस्य चोदनात्वं लक्षणमित्ये-तावतैवोक्तं मन्यते। न चावश्यं सर्वात्मनैव लक्षिते लक्षणत्वम्। विशेषरूपाणा-मानन्त्येन सर्वलक्षणाभावप्रसङ्गात्। अपि चौत्पत्तिकसूत्रेण विशेषोऽप्युक्त एव येनाऽऽगमविशेषो गम्यते। अथ वोपन्यस्तस्य चोदनात्मकस्य प्रमाणस्य लक्षणं प्रामाण्यकारणमित्युपसंहारः। तथा यद्यपि विधेरिदं रूपमिदमर्थवादस्येदं मन्त्रस्ये-त्येवं नोक्तं तथाऽपि धर्मं प्रत्युपयोगाभिधानात्तत्त्वं निर्णीतम्। अवसराभावात्तु तत्स्वरूपं न निर्दिष्टम्। श्रुतिमूलत्वं विज्ञानस्य स्मृतिप्रामाण्ये तत्त्वम्। नामधेयस्य चोदनान्वयित्वात्प्रमाणत्वम्। संदिग्धार्थनिर्णये वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्य मित्येवं समस्तमध्यायं प्रमाणलक्षणमाचक्षते। तत्र प्रस्मर्तव्यामिति। अविस्मृ-तप्रामाण्यो हि भेदादिप्रतिपादनम् 'अविशेषादनर्थकं* हि स्यात्' इति क्रियमाणं सहते। अन्यथा ह्यनर्थकं नामेत्येव प्रत्यवतिष्ठेत। ननु प्रधानाप्रधान चिन्ता तृतीयचतुर्थयोर्विषयः कथमत्रोपन्यस्यते। केचिदाहुः। इह द्रव्यकर्मणी रुचरत्र तु कर्मणामेव गुणप्रधानत्वविचारादपौनरुक्त्यामिति। तदयुक्तम्। 'द्रव्य-गुणसंस्कारेषु' +इत्यत्र सर्वाभिधानात्। तन्नैवं वाच्यम्-

लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन भेदः शब्दैतरादिभिः।
तमन्वपूर्वभेदोऽपि प्राधान्यं तत्प्रसिद्धये ॥

कर्मभेदस्तावदौत्सर्गिको लक्षणार्थस्तदपवादत्वनाभेदः। तदनुनिष्पादिनौ त्वपूर्वभेदाभेदौ। तत्र प्रतिकर्मभेदमपूर्वभेदप्रक्तौ तृतीयादिद्वः प्रधानाप्रधानविचारः पुनरपवादत्वेनाऽऽरभ्यत। सत्यप्यवहन्त्यादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्माका-ङ्क्षितदृष्टप्रयोजनपर्यवसानाच्च क्रियाजन्यापूर्वान्तरोत्पत्तिः। यत्तु नियमापूर्व

---

*(अ० २ पा० २ सू० २) ×(अ० ३ पा० १ सू० ३)।

भाग्यः एष एव चाध्यायसंबन्धः । तदिह षड्विधः कर्मभेदो वक्ष्यते-शब्दान्तरम्, अभ्यासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नामधेयमिति ।

तत्क्रियाकत्वं न भवतीति न तथा व्यपदिश्यते । तेन यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति क्रियाणां प्रधानत्वं तत्रैव तद्भेदनिमित्तापूर्वभेदासिद्धिः । अस्य च विवेकार्थं यद् गुणप्रधानलक्षणं वक्ष्यते तदपवादार्थं 'धर्ममात्रे तु', 'स्तुतशस्त्रयोः' इति चाधिकरणद्वयं= प्रस्तोष्यते । ततश्चाऽऽख्यातद्वैविध्ये विचारिते प्रसङ्गात्तृतीयं प्रकारमभिधायकत्वं प्रतिपादयितुं मन्त्रप्रस्तावः, तल्लक्षणादीनि तु प्रसक्तानुप्रसक्तेन यावत्पादसमाप्ति । ततः शब्दान्तराभ्यासाभ्यां भेदमुक्त्वा पौर्णमास्यधिकरणेनाभ्यासापवादः करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । ततस्तदपवादार्थमुपांशुयाजाघाराग्निहोत्रपशुसोमाधिकरणानि । ततः संख्यासंज्ञागुणैर्भेदः । तावच्च गुणगतो विचारो यावत्प्रकरणान्तराधिकरणम् । ततस्तन्न्यायानुवृत्तिराशाखान्तराधिकरणात् । तत्र च षट्कातिरिक्तभेदकारणव्युदासः संज्ञाभ्यासगुणप्रक्रियाणां चाऽऽशङ्कानिवृत्तिरित्येतावान भेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थोऽवश्यं वक्तव्योऽङ्गाङ्गित्वाद्यवधारणार्थम् । न चान्यस्येदानीमवसरोऽस्तीत्ययमेवाध्यायसंबन्धः । कुतः-

शेषशेष्यादयः सर्वे कर्मभेदानिबन्धनाः ।
कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादुपदेशेऽतिदेशधीः

प्राक् तावत्प्रमाणलक्षणाद्वेदार्थविचारात्मकत्वान्न कस्यचिद्भेदलक्षणादेः प्रस्ताव इत्युत्तरकालमारम्भः । तत्रापि शेषशेषित्वं प्रयोजकाप्रयोजकत्वं क्रमश्च भिन्नान भवतीति न भेदलक्षणात्प्रागारभ्यते । तथाऽधिकारः कर्मस्वरूपेऽवधारिते तद्योग्यतया शक्यो निरूपयितुमिति पश्चादपि लक्षणानि प्रतीक्षते । तथोत्तरः षट्कोऽतिदेशविषयत्वादुपदेशज्ञानाधीनासिद्धिः समस्तः समस्तं पूर्वषट्कमपेक्षते । ततश्च परिशेषसिद्धोऽयं भेदलक्षणस्य संबन्ध इत्यत्राऽऽरम्भे । षड्विधः कर्मभेद इति—साधनभेदोपचारात् । वक्ष्यमाणसूत्रक्रमानुरोधान्नामधेयं संख्यानन्तरं पठितव्यं सदनादरादन्ते पठितम् इतिकरणो हेत्वर्थः षड्विधः कर्मभेद एतैः कारणैरिति

वक्ष्यमाणमनुसंकीर्त्यते, प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यत इति श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतन्नानाकर्मलक्षणमित्यध्यायमाचक्षते, एतत्ता त्पर्येणातोऽन्यदुपोद्धातप्रसक्तानुप्रसक्तं चेति ।

तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते । प्रथमेऽध्याये इदमुक्तं-चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । चोदना च क्रियाया अभिधायकं वाक्यं वाक्ये च पदानामर्थाः । तत्र किं पदेन पदेन धर्म उत सर्वैरेक एवेति । किं ताव-

---

यावत् । अथ वा करणे भेदशब्दं व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्येनैव शब्दान्तरादीनि व्याख्येयानि । संज्ञाशब्दान्तरयोः संख्यागुणयोश्चापौनरुक्त्यं स्वस्थाने वक्ष्यामः । सर्वदा चैषां भिन्नविषयत्वान्न श्रुत्यादिवद् बलाबलचिन्ता भविष्यतीति तद्भेदप्रति पादनमात्रं तात्पर्येण । अन्यदुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्त्यादिना । तत्र-

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते ।
प्रसक्तानुप्रसक्तादि प्रस्तुतादुपजायते ॥

यथेदमेवाधिकरणं प्रकृतानुनिष्पाद्यपूर्वभेदानुसारसिद्ध्यर्थमुपोद्घातत्वेन भविष्यति कतरस्मात्पदात्फलेन संबध्यमानादपूर्वभेदावनुगन्तव्याविति । यदा निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थौ स्यातां ततः किं प्रतिपदं धर्म इत्यादिरसंबद्ध एव विचारः स्यादत आह-वाक्ये च पदानामर्था इति । अत्रापि चोद्यते

चोदनालक्षणत्वेन वाक्यार्थोऽवस्थितो यदा ।
धर्मः प्रतिपदं वाच्यः कथमाशङ्क्यते तदा ॥

यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयेत ततः किं पदेन पदेनोच्यत इति विचारो युज्यते लाक्षणिके त्वयुक्तः ॥ तदुच्यते

धर्मत्वं फलसंबन्धात्पदार्थस्यैव युज्यते ।
तत्किमेकस्य सर्वेषामिति युक्ता विचारणा ॥

न चात्र यो धर्मः स किं पदेन पदेनोच्यत इत्येवं विचार्यते किं तर्हि यः पदेन पदेनोच्यते स किं फलसंबन्धोत्तरकालं वाक्यार्थात्मना गम्यमानो धर्मो

त्प्राप्तम् । प्रतिपदं धर्म इत्येवं प्राप्ते, उच्यते । यदैकस्मादपूर्वं, तदाऽन्यतदर्थं भविष्यति । एवमल्पीयस्यदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति । तस्मादेकमपूर्वम् ।

यदैकं तदा संदेहः । किं भावशब्देभ्य, उत द्रव्यगुणशब्देभ्य

भवति, अथेतरपदार्थानुगृहीत एकः पदार्थ इति । तथा च सर्वैरेकस्य धर्मत्वं प्रतिपादितं भवति । साक्षात्फलसाधनमात्रस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् । न तु सर्वेषामेकः कश्चिदर्थोऽस्ति यः सर्वैरेक इत्येवमाश्रीयेत । यच्च फलपदेन सह संबध्यते तस्यार्थं धर्ममपूर्वसाधनं च मन्यन्ते । तेन किं सर्वाणि पदानि फलेन संबध्यन्ते किं वैकमिति विचारः । किं प्राप्तं प्रातिपद्यमिति । कुतः-

ऐकरूप्येण संबन्धः प्रधानेन च सिध्यति ।
तस्मात्फलपदेनैव सर्वं संबध्यते पद ॥

यदि हि विशेषो गम्येतेदं फलसंबन्धयोग्यमिदं नेति ततः किंचिदेव संबध्येत, अनवगम्यमाने तु सर्वाणि पदानि फलेन संबध्यन्ते । यदि चैकं फलसंबन्धीतराणि च तत्संबन्धीनीति कल्प्यते ततो वाजपेयाधिकरणन्यायेनैकस्य* फलं प्रत्युपादानविधीनगुणभावादितरत्तु प्रत्युद्देशानुवादप्राधान्याद्वैरूप्यनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गः । सर्वेषां तु फलं प्रत्युपादीयमानानामैकरूप्यात्तन्त्रसंबन्धोपपत्तेः । तस्मात्सर्वेषां फलसंबंधः सति संभवे गुणमतिलङ्घ्य प्रधानेनैव नित्यं संबध्यते । तस्मात्सर्वेषां फलसंबन्धाद्धर्मत्वं, तत्र तु किं सत्रिवत्प्रत्येकं कृत्स्नं फलं साधयन्ति, अथ दर्शपूर्णमासवत्संहत्य, तथा किं विकल्पेन समुच्चयन वेत्यादि यथेष्टं कल्पनीयम् । तत्र फलभूमगरीयस्त्वादेकशब्दोपादानाभावात्सत्रिवत्प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात्सर्वेभ्यः पृथक्फलमिति पक्षः । अथ वाऽरुणादिन्यायेनैकवाक्योपादानात्संहतानां फलम् । अथ वैकनिराकाङ्क्षत्वान्न तदानीमेवेतरसंबन्धोपपत्तिस्तस्माद्विकल्प इति । अत्राभिधीयते-

---

*(अ० पा० अ० ५

इति। कः पुनर्भावः, के ते पुनर्भावशब्दा इति । यजतिददातिजुहोती त्येवमादयः ।

फलेन यस्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं प्रकल्प्यते ।
तदल्पत्वोपपत्तौ च न युक्ता बहुकल्पना ॥

यदि हि फलसंबन्धमात्रपर्यवसाय्येव वाक्यं भवेत्ततः कदाचिदपि सर्वाणि फलेन संबध्येरन् इह तु तावन्मन्त्रेणासिद्धेरपूर्वमन्यत्कल्पयितव्यं तच्चानुपपत्तिप्रमाणकं, तत्रैकापूर्वकल्पनयोपपत्त्रे नादृष्टान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति । यो ह्यनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति कल्पयत्यसावेकं, तच्चेत्कल्पितमर्थवत्त्वाद्वाक्यस्य क्षीणान्यथानुपपत्तिर्नापूर्वान्तरस्य प्रमाणं× भवति । तस्मादेकमेव फलसंबन्धि, तस्माच्चापूर्वमितरत्फलवदुपकारीत्यध्यवसीयते । न चात्र विरोधो भविष्यति नामधेयत्वेन परिहारात् । अगत्या वा 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इतिवन्मत्वर्थलक्षणाश्रयणात्, अर्थाक्षिप्तसाध्यांशद्वारेण वा धात्वर्थैरात्मीयकरणग्रहणसिद्धेः । एवं स्थिते कतरदेकं संबध्यतामिति सर्वथाऽनेकादृष्टकल्पनापरिहारादनियमप्राप्तावुच्यते —

प्रधानफलसंबन्धि तत्संबन्ध्यङ्गमिष्यते ।
प्रधानाङ्गत्वमेकस्य न चैकत्रावकल्पते ॥

न ह्येकस्मिन्वाक्ये तदेव कदाचित्फलसंबन्धात्प्रधानं कदाचित्फलवदुपकारादङ्गं युज्यते नियतरूपत्वादङ्गाङ्गिभावस्य । तस्मान्नियोगेनैवाऽऽख्यातपदाच्चापदाद्वाऽपूर्वप्रतीतिः। कः पुनर्भावः के वा भावशब्दा इति । यावन्तः फलसंबद्धेषु वाक्येष्वाख्यातशब्दा यजतिजुहोतीत्येवमादयस्तेषु प्रत्ययार्थप्राधान्यात्कर्तरि च लकारोत्पत्तेर्यागादिविशिष्टकर्त्रभिधानं, कथंचिद्वा विपर्ययात्कर्तृविशि-

---

× अनेन च अदृष्टानुपातस्य प्रसङ्गो यस्यां कल्पनायां साऽल्पीयसी भविष्यतीति भाष्यार्थं सूचितः ।

ननु यागदानहोमशब्दा एते न भावशब्दाः । नैतदेवम् ।

यागादिशब्दाश्चैते भावशब्दाश्च । यज्यार्थश्चातोऽवगम्यते भावयेदिति च । तथा यजेत यथा किंचिद्भवतीति । तेनैते भावशब्दाः । द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणप्रत्ययो न भावनायाः । अतस्ते न भावशब्दा

ष्यागाद्यभिधानं मन्वानस्य प्रश्नः । सत्यामपि चैकपर्यनुयोगेनोभयपर्यनुयोगसिद्धौ योऽयं यजनमिज्या याग इत्याद्युदाहृत्यैव भावार्थतां ब्रवीति तन्नूनं केऽप्यलौकिका भावशब्दा अपीत्युभयप्रश्नः । †सिद्धान्तवादी तु भवतेर्णिजन्तात् 'एरच्' × इत्यच्प्रत्यये कृते भावनावाचिनं भावशब्दं व्युत्पाद्याऽऽख्यातस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्परत्वं कर्त्रभिधानप्रतिषेधं चाभिप्रेत्योदाहरति—यजति ददातीति । परः पुनर्भवतेर्णिजन्तादन्येन नैषोऽर्थोऽभिधीयते, न चाऽऽख्यातप्रत्ययस्यात्र व्यापारो, धात्वन्तरार्थत्वात । कामं तुल्यजातीयत्वेन धातवो ब्रूयुरेऽपि तु यागादिवचनत्वादसमर्था इति मत्वाऽऽह–ननु यागदानहोमशब्दा इति । अत्रोच्यते–

यागदानाद्यनुस्यूतो भावनात्माऽवगम्यते ।
नित्यमाख्यातशब्देभ्यस्तस्माद्भावार्थ उच्यते ॥

यावानेव ह्यनन्यलभ्योऽर्थः शब्दाद् गम्यते स सर्वः शब्दार्थः सर्वत्र चाऽऽख्याते धात्वर्थश्च तदनुरक्ता च भावना विज्ञायते । तस्माद्भावार्थत्वव्यपदेशः तद्व्यतिरिक्तास्तु द्रव्यगुणशब्दा विज्ञायन्त एवेति न पृष्टाः तत्र द्रव्यादिशब्दानां निष्पन्नार्थाभिधायिनां करणार्थत्वयोग्यत्वात्प्राप्नोति फलसंबन्धः । सर्वत्र हि फलं

---

* कः पुनर्भाव इत्यनेनैव भाष्येण भावनाक्षेपद्वारा तद्वाचिशब्दाक्षेपसिद्धेः के पुनर्भावशब्दा इति पुनराक्षेपोऽयुक्त इति मत्वा तदभिप्रायमाह सत्यामपीत्यादिना । अयमाशयः । यदि कश्चिद्भावोत्पन्नल्युडादिप्रत्ययान्तधातुवाच्यस्य भावत्वाभ्युपगमेनार्थपर्यनुयोगं परिहरत्तं प्रति श्येनेन यजेतेत्याद्येतदधिकरणविषयभूतेषु वाक्येषु तादृग्भावशब्दा भावादन्य एव भावो भावशब्दाश्चाभिमता इति मत्युत्तरसूचनायोभयप्रश्न इति । न केवलं भाव एवालौकिकः किं तु भावशब्दा अपीत्यपिशब्दार्थो ज्ञेयः । × पा० सू० (३–३–५६)

इति । किं तावत्प्राप्तम् , अविशेषेणेति × । तत उच्यते । भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्य. क्रिया प्रतीयेत, यजेतेत्येवमादिभ्यः । कुतः । भावार्थत्वादेव । य आहुः-किमपि भावयेदिति, ते स्वर्गकामपदसंबन्धात् स्वर्गं भावयेदिति ब्रूयुः । तस्मात्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत । फलस्य क्रिया करणं निष्पत्तिरिति । ते च यागदानहोमसंबद्धाः स्वर्गस्योत्पत्तिं वदन्ति। कुतः । एष ह्यर्था विधीयते । यथा यागादिना स्वर्गकामः केन भावयेत् स्वर्गम्, यागादिनेति । यस्य च शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा नान्यथेति ततोऽपूर्वं गम्यते । अतो यस्तस्य वाचकः शब्दस्तोऽपूर्वं प्रतीयत इति । तेन भावशब्दा अपूर्वस्य चोदका इति ब्रूमः । न तु

साध्यत्वात्सिद्धरूपं साधनमपेक्षते न साध्यान्तरं, नामार्थश्च सिद्धत्वात्तदपेक्षापूरणसमर्थो नाऽऽख्यातार्थः स्वयमेव तावत्साध्यत्वात् । तस्माद् द्रव्यादिभिः फलमिति प्राप्ते सूत्रेणोत्तरं+ दीयते -

भावार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्योऽपूर्वक्रियागतिः ।
तैः कुर्याद्याजिना स्वर्गमेष ह्यर्थो विधीयते ॥

फलसंबन्धो हेतुरपूर्वप्रतिपत्तेः । संबन्धश्चाऽऽकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावशब्देभ्यः प्रसर्पन्ती दृश्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । तस्मादाख्यातेभ्योऽपूर्वभावना गम्यते । तत्र च धात्वर्थस्य करणत्वप्रतिपत्तिः प्रत्यासत्तेः । अतस्तेनैव फलकरणभूतेनान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वं भाव्यत इत्यवधार्यते कथं पुनर्यज्यादिभ्यः पृथक्कृत्य केवलप्रत्ययवाच्य एव भावनार्थो लभ्यते भावयेदिति । कुतः—

×अविशेषेणेति—यदि भावशब्देभ्य एव भाव्याकांक्षोत्पद्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति विशेषः स्यात्ततो द्रव्यगुणशब्दानां नैराकाङ्क्ष्येणाऽऽकाङ्क्षानिबन्धनफलसंबन्धायोगात्त्वापूर्वगमकत्वं स्यात् । नत्वेतदस्ति, द्रव्यगुणशब्देभ्योऽपि करणविभक्त्यन्तेभ्यः साध्याकाङ्क्षोत्पत्तेरविशेषादित्यर्थः । नातोऽव्यवस्थितशास्त्रार्थानुपपत्तेरनियमपूर्वपक्षायोग इति शङ्कावसर इति भावः । +अनेन प्रतिपदाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोरुत्सूत्रत्वमुक्तं भवति ।

कश्चिच्छब्दः साक्षादपूर्वस्य वाचकोऽस्ति । भावार्थैः किमपि भावयितव्यं, स्वर्गकामस्य च केनापि भाव्यतेति । तयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः । यजेतेत्येवमादयः साकाङ्क्षा यजेत किं केन कथमिति, स्वर्गकाम इत्यनेन प्रयोजनेन निराकाङ्क्षाः । नैव द्रव्यगुणशब्दाः । तस्माद् भवार्थाः कर्मशब्दा अपूर्वं चोदयन्तीति ।

अभिदध्युः स्वशक्त्या हि विधिमात्रं लिङादयः ।
ण्यन्तस्य भवतेरर्थः केनांशेनाभिधीयते ॥

न च धात्वन्तरार्थं यज्यादयः प्रतिपादयन्ति । स्वार्थमात्रव्यापृतत्वात् । अतः शब्दरहितमेवेदमारोप्यते भावयेदिति । किं च—

शब्दान्तरस्य योऽप्यर्थः पर्यायैरभिधीयते ।
न स तेनैव सहितस्तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ॥

तद्यथा पिकमानयेत्युक्ते यो नामार्थं न प्रतिपद्यते तस्मै कोकिलशब्दमेव केवलं प्रयुञ्जते न कोकिलः पिक इति, तथाऽत्र यद्याख्यातस्य करोतिर्ण्यन्तो वा भवतिः पर्यायः ततस्तदर्थकथने तन्मात्रमेव प्रयोक्तव्यं नाऽऽख्यातप्रत्ययोऽपि, न हि तदानीं विविच्य ज्ञायते केनांशेन क्रिया प्रत्याय्यत इति । अत्र तु भावयेत्कुर्यादिति वा पुनरपि लिङ् प्रयुज्यत एव । अतश्च योऽनेन यजतेः परेणार्थः प्रतिपादितोऽसौ भावयतेरपि परेण तेनैवेत्यधिकावाप एव भावयतिः । तस्मादवैदिक इति । अत्राभिधीयते सर्वत्रैव तावत्—

सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति ।
सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥

इह केभ्यश्चिद्धातुभ्यः परा तिङ्विभक्तिरुच्चार्यमाणा कर्त्रात्मलाभमात्रमेव व्यापारं प्रतिपादयति यथाऽस्तिभवतिविद्यतिभ्यः । अपरेभ्यस्तु सिद्धे कर्तर्यन्यात्मलाभविषयव्यापारप्रतीतिः । यथा यजति ददाति पचति गच्छतीति । द्रव्यमेव

च विशिष्टशक्त्युपेतं प्रचलितात्मतत्त्वं विप्रकीर्णस्वभावं पूर्वापरीभूतं प्रथमावस्थामप्राप्तं व्यापारशब्दवाच्यं भवति । तत्र कदाचित्कर्तैवैवमवस्थः प्रतीयते, कदाचित्सिद्धे कर्तर्यन्यः । तद्यदा कर्तुरेवैषाऽवस्था भवति तदाऽसौ स्वयमेवान्यस्मादात्मलाभमपेक्षमाणः परनिष्पत्तावव्याप्रियमाणत्वान्न करोतिशब्दवाच्यतां प्रतिपद्यते यदा तु लब्धात्मकोऽन्यत्र व्याप्रियते तदा करोतीत्येवमपदिश्यते । तथा च किं करोति पठति गच्छतीति सामान्यविशेषरूपेण सामानाधिकरण्यप्रयोगो दृश्यते, न तु किं करोति भवत्यस्ति वेति प्रयुज्यते । तस्माल्लब्धात्मककर्तृव्यापारवचनानि करोत्यर्थवन्त्याख्यातानि । तत्र च क्रियमाणेन केनचिदवश्यं भवितव्यम् ॥ कुतः-

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ।
भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ॥

करोतेर्नित्यं सकर्मकत्वाद्यावत्क्रियमाणं न लभ्यते न तावदर्थः पर्यवस्यति सर्वकारकाणां चावान्तराक्रियासु कर्तृत्वं प्रतिपाद्यमानानां प्रधानाक्रियासु कर्मादिविभागो जायते । प्रतिक्रियं योग्यताभेदादवान्तराक्रियावैचित्र्यं भवति । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामिदमवगतं भवतिक्रियायाः कर्ता करोतेः कर्म संपद्यत इति । तथा हि-

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

य एव हि प्रवृत्तभवनः संभावितभवनो वाऽन्येन प्रयुज्यते स एव क्रियमाणत्वेनावधार्यते नान्यः । तथा च न कश्चित्खपुष्पमाकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते यत्रापि पादौ कुर्वित्यादिषु निष्पन्नानां कर्मत्वप्रयोगो दृश्यते तत्राप्यनिष्पन्नसंस्कारादिविवक्षया पादादिशब्दप्रयोगादव्यभिचारः । सत्यपि च करोतेरनेकार्थत्वे सर्वत्र गन्धनावक्षेपणादौ किंचिदनुत्पन्नोत्पादनसामान्यमवगम्यते । अथ वा

यदाऽस्योत्पादनाभिधायित्वं तदैव विशिष्टाख्यातसामानाधिकरण्यं दृष्टमिति तद्द्रस्योत्पाद्यमानमेव कर्म भवतीत्युपपन्नम्। तेन भवतिक्रिया तावल्लब्धा। ततश्च—

करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः।

भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते॥

भवतिकरोत्योः शक्तिभेदाद्विक्लिदिपचत्योरिव नियतं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवचनत्वम्। तत्र च कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याऽऽक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो + वा स्वयमेवाऽऽक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा केवलं प्रयोजकव्यापार एव विवक्ष्यते कटं करोति, ओदनं पचतीति। कदाचिदाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापारमात्रं, घटो भवति, विक्लिद्यन्ति तण्डुला इति। कदाचिदुभौ भिन्नौ समुच्चित्य प्रयोगः, करोति कटं देवदत्तः स च भवति। कदाचिदुपसर्जनभूतप्रयोजकव्यापारः प्रयोज्यव्यापारः क्रियते देवदत्तेनेति स्वयमेवेति वा प्रयोगे। कदाचित्पुनः समानपदैकदेशोपात्तोपसर्जनीभूतप्रयोज्यक्रियः प्रयोजकव्यापारो विवक्ष्यते तदा च करोतिपचत्योस्तादात्म्येनाशक्तेरप्रयोगाद्भूविक्लिद्योश्च केवलप्रयोज्याक्रियानिष्ठत्वान्न साक्षात्प्रवर्तितुं शक्तिरस्तीति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा णिजपरः प्रयुज्यते भावयति विक्लेदयतीति च। तथा चाऽऽह—

प्रयोज्यकर्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः।

ण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु॥

न च तेषामण्यन्तानामशक्तिरित्यन्येषामशक्त्या भवितव्यम्। अन्येषां वा शक्तिरित्येषामपि तद्वद्भावितव्यम् कुतः—

+ घटं करोतीत्यादौ द्वितीयाभिहितया कर्माख्यया शक्त्या आक्षिप्तः प्रयोज्यस्य घटस्य, भवनाख्यो व्यापारो यस्य धातोरित्यर्थः। करोतिमात्रप्रयोगे कथमाक्षेप इत्याशङ्कयामाह–स्वयमेवेति। घटो भवतीत्यादौ प्रथमाभिहितकर्तृशक्त्याक्षिप्तः प्रयोज्यव्यापारो यस्मिन्नित्यर्थः। तथा च प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरन्यतरवाचितातुल्वितरप्रतीतिराक्षेपेणैवेति न तस्मिन्नपि शब्दव्यापारकल्पनावसर इति भावः।

शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावतः ।
तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥

एवं करोत्यर्थद्वारेण सर्वाख्यातेषु भावयत्यर्थः सिद्धः ।
तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविदः ॥

यत्तूक्तं न विधित्वव्यतिरिक्तं लिङादयोऽर्थं वदन्तीति ।
तदयुक्तम् । कुतः

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥

यदा हि सर्वाख्यातानुवर्तिनी करोतिधातुवाच्या पुरुषव्यापाररूपां भावनाऽवगता भवति तदा तद्विशेषाः सामान्याख्यातव्यतिरिक्तशब्दविशेषवाच्या विधिप्रतिषेधभूतभविष्यद्वर्तमानादयः प्रतीयन्ते । तथा च सर्वत्र सामान्यतः करोत्यर्थोऽवगम्यते किं करोति पचति किमकार्षीदपाक्षीत्, किं करिष्यति पक्ष्यति, किं कुर्यात्पचेत्, किं न कुर्यान्न पचेदिति । तत्रार्थात्मिकायां भावनायां लिङादिशब्दानां यः पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारः सा द्वितीया शब्दधर्मोऽभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यते । विशेषतश्चेयमर्थवादाधिकरणे वर्णिता यत्तु पर्यायस्थित्यतिलङ्घनं प्रत्ययापरित्यागादाभिहितम्, तत्रोच्यते—

केवलस्याप्रयोगित्वात्कर्तृसंख्यादिसंग्रहात् ।
रूपाविनाशासिद्धेश्च प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते ॥

यदि हि केवलः करोतिर्भावयतिर्वा प्रयोगार्हौ स्यातां ततः कोकिलशब्दप्रयोगे पिकशब्दवत्प्रत्ययो न प्रयुज्येत, न तु केवलायाः प्रकृतेः प्रयोग, अपभ्रंशत्वप्रसङ्गात् । तेन यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोक्तव्ये यस्यैवार्थः कथ्यते स एवानवादभूतः प्रकृत्यनुग्रहार्थं प्रयुज्यते नान्योऽभ्यधिकार्थान्तरापत्तिप्रसङ्गात् । ननु च, इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे विहितावतस्तद्युक्ता करोतिभावयती प्रयुज्येयाताम् । नैतदस्ति । तथा सति शब्दपदार्थकत्वान्नैव ताभ्य माख्य तार्थ. कथ्येत, यं

क्वचिदर्थेऽपि धातुमिकृश्तिबन्तं प्रयुञ्जते यजिः यजतिः, इति च तत्, शब्देऽभिहिते लक्षणयाऽर्थप्रतीतिरित्यवगन्तव्यं, न चेह किंचिल्लक्षणाश्रयणे प्रयोजनमस्ति येनावाचकः प्रयुज्येत । तत्रान्यदेवानिष्टमापद्येत कृभ्भुवौ धातू विङ्गाऽभिधीयेते इति । तस्मादर्थपरत्वसिद्ध्यर्थमाख्यातप्रत्ययसहितावेव प्रयुज्यते । यदि च भावनैवैका प्रत्ययार्थः स्यात्करोतिभावयती वा समस्तप्रत्ययार्थोपादानसमर्थौ भवेतां ततः केवलप्रयोगोऽप्याशङ्कचेत्, न तु तदुभयमप्यस्तीति करोतिभावयतिभ्यां कथितेऽपि भावनार्थे कर्तृसंख्यादिप्रत्यायनार्थं पुनः प्रत्यय उच्चार्यते । यस्तु तत्र भावनाभिधानांशः स प्राप्तत्वादनूद्यते, अन्यथा हि भावनैवैका प्रत्ययार्थः करोतिभावयती वा कर्तृसंख्यादीनामप्यभिधायकाविति भ्रान्तिः स्यात् । नित्यं च पूर्वापरीभूता भावनाऽऽख्यातेनोच्यते । तत्र यदि प्रत्ययान्तरं प्रयुज्यते ततः करोतिभावयतिभ्यां द्रव्यवदुपसंहृतरूपोच्यमाना नैवाऽऽख्यातसदृशी कथ्येत । तस्मादवश्यं तदपि प्रयोक्तव्यमिति । किं च—

भावना गम्यमाना च धातुप्रत्ययसंनिधौ ।
कस्य वाच्येति विस्पष्टं न कदाचित्प्रतीयते ॥

यदि ह्येकान्तेनास्याः प्रत्ययार्थत्वमवधार्येत ततः करोतिभावयतिभ्यां प्रत्ययपौनरुक्त्याशङ्का स्यान्न तु तदस्ति उभयसंनिधौ गम्यमानत्वात् । केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगाभावाद्धि न विवेको विज्ञायते शक्यते हि वक्तुं धातुसहितेन प्रत्ययेनोच्यत इति, अथवा प्रत्ययानुगृहीतेन धातुना, अथ वोभाभ्याम् न च शक्तिकल्पनायां विशेषः, सर्वथाऽर्थोपादानसाम्यान्न च विवेकज्ञानप्रयोजनमस्ति । स्यादेतत्, कृदन्ताद्धातोरप्रतीतेस्तिङ्व्यभिचारिण्येव नेति । तदयुक्तम् । अस्तिविधतिभवतिपरेषु प्रत्ययेष्वप्यदर्शनात् । न वा कृदन्तेष्वप्यत्यन्तं भावना नास्ति किंचिदपकृष्यमाणरूपप्रतीतेः । कृत्येषु तावद्धोक्तव्यम् यष्टव्यमिति किंचिन्न्यूनाऽऽख्यातादम्यते । तत्रापि कर्मोत्पन्नेष्व धान्याद् ब्राह्मणो न हन्तव्य इति भावोत्पन्नेभ्यो न्यूनतरा न हि तत्र [illegible] । एकत्र

धात्वर्थप्राधान्यादपरत्र स्वव्यापाराविशिष्टप्रयोज्यपरत्वात् । एतेन भावकर्मोत्पन्न लकारास्तिङोऽपि व्याख्याताः । तेष्वपि हि प्रयोजकव्यापारगुणत्वप्रतीतिरविशिष्टा । अतो न तिङन्तानां तुल्यकल्पत्वम् । तथा 'अव्ययकृतो भावे भवन्ति' इति स्मरणाविशेषेऽपि स्वसंवेद्यमीषन्न्यूनभावनाविज्ञानम् । 'आभिक्रामं जुहोति ×', 'दर्भतरुणकेनोपघातं जुहोति' 'अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ति पुरा वाच प्रवदितोः' इति सर्वत्र श्रुत्यैव भावनान्तरसापेक्षा भावनाऽवगम्यते पक्तः पक्तवानित्यपि निर्वृत्तरूपभावनोपसर्जनद्रव्यप्रतीतिः प्रत्यक्षा । एवं पाचकादिष्वपि द्रष्टव्यम् तथा च सर्वत्र कारकापेक्षा दृश्यते । अन्यथा हि रूढिवच्छिन्नमतेरिवं न स्यात् न च निर्व्यापाराणामेते व्यपदेशा भवन्ति । न चास्ति स व्यापारो यत्र किंचिदसच्च जन्यते । ततश्च सिद्धः करोतिभावयत्योरर्थः शक्यते च सर्वत्र सामानाधिकरण्यमपि दर्शयितुं विनाऽपि पूर्वापरीभूतत्वेन। तद्यथा किं कर्तव्यं पक्तव्यं, कथंकारं जुहोति आभिक्रामम् , किं कृत्वा जुहोति अभिषुत्य, किं कृतवान् पक्तवान्, किं कृतं पक्तं, किंक्रियो देवदत्तः पक्ता, केयं क्रिया पाक इति । न च करोतिसामानाधिकरण्यातिरिक्तमाख्यातेष्वपि भावनाप्रमाणं विद्यते । तस्माद्भावतोऽपि भावनां न मुञ्चन्ति । तथा चाऽऽहुः+ करोतिरर्थेष्विव सर्वधातूनिति । यत्त्वस्याः प्राधान्यं तत्कामं तिङाऽभिधेयं द्योत्यं वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यमस्तु न स्वरूपम् । नन्वेवमपि यागेनेति धात्वर्थे निष्कृष्टे नैव भावनाऽव्यपदेशेन भावयेदिति पुनः प्रयोगो न प्राप्नोति । नैष दोषः। तथा हि । व्यर्थस्य धातोर्भेदेनार्थे कथ्यमाने यागेनेति विशेषरूपं करणात्मना निष्कृष्टं । इतरत्त भावनात्मकं सामान्यरूपः शब्दान्तरेण भावयेदित्यनेन २६ अथवा नैतत्करणांशकर्तृसंख्यादयः प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदेन वाच्याः।

× तै. सं. (६) + सर्वधातूनां करोत्यर्थवाचित्वे वृद्धसंमतिमाह- तथा चाऽऽहुरिति । विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरंदरस्य । नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥ इति ।

भावना तु समुदायाव्यभिचारात्समुदितयोरेवार्थं इत्यपि शक्यं वक्तुम्। तथा च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां भावार्थाः कर्मशब्दा इति सामानाधिकरण्येनैवाऽऽश्रितं न भावार्थत्वेन प्रत्ययाः कथिताः। शास्त्रे तु सर्वत्र प्रत्ययार्थो भावनेति व्यवहारः। तत्रायमभिप्रायः—

प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा।
प्राधान्याद्भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते॥

यद्यप्यन्यद्विवेककारणं नास्ति तथाऽपि प्राधान्यं प्रत्ययार्थधर्मं दृष्ट्वा नूनमियं प्रत्ययार्थ इत्यवगम्यते—

तथा क्रमवतोर्नित्यं प्रकृतिप्रत्ययांशयोः।
प्रत्ययश्रुतिवेलायां भावनात्माऽवगम्यते॥

न केवलमेतावेवान्वयव्यतिरेकौ यौ परस्परपरित्यागेन लक्ष्येते तस्मिन्नेव हि पदे 'तदागमे हि तद् दृश्यते' इत्यनेन न्यायेन विवेकोऽवधार्यते। यत्र त्वस्त्यादिपरः प्रत्ययोऽपि भावनां जहातीति तुल्यं धातुसमुदायलक्षयोरप्येतत्। सर्वथा यत्र प्रतीयते तत्र तावत्प्रत्ययार्थत्वं निश्चीयते। अन्यत्र त्वयं विचार एव नास्ति। क्वचिद् व्यभिचारस्य चोत्तरमुक्तं तद्भूताधिकरणे =। अथ वा नैवात्रापि व्यभिचारः। कुतः—

अस्त्यादावपि कर्त्रंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना।
अन्यत्राशेषभावात्तु न तथा सा प्रकाशते॥

यद्यपि कर्तुरनिष्पन्नत्वाद्व्यतिरिक्तभाव्यर्थव्याभावादस्त्यादिषु प्रयोजकव्यापारा नातीव लक्ष्यते तथाऽपि प्रत्ययसामर्थ्याद्भवतीत्यवगम्यते किमित्यपेक्षिते चानिष्पन्ने कर्तर्यन्यत्किंचिदित्यकल्पनादात्मानमित्येव संबध्यते केन भावनेन कथं, अवयवजननादिप्रकारेणेति। त्रयोऽपि तत्र भावनांशा भवनेनैव पूर्यन्ते व्यापारान्तरासंभवात् तत्र केचिदवयवा भावनव्यामूना प्रयुज्यन्ते केचित्सिद्धभवनाः प्रयोजकाः। सिद्धभवनासिद्धभवनवार्ते च सामान्यमुभयसंपर्काद्भाव

= (अ० १ पा० १ अ० ७) नवेति शेष.

नेत्युच्यते। एतेन जायते निष्पद्यते सिध्यतीत्यादीनि व्याख्यातानि। अस्तिः पुनर्जनिसमानार्थाद्भवतेरुपरिवर्तिनमिवस्थामाभिलप्यन्सत्तयाऽऽत्मभवनं भवद्भावयतीत्येवमाख्यातप्रत्ययं लभते। तत्रापि तु कालकृतभेदपूर्वोत्तरसामान्यसत्तारूपेण पूर्ववदेव प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारकल्पनाऽनुसर्तव्या। सत्यामपि त्वेवमादिषु भावनायां निष्पन्नचेतनकर्तृविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधयोरसंभवः। स्यादेतत्। दृष्टो विधिरपि 'तस्मात्प्रायणीयस्याह्न ऋत्विजा भवितव्यम्' 'रथंतरं भवति' 'अत्राध्वर्युः स्यात्' 'इहोक्थ्यानि स्युः' इति' सत्यं दृश्यते न त्विह पूर्वेण तुल्यो भवत्यर्थः। सिद्धो हि पुरुषः कर्मसंबन्धनिमित्तमृत्विक्त्वं भवदन्यैरेव वाक्कायमनोव्यापारैर्भावयेदित्युच्यते। तथा रथंतरादिषु सत्यपि श्रुत्या भवनविधिसंबन्धे तत्संभवादनुमीयमाना भावनैव विधीयते। यत्र त्विहामुको भवेदिति प्रयोगस्तत्र भवतेस्तिष्ठत्यर्थवाचित्वात्संभवत्येव व्यतिरिक्तं भावयितव्यमित्येवं विज्ञायते। स्थानेनान्यत्किंचिद्भावयेदिति। तेन भूतभविष्यद्वर्तमानापदेशमात्रेष्वेवापारमार्थिकं भवितृव्यापारस्य भावनात्वं न विध्यादिषु। भूतादिकथनेऽपि यदा समस्तं व्यापारं धातुरेवोपादत्ते नावयवकालादिकृतभेदाश्रयणं तदा विस्पष्टाद्विरोधाद्धात्वर्थमात्रं कर्तृसंख्यादयश्चाऽऽख्यातपदार्थत्वेनावधार्यन्ते न भावना। न च भावनाव्यभिचारेण दोष इत्युक्तम्। यत्तु कृदन्तेष्वपि धातवो भावनां न व्यभिचरन्तीति। सत्यं धात्वर्था न व्यभिचरन्ति तैरेव तु गम्यमानत्वादनभिधेयत्वमपि शक्यं वक्तुम्। तथा हि—

धात्वर्थकारकैरेव गुणभूतोऽवगम्यते।
भावनात्मा कृदन्तेषु तस्मान्नैवाभिधीयते॥

यथैव भावप्रधानत्वादाख्याते तत्संबन्धादेव गुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेर्न कर्तृकर्मणोरभिधानं भविष्यत्येवं कर्त्राद्यभिधानादेव तदन्यथानुपपत्त्या भावनासिद्धेरनभिधानं, गम्यमानापेक्षयैव च करोतिसामानाधिकरण्यं यथा पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्देन, अतथाभूतयैव च कारकसंबन्धोऽप्युपपत्स्यते। अथ वा भावनोपसर्जनधात्वर्थनिष्पत्त्यर्थत्वात्कारकाणां धात्वर्थेनैव संबन्धसिद्धिः। स एव हि

तानि स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते भावनाऽपि च तथाभूतान्येव तानि गृह्णातीत्यविरुद्ध संबन्धः । कृत्यानां तु प्रैषवाचित्वात्सत्यपि भावनानभिधाने तावत्स्वार्थपर्यवसानं नास्ति यावदंशत्रयपरिपूर्णा भावना न लब्धा । कुतः—

स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यते ।
प्रैषैस्तस्य स्वरूपं च भावनांशत्रयात्मिका ॥

न हि पुरुषः स्वव्यापारं मुक्त्वाऽन्यदनुष्ठातुं शक्तः प्रैषाश्चैनमनुष्ठापयन्ति । ते यदि तद्व्यापारं कथंचिल्लोभादयुनं नियोक्तुं शक्नुयुरित्येवमपि भावनाक्षेप-सिद्धिः । यावांश्च ब्राह्मणगतः कश्चित्प्रैषः स सर्वः प्राप्त्यभावाद्विधिरेव भवतीति विनाऽपि स्मरणेन कृत्यानां विधायकत्वम् । अयमेव च विधिप्रैषयोर्विशेषः ।

प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्ते प्रैष इत्यभिधीयते ।
अप्राप्तप्रेषणं सर्वं विधित्वं प्रतिपद्यते ॥

तस्मात्प्रत्ययार्थो भावनेत्युपपन्नम् । ननु च यदि प्रयोजकव्यापारो भाव-नेष्यते ततः पचावधिश्रयणादीनि, यजौ च मानसः संकल्प इत्यादीनां भावनात्वं त एव धात्वर्था इति धातुवाच्यैव भावना स्यात् । नैष दोषः—

धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते ।
तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणान्याऽवगम्यते ॥

सर्वत्र ह्यधिश्रयणादौ करोतीत्यपि सामान्यव्यापारांशः प्रतीयते पचत्यादि वाच्या विक्लित्त्यधिश्रयणादयः कर्मस्थाः कर्तृस्थाश्च । तत्र यदौदासीन्यप्रच्युति मात्रेण परिस्पन्दरूपं निरूप्यते सा भावना । ये तु तदनुरञ्जनसमर्थाः कर्तृकर्मगता विशेषास्ते तस्या एव करणेतिकर्तव्यतांशयोर्निविशन्ते । एवं तर्हि धात्वर्थसामान्यं भावनेत्येवदापन्नम् । सत्यं साध्यतया सामान्यं न तु गोत्वादिरूपेण । कथम्—

अन्यदेव हि यागादौ सामान्यं करणात्मकम्
अन्यच्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥

भावनायां हि स्वयमेव प्रतिपुरुषं सामान्यविशेषौ भवतः । तथा तद्

करणभूते यागादौ समवेतं भावनाकरणांशापेक्षितं धात्वर्थसामान्यं नाम यत्कर्मशब्देनाभिधीयते । विशेषणभावाच्च यागादयो भावनाविशेषा इत्युच्यन्ते न तद्व्यक्तित्वेन । शास्त्रप्रदेशे तु क्रियाकर्मशब्दौ कदाचिद्धात्वर्थे प्रयुज्येते कदाचिद्भावनायां कदाचित्तु प्रत्यासत्त्योभयत्रापि प्रयोगो न स्वरूपाभिधानेन। कुतः—

यादृशी भावनाऽऽख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः ।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित् ॥

भावनाशब्दो हि निष्पन्नात्मिकां सत्त्वरूपापन्नां लिङ्गसंख्यायोगिनीमभिधत्ते न चासावाख्याते तादृश्यभिधीयते लिङ्गसंख्यारहितरूपेण गम्यमानत्वात् । एवं धात्वर्थोऽपि वेदितव्यः । तथा करोति भावयतीत्येताभ्यामपि श्रुत्या तावदन्यादृगेवार्थः प्रतीयते कृञ्भावयत्यर्थकारणिका भावना न चैवंरूपाऽसौ यजेतेत्यादिष्वस्तीत्यपर्यायत्वम् । तत्रानन्तरप्रत्ययोत्थापितभावनान्तरबुद्धिमविवक्षित्वाऽर्थसंवादः कर्तव्यः । तेनादूरविप्रकर्षमात्रेणैष प्रयोगो नार्थसाम्येनेत्यवस्थितमनन्यशब्दवाच्यत्वं भावनायाः । सा तु प्रतीतमात्रैव प्राधान्यादपेक्षान्तरानधीनत्वाच्च प्रथमं तावत्साध्यांशमपेक्षते भावयेत्किमिति । तत्र यावती विध्युपेता भावना तस्यां पूर्वमतीतमपि विधित्वं तावन्नाऽऽश्रीयते यावदंशत्रयपूर्णा भावनाऽनुष्ठानयोग्या न भवति । विधित्वमक्रमाच्च प्रथममेवैतज्ज्ञायते यादृशैरंशैः पूर्णेयं विधानमर्हति तादृशैः पूरयितव्येति । न च बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः पुरुषार्थरहितं व्यापारं वचनशतेनाप्युक्तोऽनुतिष्ठति न च पुरुषार्थः साध्यव्यतिरिक्ता भावितेन कैश्चित्प्रार्थ्यते ततोऽभ्यर्हिततरस्यान्यस्य साध्यस्याविद्यमानत्वात् । तत्र यथास्यां भावनायामपुरुषार्थः साध्यः स्यात्ततः पुरुषेऽप्रवर्तमानेषु प्रत्ययस्य प्रयोजकत्वक्रिबाध्येत । तेन यद्यपि समानपदोपादानप्रत्यासत्तेर्धात्वर्थः साध्यांशपूरणायोपढौकते तथाऽप्ययोग्यत्वान्निराक्रियते, न हि प्रत्यासत्तिरेवैका संबन्धकारणं, योग्यत्वाद्यपि । तथा च वक्ष्यति× यस्य येनार्थसंबन्ध इति । किं च—

× यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् । इत्यादिना विश्वजिदधिकरणे पूर्वाचार्यो वक्ष्यतीत्येवं वृद्धसंमतिमाह-तथा चेत्यादिना ।

संबन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।
तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

संबन्धमात्रं कृत्वा निवृत्तव्यापारायां श्रुतावन्यतरांशनिवेशो योग्यत्वादा- श्रयितव्यः । तद्यदि साध्यांशादेकप्रत्ययोपात्तेन प्रत्यासन्नतरेण विधित्वेन प्रच्याव्यते ततोऽशान्तरेण नूनं संपत्स्यत इत्येवं प्रतीक्ष्यते । किं च—

साध्यांशे पुरुषाणां च प्रत्ययो न नियोजकः ।
स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदा ॥

यत्र हि शास्त्राधीना पुरुषप्रवृत्तिस्तत्र तत्संनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते, साध्यं पुनः स्वःपशुपुत्रग्रामादि प्रागेव शास्त्रात्सर्वे पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते । ततश्च भावये- त्किमित्यपेक्षितमात्रे विनैव तावच्छास्त्रेणैतावदवगतं पुरुषार्थः कश्चिदिति । तत्र विशेषमात्रमनवगतत्वादपेक्ष्यते । तदपि च न साध्यात्मना, किं तर्हि, एतद्भावना- विषयत्वेन । ततश्च दूरस्थस्यापि स्वर्गादेरेव कृतास्पदस्य संगतिः । धात्वर्थसंब- न्धस्त्वनपेक्षितः क्रियेत विध्यानर्थक्याच्च बाध्येततरां श्रुतिः । किं च—

भवने यस्य कर्तृत्वं कथंचिदवधारितम् ।
स्ववाक्ये वाऽन्यवाक्ये वा स साध्यत्वं प्रपद्यते ॥

न चात्र धात्वर्थादिर्भवनक्रियासंबन्धोऽवगतः स्वर्गादीनां तु कामशब्दोपसं- बन्धाद् भवनसबन्धो विज्ञायते । कुतः—

स्वर्गो मे स्यादितीत्थं हि स्वर्गादिः प्रार्थ्यते भवन् ।
तेनासौ भावनापेक्षः प्रयोज्यत्वेन गम्यते ॥

ततोऽवधृतस्वर्गादिसाध्यांशा भावना केन भावयेदित्येवं करणमपेक्षते । तत्र च शास्त्राधीनप्रवृत्तित्वात्तत्संनिकर्षादावाश्रीयमाणे प्रमाणान्तराच्च योग्यायो- ग्यत्वयोरज्ञानाद्विध्यविरोधाच्चात्यन्तप्रत्यासत्त्युपस्थितधात्वर्थातिक्रमकारणाभावात्स- र्वफलभावनानां च केनाचिद्धात्वर्थविशेषेण विनाऽनुपपत्तेर्यागेनेत्येवं विज्ञायते । यद्यपि च यागः स्वयमेव तावदनिष्पन्नस्तथाऽपि स्वसाधननिष्पादितः सन्साध- यिष्यति सर्वमेव च कदाचिन्निष्पन्नं कदाचिदनिष्पन्नम् । न च प्राक्छास्त्रप्रवृत्ते-

निष्पत्तिः क्वचिदुपयुज्यते फलसिद्धिकालमात्रोपयोगित्वात्करणनिष्पत्तेः । प्रमाण वशाच्च त्रिकालवर्तिनामपि साधनत्वाविरोधः । तस्माद्यागादीनां करणत्वं तच्चापूर्वद्वारेणेति तच्छब्देभ्योऽपूर्वप्रतीतिः । अतश्चैवमपि सूत्रार्थः संभवति ये भावार्थाः- भावनाप्रयोजनाः, कर्मशब्दाः-यज्यादयः तेभ्य. क्रिया प्रतीयेतेति। ननु चोक्तेन कर्मकरणसंबन्धन्यायेन सकर्मकधातुयुक्तादेवाऽऽख्याताद्भावनाऽवगतिः प्राप्नोति । तथा हि- .

येनेप्सिततमेर्माऽवै. किमित्यंशोऽवरुध्यते ।

तद्योगी तेन धात्वर्थो न कश्चित्स्यादकर्मकः ॥

यदि वा सर्वधातूनां सकर्मकत्वापत्तिरथ वाऽकर्मकेभ्यो भावनया न भवितव्यम् । नैष दोषः । कुतः-

अन्यदेव हि धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके ।

अन्यदेव च सर्वत्र प्रत्ययार्थनिबन्धनम् ॥

ओदनं पचति ग्रामं गच्छतीति धात्वर्थापवर्गलभ्यमेकं कर्म, अपरं पुनर्भावनाकर्म । तत्र कदाचिद्धात्वर्थकर्मैव भावनाकर्मत्वमपि प्रतिपद्यते पाकेनौदनं भावयतीति । कदाचित्पुनः स्वकर्मविशिष्टधात्वर्थयुक्ता भावना कर्मान्तरेण युज्यते ग्रामगमनेन स्वार्थं भावयेदिति, ओदनपाकेन चेति । तच्चैव तद्धात्वर्थात्परत्र स्तदवाप्यमात्रत्वेन गम्यमानं धात्वर्थान्तरविरोहितं भावनाकर्मतया सर्वत्रावधार्यते। तच्च प्रायेणैवं कामशब्देनैव संबन्धमापद्यते । सुखकाम आसीत्, स्वास्थ्यकामः शयीतेति सत्यपि आसिशेत्योरकर्मकत्वे य. प्रत्ययेन करोत्यर्थोऽभिहितस्तत्कर्मत्वेन च स्वादीन्यवधार्यन्त । तेन करोतेः सर्वदा सकर्मकत्वादकर्मकाख्यातानामपि च तत्सामानाधिकरण्यदर्शनात्किं करोत्यास्ते, किं करोति शेत इति सिद्धैवमादिष्वपि सकर्मिका भावना ।

यजेरपि तु यत्कर्म पूज्यत्वाद्देवतेष्यते ।

तदुज्झित्वैव पत्रादे. कर्मत्वं भावनाश्रितम् ।'

अथ कस्मादुभयं सूत्रितं-भावार्था कर्मशब्दा इति उच्यते। भवन्ति केचित् कर्मशब्दा न भावार्थाः, यथा श्येनैकत्रिकादयः। केचिद् भावार्था न कर्मशब्दाः यथा भवो भावो भूतिरिति । किं पुनरिहोदाहरणम् । श्येनेनाभिचरन् यजेत, चित्रया यजेत, पशुकाम इति । किं श्येनेनाभिचरन्नुत यजेताभिचरन्निति । तथा चित्रया

तस्मात्सकर्मकाकर्मकयोरविशेषादासनेन भावयेदित्यपि प्रयोगसिद्धिः । कस्तर्हि सकर्मकाकर्मकयोर्भेदः । उच्यते -

साक्षादव्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् ।
सकर्मकः स धातुः स्यात्पारम्पर्ये त्वकर्मकः ॥

आसनशयनादौ हि न नियमेनाऽऽनन्तर्येण वेदं तदिति वा कर्म निरूप्यते,
तेनाकर्मका अभिधीयन्ते । पचिगम्यादीनां तु विक्लिद्यत्संयुज्यमानसाक्षात्सर्व-
न्धिकर्माव्यभिचारात्सकर्मकत्वं, न तु भावनाविशेषणे कश्चिद्विशेषः । सेयं
भावनाऽशद्वयपरिपूर्णा सती सर्वकरणानामुपायाननुगृहीतानां करणत्वानुपपत्तेः
कथं भावयेदितीतिकर्तव्यतामपेक्षते । सा च प्रत्यक्षादीनामनुग्राहकदर्शनशक्त्य-
भावादत्यन्तशास्त्रगम्येति यथासंनिकर्षं तदभावाद्वा यथाकथंचिद्गृह्यमाणा
शास्त्रानुसारेण श्रुत्याद्युपदेशेन चोदनासामान्याद्यतिदेशेन वाऽत्यन्तादृष्टोपकारद्वारे-
णान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । ततः परिपूर्णत्वादनुष्ठातुं योग्येति विधीयते ।
तद्विधानाच्चार्थापत्त्या यागादिविधानमित्युपपन्नं भावार्थसूत्रम् । भवन्ति केचि-
त्कर्मशब्दा यागो यजनमिज्येत्युदाहर्तव्ये तत्सामानाधिकरण्यसिद्धश्येनैकत्रिकाद्यु-
दाहरणं यागादिकरणत्वचोदनोत्तरकालभाविकर्मशब्दत्वेन पारतन्त्र्यात्सुज्ञानम् ।
स्वतन्त्राणां कथंचिदपि भावार्थत्वाशङ्कासंभवात् । यागादयो हि स्वातन्त्र्येणापि
कदाचिदनुमानाद् भावार्थाशङ्काविषयाः स्युरिति । केचिद्भावार्था न कर्म-
शब्दा यथा भावयेत्कुर्यादिति चोदाहरणं भूत्यादयस्तु प्रयोज्यव्यापारवचनत्वान्नैव

पशुकामः, उत पशुकामो यजेतेति स्थित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिः, नामधेयमिति विचारो भविष्यति। तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति दर्शः कालः, पूर्णमास इति च किं ताभ्यां स्वर्गकामः, उत स्वर्गकामो यजेतेति। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च, श्येननेति च, चित्रयेति च नैते भाववचनाः। न चैषामार्थेना कश्चित् संबन्धोऽस्ति, विविभक्तित्वात्। तस्मान्न द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायका इति॥ १॥

यथावर्णिवभावार्थां इत्यनुदाहरणम्। तत्र यथाकथंचिणिजन्तव्युत्पत्त्या भावशब्द एको नीयेव नेतरौ। तावपि तु प्रयोज्यव्यापारांशेन कथंचिद् भावार्थावित्युदाहृतौ। अथ वा द्वितीयसूत्रार्थव्याख्यानेन भावनाप्रयोजनत्वमंशवाचित्वे नास्तीति विनाऽपि सकलार्थाभिधानाद्भवन्ति भावार्थाः। कथं पुनरमी न कर्मशब्दा यदा धातुमात्रं कर्मशब्दत्वेनोक्तं, निर्विशेषस्य सामान्यस्यानुष्ठातुमशक्यत्वादकर्मशब्दत्वम्। अतो विशेषवाचिनामेव धातूनां कर्मशब्दत्वग्रहणादचोद्यमेतत्। यदि हि श्येनचित्रादर्शपौर्णमासशब्दाः फलैः संबध्येरंस्ततो यागकरणत्वाभावात्सामानाधिकरण्यानिमित्तनामधेयत्वानुपपत्तेः प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधित्वमेव स्यादतः स्थित एतस्मिन्नधिकरणे इत्याह। कस्मात्पुनरिदं तत्रैव न नीतं प्रमाणलक्षणेनासंबन्धात्। अथ नामधेयत्वं कस्मादत्र नाऽऽनीयते भेदलक्षणेनासंबन्धात्। तस्माद्यथान्यासमेव स्थितयोरर्थात्पौर्वापर्यसिद्धिः। न चैषामार्थेनेति-फलपदाभिप्रायम्। विविभक्तित्वादिति। संबन्धनिमित्ताख्यातविभक्तिविगमादथ वा निष्पन्नार्थाभिधायिसुब्विभक्तिविशेषयोगो विविभक्तित्वम्। तस्मान्न द्रव्यादिशब्दानां फलसंबन्ध इति। आह च—

साध्यसाधनसंबन्धः सर्वदा भावनाश्रयः।
तेन तस्य न सिद्धिः स्याद्भावनाप्रत्ययादृते॥ १॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥

एवं चेद् भवान् पश्यति, अभावशब्दत्वान्न द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायका इति, सर्वेषां भावोऽर्थः । स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतयोः संबन्धं यजेतेति वक्ष्यति, श्येनेनाभिचरन्नित्येतयोश्च । तथा, चित्रया पशुकाम इति । तस्मादेतेऽपि साकाङ्क्षत्वाद् भाववचनाः । सर्वेषु भाववचनेषु नास्ति विनिगमनायां हेतुः । कर्मशब्दा एवापूर्वस्य विधायका न द्रव्यगुणशब्दा इति ॥ २ ॥ क० आ० ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि, तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

येषां शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे प्रयुज्यमानानां रूपमुपलभ्यते, यत् सकृदुत्पन्नं कालान्तरं तिष्ठति, न क्रियेवोत्पन्नमात्रं विनश्यतीत्यर्थः । तानि नामानि । ते द्रव्यगुणशब्दाः । ईदृशो द्रव्यगुणशब्दा नामर्थः । ते द्रव्यगुणशब्दा इति वक्तव्ये तानि नामानीति सूत्रितम् ।

न तावत्प्रत्ययस्येष्टमपूर्वप्रतिपादनम् ।
न च धातोः स्वतस्तस्याच्चाम्नो वा परतः समम् ॥

यदि हि भावनावचनस्यैवापूर्वप्रतिपादकत्वमिष्यते धातोर्वा प्रत्ययनिरपेक्षस्य ततो नामपक्षो दुर्बलः स्यादिह तु तथैव धातोः प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतस्य भावनानुरञ्जननिमित्तं करणवाचित्वं भवत्येवं नामपदस्यापीत्यविशेषः ॥ २ ॥

यदुक्तं यदैकस्मादपूर्वं तदेतरचदर्थं भविष्यतीति तन्न तं तावद्वस्तुधर्मेण विशेषं दर्शयति । कथम्—

बह्वदृष्टप्रसङ्गाद्धि धर्मो नेष्टः पदे पदे ।
नाम्नः फलेन संबन्धे परिहारो न तस्य च ॥

अतो नामानीत्येषां पर्यायशब्दः कथं गम्यते, यत एषां विभक्तयो नामिक्य उच्यन्ते । कतमास्ताः । वृक्षौ वृक्षाः, शुक्लः शुक्लौ शुक्ला इत्येवमादयः । तस्मात् सम्यक् सूत्रितम् । यत एषां न क्षणिकोऽर्थस्ततस्तेभ्यः पराकाङ्क्षा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यत इति । नैषामुत्पत्तिः कर्तव्या । भूतत्वात् स्वे प्रयोगे स्वप्रयोगकाले विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि
तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

एकस्माददृष्टे कल्पिते यदीतरद् दृष्टार्थत्वेन तादर्थ्यं भजते ततो लाघवं लभ्यते । अस्य तु तादर्थ्यासिद्धये ततोऽपि पुनरदृष्टं कल्प्यत एव ततो वरं फलेनैव सर्वाणि संबद्धानि । न च संबन्धवैरूप्यक्लेशाश्रयणं, नाम्नश्च फलसंबन्धेऽवश्यं धात्वर्थस्तदनुग्रहार्थोऽभ्युपगन्तव्यः । स च स्वयं निष्पाद्यः सिद्धरूपस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टेनोपकर्तुम् । न हि नामार्थस्तमपेक्षते शब्दप्रयोगवेलायामेव निष्पन्नतया गम्यमानत्वादपेक्षणीयस्य वा सिद्धत्वेनायोग्यत्वात्प्रयुज्यतेऽस्मिन्निति चाभिधेय एव प्रयोगः । तदाधारैव हि निष्पन्नरूपोपलब्धिरनुत्पन्नत्वे क्रियारूपस्य वक्तव्ये विनाशित्वमदर्शनं निष्पन्नस्यापि क्षणिकत्वेन पुनः पुनर्निष्पत्त्यपेक्षोपपत्तेः। तेभ्यः पराकाङ्क्षा—अन्याकाङ्क्षा, निष्पाद्यत्वेन वा प्रधानाकाङ्क्षा × न विद्यत इत्यध्याहारः । अथ वा तेभ्यः परा—दूरे, आकाङ्क्षेत्यर्थः । कुतः, भूतत्वादेवेति । स्वरूपकथनार्थमुपन्यस्तं निष्पन्नत्वादेवेति । पुनरन्ते तदेव हेतुत्वेनोद्दिष्टं सूत्रकारेण ॥ ३ ॥

आख्यातवर्ती धात्वर्थः साध्यरूपः प्रतीयते ।
तस्मिन्फलवतीष्टे तु नाम्नो दृष्टार्थतेष्यते ॥

× निष्पाद्यत्वेन प्रधानस्य सतो या साधनाकाङ्क्षा सा न विद्यते निष्पाद्यत्वाभावादित्यर्थः ।

येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे प्रयोगो न विद्यते। प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः। तान्याख्यातानीति भावशब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति। कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम्। यत एषां विभक्तय आख्यातिक्य इत्युच्यन्ते। कतमास्ताः। पचति पचतः पचन्तीत्येवमादयः। तस्मात्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत। भव्यार्थास्ते भूतार्थैः समुच्चरिताः। भूतस्य भव्यार्थतायां दृष्टार्थता। भव्यार्थस्य प्रयोजनयत उत्पत्तिरर्थवती। सा च भूतेन क्रियत इति दृष्टोऽर्थः। भव्यस्य पुनर्भूतार्थतायां न किंचिद् दृश्यते, कल्प्यते चादृष्टम्। तस्मान्न यागो द्रव्यार्थः

किंच आश्रितत्वात् प्रयोगस्य। एतेषां प्रयोगः पुरुषेणाऽऽश्रितो भवति, पुरुषसंबद्धा भावनोच्यते। पुरुषं हि वदति भावयेदिति। तेन स्वर्गकामो यजेतेति पुरुषोऽपि प्रतीयते, यागोऽपि संबन्धोऽपि। स्वर्गकामो द्रव्येणेति द्रव्यं प्रतीयते पुरुषश्च, न तु संबन्धः। नन्वेतदुक्तं

धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यैव साध्यात्मको विशेषवस्त्वाख्यातगतेन धातुनोच्यमानः। स यदि फलसाधनत्वेन चोद्यते तदोऽसिद्धरूपत्वात्तस्य साधनाकाङ्क्षायां सत्यां नामपदं गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वोभय याऽपि दृष्टेनैव तादर्थ्यं लभते। ननु नामधेयपक्षे नामपदमपि साध्यार्थं भविष्यत धातुतुल्यं स्यात्। न। तस्य फलसंबन्धे गुणविधित्वेन सिद्धार्थत्वात्। अपि च—

साध्यात्मकोऽपि धात्वर्थो यदा नाम्नाऽभिधीयते।
तदा द्रव्यवदेवासौ निष्पन्नात्मा प्रतीयते॥

यद्यपि वस्तुस्वरूपेण धात्वर्थः साध्यस्तथाऽपि नामपदेनोच्यमानो लिङ्गसंख्यायोगित्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते। अभिधानकृता चाऽऽकाङ्क्षोत्पत्तिर्न वस्तुकृता। तस्माद्युक्ता धातोरेवाऽऽकाङ्क्षा न नाम्न इति। किंचाऽऽश्रितत्वात्प्र-

भवति। अर्थिनश्च द्रव्यस्य च संबन्धे यजेतेति वक्ष्यति, द्रव्येण भावयेदिति। अतो द्रव्येणार्थस्य भावना गम्येत, आकाङ्क्षा चेति। सत्यं गम्यते। द्रव्येण भावयेदिति तु वाक्येन, यागेन भावयेदिति तु श्रुत्या। यदा तु, यागेन भावयेदिति यागसंबन्धो विधीयते, न तदा द्रव्येण भावयेदिति द्रव्यसंबन्धः। न च द्रव्यसंबन्धे विधीयमाने यजेतेत्यनेन संबन्धः। अनूद्यमाने तु संभवति। न च यौगपद्येन विध्यनुवादौ संभवतः। तस्माच्छ्रुतिवाक्ययोर्विरोधः। विरोधे च श्रुतिर्बलीयसी। तेनार्थिना न द्रव्यसंबन्धः। तत्र द्रव्यमसति स्वर्गकामसंबन्धे स्वर्गार्थं भविष्यतीत्यनुपपन्नम्। एष विनिगमनायां हेतुर्येन भावशब्दा एवापूर्वस्य चोदकाः, न द्रव्यगुणशब्दा इति। यदा यागेन कुर्यादिति तदा यागवचनमेव भवति दर्शपूर्णमासाभ्यामिति लक्षणया, दर्शे च पूर्णमासे च यागो विहित इति ॥ ४ ॥ क० आशङ्कानिरासः ॥ अपूर्वस्याऽऽख्यातपदप्रतिपाद्यताऽधिकरणम् ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते, अस्ति तदपूर्वमिति। उच्यते-

[२] चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥ सि० ॥

चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः। अपूर्वं पुनरस्ति, यत आरम्भः शिष्यते स्वर्ग-

---

योगस्य इति। अधुना शब्दप्रत्यासत्तिकृतो विशेषोऽभिधीयते। पुरुषव्यापारात्मिकायां भावनायां धात्वर्थोपश्लेषोऽपि पुरुषेणाऽऽश्रितत्वदतिक्रमहेतुभावाच्च न नामपदग्रहणम्। तस्मादस्ति विशेषः ॥ ४ ॥

इति भावार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥)

सिद्धं कृत्वाऽपूर्वं तत्प्रतिपत्त्युपायशब्दविशेषविचारः कृतः। तस्य सिद्धत्वमेवाप्रसिद्धमतस्तदेव तत्त्वतः प्रतिपादनीयमित्यत आह-

कामो यजेतेति। इतरथा हि विधानमनर्थकं स्यात्। भङ्गित्वाद्यागस्य। यद्यन्यदनुत्पाद्य यागो विनश्येत्, फलमसति निमित्त न स्यात्।

फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरभाविने।
तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वं प्रति गम्यते॥

वेदवाक्योपात्तस्वर्गयागादिसंबन्धान्यथानुपपत्त्या चोदनयैवापूर्वमपि चोदितं भविष्यतीति प्रमाणवत्। तस्मादस्त्यपूर्वमिति। अत्रापरे निपुणंमन्यास्तन्निराकरणमाहुः-

प्रमाणपञ्चका ज्ञानादपूर्वं षष्ठगोचरः।
तस्मादन्वर्थनामैतन्न वस्तुत्वेन गम्यते॥

वस्त्ववबोधनार्थानि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि। यद्यत्र तानि न प्रवर्तन्ते तदभावेनाभावात्मनैवावगम्यते। न चापूर्वे तानि प्रवर्तन्ते। तस्मात्सर्वप्रमाणापूर्वत्वादन्वर्थनामैवासद्रूपमपूर्वं प्रतिपत्तव्यम्। तत्र प्रत्यक्षेण तावन्नावगम्यते, रूपाद्यनात्मकत्वेन चक्षुरादिभिरसंबन्धात्। नाप्यनुमाने, केनचिल्लिङ्गेन सहादृष्टसंगतित्वात्। न हि विशेषतः सामान्यतो वाऽस्य केनचित्संबन्धोऽनुभूतपूर्वः। सर्वेणैव च वस्तुसत्ताबोधायानुमानमपर्याप्तमित्युक्तं+ प्राक्।

पदवाक्ये न चैतस्य वाचके शृणुमः क्वचित्।
शब्दगम्यत्वमप्यस्य तेन नैवोपपद्यते॥

आगमिकत्वमप्यस्य पदेन वाच्यमानस्य स्याद्वाक्यगम्यस्य वा। तत्र पदं न तावत्किंचित्साक्षादेतस्य वाचकमस्ति। यत्त्वपूर्वमिति तदन्वर्थत्वात्सुतरामसत्त्वं वाधते। न च प्रमाणान्तरानवगतेऽर्थे पदं प्रवर्तते। न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम्। तथा च वाक्यस्यावाचकत्वादेवाप्रामाण्यम् न च केचित्पदार्थाः श्रूयन्ते येषां भेदः संसर्गो वाऽपूर्वं भवेत्। येऽपि शब्दान्तरादयः श्रुतिलिङ्गादयश्च शब्दप्रकारास्तेऽपि च स्वभावसिद्धे वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं न तद्भावे

+ सत्ता च नानुमानेन कस्यचित्संप्रतीयते। इत्यनेन प्रत्यक्षसूत्रे श्लोकवार्तिके उक्तमित्यर्थः।

कस्यचिदित्यपूर्वं प्रत्यप्रमाणम् । उपदेशानवगते चातिदेशोऽपि न प्रवर्तते विधिप्रतिषेधविषयत्वाच्च समस्तस्य वेदस्य । न क्वचिद्वस्तुस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वं भवतीति नाऽऽगमगम्यमपूर्वम् । न चादृष्टपूर्वस्यादृष्टसदृशस्य चोपमानविषयत्वम् । कामं वाऽनुपलभ्यमानशशविषाणादिसारूप्यादभावात्मकत्वोपमानप्रसङ्गः । तस्मादसद्रूपेणोपमेयम् ।

अर्थापत्त्याऽपि नैवैतदस्तीत्येवं प्रतीयते ।
अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्फलयागादिसंगतेः ॥

दृष्टार्थापत्तिस्तावद्धर्मास्तित्ववदेवात्रापि निराकर्तव्या । स्वभावादिनाऽपि ईश्वरदारिद्र्यादिवैचित्र्योपपत्तेः श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशी भवति यत्र प्रत्यक्षेणैवानुपपत्तिर्दृश्यते । न च कल्प्यमानोऽर्थं केन चिद्विरुध्यते, तद्यथा ' स्रुवेणावद्यति ' इत्युक्ते न च कथंचिदपि मांसपरोडाशादीनि तेनावदातुं शक्यन्त इति । प्रत्यक्षगम्यत्वात् । अपि च तत्रापि प्रसक्तेरेवं कल्प्यते द्रवाणामिति । न चैषा कल्पना केन चिद्विरुध्यते श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनाभावात् अपूर्वं तु न कदाचित्फलसाधनत्वेन संभाव्यते । यतोऽन्यकारणनिषेधे सति तद्विषया परिशेषसिद्धिः स्यात्

यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव परिशेषः प्रकल्प्यते ।
शशशृङ्गनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥

न हि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेणापूर्वनिमित्तता गम्यते, शशविषाणादिभिरनैकान्तात् । अपि च यदि तावदपूर्वं यागस्य साध्यमिष्यते ततः श्रुतं स्वर्गं परित्यज्याश्रुतं परिकल्पितं भवेत् । अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः श्रुतयागपरित्यागात्सैव गतिः न चाऽऽकारान्तरेण ✣ तन्निरूपयितुं शक्यते । तेनाऽऽगमप्रामाण्याद्यागादेव फलेन भवितव्यम् । कथं नष्टः साधयतीति चेत् । यदि शास्त्रादेवं गम्यते किं भवतो विरुध्यते ध्रियमाणेन वा फलं साधनयितव्यमिति किं प्रमाणम् । अपि चाऽऽकाशादीनि नित्यावस्थितानि कस्मात्फलं न साधयन्ति ।

✣ साध्यसाधनभावरहिताकारान्तरेण नापूर्वं निरूपयितुं शक्यमित्यर्थः ।

यदि च श्रूयमाणातिरेकेणावस्थायित्वसंभवादपूर्वेण फलं साध्यत इति कल्प्यते ततो वरमाकाशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्थानसद्भावावपि तावत्प्रसिद्धो केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम् । अपूर्वे तु सद्भावप्रभृति सर्वं निष्प्रमाणकं कल्पनीयम । अथ यागसंबन्धिता केनाचिदवस्थितेन फलं दातव्यमित्यभिप्रायः । तथा सत्यपि—

यष्टुरेवाऽऽत्मनो यागैः संगतस्य स्थितस्य च ।
निमित्तत्वं वरं क्लृप्तं लाघवं हि तथा सति ॥

यदि यागस्य विनाशित्वादन्येन तत्संबन्धिना फलं साध्यमानं यागेन साधितं भवति ततो लाघवादातिक्रान्तयागेनाऽऽत्मनैव वरं साधयितव्यम् ।

यद्वा कर्मविनाशोऽयं फलं नः साधयिष्यति ।
भङ्ग्यायागविधानाद्धि तद्यत्नेन कल्प्यते ॥

विनाशिनि हि कर्मणि चोदिते किं दृश्यते, कर्म च विनष्टं शास्त्रपत्य याच्च कालान्तरे फलं भविष्यतीति निश्चीयते । यच्च + यत् प्रतीत्योपजायते तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्यते । तस्मादभावनिमित्तमेव फलमस्तु । स्यादेतत् । अपूर्वस्य वा क्व दृष्टं येना न क्वचिदवस्तुनः साधकत्वं दृष्टमिति । तदुच्यते । लौकिकनिमित्तधर्मातिक्रमे * किमपूर्वनिमित्तत्वं वाऽऽश्रीयते तदवश्यकर्तव्ये कल्प्यतामुताभावनिमित्तत्वमिति, क्लृप्ताभावनिमित्तत्वातिलङ्घनेन काल्पनिकापूर्वनिमित्तत्वपरिग्रहो न युज्यते । किं च-

यदि चैकान्ततो ब्रूयुः शब्दाः कालान्तरे फलम् ।
ततस्तेनैव कल्प्येत निमित्तं वस्तु किंचन ॥

क्रियाफलसंबन्धप्रतिपत्तिमात्रचरितार्थासु चोदनास्वनुपात्ते कालान्तरे कर्मस्वभावादानन्तर्ये गम्यमाने कुत एतत्कालान्तरभावि फलं तत्सिद्ध्यर्थं चापूर्वं प्राप्येत्यर्थः ।

+ यच्चेति यच्च-फलं, यत्-विनष्टं कर्म, प्रतीत्य-अधिगम्य

* यल्लोके तृप्त्यादिफलोत्पत्तिनिमित्तस्य भोजनादेः क्रियात्वं धर्मो दृष्टस्तदतिक्रम इत्यर्थः ।

कल्प्यत इति। तन्नैवत्स्यात्। कृते कर्मण्यनन्तरं फलमनुपलभ्य कालान्तरफलोत्पादद्वारमपूर्वकल्पनमिति। तदयुक्तम्। कुतः—

पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं प्रयोगे हि प्रवर्तते।
प्रयोगोत्तरकालं तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते॥

'न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति +' इति तावदवश्यं यावच्छास्त्रगम्यं तत्सर्वं प्रागनुष्ठानादवगन्तव्यम्। न च तत्काले कर्मफलकालवियोगज्ञानकारणमस्ति। यच्च शास्त्रप्रवृत्तिवेलायां तदन्तर्गतत्वेन नावधारितं तदुत्तरकालमेवावधार्यत इति कुत एतत्। अपि च—

सर्वकर्तृष्वशक्तत्वाद्वैगुण्यं * संप्रतीयते।
तेन च प्रतिबद्धत्वान्नार्थापत्तिरपूर्वभाक्॥

दृश्यत एवानन्तरफलानुत्पत्तिकारणवैगुण्यमिति न कालान्तरफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं कल्पनीयम्। अनैकान्तिकी हि तदाऽर्थापत्तिर्वैगुण्यमेव वरमननुभूतमपि कल्पयेत्। न च जन्मान्तरफलोत्पत्त्यर्थमपूर्वकल्पना। कुतः—

सुखदुःखात्मकत्वेन समानेष्वेव जन्मसु।
क्रियानन्तरमेवेह स्तः स्वर्गनरकावपि॥

न हि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःखस्वभावौ देशविशेषात्मकौ वा याविहैव जन्मनि नानुभूयेयाताम्। अलौकिकानां जिहासोपादित्सानुपपत्तेः। ये तु लौकिके प्रकृष्टे सुखदुःखे ते कर्मानन्तरमेव संभाव्येते इत्यविशेषः=। किं च—

प्रतिषेधेषु चापूर्वं न शास्त्रार्थेन जन्यते।
तदतिक्रमजन्यं तु न भवेच्छास्त्रपूर्वकम्

'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति हि निवृत्तिः शास्त्रार्थः। न च तथा

+ (अ० ३ पा० ८ अ० ८ सू० १८)। * सर्वेषु पदार्थेषु बहवः कर्तारस्तेषु मध्ये क्वचित्पदार्थे कस्यचित्कर्तुरशक्तेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः। = स्वर्गनरकयोरप्यैहिकत्वेन पश्चादेरविशेष इत्यर्थः।

कालान्तरे किंचिज्जनयितव्यमिति नापूर्वकल्पनामपेक्षते । हननस्य तु नरकपातः फलं, यद्यदि तेनापूर्वं जन्येत ततो हननस्याचोदितत्वाल्लौकिकक्रियाजन्यं तदपूर्वं न वेदमूलं स्यात् । कल्पितमपि च तन्निष्क्रियत्वान्नैव देशान्तरे शरीरादिप्रापण-समर्थमित्यनर्थकम् । न चास्याऽऽश्रयः संभवति, क्रियाश्रयस्य पुरोडाशादेर्विनष्ट-त्वात्तद्व्यतिरिक्ते चाऽऽरम्भानुपपत्तेः । एवमङ्गापूर्वाण्यपि निराकर्तव्यानि । किं च—

अङ्गानि यदि वाऽपूर्वं कुर्वन्त्यारादवस्थितम् ।
असंबन्धात्प्रधानानां न स्यात्तेनोपकार्यता ॥

न हि कल्पितमप्यङ्गापूर्वं प्रधानैरसंबध्यमानमुपकर्तुं समर्थं, न चामूर्ते प्रधाने तदपूर्वे वा निपतितुं समर्थम् । यदपि च प्रोक्षणादिनिमित्तं द्रव्यसमवायि तदपि तन्मात्रोपक्षीणत्वादन्यत्रासंवरन्नेव फलसाधनस्यापूर्वस्योपकुर्यात् । अथ त्वङ्गापूर्वाण्यपि यजमानात्मन्येवावतिष्ठेरन्, एवं सति पुरुषार्थत्वापत्तेः कर्माङ्ग-त्वहानिः स्यात् । अपि च युगपत्प्रयोगवचनेन ग्रहणादङ्गापूर्वैर्युगपदेवोपकर्तव्यम् । न च परस्परेणासंबद्धानां यौगपद्यं संभवति । न चैषां कश्चित्संबन्धे हेतुरस्ति । एतेन प्रधानापूर्वाणां फलं यौगपद्यं प्रत्युक्तम् ।

तस्मात्कृततवमात्रेण प्रधानं पुरुषे फलम् ।
अङ्गानि च प्रधानेषु जनयन्तीति गम्यते ॥

न चापूर्वस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वोपपद्यते । कुतः—

न तावद्युगपज्जन्यं कर्मभिः क्रमवर्तिभिः ।
न चानवयवत्वात्तत्क्रमशोऽपि प्रतीयते ।
एवं तावन्नोत्पद्यते । न चाभिव्यज्यते । कथम् ।
इन्द्रियार्थोभयेषां नः संस्काराद् व्यक्तिरिष्यते ।
न च यागादिभिः किंचित्संस्कृतं संप्रतीयते ॥

कल्पनीयं सर्वाभिव्यक्तीनां त्रयान्यतमसंस्कारद्वारत्वात्संस्कारान्तरमवश्यं

ततः पुनः स एव क्लेश इत्यप्रमाणता । यदि च क्रियानन्तरमपूर्वमुपलभ्येत ततोऽभिव्यज्यत इति ब्रूयाम । यदि चास्य प्रागस्तित्वे प्रमाणं भवेत् । न तु तदुभयमप्यस्तीति सर्वथा नास्त्यपूर्वं । न चैतत्सूत्रं तत्प्रतिपादने विस्पष्टमित्यव्याख्यानमेतत् । अत्रोच्यते । यदिदं स्वमतिपरिकल्पितं विग्रहवदिवापूर्वं भवद्भिर्निराक्रियते न तेनास्माकं किंचिद्विरुध्यते । न तो नवत्तादृशं कस्यचिदिष्टं, किं तर्हि—

कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ।
योग्यता शास्त्रगम्या या परा साऽपूर्वमिष्यते ॥

प्रधानकर्मणामङ्गकर्मणां वा प्राक्करणात्स्वर्गादिप्रात्यययोग्याः पुरुषाः क्रतवश्च स्वर्गकार्ययोग्याः । तामुभयीमप्ययोग्यतां व्युदस्य प्रधानैरङ्गैश्च योग्यतोपजन्यत इत्यवश्यं सर्वेणाभ्युपगन्तव्यम् । असत्यां तस्यामकृतसमत्वप्रसङ्गात् । सैव च पुरुषगता क्रतुगता वा योग्यता शास्त्रेऽस्मिन्नपूर्वमित्यपदिश्यते । यत्तु प्रत्यक्षादिगम्यत्वमस्य नास्तीति सत्यं, श्रुतार्थापत्तिव्यतिरेकेणं गम्यते स त्वदोषः । किं कारणम्—

श्रुतार्थापत्तिरेवैका प्रमाणं तस्य वेष्यते ।
शब्दैकदेशभावाच्च स्वार्थेऽप्यागम एव नः ॥

येन वाक्येन यागात्स्वर्गो भवति प्रयाजादिभिश्च प्रधानोपकारो भवतीत्येतच्चोद्यते तेनावश्यं विनष्टानामविनष्टानामपि चैषां काऽपि स्वकार्योत्पादनशक्तिरस्तीत्यभ्युपगन्तव्यं सर्वभावानामशक्तानां कार्यारम्भाभावात् । नियोगतश्चात्रातीतानामेव शक्तिरेष्टव्या । कुतः—

क्षणिकत्वेन सर्वत्र नैकस्यापि हि कर्मणः ।
कथं चिद्युगपद् वृत्तिः फले किमुत भूयसाम् ॥

यदेव हि कर्म गृहीतं तदेव हि क्षणिकसूक्ष्मावयवत्वात्फलं प्रति युगपद्वृत्तिमसमर्थं किमुत यान्यनेकात्मकानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि । यदा हि पूर्णमासी

भवति न तदा दर्शो यदा दर्शस्तदा पूर्णमासश्चिरविनष्टस्तथैकस्मिन्नेव समुदाये यदाऽऽग्नेयस्तदाऽग्नीषोमीयोपांशुयाजौ न स्तः, यदा तयोरेकस्तदेतरौ न विद्येते इति यौगपद्यासंभवः। तद्यदा दर्शपूर्णमासस्तदवयवो वा कांचित्पुरुषे शक्तिमनाधायैव विनश्येत्ततः प्रागवस्थातुल्यत्वादुत्तरकर्मणां पूर्वैः सह रूपतः शक्तितो वा साहित्याभावाच्च केवलकरणात्कश्चिद्विशेष इति साहितसाध्यत्वेन श्रुतं फलं साहित्यासंपत्त्या नोपपद्येत। न हि केवलो दर्शस्तत्साधनत्वेन श्रूयते तदन्यतं वा कर्म। नियोगतश्च कर्मानन्तरफलोत्पत्तिवादिनाऽपि सर्वकर्मान्त्ये साऽभ्युपगन्तव्या। ततश्च यस्यैवाऽऽनन्तर्यं तदेवैकं साधनं प्राप्नोति नेतराणि चिरविनष्टत्वात्। अथ तु सर्वेषामपूर्वाख्याः शक्तयस्तिष्ठन्ति ततः स्वरूपाणामवन्तत्वात्तेष्वसत्स्वपि शक्तिगतमेव यौगपद्यं व्यवहाराङ्गत्वाद् व्यापारिष्यते। तथा चाऽऽह—

शक्तिभिः सर्वभावानां व्यवहारानुपातिता।
तेनान्यदेशकालेऽपि रूपे ताभिः स सिध्यति॥
लौकिकं चापि यत्कर्म फले कालान्तरोद्भवे।
तत्रापि शक्तिरेवाऽऽस्ते न त्वपूर्वमिहेष्यते॥

यान्यपि च लौकिकानि कृषिघृतपानाध्ययनप्रभृतीनि कर्माणि कालान्तरफलत्वेनेष्यन्ते तेषामपि स्वरूपावस्थानासंभवात्संस्कारैरेव विष्टाब्धिर्व्यवहारसिद्धिः। ते त्ववैदिकत्वात्संस्कारा नापूर्वशब्दाभिधेयत्वेन प्रसिद्धाः। तेन प्रागेवानुष्ठानाच्छास्त्रे श्रवणवेलायामेव क्षणिकानेकाङ्गप्रधानप्रयोगसाध्यं फलं विदित्वा शास्त्रप्रत्ययादेव बुद्धिर्भवति नूनं केनाप्यात्मना समस्तान्यङ्गप्रधानानि फलकालं यावत्तिष्ठन्तीति। प्रत्यक्षं च स्वरूपभङ्गदर्शनाच्च शक्तिव्यतिरिक्तात्मावस्थानोपपत्तिः। यत्तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति। तन्न—

यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति।
सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत्फलमेवोपजायते॥

यदि ह्यसंबन्धिना केनचित्फलं साध्येत ततो दोषः स्यात्। यागाद्विना

तु शक्त्या साध्यमानं यागेनैव साधितं भवति । सर्वसाधनानामिष्टफलप्रवृत्तावा-न्तरालिकव्यापारावश्यंभावित्वात् । अथ वा सर्वमेव कार्यं दध्यादि क्षीरादेरुत्पद्य-मानं न सहसैव स्थूलेनैवाऽऽत्मनोत्पद्यते । किं तर्हि, सूक्ष्माणि तावद्रूपान्तराण्यनु भवति । एवं स्वर्गादयोऽप्यङ्कुरादिस्थानीयां तावदपूर्वावस्थां प्रतिपद्यन्ते तया चोत्पद्यमानया तु एवोत्पन्ना भवन्तीति । एतावानेव × चात्र वर्तमानः कालो यदच्युतिः कर्मसंकल्पात्प्रभृत्यासर्वान्त्यफलावयवोपभोगात् । आह च

काष्ठैः पक्ष्यामित्युक्ते निर्दिष्टा ज्वलनक्रिया ।
ङ्कुरे जायमाने च वृक्षोऽप्युत्पन्न इष्यते ॥

यत्तु संभावनापदमपूर्वं नाऽऽरूढमिति । तदयुक्तम् । कुतः–

विनाशित्वेन विज्ञातं साधनं लोकवेदयोः ।
असंभावितसामर्थ्यस्थायित्वं चोद्यते कथम् ॥

नूनं विनष्टस्याप्येतस्य सामर्थ्यं फलनिर्वृत्तिकालावधिं यावदास्त इति हि यावन्नावधार्यते तावद्विनाशिनी क्रिया चोदयितुमेवाशक्या । तस्मात्संभावनाऽवधा-रणा च प्रथममेव सिद्धेति ।

न वाऽतिक्रान्तयागेभ्यः पुरुषेभ्यः फलोद्गतिः ।
अविक्रान्तानतिक्रान्तविशेषस्तव नास्ति हि ॥

यदि ह्यनाहितसंस्कारा एव यागा नश्येयुस्ततः प्रागवस्थातुल्यत्वादविक्रा-न्तानतिक्रान्तयागयोः को विशेषः स्यात् । आत्मत्वं तावदाविशिष्टमुभयोः । यागत्वमपि हि विनष्टाकृतयागयोस्तुल्यम् । न च क्रियारहितस्यावस्थान्तरगतस्य धा कर्तृत्वमवतिष्ठते । कर्तृशक्तिस्तिष्ठतीति चेत् । न । तस्याः प्रागपि यागकरणा द्विद्यमानत्वेनाकरणत्वात् । अपि च यदि पुरुषः फलसाधनं सर्वकर्मणां शुभाशु-

× यदा च स्थास्यपूर्वं शक्त्यात्मकत्वात्कर्मफलाभ्यामनत्यन्तभिन्नं तदा फलं भावयेदनेनेत्थामिति त्रयाणामपि भावनांशानां यौगपद्याभिधानमपि कर्म-फलकालयोरविच्छेदादुपपन्नं भवतीत्याह –एतावानित्यादिना ।
* न संभावितं सामर्थ्यरूपेण स्थायित्वं यस्येति विग्रहः ।

नानापविशिष्ट इत्येकरूपफलप्रसङ्गः । तथैकेन यागेन बहुभिश्च वदातिक्रमलक्षण बिशिवत्वाविशेषाद्बहुयाजिनः फलविशेषो न स्यात् । एतेनैव बहुप्रयोगानुष्ठायिन. प्रयुक्ताः कर्त्रनभिधायिनि वाऽऽख्याते कथमयमर्थो विज्ञायते । यस्य त्वपूर्वाणि । क्रियन्ते तस्य प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं च तद्भेदादुपपन्ने फलानानात्ववैचित्र्ये । किं च ।

अङ्गमध्येऽपि कर्तैव भवेच्चेदुपकारकः ।

प्रसङ्गसिद्धेरङ्गानामप्राप्तिर्विकृतौ भवेत् ॥

प्रयाजादीनामपि क्षणिकत्वात्स्वरूपसंनिध्यभावे भवत्पक्षे कर्तैव प्रधानोपकारः कर्तव्य इति सोऽपि चापूर्वाभावात्कर्त्रात्मन एवोपकारकस्तत्र येन प्रकृतौ प्रयाजादयः कृतास्तस्य विकृतिषु तद्गतोपकारसद्भावाद्विनाऽपि तन्त्रमध्यविधानेन तत्फलावाप्तेः प्रसङ्गलक्षणमस्तीति न पुनरङ्गान्यनुष्ठातव्यानि । तत्र 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इत्यादीनि नोपपद्येरन् । नन्वत्यन्तकालभेदान्नैतत्प्रसज्यते । वक्ष्यत्यस्योत्तरम्) 'अर्थस्याविकृतत्वात् *' इति । यदेव हि प्रत्यासन्नानि प्रति कर्त्रात्मकं तदुपकाररूपमिष्यते तदेव दूरस्थायामपि विकृतावित्यविशेषः । एवं कर्मविनाशपक्षेऽपि दोषाः प्रसक्तव्याः । यस्यापि च कर्मविनाशादेव फलं भविष्यतीत्यभिप्रायस्तस्यापि शुभाशुभैकानेककर्मतत्प्रयोगविनाशानां प्रागभावप्रध्वंसाभावानां वाऽवस्तुत्वेनाविशेषात्फलभेदवैचित्र्यानुपपत्तिः । तथा हि—

एको रोगो हतो यस्य यस्य वाऽपहृता दश ।

अरोगित्वे तयोर्भेदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥

यदि तु प्रतिकर्म विनाशानां वैचित्र्यमिष्यते तथा सति वस्तुत्वापत्तेर्वस्त्वन्तराभावाच्चापूर्वमस्त्वेव विनाशशब्देनाभिधीयते ।

न च कर्मविनाशेभ्यः स्वर्गादि श्रूयते फलं ।

विपर्ययाच्च नैतेभ्यो जातं यागस्य तद्भवेत्

* (अ० १२ पा० १ अ० १ सू० ४)

'यजेत स्वर्गकाम' इति हि श्रूयते न यागाभावं प्रतिपद्यते इति । तत्र भावांशसाध्यसाधनसंबन्धनिष्ठे वाक्ये यस्तत्राभावांशसाध्यसाधनसंबन्धं कल्पयति तेन वेदस्तावदप्रमाणीकृतः । कुतः । कर्मविनाशप्रभवं हि सदेतन्न कथंचित्कर्मसम्बन्धीति शक्यं वदितुम् । अत्यन्तविपरीतत्वात् । न ह्यग्न्यातपप्रभवो दाहः शैत्यसंबन्धीत्युच्यते । अथ वा यथैव यागाच्छ्रुतं तदभावात्कल्प्यते तथैव स्वर्गे श्रुते तदभावः फलमित्यपि कल्प्येत । अपूर्वपक्षोऽपि तुल्यमिति चेत् । न । तस्य कर्मफलशक्त्यात्मकत्वेनात्यन्ताभेदात् । उक्तं ह्येतत्पुरस्तात् । अपूर्वेण क्रियमाणं यागेनैव क्रियते, अपूर्वे वा कृते फलमेव कृतं भवतीति । न च लोकेऽपि कश्चिदभावः कारणत्वेन दृष्टः । यदि तु क्वचिदुदाह्रियेत, शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं न त्वनापूर्वाद्दते तादृक्किंचिदस्ति । यत्त्वपूर्वस्यापि नैव कारणत्वं दृष्टमिति तद युक्तम् । सर्वत्र शक्तिसामान्योपलम्भात्तद्विशेषमात्रत्वाच्चापूर्वस्य । यत्तु शास्त्रेण कालान्तरफलं नाऽऽश्रितं प्रयोगोत्तरकालकल्पना च शास्त्रेऽन्तर्भवति । तस्मादानन्तर्यमेव चोदितमिति । तत्र यथाश्रुतक्षणिकानेककर्मानन्तर्यं न संभवतीत्युक्तं प्राक् । स्वर्गनरकौ च निरतिशयसुखदुःखात्मकत्वाद्देशान्तरजन्मान्तरानुभवनीयं न कर्मानन्तरं संभवत इति षष्ठाद्ये वक्ष्यामः ।

ऐहिकं चापि पुत्रादि क्रमजन्मस्वभावकम् ।
न कर्मानन्तरं कश्चित्फलं लब्धुं व्यवस्यति ॥

न च ग्रामादिसंप्राप्तिः केवला फलमिष्यते ।
उपयोगस्थिरेणैषां न निमित्ताद्विना भवेत् ॥

चिरकालोपभोगफलात्मकत्वाद् ग्रामादीनां क्रियानन्तरं तादात्म्यासंभवे सति यत्रैवान्तराले निमित्तं क्षीणं तत्रैवापहारः प्रसज्येतेत्यवश्यं समस्तोपभोगं यावदवस्थितेन केन चिद्भवितव्यम् । ततश्च प्रागेव प्रयोगादित्थमवधारणात्कर्तृवैगुण्याशङ्कयाऽर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमित्ययुक्तमेतत् । यत्तु प्रतिषेधेषु न शास्त्रगम्यमपूर्वमित्युच्यते ।

विधेयेभ्यो यथाऽपूर्वं विधिशास्त्रेषु गम्यते ।
तथैव प्रतिषेध्येभ्यः प्रतिषेधैस्तदुच्यते ॥

यथा हि लौकिकानामेव द्रव्यादीनां फलविध्युत्तरकालं वैदिकत्वाद्वेदग म्याऽपूर्वसिद्धिः, एवं ब्रह्महत्यादीनामनवगतनरकफलानां प्रतिषेधोत्तरकालभाविना वैदिकत्वेनैव नरकप्राप्तिसमर्थाऽपूर्वकल्पनोपपत्तिः । सत्यपि चास्य चलनादिक्रिया रहितत्वे कर्तृसंबन्धमात्रेण तद्देशान्तरप्रापणादिक्रियासंबन्धाभ्युपगमान्निष्क्रियताऽनुपालम्भः ।

आत्मैव चाऽऽश्रयस्तस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता ।
आत्मवादे स्थितं + ह्येतत्कर्तृत्वं सर्वकर्मसु

द्रव्यवदानप्रक्षेपादीनां हि सर्वेषां संकल्पादिद्वारेणाऽऽत्मैव कर्तेत्यवधारितम् । अतश्च त प्रलीयमानास्तत्र स्वर्गाद्युपभोगशक्तिमाधाय प्रलीयन्त इत्यविरोधः । कथं विनष्टस्य कर्मणः शक्तिस्तिष्ठतीति चेत् । अत्राभिधीयते—

यदि स्वसमवेतैव शक्तिरिष्येत कर्मणाम् ।
तद्विनाशे ततो न स्यात्कर्तृस्था तु न नश्यति ॥

कथमन्यशक्तिरन्यत्र समवैतीति चेत् । न । क्रियात्मनोरत्यन्तभेदाभावात् । अपि च—

शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यत्रैवोपयुज्यते ।
तद्वैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा ॥

यदा कर्मविनाशात्तद्गता शक्तिरपि निष्प्रयोजना भवति, अवश्यं चासौ कल्पयितव्या, तदाऽस्याः स्वरूपवदेवाऽऽश्रयविशेषोऽपि कार्यक्षम एव प्रभातव्यः । तथाऽङ्गापूर्वाणामप्यात्माश्रितानामेवैकार्थसमवायेन प्रधानैः संबद्धानामप्युपकुर्वता-माश्रयशेषत्वाभावादारादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । यत्तु पुरुषार्थत्वं प्रसज्यत इति । नैव दोषः—

\+ अ० १–पा० १ -सू० ५) इत्यत्र वृत्तिकारमतानुवादे प्रत्यक्षविसंवाद परिहारग्रन्थो भाष्य इति शेषः ।

तादर्थ्येन हि शेषत्वं नाऽऽश्रयाश्रयिभावतः ।
राजार्थौपयिकं नित्यमुष्ट्रो वहति कुङ्कुमम् ॥

न चामूर्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यम् । आत्मसुखादिवत्तदुपपत्तेः । यत्तु व्रीह्यादिसमवायिप्रोक्षणादिमित्तं तण्डुलादिद्रव्यावस्थासंचरणपरम्परया द्रव्यवदानं यावद्द्रवं तत्रापि प्रधानस्यापि केन चिदंशेन समवायात्तदीयापूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृत्य निवर्तते । तेनैव चैषां नाऽऽरादुपकारकवदशेषप्रधानार्थत्वमभ्युपगम्यते । तथैव चैकार्थसमवायादङ्गप्रधानापूर्वाणां संबन्ध एवमङ्गापूर्वाणामन्योन्यं प्रधानापूर्वाणां च व्यक्तव्यः । ततश्च युगपत्कार्यारम्भसिद्धिः । कथं पुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्तिभिरेवाङ्गपूर्वैः प्रागूर्ध्वं चोत्पद्यमानैर्युगपदुपकर्तुं शक्यम् । केचित्तावदाहुः । अङ्गमध्यवर्तिषु प्रधानेषु पूर्वाङ्गापूर्वैर्निष्पन्नैरागादिभिश्च प्रक्रमवशात्प्रचलितावस्थैरेकैकं प्रधानं स्वापूर्वं साधयति । आतिथ्याबर्हिर्वच्च साधारण्याच्चैकप्रधानापूर्वनिष्पत्तौ तान्यपवृज्यन्ते । कथं पुनरनागतानामुपकारकत्वं भवति । एकान्तावधारणाद्भोजनप्रत्यासत्तौ स्थालीपरिमार्जननिष्पत्तिवदिति द्रष्टव्यम् । ननु च यद्यनागतावस्थेष्वेतेषु प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते ततो नैवोत्तराङ्गाणि कर्तव्यानि । कथं न कर्तव्यानि, यदा तत्कारिष्यमाणतासंभावनया तानि निष्पन्नान्यपि तदकरणान्नापवृज्यन्ते । अन्ये पुनराहुः । एकैकमङ्गमितरेतरनिरपेक्षमात्मीयमात्मीयं तावदपूर्वं करोति, तथा प्रधानमप्याग्नेयादि यथाश्रुतसमस्ताङ्गापूर्वालाभात्तन्निरपेक्षं तदाऽनुत्पन्नप्रधानान्तरपेक्षं च प्रथमकृतसामवायिकाङ्गापूर्वमात्रानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत्साधयति । एवं यदा दर्शापूर्वाणि तदङ्गापूर्वाण्यपि समस्तानि निष्पन्नानि तदा तदीयत्राणतर्पणाननन्तरमपर्यायांयविधानाद्युगपत्प्रयोगवचनोपसंहारकल्पितमङ्गानि प्रधानानि च भवितन्त्रभूतं समस्तान्यङ्गापूर्वाण्यपूर्वात्मकमेकं युगपन्निरवयवं प्रधानोपकारं कृत्वा निवर्तन्ते । ततश्च तद्वशेन प्रधानापूर्वाण्यप्येकफलोत्पत्तिशक्तिभूतं संहृत्य सर्वाण्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वाऽपवृज्यन्ते । तच्चाफललाभादजरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिबन्धकरहितं तदानीं

फलमेवोत्पद्यते ततोऽपि किं कल्पनीयमेवापूर्वम्। बाढम्। न हि तस्मादते सम-स्तफलोपभोगसिद्धिरित्युक्तम्। अथ कस्मात्प्रात्यात्मिकान्येवाङ्गापूर्वाणि प्रधानो-पकारकत्वं भिन्नानि च प्रधानपूर्वाणि फलबीजत्वं न प्रतिपद्यन्ते। सत्यं, न हि काश्चिदत्र दोषः। किं तु—

अर्थापत्तेरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते।
ततस्तत्सिद्धये भूयः स्यादपूर्वान्तरप्रमा॥

प्रधानानां फलं प्रत्यङ्गानां च प्रधानानि प्रति युगपदुपादानादपेक्षावशेनै-कापूर्वकल्पनया च तत्संबन्धोपपत्तेर्नेतरकल्पनाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावदवधार्यते-ततः पुनः क्रमवर्तिभिः कर्मभिस्तदशक्यं युगपत्कर्तुमिति तत्सिद्ध्यर्थं प्रात्यात्मि-कापूर्वान्तरकल्पनां भवति। सर्वत्र च—

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यन्ते सुबहून्यपि।
अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः॥

केचित्त्वत्र चोदयन्ति। यदि पौर्णमास्यां कृतान्यङ्गपूर्वाण्यमावास्यां याव त्तिष्ठेयुस्ततस्तैरेव कृतार्थत्वान्नैवाङ्गानि पुनः प्रसज्येरन्। एवं च सति 'त्रयोद-शामावास्यायाम् ×' इत्याहुतिसंख्या बाध्येत। अन्ये तु परिहरन्ति। साङ्ग-योः पौर्णमास्यमावास्ययोः कालान्तरसंबन्धात्सर्वैरङ्गैर्द्विः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्यो-पकर्तव्यमित्यवधारणात्पुनः प्रयोगः सेत्स्यतीति। अथ वा, एवं वक्तव्यं साङ्ग-पौर्णमास्यमावास्याऽसहिता स्वार्थं करोतीति करणविभक्तिश्रुतेरवगमात्पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रधानापूर्वत्रयं स्वाङ्गपूर्वानुगृहीतमेकमपूर्वं कृत्वाऽपवृज्यते। तत्पुनरेवं निष्पन्नेनैवामावास्यापूर्वेण सहापरमपूर्वमारभेत। ततश्च निवृत्तेष्वङ्गपूर्वेष्वमावा-स्यायां क्रियमाणान्यङ्गानि न निराकरिष्यन्त इत्यदोषः। एतयैव च द्वित्वोत्प-त्तिविरोधः परिहर्तव्यः। आह च—

आवृत्तिभिर्यथाऽध्याये संस्कारो भवति क्रमात्।
वाक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति॥

× पञ्च प्रयाजास्त्रयोऽनुयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृदित्येकादश। सां-नाय्यस्य संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन सह प्रक्षेपादाग्नेयेन सह प्रधानाहुतिद्वयमिति त्रयो-दशत्वं ज्ञेयम्।

तस्मादुत्पादयतीति। यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यतीति कल्प्यते। नैवं शक्यम् । न हि कर्मणोऽन्यद्रूपमुपलभामहे। यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयति, यत्कर्मेत्युच्यते। न तदात्मनि समवेतम् । सर्वगत

न चामूर्तस्यावश्यमवयवैर्न भवितव्यम्। अनयैव ह्यर्थापत्त्या शक्यते वक्तुं सूक्ष्मावयवरूपेण तत्प्रतीयत इति। यदाऽप्यत्यन्तासतामनुत्पत्तेः प्रागवश्यमस्ति-त्वमभिव्यज्यते तदाऽपि प्रतिपुरुषं कर्मभिः स्वीकरणात्फलाभिमुखकरणं शब्दादि-विलक्षणाऽस्याभिव्यक्तिर्भविष्यति। तथा हि—

नैकरूपैव भावानामभिव्यक्तिः प्रतीयते।
आत्मस्थोन्मीलनं तेन व्यक्तिरस्य भविष्यति॥
सर्वावाप्तिसमर्थो वा प्रकृत्यात्मा सदेष्यते।
कश्चित्तु प्रतिबन्धोऽस्य कर्मभिः सोऽपनीयते॥

तस्मादस्त्यपूर्वम्। सूत्रस्यापि च न प्रकृतौपयिकमन्यमर्थं पश्यामः तेनाऽऽरम्भचोदनैवापूर्वस्यापि चोदनेत्ययमेवार्थः। यदि पुनः फलवचनसाम-र्थ्यात्तदेव न विनष्टमिति, अपूर्वकल्पनानिष्प्रमाणकत्वं मन्वानो वरमेवदित्याह। न हि कर्मणां रूपमुपलभामह इत्ययुक्तं, ' रूपशब्दाविभागाच्च *', इत्यत्र प्रत्यक्षोपलब्ध्यभिधानात्। यागप्रस्तावे च सति तस्याचलनात्मकत्वात्, यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयतीत्यसंबद्धम्। अत्रोच्यते—

कालान्तरक्षमं रूपं कर्मणो नोपलभ्यते।
भङ्गिरूपोपलब्धिस्तु न फलायोपयुज्यते॥

यद्यपि कर्मस्वरूपमुपलभ्यते तथाऽपि कालान्तरावस्थानाभावान्न तदुपयुज्यत इति नोपलभामह इत्युच्यते।

यागेऽपि प्रस्तुते चात्र चलनं यदुदाहृतम्।
तत्प्रक्षेपांशरूपेण यागेऽप्यस्तीति निश्चयात्॥

---

* (अ० ६ पा० ३ अ० ३ सू० १२)

स्वादात्मनः। सर्वत्र कार्योपलम्भः सर्वत्र भावे लिङ्गम् । ननु तदेव

न हि संकल्पमात्रेण फलनिष्पत्तिः । समस्तात्समस्तेतिकर्तव्यताकाच्च कर्मणः फलश्रवणात्तत्र द्व्यवदानप्रक्षेपादीनां ग्रहणासादनादीनां च संयोगविभागफलत्वात्स्थायित्वे तदाश्रयेणावश्यं भवितव्यम् । न चासावस्ति । न चाभिव्यक्तं रूपमुपलभ्यते । संकल्पादीनामपि संकल्पान्तरादितिरोधानान्नात्र स्वरूपावस्थानोपपत्तिः । अवस्थानं चाऽऽत्मसमवेतस्य वा स्यात्प्रदेयद्रव्यसमवेतस्य वा । न तावदात्मनि चलनं समवैति, सर्वव्यापिनः संयुज्यमानवियुज्यमानदेशासंभवे चलितुमसामर्थ्यात् । कथं सर्वव्यापित्वमस्येति चेत्सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वात् । अहंप्रत्ययेन हि चैतन्यस्वभावस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमात्रमवगम्यते न तु देशतः कालतो वा विशेष्यते । ततश्च—

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः ।
तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुतेष्यते ॥

सर्वत्र कार्योपलम्भ इति—अहंप्रत्ययमेवाविशेषितं वदति । सुखदुःखाद्युपलब्धिर्वा । न हि क्वचिद्गतस्ते नोपलभ्यन्ते । न चैते शरीरधर्मा इति स्थितमात्मवादे । तत्र यद्यसर्वगत आत्मा भवेत्ततो यदेव तद्गता देशेन शरीरं युज्यते तदैव सुखाद्युपलब्धिः स्यान्नान्यत्र । शरीरमात्रान्तर्गतात्मवादी त्वाह—ननु तदेव **देशान्तरादागमनस्य** लिङ्गम् । अतश्च विरुद्धहेतुत्वमस्येति । कुतः—

युगपद्यदि सर्वत्र कार्यमात्मगतं भवेत् ।
ततः सर्वगतत्वं स्यात्पर्याये तु शरीरवत् ॥

यदि हि शरीराद् बहिरपि किंचिदात्मकार्यमुपलभेमहि शरीरान्तरे सुखदुःखादीन्वा ततः सर्वगतत्वमध्यवस्येम । यतस्तु स्वशरीरान्तर्वर्त्यैव कार्यं यत्र यत्र च शरीरं तत्र पर्यायेणोपलभ्यते तच्छरीरकार्यवदेव तत्सहितगतस्योपपत्स्यते ।

देशान्तरादागमनस्य । न ह्यसत्यागमने किंचिद्विरुद्धं दृश्यते ।

अन्यथा हि शरीरमपि सर्वगतं स्यात् । तस्माच्छरीरवदेवास्य तत्र तत्र गमनापत्तेः सुतरां सक्रियत्वप्रसङ्गः । संदेहो वाऽस्तु साधारणानैकान्तिकत्वात् । आह च—

आत्मा शरीरसंमिश्रस्तेनैव सह संगमात् ।
तत्र तत्र सुखादीनि कार्याणि प्रतिपद्यते ॥

तत्रोत्तरं न ह्यसत्यागमने किंचिद्विरुद्धमिति । येषां तु नतु तदेवेति पाठः तेषां सिद्धान्तवाद्येव पर्यायेण सर्वत्राऽऽत्मकार्योपलम्भनमागमनाद्धि-ङ्गत्वेऽप्यविशिष्टमाशङ्क्योत्तरं वदतीति ग्रन्थयोजना । कथं पुनरिदमुत्तरं न ह्यसत्यागमन इति । तथा हि—

नैवाविरोधमात्रेण स्वपक्षः सिध्यति क्वचित् ।
परस्याप्यविरोधित्वमविशिष्टं हि दृश्यते ॥

परेणापि हि शक्यं वदितुं न हि सति गमने किंचिद्विरुद्धमिति । अत्राभिधीयते ।

उभयत्राविरोधित्वं प्राप्तं न ह्यसतीति यत् ।
पुनर्ब्रवीति तन्नूनं विरोध्यागमनं मतम् ॥

परिसंख्यारूपेणासत्येवाऽऽगमने न किंचिद्विरुद्धं सति तु बहु विरुद्धमित्याह । तदुपवर्ण्यते—

स्वतस्तावदमूर्तत्वान्न मूर्तैर्मिश्रताऽऽत्मनः ।
ततश्च तैरसंश्लिष्टो न नेतुं शक्यते क्वचित् ॥

यदा मूर्तानामपि सूक्ष्माणां चन्द्रादित्यप्रकाशादीनां न मृत्पिण्डादिभिः सह मिश्रत्वमुपपद्यते, तन्नयनेन वा नयनं तदाऽऽत्मनः स्वभावेनात्यन्तामूर्तस्य ज्ञानसंतानस्य वा मूर्तैर्मिश्रत्वं भवेदिति कुत एतत् । योऽपि स्याद्वादी बद्धात्मनां शरीरादत्यन्तव्यतिरेकालाभादस्त्येव मूर्तत्वं जीवस्येति ब्रूयात्तस्यापीतरेतराश्रयप्रसक्तिः । मिश्रत्वान्मूर्तत्वं मूर्तत्वाच्च मिश्रभाव इति । तस्मान्मुक्तावस्थानिदर्शनेन लक्षणतोऽस्यामूर्तत्वान्न शरीरसंपर्कनिमित्तमूर्तत्वसिद्धिः । ततश्च शरीरादन्यत्वेनासंपृक्तश्च ।

अस्पर्शत्वाच्चानाकृष्यमाणःशरीरे गच्छति तद्गताकाशप्रदेशवदात्मा पश्चान्निःसृतस्तत्रैव तिष्ठेत् । न हि तस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा प्रेरणं येन स्वतन्त्रः परप्रेरितो वा गच्छेत् । ज्वालाप्रभृतीनां तु स्पर्शवत्त्वाद्वायुना प्रेर्यमाणानामुल्मुकादिना वा नीयमानानां युक्तं गमनम् । तेन केवलं शरीरं गच्छदचेतनं स्यात् । सर्वगतत्वे तु यत्र यत्र गम्यते तत्र तत्राऽऽत्मानुस्यूतिरस्तीति युक्ता चैतन्यानुवृत्तिः, यथा पूर्वाकाशप्रदेशत्यागे सर्वगतत्वादेव परेणावकाशदानासिद्धिः । किं च—

अस्सर्वगतपक्षे स्याज्जीवो देहादनिर्गतः ।
अणुः शरीरमात्रो वा सर्वथाऽपि न युज्यते ॥

ज्ञानसंततिपक्षस्तावन्निराकृतः । तत्र नित्यः सन्नात्मा शरीराभ्यन्तरवर्ती

यद्यणुः कल्प्यते तत्र देहं न व्याप्नुयादसौ ।
ततश्च सर्वगात्रस्थसुखपुष्ट्याद्यसंभवः ॥

यदा ह्यणुमात्र आत्मा भवति तदा यावानेव प्रदेशविशेषस्तेनाधिष्ठितस्तन्मात्रगतानामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धिः प्राप्नोति, ततश्चैकस्मिन्क्षणे शिरःपादवेदनानुभवो न स्यात् । अथ लघुसंचारित्वात्तत्र तत्रोपलभ्यत इत्युच्यते, न तत्र प्रमाणमस्ति । न च कालभेदो लक्ष्यते, अनवस्थितस्योपलब्धिकालासंभवाच्चैकशाप्युपलभ्येत । तस्मादकल्पनेयम् । शरीरावयवानां चापरिशोषणं पुष्ट्यादि चाऽऽत्माधिष्ठितानां भवति मृतावस्थायां विपर्ययदर्शनात् । तत्र य एवावयवस्तेनोत्सृष्टः स एव मृतवच्छुष्येत । अथ शरीरपरिमित आर्हतपक्षेणाभ्युपगम्यते तत्रापि बह्वदृष्टं कल्पनीयम् ॥

सद्भावोऽवयवानां च तथा तेषामनन्तता ।
संश्लेषश्च विनाऽन्येन तद्भावेऽपि च नित्यता ॥
अतिसंकोचविस्तारौ पुत्तिकाहस्तिदेहयोः ।
अन्तराभवसंचारस्तद्भावाज्ञानकारणे ॥

सर्वे ह्यवयवसद्भावादयः प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्त उत्प्रेक्षामात्रेण कल्प्यन्ते

ते शब्दवच्चेहापि प्रत्याख्येयाः शरीरमात्रावधिकानां चैषामुत्प्रेक्षितुमण्वानन्त्या-दशक्यं, न चैषां द्रवत्वादिना विना कश्चित्संश्लेषहेतुर्विद्यते । न चासंश्लिष्ट नावे काजीवारम्भसामर्थ्यम् । सर्वयोगानां च वियोगाविनाभूतत्वाद् घटादितुल्यः कदाचिज्जीवस्य प्रध्वंसो भवेत् । गात्रच्छेदे च वद्वर्तिनां जीवावयवानां ततो निःसृत्याऽवशिष्टे शरीरभागे पुनः प्रवेश इत्येतदप्रमाणकम् । यत्तु वियोजितमा-त्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदभिघातप्रेरितवायुनिमित्तमिति न तावता जीवावयवानुगतिर्विज्ञायते । तथा सति संकोचविकासावेतेषां भवत इत्यत्र न किंचित्प्रमाणं पश्यामः । दीपप्रभाप्रभृतीनां तु कथंचित्प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते । न च प्रदीपप्रभायाः संकोचो भवति शरावादिच्छादने शेषप्रभाविनाशादनावृता हि ज्वालाऽऽत्मसमीपे प्रभामण्डलमारब्धुं समर्था नाऽऽच्छादिता । एतेनैव च विका-सोऽपि प्रत्युक्तः । अन्य एव ह्यवयवास्तत्र प्रचीयमाना विस्तारं जनयन्ति न तावतामेव विकासः । स्पर्शवतां च परस्परदेशप्रतिबन्धाद्देशान्तरव्याप्त्या विकासो घटते, जीवावयवानां त्वमूर्तत्वात्सर्वेषां समानदेशत्वाविघातान्नित्यमणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । कथं चैकस्य जीवस्य पुत्तिकाहस्तिशरीरपरिमितौ संकोचविकासौ युज्येते । मरणकाले चान्तराभवशरीरसंचरणं तच्चास्ति, केनाचित्प्रतिबन्धेन सदपि न गृह्यते, तेन च शरीरान्तरे जीवनिक्षेप इत्यादि निष्प्रमाणकम् । तस्मा त्सर्वगतत्वम् । यत्तु श्यामाकतण्डुलगात्रादिप्रदर्शनमुपनिषत्सु तद्वाक्यान्तरप्रदर्शि-तविभुत्वस्यैव सतः सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वात् । यदपि द्वैपायनेनोक्तम् + । अङ्गु-ष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम इति तदपि काव्यशोभार्थं विस्पष्टमृत्युव्यवहार-प्रशंसनार्थं च पवित्रता प्रशंसापरे वाक्ये प्रजापतिवपोत्खेदनादिवद् द्रष्टव्यम् । तथा हि तेनैव गीतादिष्वनेकप्रकारं सर्वगतत्वं वर्णितम् । ननु च सर्वगतत्वे व्योमव-त्सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा प्राप्नोति । नैष दोषः । शरीरभूयस्त्वात्प्रतिशरीरं च सुखदुःखोपलब्धिव्यवस्थादर्शनात् । इतरथा ह्येकशरीरेणैव चरितार्थत्वादनेकशरी-रवैयर्थ्यं स्यात् । जन्मान्तरशरीरवददोष इति चेत् । न तत्र कर्मान्तरवशेनो-

+ भारत इति शेषः

यत्र समवेतमासीत्, तद्विनष्टं द्रव्यम् । तस्य विनाशात्तदपि विनष्टमित्यवगम्यते । आश्रयोऽप्यविनष्ट इति चेन्न । भस्मोपलम्भनात् । सत्यपि भस्मन्यस्तीति चेन्न× । विद्यमानोपलम्भनेऽप्यदर्शनात् फलक्रिया लिङ्गमिति चेत् । एवं सत्यदर्शने समाधिर्वक्तव्यः । सौक्ष्म्यादीनामन्यतमद्भविष्यतीति यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किंचिद्भवति तत्रापूर्वं वा कल्प्येत, तद्वेत्यविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्पनायाम्* ।

पभोगान्तरार्थं पुनः पुनरारम्भात्सर्वशरीरगतसुखाद्युपलब्धिश्च प्रतिशरीरं स्यात् । अन्यदीयैश्चेन्द्रियैः शरीरान्तरगतस्याऽऽत्मीयत्वादुपलब्धेरन्धबधिरादीनामभावः स्यात् । वर्णविशेषव्यवस्थया च कर्मचोदनाभेदो न स्यात् । एकस्यैवाऽऽत्मनस्तेन तेन शरीरेण संबध्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः । आत्मनानात्वे त्वदोषः । सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे मूर्तिरहितत्वात्समानदेशवृत्त्याविरोधः । तदपेक्षयैव च चैतन्यात्मकत्वाद्यविभागाच्चोपनिषत्स्वैकात्म्यव्यवहारः । कथं पुनर्नानात्वेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरैः संबन्धादन्यदीयसुखदुःखाद्यनुपलब्धिः । केचित्तावदाहुः—

यथा शरीरमात्रेऽपि मातृगर्भात्मवार्दिनाम् ।
सुखादीनां व्यवस्थैवं सर्वत्रैषा भविष्यति ॥

शरीरपरिमाणात्मवादिनोऽपि किलायं तुल्यो दोषस्तस्यापि मातृसमान-देशत्वान्मातृकुक्षेगतस्तद्गतानि सुखादीन्युपलभेत । तत्र यस्तस्य परिहारः स सर्वात्मनां सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्यविशेषः । यद्यत्रोपपत्तिरुच्येत न तु परपक्षसाम्यापत्तिरेवोपपत्तिस्तस्य च तव चोभयोरप्यन्येन पर्यनुयोगात् । अपि च तस्य वागीन्द्रियपरिमाणत्वादन्तःशरीराकाशे ब्राह्मवदेवाऽऽत्मनोऽनभ्युपगमाच्चैव गर्भशरीरेण मातृकुक्षेगतस्य प्राप्तिरस्ति येन तुल्यदोषता स्यात् । तस्मादेवं परिहर्तव्यम्

× भस्मीभावे इति पाठान्तरम् । * विशेषकल्पनायाम् इति पाठान्तरम्

अनाश्रितं कर्म भविष्यतीति चेत् । तदपि तादृशमेव । स्वभावान्तरकल्पनेन देशान्तरं न प्रापयिष्यतीति तादृशमेव । तस्माद्भङ्गी यजिः, तस्य भङ्गित्वादपूर्वमस्तीति । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् । यदि

देशप्राप्त्या यदीष्येत सुखादेरुपभोग्यता ।
ततो दोषः प्रसज्येत योग्यभोगे त्वदुष्टता ॥

यदि ह्यात्मनः सुखादीनां च समानदेशलक्षण एव संबन्ध उपभोगकारणमिष्येत ततोऽयं दोषः स्यात् । इह तु चक्षुरादीनामिव क्षेत्रज्ञयोग्यतालक्षणः संबन्धः । तत्र यथैव त्वगिन्द्रियेण स्पर्शसमानदेशानामपि रूपादीनामग्रहणम् , एवमन्येनाऽऽत्मनाऽन्यदीयधर्माधर्मोपात्तसुखदुःखाद्यग्रहणम् । तस्मादात्मवादोक्तस्वस्वामिभावव्यवस्थानाददोषः । एवं सर्वगतत्वात्सिद्धमात्मनो निश्चलत्वम् । अथ द्व्यवदानसमवेतमासीत्तत आह-तद्विनष्टमिति । न च तस्याविनाशः । तद्विपरीतद्रव्यान्तरोपलम्भात् । न चास्य ग्रहणप्रतिबन्धहेतुः कश्चिदस्ति येन न गृह्येत । अथार्थापत्त्या ग्रहणप्रतिबन्धादि कल्प्येत तथाऽपि सत्यपूर्वाद्बहुतरमदृष्टं दृष्टविपरीतं च कल्पयितव्यं, तावदविनष्टमास्ते, तथा न दृश्यते, तथा प्रतिबन्धहेतुः, तस्याप्यदर्शननिमित्तं चेत्येवं तस्य तस्यान्यदित्यनवस्था, तथा क्षणिकस्य कर्मणः स्थानमनुपलब्धिकारणं च कल्प्यमित्यतिगौरवम् ।

एवमनाश्रितकर्मावस्थानकल्पनायाम् । अथाऽऽत्माश्रितमेव संयोगविभागावकुर्वदासीत । तत्रापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्पने स्याताम् । तस्माद्वरमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धं मूलाधिकरणप्रयोजनम् । द्रव्यादीनां फलसंबन्धे तेषामदृष्टार्थत्वात्कर्मणामिव प्रतिनिध्यभावः । कर्मफलसंबन्धे तु द्रव्यादेः कर्मोत्पत्त्या दृष्टार्थत्वात्समानकार्यत्वज्ञानादस्ति प्रतिनिधिः । कथं तर्हि पूर्वपक्षवादिनः प्रक्रान्तापरिसमाप्तिदोषाभावः । समापनीयमेव कर्म येन केनचिद् द्रव्येण । सदृशोपादाने तु न यतितव्यं सदृशादपि फलाप्राप्तेः, कर्मणश्चाविहितसाधनविशेषस्थानपेक्षितसदृशत्वाद्येन केनचित्सिद्धेः । न च तत्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिनिधिरित्युच्यते । अन्यार्थत्वादसादृश्याच्च । पूर्वद्रव्यं हि

द्रव्यगुणशब्दा अप्यपूर्वं चोदयन्ति, द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरुपा-दातव्यो यथा तर्हि पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तो द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति ॥ ५ ॥ क० अपूर्वस्यास्तिताधिकारणम् ।

[३] तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥ सि० ॥

अवगतमेतद् भावशब्दाः कर्मणो वाचका इति । बहुप्रकाराश्च भावशब्दाः । यजति, जुहोति, ददातीत्येवंप्रकाराः । दोग्धि, पिनष्टि-विलापयतीत्येवमादयश्च । तेषु संदेहः । किं सर्वे प्रधानकर्मणो विधायका उत केचित् संस्कारकर्मण इति । भावार्थत्वाविशेषात् सर्वे

फलाय प्रवृत्तमासीदिदानीमानीयमानं तु प्रत्यवायपरिहाराय नैमित्तिकफलाय वा प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थमिति । नामधेयसिद्धिरपि प्रयोजनमेव । सा तु पूर्वोक्तत्वान्न प्रदर्शिता ॥ ५ ॥

(इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवमाख्यातभेदानुसारेणापूर्वभेदानुगमे सर्वत्र प्राप्ते तदपवादार्थं गुणप्रधान-विवेकारम्भः । तत्र तावत्—

आख्यातत्वाविशेषेण भूतैर्भव्यार्थजन्मनः ।

सिद्धे च साध्यताशक्तेः सर्वाख्यातप्रधानता ॥

यावद्धि प्रयोजनकल्पनं तत्सर्वं धात्वर्थान्न्याय्यं प्रयोजनवच्च प्रधानमपू-र्वसाधनं च । तेन यज्यादिवदेवावहन्त्यादीनामपि व्रीह्यादिभिर्निष्पाद्योऽर्थः । अतश्च तेऽप्यपूर्वसाधनमिति । अत्रोच्यते—

नामाख्यातार्थसंबन्धे यदक्लृप्तप्रयोजनम् ।

तस्यादृष्टार्थता युक्ता नेतरस्याप्रमाणिका ॥

प्रधानकर्मणो वाचका इति प्राप्तम् । ततो ब्रूमः । तानि द्वैधं भवितुमर्हन्तीति द्विप्रकाराणि, कानिचित्प्रधानकर्मणो वाचकानि, कानिचित्संस्कारकर्मणः । एवमपि सर्वाण्यर्थवन्ति, अर्थवत्त्वे सति सर्वेभ्यो न शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् । अतो न सर्वाणि प्रधानकर्मणो वाचकानि ॥ ६ ॥

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

एवं सत्यल्पीयस्यदृष्टकल्पना न्याय्या । ननु न विनिगमनायां हेतुमवगच्छामः कुतोऽपूर्वं कुतो नेति । तदुच्यते । यैर्भावकर्मभिर्न द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते, उत्पादयितुं वा, तानि प्रधानभूतानि प्रधानकर्मणो वाचकानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यं हि गुणभूतं, कर्मनिर्वृत्तेरीप्सिततमत्वात् ॥ ७ ॥ क० प्रधानकर्मलक्षणम् ॥

सर्वत्रैव द्रव्यकर्मसंबन्धे कर्मणां द्रव्येण विनाऽनुत्पत्तेः प्रथमं तावद् द्रव्यं कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात्तदर्थमाभासते । तत्र क्वचिद्भूयः कर्म परावृत्य द्रव्यस्योपकरोति क्वचिदात्मलाभमात्रमनुभवति । तद्यदाऽऽत्मलाभमात्रं तस्य दृश्यते तदा साकाङ्क्षत्वाददृष्टं कल्पयितुं शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुलनिर्वृत्यादिना द्रव्योपकारेण निराकाङ्क्षंभवति तदानीमदृष्टकल्पनावसराभावादन्यथैव विधानार्थवत्त्वोपपत्तेर्नादृष्टसाधनत्वं प्रतीयते । ७ ॥

यैः कर्मभिर्द्रव्यं स्वरूपतो धर्मतो वा न कर्तुमिष्यते यथा प्रयाजादिभिस्तानि स्वसाधनानि प्रति प्रधानभूतत्वाददृष्टार्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयेत कर्म। कुतः। तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्। प्रत्यक्षं यजेतेत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते। तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि। द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्। पिनष्टीत्येवमा-

---

यैः पुनर्द्रव्यमुत्पाद्यते यथाऽऽधानेनाग्नयोऽवाप्यन्ते क्रियन्ते वा यथा वरणेनर्त्विजः संस्क्रियन्ते, यथाऽवहन्तिना व्रीहयः, पेषणेन तण्डुलास्तानि गुणभूतानि प्रयोजनवद् द्रव्यसंस्कृतेरीप्सितत्वात्। यदा दृष्टार्थमदृष्टार्थं चोभयथाऽपि तुल्यवदनुष्ठीयेत तदा किं प्रयोजनं चिन्तायाः।

तदुच्यते। प्रैयङ्गवेऽपि चरावतिदेशप्राप्तो व्रीहिसाधनक एवावहन्तिः कर्तव्यः पूर्वपक्षे। कुतः—

प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं नाङ्गद्रव्यस्य बाधकम्।
प्रयाजाज्याज्यवत्तेन हन्तौ स्याद् व्रीहिबाधनम् ॥

सिद्धान्ते तु बाध्यन्ते। कुतः—

प्रधानौपयिकं द्रव्यं संस्कारैरपि युज्यते।
तेन हन्त्यादिभिः सर्वैः संस्कर्तव्याः प्रियङ्गवः ॥

ननु च पूर्वपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तव्रीह्याश्रयत्वेन प्रकृतावप्रयोजकत्वात्प्रैयङ्गवे चरौ प्रधानेनागृह्यमाणान्व्रीहीनवघातो न लभते। नैतदेवम्—

तुल्यो हि व्रीहिसंबन्धः याज्याद्यागावघातयोः।
वाजिनेज्यादि तुल्यं च नाप्रयोजकलक्षणम् ॥

'व्रीहिभिर्यजेत', 'व्रीहीनवहन्ति' इति तुल्ये चोदने, तत्रेयं प्रयोजिकेयं नेति नास्ति विशेषहेतुः। न च वाजिनादिवदहवन्तेरनुनिष्पादित्वम्। न

दिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते। तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि। एष एव विनिगमनायां हेतुः। प्रयोजनं तु पूर्वस्मिन्पक्षे प्रैयङ्गवेऽपि चरौ व्रीहय उत्पाद्या अवघातार्थत्वेन, सिद्धान्ते नोत्पाद्याः ॥ ८ ॥ क. गुणकर्मलक्षणम्। कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥ ३ ॥

[४] धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥ पू ॥

च पदकर्मवत्परप्रयुक्तप्रकृतैकदेशान्यधीननिराकाङ्क्षत्वम् ×। न चैकदेशद्रव्यत्वमुत्तरार्धादिवत्। नापि 'पुरोडाशकपालेन' इतिवदर्थाभिधानकर्मत्वम्। तस्मादवहन्तिरपि प्रयोजकः। न चास्मिन्पक्षे नियोगतो यागार्था एव व्रीहयोऽवहन्तव्याः। लौकिकैरपि कर्मसिद्ध्यविशेषात्। न चात्र प्रकृतग्रहणे प्रमाणं, प्रकरणस्याविशेषकत्वात्। न चाधिकाराद्विशेषः 'तुल्येषु * नाधिकारः स्यात्' इति न्यायात्। संस्कारपक्षे तु लौकिकानामानर्थक्ये नासंस्कार्यत्वादपूर्वसाधनविशेषणत्वेन कथंचित्प्रकृतग्रहणं क्लेशेन भविष्यति। न चाऽऽरादुपकारकत्वेऽवहन्तेर्यागस्येव लौकिकैः साध्यमानस्य किंचिदानर्थक्यमिति श्रौतत्वाद् व्रीहिमात्रग्रहणमेव युक्तम्। धर्ममात्रं च तदाऽवहन्तिः सर्वौषधावहन्तिवत्सकृदेव च कर्तव्यो नाऽऽतण्डुलनिवृत्तेः प्रधानव्रीहीणां च दलनादिभिरपि तण्डुलीभावः स्यात्। सान्नाय्योपांशुयाजाङ्गत्वमपि चास्य प्रकरणाविशेषात्तथा भवतीति तद्विकारेष्वपि प्रयोक्तव्य इत्यादीनि प्रयोजनानि ॥ ८ ॥

(इति तन्निर्देशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

स्रुक्परिध्यग्निपुरोडाशसंमार्गाणामुत्तरोत्तरप्रधानप्रत्यासत्तिभेदेनोदाहरणपृथक्त्वम्। एतदुक्तं भवति—

× (अ० ४ पा० १ अ० १० सु० २५) अत्रत्यन्यायानुसारेणेत्यर्थः।

* (अ० ९ पा० १ अ० ५ सू० १९)।

स्रुचः संमार्ष्टि, ÷ अग्निं संमार्ष्टि, परिधिं संमार्ष्टि, पुरोडाशं पर्यग्नि करोति, इति श्रूयते। तत्र संदेहः। किं पर्यग्निकरणं संमार्जनं च प्रधानकर्म, उत गुणकर्मेति। किं तावत्प्राप्तम्। तदुच्यते। कर्ममात्र-मेवंजातीयकमपर्याप्तं यत्प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तद्धर्ममात्रमिति ब्रूमः। तत्र प्रधानकर्मत्वं स्यात्। कस्मात्। अनिर्वृत्तेरुपकारस्य। न ह्येवं-जातीयकं द्रव्यास्योपकारकम्। द्रव्यं त्वेवंजातीयकमभिनिर्वर्तयेद् गुण भूतम्। तस्य गुणभूतत्वादिदं प्रधानभूतम्॥ ९ क० पूर्व०॥

तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः सधर्मः स्यात्॥ १०॥ सि०॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मः स्यादेवं जातीयकः। यथा व्रीहीनवहन्ति तथा। कुतः। तुल्यश्रुतित्वात्। तुल्या हि द्वितीयाश्रुतिरेषां द्रव्येषु। यथा व्रीहीनवहन्ति इति। एवम्, अग्निं संमार्ष्टि, पुरोडाशं पर्यग्नि करोति इति। किं गुणकर्मणि द्रव्ये द्वितीया

दूरेणापि प्रधानानां यद् द्रव्यमुपकारकम्।
तेनापि कर्मसंबन्धात्र प्राधान्यं प्रपद्यते॥

तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तेनैव 'यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते' इत्यनेन प्रधानकर्म-लक्षणेनाऽऽह—द्रव्येण निष्पादितं कर्म न किंचित्तस्य प्रत्युपकुर्वद् दृश्यते। तस्मा-त्प्रधानकर्म संमार्गप्रोक्षणादीति॥ ९॥

नैव ह्येतद् गुणकर्मलक्षणं यद् द्रव्यचिकीर्षा नाम, उपकारलक्षणशेषत्वप्र-तिषेधात्। तादर्थ्यलक्षणं हि श्रुत्यादिप्रमाणकं तत्, न प्रत्यक्षाद्युपकारनिमित्त-मिति वक्ष्यामः ×। किमर्थं तर्हि द्रव्यचिकीर्षोपन्यस्ता। तदुच्यते—

अन्यतः सिद्धशेषाणां येषां दृष्टोपकारिता।
तेषां नापूर्वमस्तीति हन्त्यादीनामुदाहृतिः॥

÷ तै० ब्रा० (३ ३ १)। × (अ. ३ पा, अ, १ सू. २ अत्रेति शेष।

दृष्टेति । यतो द्वितीयादर्शनादिहापि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मता नेति ब्रूमः । द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे स्मर्यते । सा चेह द्वितीया विभक्तिः । तत एव तदीप्सिततममिति गम्यते । तच्चेदीप्सिततमं, कर्म गुणभूतम् । यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावो न गम्यते, प्रमाणान्तरेण शब्देन गम्यते । तस्माद् गुणभूतमेवंजातीयकमिति ॥ १० कृ० सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

द्रव्योपदेश इति चेत ॥ ११ ॥

इति चेत्पश्यसि द्वितीयादर्शनात्प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति । नैतदेवम् । गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथा हि दृश्यते । सक्तूञ्जुहोति,

---

यत्र द्रव्यचिकीर्षया गुणभावस्तत्र नापूर्वभेदः प्रतिपत्तव्य इति यावत् । पूर्वपक्षवादी त्वेतदेव गुणकर्मलक्षणं मत्वा संमार्गादिषु तदपश्यन्प्रत्यवस्थितवान् । सिद्धान्ताभिप्रायस्तु सर्वत्र श्रुत्यादिभिरवधृते तादर्थ्ये पश्चादुपकारदर्शनं तदभावेऽदृष्टकल्पनं वा । तत्रेप्सिततमत्ववाचिन्या द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण क्रियाशेषत्वे प्रतिपादिते हन्त्यादीनां दृष्टार्थत्वान्नैराकाङ्क्ष्यं जातं न तु संमार्गादीनामित्यदृष्टार्थता, न च तावता पूर्वावगतशेषत्वहानिः ॥ १० ॥

परस्त्वाह-

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारानुसारिता
शेषत्वस्य द्वितीया तु प्राधान्यव्यभिचारिणी ॥

तन्नाम प्रमाणं युक्तं यदैकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्योपदेशेऽपि दृष्टत्वात् 'सक्तून जुहोति' इति । तथा 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इत्यन्तरेणापि द्वितीयामाज्यप्राधान्यं दृष्टम् । अतो 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यत्रोभयसंभवेऽप्युपकारदर्शनकृतमेव द्रव्यप्राधान्यं न द्वितीयाकृत न च

मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोति, इति ॥ ११ ॥ क. आशङ्का ॥ १ ॥

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

न गुणभूतेऽपि द्वितीया । एवं ह्यभियुक्ता उपदिशन्ति—कर्मणि+ द्वितीया, कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति । न च लोके गुणभूते क्वाचिद् द्वितीयां पश्यामः यदपि च तण्डुलानोदनं पचेति, ओदनार्थं तण्डुलान् संस्कुर्वितीप्सिता एव तण्डुलाः बल्वजान् शिखण्डकान् कुर्विति । बल्वजा एव तेनाऽऽकारेण संबन्द्धा ईप्सिता इति तत्राभिप्रायः । लौकिकश्च प्रयोगः शब्दार्थपरिच्छेदं हेतुर्न वैदिकः । या लौकिके जुहोतीति प्रयोगे द्वितीया, शक्यते तत्र वक्तुमीप्सिततम एव स प्रयोग इति तण्डु

तत्संमार्गप्रोक्षणादिष्वस्तीतीहापि द्वितीयया द्रव्यमेवोपादिश्यतामिति ॥ ११ ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोगः । किं कारणम् ॥

आचारत्वात्प्रयोगो हि स्मृत्या सर्वत्र बाध्यते ।
विवक्षाऽनैकधा चात्र स्मरणे त्वेकरूपता ॥

यदि ह्याचारस्यैकरूप्यं भवेन्नैव स्मृतयः प्रयत्नेन धार्येरन् । स एव तु संकीर्णत्वादस्फुट स्मरणेन प्रतिपाल्यते । स्मर्यते च द्वितीयायाः प्राधान्यमर्थः । 'कर्मणि द्वितीया'[1] 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति । तथा लोकवेदयोः प्रयुज्यते घटं करोति 'ब्रीहीनवहन्ति' इति । यानि च लोके व्यभिचाराशङ्कास्थानानि तान्यप्याहरन्ति तण्डुलानोदनं पच बल्वजान् शिखण्डकान् कुरु तण्डुलानग्नौ जुहुधीति । तण्डुलैर्बल्वजैरिति च प्रयोक्तव्ये या द्वितीया प्रयुज्यते तन्नूनं तृतीयासमानार्था सेति गम्यते । तत्रोच्यते—

---

१ पा० सू० (२-३-२) । २ पा० सू० (१-४-४९) ।

लानय जुहुधि, तण्डुलानय होमेन संबन्धयेति । लोके भवति हि बहुप्रकारा विवक्षा अन्यायश्चाऽनेकार्थत्वम् । तेन प्रधानभावेन सिद्धा सती द्वितीया गुणभावेन कल्प्येत । वेदे तु कथं द्वितीयानिर्दिष्टे गुणभाव इति । द्वितीयानिर्देशात्प्राधान्यमेवावगच्छामः । एवमवगते प्राधान्ये

सर्वे पाकादिसंबन्धे द्व्याकारास्तण्डुलादयः ।
प्राधान्यांशमुपादाय द्वितीया तत्र वर्त्स्यति ॥

यदा पदार्थान्तरभूतौदनशिखण्डकसाधनत्वेन तण्डुलबल्वजा विवक्ष्यन्ते तदा तृतीयान्तपदभाजो भवन्ति । यदा तु भोजनयोग्यौदनावस्थापरिणतिरूपेण तण्डुला, मार्दवोत्पत्त्यर्थं च शिखण्डकाकारेण बल्वजा दृश्यन्ते ।

तथा वेदवाक्यावगतगुणभावाश्च ते द्रव्यसाधनकेऽग्निहोत्रे सुखण्डितास्निग्धो रमणीयत्वात्कस्याश्चिद् ब्राह्मण्याः स्वकर्मशोभादर्शनार्थं तण्डुला होमसंबन्धित्वेनाभिप्रेताः । सैवं प्रेष्यति गुणकामा वा यजमान तण्डुलानय जुहुधीति, तदा द्वितीयार्थभाक्त्वं भवति । भवति हि लोके बहुप्रकारा विवक्षेति । गुणभूतेऽप्यर्थे केनचित्कारणेन कश्चित्प्राधान्यांशो विवक्ष्यते तथा प्रधानभूतेषु गुणांशः । कदाचिदुभौ कदाचिन्नोभौ ।

न च यद्विवक्ष्यते तच्छब्देनाभिधातव्यमित्यास्ति प्रमाणं, विवक्षासंपत्त्यर्थं तु लक्षणाद्युपायान्तराश्रयणं न स्वार्थत्यागः । तस्मात्प्राधान्यमेव द्वितीयार्थः । कथं तु सक्त्वादिषु गुणत्वमिति । तदुच्यते—

प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति स्वतः
विरोधात्तेन संबन्धो गुणभावस्तु लक्ष्यते ॥

द्वितीया तावत्कर्मत्वं प्रधानरूपमात्मशक्त्या वदति, तत्त्विह बलवता कारणान्तरेण विरुध्यमानत्वान्नाऽऽश्रीयते । तेन तु कारकविशेषात्मकत्वाद्यत्कारकसामान्याविनाभूतं लक्ष्यते तदविरुद्धत्वाद्विवक्ष्यते । तत्रैतावानर्थो विज्ञायते होमस्य कारकं सक्तव इति । न च सामान्यं निर्विशेषं व्यवहारक्षमामिति विशे

बलीयसा हेतुना नास्ति प्राधान्यमित्यवगम्यते । कुतः । न होमस्य केनाचित्प्रकारेण सक्त्वर्थताऽवकल्पते कुतः । सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वात् । न सक्तूनामन्यत्प्रयोजनं दृश्यते वा । यदि वा होमस्तदर्थो होमोऽपि निष्प्रयोजनः । अथाऽऽरादुपकारको होमस्ततः प्रयोजनवान् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठाद् गम्यते प्रयोजनवत्ता, नाप्रयोजन इति शक्यते वक्तुम् । प्रयोगवचनेन हि स आकाङ्क्ष्यते । ननु सक्तूनामपि प्रकरणपाठात्प्रयोजनवत्त्वं भविष्यति । को वा ब्रूते—नेति प्रयोजनवत्त्वैव।

पापेक्षायां करणत्वं भविष्यति । 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' इति भूतभव्यसमुच्चारण्यायात् । कथं पुनः सक्तुप्राधान्यविवक्षा विरुध्यते । तत्राऽऽह–

भूतभव्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते ।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित् ॥

यस्य हि द्रव्यस्य क्वचिदुपयोगो निर्वृत्तो भविष्यतीति वाऽवधार्यते तत्संस्कारार्हत्वात्कर्म प्रति प्राधान्यं प्रतिपद्यते । यत्पुनर्नोपयुक्तं नोपयोक्ष्यते वा तस्य संस्कारो निष्प्रयोजन इति तद्विधानवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गः । ते चामी सक्तवो न होमात्प्रागुपयुज्यन्ते नोर्ध्वं, भस्मसाद्भावाद्भस्मविनियोगवचनाभावाच्च । तत्र समस्तं वाक्यमनर्थकं भवतु द्वितीया वा लक्षणावृत्तेति, स्थितत्वाद्वेदप्रामाण्यस्य लक्षणा ग्रहीतव्या । मुख्यार्थप्रयोगो ह्यौत्सर्गिकत्वाददर्शनेन भ्रान्तित्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्रैव लक्षणाश्रयणमानर्थक्यप्रसङ्गनिमित्तम् । अन्यथा मुख्यार्थोपपत्तेः ।

तेन विरोधात्सक्तुसाधनकहोमाविधानं प्रकरणसंबन्धि गृह्यते । ननु सक्तूनामपीति–होमवन्तः सक्तवोऽपि ज्योतिष्टोमस्योपकृत्याऽर्थवन्तो भविष्यन्तीत्याह । सिद्धान्तवादी तु च्छलेन होमसाधनीभूतानामेवार्थवत्त्वमभ्युपगच्छति को वा ब्रूते नेति । सर्वत्रैव च ॥

प्रयोजनवत्त्वन्तु होममभिनिर्वर्तयतां नान्येन प्रकारेण । ननु तेऽपि प्रयोगवचनेनाऽऽकाङ्क्ष्यन्ते । तदुच्यते । न द्रव्यं तेनाऽऽकाङ्क्ष्यते । इतिकर्तव्यतां हि स आकाङ्क्षति । होमश्चेतिकर्तव्यता, न द्रव्यम् । ननु होमे कृते सक्तुभ्योऽदृष्टं निष्पत्स्यते । नास्त्यत्र प्रमाणम् ।

ननु द्वितीया विभक्तिः प्रमाणम् । न हि । द्वितीया विभक्तिर्होमस्य सक्त्वर्थतां ज्ञापयति । न सक्तवः प्रयोजनवन्त इति । भवेद्धोमः सक्त्वर्थः, होमसंबद्धाः सक्तवः स्युरिति । भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसंबद्धाः । न होमस्य सक्त्वर्थता निष्प्रयोजनेषु सक्तुषु घटते । सक्त्वर्थतावचनं तु न पुरुषस्योपकारकं न क्रतोः । तदनर्थकमेव स्यात् । न च तद्वचना

द्रव्याणां वाक्यासंयुक्तक्रियानिर्वर्तनाद्विना ।
न प्रयोजनमस्त्यन्यत्कथंभावाद्यसंगतेः ॥

यथा होमः क्रियात्मकत्वात्किमित्यपेक्षमाणः प्रधानकथंभावेनेत्थमनुग्राहकत्वेन गृह्यते नैवं द्रव्यम् । न च तस्माददृष्टकल्पना, क्रियानिर्वर्त्यत्वादपूर्वाणाम् ।

यत्रापि तावद्द्रव्यं साक्षात्फलाय चोद्यते यथा *गोदोहनेन पशुकामस्य इति तत्राप्यन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति । किमुत यदा न कस्यचिदङ्गत्वेन सक्तवः श्रूयन्ते । न च किंचित्कल्पनाप्रमाणमस्ति । द्वितीयेति चेत् । न इत्युत्तरम् । द्वितीया हि सक्तूनां प्राधान्यं वदन्ती होमं तदर्थं कुर्यान्न सक्तुभ्योऽपूर्वमिति प्रतिपत्तिम् । तेन द्वितीयाप्रसादाद्भवेद्धोमः सक्त्वर्थः । कथं नाम होमव्याप्ताः सक्तवः स्युरिति । नान्यस्मै प्रयोजनायाश्रवणात् । ते चामी भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसंबद्धा इति प्रागेव प्रयोजनलाभात्पर्यवसिता द्वितीया निष्प्रयोजनेष्वपि, होमं प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्मत्वसिद्धेः । तत्र सिद्धे वाक्यार्थे पश्चान्न पुरुषस्य क्रतोर्वोपयुज्यन्त इति ज्ञात्वा तद्वचनाद्वाऽदृष्टं कल्प्येत प्राधान्यज्ञानं वा भ्रान्तिरिति । तत्राऽऽह— न च तद्वचनाच्छक्यमन्यत्कल्पयितुमिति ।

*(अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १)

च्छकयमन्यत्कल्पयितुम् । स एवं द्वितीयान्तः सक्तूनां होमस्य च संबन्धं करोति। संबन्धे च सति ‘ द्रव्याणां * कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धे ’ इति भूतत्वाद्, गुणभावे च तृतीया । तेनोच्यते ‘ तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति । तेन तदर्थत्वाद्धोमार्थत्वात् सक्तूनां न प्राधान्यं द्वितीयासंयोगेऽपि । एवं सत्यर्थवद्वचनम् । न चार्थवत्त्वे सत्यानार्थक्यमित्युच्यते । तस्य च पुरोडाशादेर्यागादिषु शेषभावः, तेन प्रयोजनवन्तः । तत्र संस्कारो नानर्थकः । न स दृष्टोपकारायेति चेत् । अदृष्टार्थो भविष्यति । अदृष्टोऽपि संस्कारोस्तीत्यवगम्यते लोके, यथा ग्रामान्तरादागतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेनादृष्ट उपकारः क्रियत इत्युच्यते । लोके च नानुपपत्तिः ।

प्रयोजनं च वरुणप्रघासेषु श्रूयते शमीमय्यः स्रुचो भवन्ति हिरण्मय्यो वा इति । प्रकृतौ नानावृक्षस्रुक्संमार्गसाध्यमपूर्वमिति नानावृक्षस्रुच उत्पादयितव्याः संमार्गार्थत्वेन यथा पूर्वपक्षः यथा तर्हि सिद्धान्तः, शमीमय्य एव हि हिरण्मय्यो वा संमार्ष्टव्याः । तथा यत्र बाणवन्तः परिधयस्तत्रापि पालाशा उत्पादयितव्याः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते बाणवन्त एव संमार्ष्टव्याः । अवभृथे च पूर्वपक्षे उत्पादयितव्योऽग्निः

---

*प्राधान्याविवक्षेव व्याख्या । ततश्च तृतीयार्थसिद्धिरिति मत्वा महाभाष्यकारेणोक्तं तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति । तेन वैषम्यं होमसंमार्गयोः, सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वेन तदर्थत्वात् पुरोडाशादेश्चान्यशेषभावेन पर्यग्निकरणादिसंस्कारार्हत्वात् । दृढे च शास्त्रार्थेऽवस्थिते दृष्टोपकाराभावेऽप्यदृष्टकल्पना भविष्यति । लोकेऽप्यदृष्टार्थाः संस्कारा आचाराद्गम्यन्ते यथा ग्रामान्तरादागतानां शान्त्यर्थमग्निलवणदध्यक्षतप्रभृतेः शिरस उपरि भ्रामणं शुचिदेशप्रवेशापनं च ।

न चास्यानुपपत्तिराचारप्रामाण्यात् । तेनादृष्टार्थानामपि तुल्यश्रुतित्वात्सिद्धो गुणभावः । नन्वेवं सति सर्वत्र प्रयोजनवत्ताकृतमेव द्रव्यप्राधान्यमिति न वक्तव्यं तुल्यश्रुतित्वात् ' इति, दर्शयितव्यं वा यत्र प्रयोजनवत्तानिरपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यं केवलतृतीयाकृतो वा गुणभाव इति । तदुच्यते । प्राधान्ये तावत् ' ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इत्यत्र लिङ्गादिन्द्रार्थत्वावगते गार्हपत्यैकवाक्यत्वाच्च तत्साधनकेन्द्रोपस्थानप्रसङ्गे केवलद्वितीयाकृतमेव गार्हपत्यप्राधान्यम् ।

तथा ' सूक्तवाकेन प्रस्तरम् ' इत्युभयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वम् । तेन विभक्तिभिरेवाङ्गाङ्गिभावेऽभिधीयमाने निष्प्रयोजनत्वमपवादो न तु प्रयोजनसदसद्भावेनाङ्गाङ्गित्वमिति विवेकः । प्रयोजनं त्वधिकरणस्य न सम्यगनुमन्यन्ते । तथा हि—

स्रुङ्मात्राद्यनुवादेन शमीमय्यादिचोदितम् ।
ज्ञायतेऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वसिद्धान्तपक्षयोः ॥

प्रियङ्गवो ह्युत्पत्तिवाक्यात्केवलप्रधानार्थत्वेन ज्ञायमाना युक्तं यदङ्गेषु न भवन्तीति । शमीमयत्वादि तु स्रुगादिमात्रानुवादेन विधीयमानं ' सर्वेषां * वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् × ' इत्यनेन वाक्यसंयोगबलीयस्त्वात्प्रकरणगम्यप्रधानार्थत्वबाधेनाङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते ।

न चात्र विशेषणं किंचिदुपात्तं येन प्रधानगतस्रुगादिमात्रप्रतीतिः स्यात् तदपि तोद्दिश्यमानविशेषणत्वान्न विवक्ष्येत ।

तस्मात्पूर्वपक्षेऽपि यानि च प्रधानसंबन्धीनि स्रुगादीनि यानि चाऽऽरादुपकारकसंमार्गादिसंबन्धीनि तानि सर्वाणि शमीमयीत्वादियुक्तानीत्ययुक्तो नानावृक्षस्रुवसंमार्गः । स्यादेतत् । ' मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ' इति वैकृतविशेषाणां केवलप्रधानार्थत्वान्नेहाङ्गप्रधानार्थता भविष्यतीति । तदयुक्तम् ।

वाक्योपात्तप्रधानार्थसंबन्धो यत्र गम्यते ।
तत्रैतद्वक्ष्यते नात्र तादृशश्च प्रतीयते ॥

*(अ. ३ पा. ७ अ. १ सू. २)। ×(अ. ३. पा. ८ अ. १९ सू, ३५)।

'यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या' इति हि प्रधानैरेव काम्यशब्दोपात्तैरुपांशुत्वं संबध्यमानमङ्गस्याचोदितामिति वक्ष्यते, × न चात्र तादृशः प्रधानसंयोग इति वैषम्यम्। ननु चाऽऽतिदेशिकत्वादप्राप्तावस्थेष्वङ्गेषु शमीमयीत्वाद्युपदिश्यमानं प्रधानमात्रार्थं भवेत्। नाऽस्त्येवं भवितुम् एवं हि स्थास्यति।

क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह।
संबध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्य चोदितम्॥

अवश्यं चानेकार्थविध्यनुपपत्तेः स्रुगादीन्यनुवदितव्यानि। तेन प्रत्यक्षोऽपि सन्नुपदेशोऽतिदेशं तावत्प्रतीक्षते। तत्र यावता कालेन प्रधानस्रुगादीनि प्राप्नुवन्ति तावतैवाङ्गस्रुगादीन्यपीत्यविशेषः। किं च॥

यदि प्रधानमात्रेण शमीमय्यादिसंगतिः।
प्राकृतयस्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिस्रुचस्ततः॥

य एव हि संमार्गस्रुचां वर्जनोपायस्तेनैव प्रयाजादिस्रुग्वर्जनमपि प्राप्नोति, न चैतदिष्टं युक्त्याभावात्। यद्यपि च किंचित्प्रधानमात्रसंबन्धकारणं भवेत्तथाऽपि सौमिकवेदिदक्षिणान्यायेन प्रसङ्गसिद्धेर्न प्राकृतजात्युपसंग्रहो युज्यते। किं च—

परिध्यादेश्च कार्येण स्वरूपमुपलक्षितम्।
अतत्कार्यस्य संमार्गः परिधेर्न कृतो भवेत्।

परिधिरित्यग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते। तथा होमाद्यर्था जुह्वादयस्तत्र संमार्गस्य 'अर्थाभिधानकर्म* च' इत्यप्रयोजकत्वमपि शक्यं वक्तुम्। ततश्च बाणवत्परिधिश्रवणे यदि तावदपरिहितानेव पलाशादीनामार्द्रे, अपरिधय एव संमृष्टा भवेयुः। अथ तानपि परिदधीत, ततः कृते परिधाने प्राकृतार्थता न स्यात्। न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः। तस्मान्न परिध्यन्तरमुत्पादनीयम्।

×(अ० ३ पा० ८ अ० १९ सू० ३४) इत्यत्रेति शेषः।
*(अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६।

संमार्गीय, सिद्धान्ते चाऽऽपः संमार्जनीयाः । यथा षट्त्रिंशत्संवत्सरे तरसमयाः पुरोडाशाः सवनीयां इति श्रूयते तत्रापि पिष्टमयः पुरोडाश उत्पादयितव्यः पर्यग्निकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते मांसमया एव पर्यग्निकर्तव्या इति ॥ १२ ॥ क. आशङ्कानिरासः संमार्जनादीनाम प्रधानताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अवभृथस्य स्वपूर्वत्वाद्यावदुक्तमात्रपर्यवसायिनः सा ्स्य चाप्सु चोदितस्य केन संमार्गेऽग्निर्वा प्राप्नोति येनोत्पाद्येत । तस्मादप्रयोजनान्येतानि ।

तस्योदाहरणं त्वेकं सत्यम् । तत्र हि ' मांसं + तु सवनीयानाम् ' इति सिद्धान्धात्पुरोडाशमात्रेणासंबध्यमानं तरसमयत्वमसवनीयत्वाच्च पर्यग्निकरणपुरोडाशेन संबध्यते । न हि सवनीयाङ्गे सवनीयशब्दप्रयोगः । सवनसंबन्धिविषयत्वात् । सवनीयाङ्गस्य चासवनार्थत्वार्थत्वात्तत्रापि तु व्रीहिमयत्वं दुर्लभम् । ' व्रीहिभिर्यजेत ' इति प्रधानपुरोडाशमात्रेण तेषां संबन्धात् । एवं तर्ह्यनियत द्रव्यकता पर्यग्निकरणपुरोडशस्येति प्रयोजनम् । तदप्ययुक्तम् । तथा सति कांस्यभोजिन्यायेन= तरसमयपर्यग्निकरणेनैव शास्त्रार्थोपपत्तेः । सिद्धान्तार्थसद्द शकर्मप्रसङ्गः । तस्मात्कथंचित्प्रकृतौ व्रीहिमयपुरोडाशग्रहणात्तत्साधनत्वं शास्त्र कृतत्वात्प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।

तत्रापि त्वेकहायनीन्यायेनाप्रयोजकत्वात् तदभावे लोपप्रसङ्गः तेनैतदेव प्रयोजनमित्याश्रयणीयम् । अनियतद्रव्यकत्वं वा । न चात्र कां भोजिन्यायः संभवति । मांसेन पुरोडाशत्वानभिव्यक्तेः । सवनी पुरोडा े कथमिति चेत् नेवं तत्र पुरोडाशत्वमिष्टं, वचनादपुरोडाशात्मकमेव मांसं पुरोडाशस्य स्थाने विधीयते यथा धानादीनाम् । न हि कथंचिदपि मांसेन धानादयो भवन्ति अतश्च प्रैयङ्गवन्यायेन प्रधानमात्रे मांसेन पुरोडाशो निवर्तितः । पर्यग्निकरणं तु

+ (३ पा० ८ अं० २२ स० ५२) । = अयं चात्र न्यायः गुरुरनियत पात्रभोजी शिष्यस्तु नियतकांस्यपात्रभोजी गुरूच्छिष्टभोजी च, तयोरेक पात्रभोजने प्रसक्ते गुणभूतशिष्यानुरोधेन प्रधानभूतस्यापि गुरोः कांस्यपात्रभोजनमेव न्याय्यमविरोधात् इति ।

[५] स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवता भिधानत्वात् ॥ १३ ॥ ष०

प्रउगं शंसति, निष्केवल्यं शंसति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते इति गुणवचनं स्तवनं शंसनं च । यथा इन्द्रस्य * नु वीर्याणि प्रवोचम्

पुरोडाशसाधनकमेव । सत्त्वानियतद्रव्यको वा कथंचिद्वा प्रकृतिदर्शनेन व्रीहि-यवद्रव्यक इति स्थितम् । एतानि च प्रयोजनानि स्रुक्संमार्गस्य प्रकृतौ बहुसाधनत्वात्कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वस्य शास्त्रीयत्वात्पात्रावृद्धावपि पशुचातुर्मा-स्येषु तिस्र एव संमार्ष्टव्याः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वाः संस्कारस्य प्रतिप्रधाना वर्तित्वात् ।

तथा पशुन्यायेन+ विवक्षितैकसंख्यत्वादेक एव संमार्ष्टव्य परिधिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वे । यत्र च परिधिविवृद्धिस्तत्र विशेषः । एवमेकपुरोडाशे पर्यग्नि-करणं सर्वपुरोडाशे च वक्तव्यम् । तथाऽपि 'विशये लौकिकः स्यात्' × इत्येवम् 'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इतिवल्लौकिकाग्निसंपार्ककरणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनत्वेनासंस्कार्यत्वात्सर्वेषामाहवनीयादीनामिति विशेषः ॥ २ ॥

(इति संमार्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इत्यस्यापवादत्वेन स्तोत्रशस्त्रोदाहरणम् स्तुतिरेव स्तोत्र, शास्त्रमपि सैवाप्रगीतमन्त्रसाध्या, गुणगुणिसंबन्धकीर्तनं च स्तुतिः शिष्यते । सा च प्रथमं गुणगुणिभ्यां निर्वर्त्यते । तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य निष्प्रयोजनत्वादेकान्तेन स्तुतित्वाव्यपदेशात् । तत्र गुणानां तावदकर्माङ्गतया शेषीभवत्युत स्व-स्तुत्यर्थता । तन्निर्वर्तिता तु स्तुतिः किं स्तुत्यस्य स्मारकत्वेन प्राधान्येनादृष्टार्था भवतीति । किं प्राप्तम् ॥

---

* ऋ. सं. १ २-३६) । + (अ. ४ पा. अ. ५) अत्रन्यन्यायेने-त्यर्थः । × (अ. वा. ३ अ. १२ सू. ३० ।

इति यदेतद् गुणवचनं श्रूयते, किमेतद् गुणभूतं देवतां प्रति, उत प्रधानमिति। तत्रोच्यते। स्तुतशस्त्रे संस्कारकर्मणी इति। कुतः।

देवताभिधानत्वात्। गुणवचने निर्वर्त्यमाने गुणिनी देवता संकीर्त्यते, नान्यथा तद् गुणवचनं भवति। तत्र प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्यते, देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्ष उपकारो यागसिद्धिः। तस्मात् संस्कारकर्मणी याज्यावत्। यथा याज्यामन्वाह, पुरोऽनुवाक्यामन्वाह इति स्तुतिवचनं देवताप्रकाशनेनार्थवत् तद्वदेतदपीति ॥१३॥ क० पूर्व० ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य

गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥ सि० ॥

यदि संस्कारकर्मणी एवं स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वाद् देवतार्थस्य गुणभूतो मन्त्र इति तत्प्रधानभावे यत्र प्रधानं तत्र नीयेत। तत्र क्रमसंनिधी उपरुध्येयाताम्। तस्मादेष दुष्टः पक्ष इति पर्युदसितव्यः। कतमः पुनरसौ मन्त्रः, अभि त्वा शूरे-

---

दृष्टेन क्रतुसिद्ध्यर्थां साधयन्ति यतः स्मृतिम्।
स्तोत्रशस्त्राणि तेन स्युः संस्कारा देवताः प्रति ॥ १३ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन दूषणं तावदुच्यते। तथा हि-

यद्यत्राविद्यमानार्थो मन्त्रः स्तोतुं प्रयुज्यते।
तस्यार्थेनापकृष्टत्वात्प्राप्तबाधः प्रसज्यते ॥

या यद्देवतानामसंयुक्ता स्तुतिचोदना भावनेति यावत्, चोद्यमानत्वात्, सा तदर्थपरत्वात्तस्मिन्नसति न स्वार्थं करोतीति तद्वशेनैन्द्रीस्तुतिर्माहेन्द्रग्रहयजिसंनिधिमुल्लङ्घ्य यत्रेन्द्रस्तत्र गच्छेत्। ततश्च क्रमसंनिधिबाधः। क्रमश्चात्र यथासं-

त्यैन्द्रः प्रगाथो× माहेन्द्रस्य ग्रहयजेः संनिधावाम्नातो, यत्रेन्द्रस्तत्रापकृष्येत ॥ १४ ॥ क. सिद्धान्तः।

वशावद्वाऽगुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

न पर्युदसिष्याम इमं पक्षं, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, देवताभिधानत्वादेव। यच्चूक्तं, प्रगाथस्योत्कर्ष इति तन्न। इन्द्रशब्देन महेन्द्रोऽभिधायिष्यते, स एवेन्द्रो महत्त्वेन गुणेन महेन्द्र इत्युच्यते। प्रत्यक्षं हीन्द्रशब्दं देवतावचनमुपलभामहे, महत्त्ववचनं च महच्छब्दम्। यथा, राजा महाराजः, ब्राह्मणो महाब्राह्मण इति ॥

वशावत्। यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेतेत्य

स्थेनोत्तरासु पाठः। संनिधिस्तु रथंतरचोदनयोपस्थानं प्रकरणपरामर्शो वा। १४ ॥

नायं दोषः। किं कारणम्—

तत्र मन्त्रोऽपकृष्येत यत्र सोऽर्थान्तरं व्रजेत्।
अभिवत्योऽर्थवत्यस्तु साम्यादिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥

य एव हि अभिवतीभिरिन्द्रः स्तूयते स एव माहेन्द्रग्रहेणेज्यते तत्र सत्येवार्थे किमित्यपकर्षः स्यात्। न च यावत्कर्माङ्गभूतेऽर्थे विद्यते तत्सर्वं मन्त्रेणाभिधातव्यं, न्यूनमधिकं वाऽसौ यदभिधातुं समर्थस्तदभिधत्ते। तेन निर्गुणेन्द्रप्रकाशनं गुणस्यातन्त्रत्वात्प्रकरणलभ्यत्वाद्वा निर्गुणद्रव्यप्रकाशनवदेव। न च शब्दमात्रं देवतेति नवमदशमयोरभिधास्यते। ततश्च य एव महेन्द्रशब्देनार्थश्चोदितः

× प्रगाथ इति--अनेन च, पादं पुनरारभत इति वचनावगतस्य, आद्यामृचं सकृत्पठित्वा तस्या अन्त्यपादेन सह द्वितीयाद्यार्धर्चं पठित्वा तदन्त्यपादेन सह द्वितीयान्त्यार्धर्चपठनरूपस्य प्रग्रथनस्य माहेन्द्रग्रहसंनिधावाम्नातस्य तदङ्गत्वानङ्गीकारात्संनिधिबाधः सूचितः। अन्यथा क्रमतांनिधी ऽपकृष्येयातामिति द्विवचनानुपपत्तेरिति भावः।

जावशाशब्देन चोदिते कर्माणि च्छागशब्देन निगमा भवन्ति तद्वत् सगुणे चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यति। न भविष्यत्युत्कर्ष इति ॥ १५ ॥ क आशङ्का।

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

नैतदेवम्। इन्द्रोऽस्य ग्रहस्य देवतेति ताद्धितसंयोगेन विज्ञायते। न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य ताद्धितसंयोग उपपद्यते। तद्धितसंयोगापेक्षस्य वा महत्त्वसंबन्धात् समासकल्पना।

स एवेन्द्रशब्देनेष्यत इत्यर्थान्तरत्वकल्पनाप्रमाणाभावात्। तस्मादुत्कर्षोपलम्भाभावात्संस्कारकर्मत्वमेव युक्तमिति ॥ १५ ॥

नैवदस्ति निर्गुणेन्द्राभिधानादनुत्कर्ष इति। प्रसज्यत एवोत्कर्षः। कुतः-

यद्यभेदः प्रमाणेन भवेदिन्द्रमहेन्द्रयोः।
ततोऽयं नापनीयेत भेदस्त्वत्र प्रतीयते ॥

यद्यवयवव्युत्पत्त्या महांश्चासाविन्द्रश्चेत्येवं महेन्द्रशब्दमन्वाचक्षाणैस्ताद्धितानुगमः क्रियेत, त इन्द्र एव गुणमात्रविशिष्टोऽस्य ग्रहस्य देवतेति गम्येत। न त्वेवमस्ति। समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वेनेन्द्रव्यतिरिक्तरूढिशब्दाभिधेयमहेन्द्रप्रतीतेः। तथा हि-

व्युत्पाद्यते महेन्द्रश्चेद्वाक्यभेदादि दुष्यति।
अव्युत्पत्तौ महेन्द्रार्थः स्फुटं वस्त्वन्तरं भवेत् ॥

न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्येति अवयवव्युत्पत्तिं निराकरोति। कथम्-

वृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्यं स्मर्यते हि विशेषणम्।
व्युत्पत्त्याश्रयणे चैतदुभयत्रापि दुर्लभम् ॥

न च तद्धितार्थे वृत्तस्य महत्त्वसंबन्धः न च समासार्थे वृत्तस्य

'समर्थः पदविधिः ÷' 'समर्थानां प्रथमाद्वा ×'। इति च समासत-द्धितवर्त्यर्थविशेषणम्। अतस्तदभावे नैकयाऽपि भवितव्यम्। यदि युगपत्समासत-द्धितावन्वाख्यायेते ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं लभ्यते। कुतः—

तद्धितेन ह्यसंबन्धो महत्त्वेऽपेक्षिते भवेत्।
तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे च न महत्त्वन संगतिः॥

एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यमुभयथाऽपि सापक्षेस्य नावकल्पते। कथम्—

अन्यवस्त्वनपेक्षत्वे ह्यन्येनैकार्थतेष्यते।
सापेक्षस्त्वन्यविक्षिप्तो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते॥

अविक्षिप्यमाणौ हि द्वावर्थावेकत्र लोलीभावं प्रतिपद्येयाताम्। न च विक्षिप्यमाणौ, नानात्वे बुद्धिकालुष्यात्। यो ह्यवयवाभ्यामेकत्रोपसंहृताभ्यामुभय-विशिष्ट एकोऽर्थः प्रतिपाद्यते सोऽपि निरपेक्षाभ्यामेव सापेक्षत्वे संशयरूपेणैक-त्रानुपसंहारात्। एवं तावदैकार्थ्यलक्षणसामर्थ्यलक्षणसामर्थ्याभावः।

व्यपेक्षा पुनराहत्य विगतापेक्षतोच्यते।
सापेक्षत्वे च दूरेऽसावित्येवमसमर्थता॥

न हि सापेक्षो विगतापेक्षशब्देन शक्यो वक्तुमित्युभयसामर्थ्याभावादुभय-वृत्त्यभावप्रसङ्गः। एवं तावद्युगपद्व्याख्याने दोषः।

क्रमेणाऽऽख्यायमाने तु वाक्यभेदोऽसकृच्छ्रुतेः।
कृत्वा समासमुच्चार्यं पुनः शब्दद्वयं भवेत्॥

एतदेवाभिप्रेत्याऽऽह न च तद्धितार्थे वृत्तस्येत्यादि।

तद्धितार्थे च वृत्तस्य वृद्धिः स्यादुत्तरे पदे।
महत्त्वं द्रव्यसंबन्धि नोपसर्जनसंगति॥

महेन्द्र इति हि स्यान्न चेन्द्रविशेषणं महत्त्वम्। न ह्युपसर्जनमभिभूतस्वा-र्थवृत्ति विशेषणान्तरैः संयुज्यते। न च समासार्थे वृत्तस्येति वाक्यभेदमात्रे-

÷ पा. सू. (२-१-१)। × पा. सू. (४-१-८२)।

तद्धितसंबन्धः। न चास्मिन्नेव प्रयोगे समासार्थे वृत्तिरिष्यते, एतास्मिन्नेव ताद्धितार्थे। न चायमिन्द्रशब्दोऽविहितवत् स्वार्थं ताद्धितार्थेन संबध्येत विहितवच्च परार्थं महत्त्वेन संबन्द्धुमनूद्येत। विस्पष्टश्चायमन्योऽर्थो महेन्द्रो भवति। महानिन्द्रो भवतीति महेन्द्रः। अन्यश्चेन्द्रो हविषो देवता भवतीति सकृदुच्चारणे च नोभयं शक्येत। तस्मान्नेन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः। महेन्द्रशब्दात्तु तद्धित उत्पन्नः तस्मात्तत्प्रातिपदिकमर्थवदिति गम्यते, न त्ववयवसंबन्धेन। तस्माद्देवतान्तरमिन्द्रान्महेन्द्रः। तेनैन्द्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षः प्राप्नोति। अतः पर्युदसितव्य एष पक्षः।

यदप्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति, महान् वाऽयमभूद् यो वृत्रमवधीत् इति। तथा वेदस्यादिमत्तादोषः प्रसज्येत। अतोऽन्य इन्द्रो महेन्द्रात्॥ १६॥ क. आशङ्कानिरासः॥

णैवोच्यते। तेन क्रमवृत्तिरपि नास्तीति प्रतिपाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिमेव दोषान्तराभिधित्सयोपन्यस्यति। ऐकशब्द्ये × परार्थवत्' इत्यनेन न्यायेनेन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितार्थौ प्रति वैरूप्यनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गः। विध्यनेकव्यापारात्मकश्चापरो वाक्यभेदः। तथा हि—

महत्त्वस्येन्द्रसंबन्धं तस्य च द्रव्यसंगतिम्।
विदधत्प्रत्ययो वाक्यं भिन्द्यात्पुनरपि श्रुतेः॥

तस्मान्नेन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः। किं तर्ह्यवयवसंबन्धनिरपेक्षाद्रूढिशब्दात्तद्धितोत्पत्तिः। अतश्च सिद्धं देवतान्तरत्वम्। न च वृत्रवधोत्तरकालं महत्त्वाभिधानेनेन्द्रस्यैव महेन्द्रत्वं भवेत्। वेदस्याऽऽदिमत्त्वप्रसङ्गात्। अतो नित्यरूढस्यैव स्तुतिमात्रार्थमेतत्॥ १६॥

× (अ. १ पा. ४ अ. ` सु. ८)

व्यपदेशभेदाच्च ॥ १७

व्यपदेशभेदश्च भवति । बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविः, इति बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हविरिति अतोऽपि देवतान्तरम्, एकदेवतात्वे मन्त्रविकल्पः स्यात् ॥ १७ ॥

व्यपदेशभेदाच्च भेदः । एवं च मन्त्रयोर्व्यवस्था भविष्यति । इतरथा विकल्पे पक्षे बाधः स्यात् । असति चार्थभेदे मन्त्रभेदस्यादृष्टार्थता प्रसज्येत ।

तस्माद्यथैव सूर्यादेरिन्द्रादत्यन्तभिन्नता ।
महेन्द्रस्य तथैवेति प्रगाथापनयो भवेत् ।
एवं व्याख्यायमाने तु रूढित्वे तद्धिते सति ।
अग्नीषोमादयः सर्वे रूढित्वान्न द्विदेवताः ॥

यथैव हीन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितावपेक्षमाणस्य युगपत्क्रमेण वा वृत्तिर्न संभवत्येवमेव सोमस्याग्निमपेक्षमाणस्य न तद्धितसंबन्धस्तदपेक्षस्य वा नाग्निना सह समासः । तथा क्रमवृत्तौ पुनरुच्चारणे वाक्यभेदान्नान्यतरत्र वृत्तस्यान्यतरेण वृत्तिः, सोमपदस्य वैरूप्यं, प्रत्ययस्यानेकार्थवृत्तिरिति दोषाणां साम्येनारूढित्व-प्रसङ्गात्समस्तद्विदेवत्यत्वव्यवहारोच्छेदः स्यात् ।

न चैषां रूढित्वं शक्यं वदितुं, सर्वत्र शास्त्रे द्विदेवत्यत्वाभ्युपगमात् । तद्यथा चतुर्धाकरणेन्द्रपीतपूषप्रपिष्टभागविधरेषु + सापेक्षाग्निदेवत्यादीनामैन्द्रा-ग्नाग्नीषोमीयादीनामाग्नेयादिशब्दैः केवलाग्न्यादिदेवताकैरसामर्थ्यादग्रहणमीति वक्ष्यति । रूढित्वे हि कस्य क्वापेक्षा भवेत् ।

तथा द्विदेवतत्वसामान्येनैन्द्रापौष्णादीनामग्नीषोमीयैन्द्राग्नप्रकृतिकत्वं वक्ष्यते । * तथा ' मेधपतिभ्यां मेध· ' इत्यत्र ' देवता = तु तदाशीष्ट्वात् ' इत्यर्थद्वयमाश्र यिष्यते । तथा मनोताधिकरणे वक्ष्यति ÷ सत्यमग्नीषोमौ देवताप्रकृतौ

+ (अ० ३ पा० १ अ० १५) । (अ० ३ पा० २ अ०
एष्वधिकरणेष्वित्यर्थः
१८) । [अ० ३ पा० ३ अ० १५]
* (अ० ८ पा० १ अ० ७) अत्रेति शेषः = (अ० ९ पा० ३ अ०
१० सू० ३५) । ÷ [अ० १० पा० ४ अ० १२ सू० ४२] ।
अत्र भाष्यकार इति शेषः

तावाग्निश्च सोमश्च तत्राग्निर्देवता न त्वसमवेत इति । तथा देवताद्वन्द्वा श्रयाणि अग्नेरीत्वषत्वादीनि स्मर्यमाणानि * न शक्यानि बाधितुम्

यदि च व्याकरणमेवमादावप्रमाणं तर्हि देवतातद्धितस्मरणाप्रामाण्यादग्नी षोमादीनां देवतात्वमपि न स्यात् । अथ तत्प्रतीतिरभ्युपगम्येत सा तुल्याऽ द्वय प्रतीतावपीति रूढित्वाभाव । एतेनाश्वकर्णादिवदर्थरहितसमासान्वाख्यानेन स्वर संस्कारमसिद्ध्य अग्नीषोमीयादिद्वंद्वस्मरणप्रामाण्यकल्पनं प्रत्युक्तम तथा हि

यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र व्याकरणस्मृतिः ॥

महदिन्द्रशब्दयोस्तावदवश्यं पृथगर्थाभिधानशक्तिः कल्पयितव्या । तयोश्च गुणगुण्यभिधायित्वाद्विशेषणविशेष्यात्मकत्वमवधारितम् तत्र यावदेव संहताबु च्चारितौ तावदेव पूर्वानुभूतार्थसंबन्धितया विशिष्टार्थप्रत्ययो जायते । न चास्य निवर्तकं किंचिदस्ति न च समुदायस्यापूर्वशक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणं विद्यते । लब्धात्मिका च समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रासिद्धिं बाधते । न चावयवार्थरहितार्थां स्वरप्रयोगं विस्पष्टमन्तरेण तदात्मलाभः । किं च—

एकस्तावदानिक्लेशैरिन्द्रोऽस्तीत्यवगम्यते
महेन्द्रस्त्वपरः कल्प्यः पुनः क्लेशान्तरैर्भवेत ॥

प्रत्यक्षेऽपि तावदर्थेऽनेक शब्दशक्तेः कल्पना निष्प्रमाणिका, किमुत यत्रा र्थसद्भावोऽपि कल्पनीयः । तदिहेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्येन्द्रस्तावददृष्टोऽपि कल्प्यते, तत्र यदिपुनर्महेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिर्भवेत्ततोऽर्थान्तरं महेन्द्रो नाम कल्प्येत । यदा तु पूर्वकल्पिताभ्यामेव महदिन्द्रपदशक्तिभ्यां प्रयोग सिध्यति, स एव चार्थः किंचिद्विशिष्टः प्रत्यभिज्ञायते, कस्तदाऽर्थान्तरं कल्पयितुं शक्ष्यति । तस्मादिन्द्र एव महत्त्वविशिष्टो महेन्द्रो नान्य इति सिद्धम् न च समासं कृत्वा तद्धिते क्रियमाणे कस्यचिदमावष्ठ्य समासवेलायां तद्धितवेलायां

* इदग्नेः सोमवरुणयोः, अग्नेस्तुत्स्तोमसोमा इति सूत्राभ्यां इति शेषः

सापेक्षणीयार्थान्तरानुपादानात् । न च द्विरुच्चारणनिमित्तवाक्यभेदप्रसक्तिः । सकृदुच्चारितैकपदोपात्तानेकार्थकथनात् । वृत्तिद्वयात्मकं हि माहेन्द्रपदम् । एकैका च वृत्तिर्वाक्यार्थे वर्तते । तत्र ययोर्वाक्ययोरर्थौ माहेन्द्रपदेनोपात्तौ तौ ताभ्यां निर्भिद्य कथ्येते । यत्त्वात्रासकृदुच्चारणं दृश्यते न तद्वेदवचनस्यैव । न हि कदाचिद्व्येवंरूपो वेदोऽस्ति महांश्चासाविन्द्रश्च महेन्द्रो देवता अस्येति माहेन्द्रः । न चैतदेवं वैदिकं पदमेवं विभज्यते । विभागस्य पौरुषेयत्वेनावैदिकत्वापत्तेः । किं तु—

वेदे स्वरूपत. शब्दो माहेन्द्रादिरवस्थितः ।
तस्यार्थः सकलो वाक्यैः पौरुषेयैर्निरूप्यते ॥

विचित्रशक्तीनि हि पदानि एकानेकपदार्थप्रतीतेः ॥

तथैषामर्थकथनं कदाचित्पदेनैवान्येन क्रियते कदाचिद्वाक्येन, तेनाप्येकेनानेकेन वा द्विपदेन बहुपदेन वेति वैचित्र्यम् । तद्यथा कः पिकः कोकिलः, कओपगव उपगोरपत्य । उपगुना वा स्वकान्तायामुत्पादितः । तथा पचतीत्युक्ते पाकं परगामिफलमेकः कर्ता पूर्वापरीभूतं वर्तमानकाले निर्वर्तयतीति कथ्यते न चैवं कथयतां वाक्यभेदः प्रसज्यते । न वाऽशब्दार्थत्वमध्यवसीयते । एवमेव यदि माहेन्द्रपदोपात्तोऽर्थस्तदस्पृशद्भिरेव शब्दशक्तिविद्भिः पुरुषैः स्ववाक्येनैकेनानेकेन वा कथ्यते कस्तत्र वाक्यभेदः, शतकृत्वोऽपि हि स्ववाक्यमुच्चार्यमाणं न वेदं दूषयति न च तदीयोऽर्थः कथ्यमानः पौरुषेयत्वं भजते, अवश्यं चानेकोऽर्थः पुरुषैः कथ्यमानः क्रमेण कथयितव्यः, सोऽपि च प्रकृतिप्रत्ययपौर्वापर्येणेत्यवं कथ्यते महांश्चासाविन्द्रश्चेत्यादि । न चैवं सापेक्षत्वम् । 'अथवा* भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति यद्यपीन्द्रशब्दस्याद्धितापेक्षस्तथाऽपि महत्त्वं प्रति प्राधान्याल्लभते समासम् । अतश्च युगपदपेक्षायामविरोधस्तथाऽपि महत्त्वं प्रति प्राधान्याल्लभते समासम् । अतश्च युगपदपेक्षायामविरोधस्तथाऽपि तु वृत्तिः प्रति प्राधान्याल्लभते समासम् । अतश्च युगपदपेक्षायामविरोधस्तथाऽपि तु वृत्तिः

क्रमेणैव कृत —

* म. भा. २-१-१) ।

सापेक्षोऽपि महत्त्वेनं प्रधानत्वात्समस्यते ।
तदपेक्षो गुणत्वात्तु तद्धितेनैव वर्तते ॥

तेन यत्रैव प्रधानं सापेक्षं तत्रैतयैव तावत् वृत्त्या भवितव्यमिति समास एव प्रथमं भवति । यदि वा कृत्वा समासं तन्त्रेण वृत्तिरिष्येत, ततः शुद्ध इन्द्रस्तद्धितसंबन्धी शुद्धश्च समासभागिति निर्गुणस्यैवेन्द्रस्य देवतात्वापत्तेर्गुणानर्थक्यप्रसङ्गः ।

न चेन्द्रमहत्त्वयोर्युगपत्तद्धितार्थे निपातितयोररुणैकहायन्यादिवत्परस्परनियमो लभ्यते । न ह्यक्रियायां युगपत्संनिपातो नापि विशेषणवशीकारसामर्थ्यम् । सत्यपि च द्वन्द्वदेवतापत्तिः । अकृतसमासयोश्च महदिन्द्रशब्दयोरनेकत्वाद्विवक्षितैकसंख्यप्रातिपदिकनिमित्ततद्धितसंबन्धाभावप्रसङ्गः । किं च—

सुबन्तौ × यदि वैतौ ते, न प्रातिपदिकं ततः ।
असुबन्तत्वक्लृप्तौ वा समासांशो न लभ्यते ॥

तस्मान्न युगपद् वृत्तिरिति क्रमवृत्त्या समासार्थस्यैव देवतात्वम् । अतश्चेन्द्र एव गुणसंयुक्तो महेन्द्रो नार्थान्तरमिति पूर्वपक्ष एव शोभन इत्यन्यदुत्तरं वाच्यम् । तदुच्यते—

श्रुत्या हि देवता यागे समवैति न रूपतः ।
तस्मान्माहेन्द्रशब्दोक्त्या महेन्द्रो देवतेष्यते ॥

यद्यप्यभिन्नोऽर्थस्तथापि 'विधिशब्दस्य* मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना' इति महेन्द्रशब्देनैवोच्यमानस्यास्मिन् ग्रहयागे देवतात्वं नान्यथा । तत्र तत्र सकलपर्यायेणापि बृहदिन्द्रादिशब्देनोच्यमानस्य देवतात्वं न भवति किमुत न्यूनेनैवेन्द्रशब्देनः तथा हि—

×श्लोकस्यायमर्थः सुबन्तत्वे महदिन्द्रशब्दयो, 'अप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इत्यनेनाप्रातिपदिकतया तद्धितवृत्त्ययोगादसुबन्तत्वे च समासायोगादू वृत्तिद्वययौगपद्यवादिनस्ते युगपत्सुबन्तत्वासुबन्तत्वविरोध इति । *(अ. १० पा. ४ अ. १३ सू. २३)

अर्थोऽपि यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदितः ।
मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥

देवतात्वस्य प्रत्यक्षाद्यनवगम्यत्वाच्चोदनैवैकं प्रमाणं सा च यं यादृशं यत्र यादृशे चार्थे विदधाति, स यदि तथैवानुष्ठानेऽपि संपाद्येत, ततस्तत्प्रमितोऽयमित्यवसीयते ।

किंचिद्रूपि चेदिहान्यथा जातं निवृत्तव्यापारायां चोदनायां प्रमाणान्तरं मृग्यं न च तदस्तीत्यप्रमाणता यथा वक्ष्यति * । 'स एवाग्निरष्टाकपालस्य देवता नाऽऽज्यस्य' इति । तेन व्यवस्थावशाद्यथैवेन्द्रे चोदितेऽग्नेर्देवतात्वं न भवति, सोमस्य च चोदिते न पुरोडाशस्य, अभिषुतस्य च न लतायाः, शुद्धे च न सगुणस्य, तथैव गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य कुतः—

देवता हि विधेयत्वाद्विवक्षितगुणेष्यते ।
लक्षणत्वे तु तस्या स्यादविवक्षा गुणादिषु ॥

यदि हि तद्धितसंबन्धे देवतोद्दिश्यमाना स्यात्ततोऽस्या गुणाविवक्षा भवेत् । इयं पुनरविधीयमाना देवतात्वमेव न प्रतिपद्यत इत्यवश्योपादातव्या । ततश्च विवक्षितगुणत्वात्तदपाये न कथंचिद्देवतेति गम्यते । यथा शुक्लवासा भोजयितव्यो 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति', 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति विशेषणरहितानामकर्माङ्गत्वम् । यदा तेऽप्युद्दिश्यन्ते योऽयं शुक्लवासास्तमानयेत्यादौ तदा विनाऽपि विशेषणेनाऽऽनीयन्ते । तदिह यद्यपि तावद्देवतारूपेणोपकुर्याच्चथाऽपि न गुणरहिताऽऽश्रीयेत, किमुत यदाऽभिधानोपकारिणी विधिगतव्यतिरिक्ताभिधानाभिहिता नैव प्रत्यभिज्ञायते सैवेयं देवतेति ।

समासेन च विधीयमानायां नानेकार्थविधिदोषप्रसक्तिः । तत्र माहेन्द्रग्रहगता न कथं चिदिन्द्रशब्देनोच्यते ।

या तु तेनोच्यते सा तत्र नैव देवतेत्यनर्थकमतोऽस्याः प्रकाशनम् । अतश्च 'न श्रुतिसमवायित्वात्' इत्ययमपि सूत्रार्थो भवति श्रुतिसमवेतं देवतात्वं

* (अ० पा० २ अ० ३ सू० ६) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः ।

भविष्यति तदधीनज्ञानमित्यर्थः । तच्च तद्धितसंवादे सति ज्ञायते । तस्मादस्ति देवताभेद इति । कथं त्वस्मिन् पक्षे भाष्यगमनिका । तदभिधीयते ।

पूर्वपक्षवादी तावदनुत्कर्षं प्रगाथस्य वदति, यश्च माहेन्द्राद् ग्रहादिन्द्राभिधानसमर्थमन्त्रानुत्कर्षं वदति तेनाकर्माङ्गभूतार्थप्रकाशनवैयर्थ्यादिन्द्र एवात्र शुद्धो देवताभूतः प्रकाश्यत इत्यभ्युपगतं भवति ।

तस्य च देवतात्वं नाभ्युपगममात्रेण सिध्यति, नापि प्रमाणान्तरेणेति य एतद्ग्रहोत्पत्तिवाक्ये देवताभिधानशक्तिस्तद्धितः श्रूयते 'माहेन्द्रं गृह्णाति' इति तत्संयोगाद्विज्ञायते । स च यदि समासान्निष्कृष्य केवलादिन्द्रशब्दादुत्पाद्यते, ततो मन्त्राभिधेयसदृशं देवतात्वमुक्तं भवति ।

सिद्धवच्चैतमर्थं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रेतं मन्वानो निष्कृष्य ब्रवीति इन्द्रोऽस्य देवता—इति तद्धितसंयोगेन ज्ञायते, न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्याकृते समासे शुद्धस्यापेसर्जनीभूतस्य तद्धितसंयोगः, तद्धितसंयोगापेक्षस्य वेति सत्यपि सापेक्षप्रधानसमासे प्रातिपदिकावस्थायां तद्धितापेक्षा, न च तदानीमसुबन्तत्वात्समासोपपत्तिः तेन यत्रैव पृथग्भूतं सुबन्तं संबन्धार्हमेव पदान्तरमपेक्षते यथा राजपुरुषः शोभन इति, तद्विषयमेवैतत्, भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास ' इति द्रष्टव्यम् ।

अकृते च समासे तद्धितापेक्षायां वाक्यात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपेतं स्यात् । शुद्धस्य वा तद्धितसंस्पर्शाद्विशेषणानन्तर्गतिप्रसङ्गः । क्रमवृत्तिः पुनर्भवतो नाभिप्रेतैव, पूर्वं तद्धितसंबन्धे पूर्वोक्तावेव द्रव्यविशेषणोत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गदोषौ ।

न च समासार्थे वृत्तस्य शुद्धस्य तद्धितसंबन्धः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे तन्त्रसंबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्च 'ऐकशब्द्ये × परार्थवत्' इति तथैव वैरूप्यदोषः ।

विस्पष्टश्चायमन्योऽर्थ इति प्राक्समासादनेकार्थविधेः समासपदलभ्यत्वा-

× (अ० १ पा० ४ अ० ५ सू० ८) ।

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

क्याभेदमाह । कृते तु समासे नैष दोषः । तस्मान्नेन्द्रो देवताऽमहत्त्वविशिष्टः शुद्धः किं तर्हि, विशिष्ट एव ।

अथ वा नेन्द्रो देवता केवलपदोपात्तः शुद्ध इत्यभिप्रायः । कथं तर्हि महत्त्वविशिष्टः, समासप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः ।

न त्ववयवसंबन्धेनेति—नावयवप्रसिद्धिनिराकरणपरं, किं तर्हि, नावयवसंबन्धेन तद्धितोत्पात्तिर्निष्कष्टुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ।

तस्माद्देवतान्तरमिति । सत्यपि द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाश्रयणाद्देवतान्तरत्वम् । आह च—

आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते ।
अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥

यदप्युच्यते इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालमिति । पूर्वं सर्वत्र शुद्धात्मनः प्रतिपन्नदेवतात्वस्य पश्चात्तनोऽयं गुण स्तुतिमात्रोपयोगी न देवतात्वेऽन्वर्भवतीति मन्यते । अस्य तूत्तरं मतार्थम् ।

स्थिते च देवतान्तरत्वे, शुद्धस्य देवतायाः प्रकाशनं, शुद्धेन वा विशिष्टस्य, विशिष्टचोदनायामपि वा शुद्धस्य देवतात्वं, शुद्धशब्दोच्चारणेऽपि वा विशिष्टे देवतात्वं प्रतिपद्यत इत्यादि सर्वमन्धकारनिरीक्षितं साहसमात्रेणाभ्युपगम्येत, न चैतद्युक्तम् । अतो यत्र विधिमन्त्रयोर्योर्देवतासंवादस्तत्र प्रगाथो नीयेत । अस्मत्पक्षे पुनः—

यां कांचिदप्युपादाय देवतां साधिता स्तुतिः ।
अदृष्टं यागमात्रार्थं करोत्यारादवस्थितम् ॥ १७ ॥

———

यदि चाऽऽदिमाननादिर्वा गुणः केवलमिन्द्रस्तुत्यर्थमेवोपादीयते न देवता-

यदा विधिशब्दादवगतमेतद्भवति, इन्द्रो देवतेति, तदाऽस्य गुणान्वाख्याने किं प्रयोजनं महत्त्वं नामेन्द्रस्य गुणो भवतीति । देवताभिधानं, कथं तस्यै देवतायै दीयत इति । गुणेऽपि हि विहिते सति तस्या एव देवतायै दीयतेऽविहितेऽपि । तस्माद् गुणविधानमनर्थकम् । अथोच्येत, योऽस्मिन् ग्रहे इन्द्रः स महानिति । नैवम् । ग्रहसंबन्धस्याप्रसिद्धत्वाद् विशेषणं नात्र कल्प्यते, गुणसंबन्धस्य चाप्रसिद्धत्वाद् गुणेन विशेषणमनवक्लृप्तम् । तस्मादपि देवतान्तरम् ॥ १८ ॥

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ १९ ॥

एवं सति याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते । इन्द्र× सानसिं रयिम् । इत्यैन्द्र्याज्यापुरोनुवाक्याद्वयं, महाँइन्द्रो * य ओजसा इति भेदेन माहेन्द्रं दर्शयति । तदेकत्वे विकल्प्येत । तत्र पक्षे बाधः स्यात् ॥ १९ ॥ का युक्तिः ॥

त्वेऽन्तर्भवति, ततोऽस्योपादानमेवानर्थकं स्यात् । सर्वा हि देवतैवमर्थमभिधीयते वा कथं नाम तदुद्देशेन कर्म क्रियेतेति ।

यदि चाविहिते विहिते च गुणे केवलेनेन्द्रेण व्यवह्रियते ततो नार्थो गुणाभिधानेन । किं च—

गुणोऽनन्तर्गतश्चात्र पश्चादभिहितो भवेत् ।
लक्षणत्वेन वोक्तः सन् चाप्राप्तेस्तदस्ति ते ॥

न हि ग्रहसंबन्ध इन्द्रस्य प्राप्तो येन तद्द्वारेणेन्द्रानुवादेन महत्त्वं केवलमेव स्तुत्यर्थमुच्येत । न च महानिन्द्रः प्राप्तो यतो गुणेनोपलक्ष्य विधीयेत । तस्मादप्राप्तविधेर्देवतान्तरता ॥ १८ ॥

———

पूर्ववन्मन्त्रव्यपदेशभेदव्यवस्था ॥ १९ ॥

———

× तै० सं० (३-४-११)। * ऋ० सं० (१-८-९)

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥

यदुक्तम्. अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि च्छागशब्देन निगमः भवन्तीति। तद् युक्तम् वशायामर्थसमवायित्वं वयं प्रत्यक्षमवगच्छामः। छागस्य * वपाया मेदसोऽनुब्रूहि इति यैव वशा सैव च्छागेति। तस्मात् प्रगाथस्योत्कर्षः संस्कारपक्षे। अतः प्रधानकर्मणी इति ॥ २० ॥ क. उपसंहारः ॥

यत्रेति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात् ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे। यच्चैतत् प्रगाथस्योत्कर्ष इति। उत्कृष्यतां यत्रेन्द्रस्तत्र प्रगाथः। लिङ्गेन हि क्रमसंनिधी बाधितव्यावेव ॥ २१ ॥ क. आशङ्का: ॥

वशादिद्रव्याणामर्थरूपोपकारित्वात्प्रत्यक्षलभ्ये विशेषे सामान्येनापि सिद्धेर्न विधिशब्दादरः ॥ २० ॥

बलवत्प्रमाणविरोधे संस्कारपक्षस्त्यज्येत, न च सोऽस्ति, लिङ्गबलीयस्त्वादुत्कर्षसिद्धेरित्यपर्युदासः संस्कारपक्षस्य।

अथ वाऽर्थैकदेशोऽयं समासार्थप्रकाशनम्।

करिष्यत्यविरोधाय मनोतास्थाग्निशब्दवत् ॥

अनुत्कृष्यमाण एव वा प्रगाथः सान्निधिवशादवयवद्वारेण महेन्द्रमविरोधाय दृष्टार्थत्वाय च प्रकाशयिष्यति, यथाऽग्नीषोमीये मनोतायामग्निशब्दः प्रकरणात्स मासस्थः प्रतीयमानः साहचर्यात्सोममपि प्रतिपादयन्समुदयार्थो विज्ञायते। अत श्चानुत्कर्षेऽप्यदोष इ[ति] ॥ २१

---

* तै० ब्रा० ३-६-८)।

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥

अपरेषां मन्त्राणामुत्कृष्टानामन्यत्रार्थवत्ता नास्ति तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा, याम्याः शंसति, शिपिविष्टवतीः शंसति, पितृदेवत्याः शंसति, आग्निमारुते, कुसुम्भकसूक्तम्, अक्षसूक्तं, मूषिकासूक्तमित्येवमादीनाम् ॥ २२ ॥ क. आशङ्कानिरासः ॥

दृश्यते ।: २३ ॥

तदुच्यते । सर्वेषामर्थवत्ताऽस्ति । मण्डूकसूक्तस्याग्नौ, अक्षसूक्तस्य राजसूये, मूषिकासूक्तस्यैकादशिन्यां सर्वेषां वाचस्तोमे, सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे पारिप्लवं शंसति इति ।

आम्नातेष्वपि मन्त्रेषु नोत्कृष्टेष्वर्थदर्शनम् ।
सर्वेषु भवतीत्येवं नोत्कृष्टत्वं त दुष्यति ॥

न हि यमादीनां ग्रहान्तरेष्वपि देवतात्वं येनेन्द्रवदुत्कृष्टैर्मन्त्रैः प्रकाश्येरन् । अतस्तेषां तावद्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादवश्यमदृष्टार्थत्वेन भवितव्यम् । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं, तस्माच्च संस्कारकर्मत्वमिति ॥ २२ ॥

– —

यमादयो न विद्यन्ते यद्यपि ग्रहदेवताः ।
अन्यकर्मोपयोगित्वात्प्रकाश्याः स्युस्तथाऽपि नः ॥

मण्डूकसूक्तस्याग्नौ प्रयोगः, तत्र मण्डूकेनाग्निविकर्षणाम्नानात् अक्षसूक्तस्य राजसूये, तत्र ' अक्षैर्दीव्यति ' इति विधानात्

मूषिकासूक्तस्यैकादशिन्याम् , ' आखुस्ते ' पशुः । इत्युपशयसंबन्धसंकीर्तने सति तद्द्वारेणोपशयस्यैव स्तुतिः । कुसुम्भकसूक्तादीनां तु यदि क्वचिद्विशेषरूपेणार्थो नास्ति ततः सामान्यविधानेनार्थवत्ता भविष्यति ।

वाचः स्तोमे सर्वमन्त्रोपदेशात् । तथाऽऽश्विने सूर्योदयावधि समाप्त्यर्थं मन्त्रे सर्वासामृचामुपदेशात् ।

तथा यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति । तस्मादस्त्यर्थवत्तोत्कृष्टानाम् । अतः संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति ॥ २३ क० आशङ्का ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती
क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्याताम् । कुतः । श्रुतिसंयोगात् ।

तत्र वचनेनैवाऽऽसमवेतार्थमन्त्रविधानसामर्थ्याद्गतेरदृष्टार्थाश्रयणं, न च क्वचिददृष्टार्थत्वेन सर्वत्रैव दृश्यमानमप्यर्थं प्रोज्झ्याऽदृष्टार्थत्वकल्पना युज्यते । तथा हि

न जपादावदृष्टार्थे वैष्णव्यादिनिदर्शनात् ।
याज्यादावपि दृष्टार्थे स्याददृष्टार्थकल्पना ॥ २३ ॥

यदुक्तं मनोतायामिवाग्निशब्दः इन्द्रशब्दः समासार्थं लक्षयिष्यतीति । तदयुक्तम् । कुतः । एतस्मादेव दोषात् । न हीन्द्रशब्दस्य स्वार्थेऽपि कश्चिद्विरोधो येन श्रुतिवृत्तिं जह्यात् ।

सर्वादृष्टार्थानां च यथाकथंचिल्लक्षणया दृष्टार्थत्वापादनसंभवादयुक्तमेतत् । तत्तूक्तमुत्कृष्यतामेवेति । तदयुक्तम् । कुतः—

प्रकृतस्तोत्रशेषत्वं श्रुत्या संनिधिकल्पया ।
विना सामान्यसंबन्धाल्लिङ्गं चाविनियोजकम् ॥

यदि ह्येकान्तेन प्रथमं दृष्टार्थत्वमवधारितं स्यात् ततः क्रमसंनिधिकल्प्या श्रुतिर्बाध्येत, यतस्तु विनियोगोत्तरकाला प्रयोजनकल्पना न तद्बलेनैव विनियो

सप्तमीश्रुतिसंयोगो हि भवति । कवतीषु स्तुवते, शिपिविष्टवतीषु स्तुवते इति यदि स्तुतिस्ततः कवत्यक्षरेष्वाहिता । यदि प्रकाशनं, ततो देवतायाम् । तत्र करणं कवत्यस्तृतीययाऽश्रोष्यन्त, न सप्तम्या। अपि च, श्रुतिसंयोगो भवति । प्रउगं शंसति, निष्केवल्यं शंसति, इति । अतः स्तुतिरभिनिर्वर्तयितव्या तेन मन्त्रेण । गुणवचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्तनार्थो दृष्टार्थं करिष्यति । तस्मात् प्रधानकर्मणी । अपि च श्रुतिसं

गस्तेन क्रमसंनिधिभ्यां विनियुक्ते दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं कल्प्यमानं न विरुध्यते । न चोत्कृष्टस्य प्रगाथस्यान्यत्र विनियोगहेतुरस्ति ।

लिङ्गं हि देवतां प्रकाशयितुं सामर्थ्येन तन्मन्त्रं स्वरूपे विनियुञ्जीत, तथा चास्यानर्थक्यप्रसङ्गः । कर्मसंबन्धे तु न कश्चिदस्य व्यापारः । तदेतल्लिङ्गं यदि सामान्यतः केनचित्कर्मसंबन्धः क्रियते, ततः कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षिते यथा शक्नो त्येवमाश्रयणाद्देवताप्रकाशनद्वारेणेति विनियुङ्क्ते ।

न चात्र सामान्यसंबन्धकारणं पश्यामः । तस्मादुत्कृष्टानामानर्थक्यमेव स्यादित्यदृष्टार्थतैव न्याय्या । किंच–

एवं च सप्तमी षष्ठी द्वितीया स्तौतिशंसती ।
श्रुतिवृत्ता भविष्यन्ति त त्पक्षेऽन्यार्थवृत्तयः

गुणगुण्यभिधानक्रियाऽऽमक्षरारूढत्वात्सप्तमीश्रुतिसंयोगो घटते । प्रकाशने हेतुकरणत्वात्तृतीयायुक्ताः कवत्यादय श्रूयेरन् ननु स्तुतावपि कवतीनां करणत्वात्तृतीयैव प्राप्ता नैष दोष

आधारत्वमपि ह्यासां करणत्वं च विद्यते ।
तत्रैवयोर्यथाभीष्टं निर्देश उपपद्यते

प्रकाशनं पुनः परमार्थतस्तावदात्माधारम् । कर्तृत्वप्रतिपत्त्युत्तरकालं च व्याप्यत्वाद्देवताधारम् तत्र कवतीनामैकान्तिकमेव करणत्वमिति वैषम्यम् ।

अपि च स्तौति शंसतीति स्तुतिभावना पूर्वापरीभूता श्रूयते । तस्यां च

योगो भवति षष्ठीविभक्तिसंयोगः । यथा इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्× इति । तेन देवताशब्दः स्तुतिसंबन्धार्थ इत्युच्यते । देवताभिधानार्थे प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रथमा स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तं, तद्देवतार्थं भवितुमर्हति यथा, ' इन्द्रो÷ यातोऽवसितस्य राजा ' इति ।

नेत्युच्यते । तदपि वाक्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । ननु वाक्याल्लिङ्गं बलीयः । सत्यम् एतदपि लिङ्गम् , यत् स्तुतिवाक्यस्य साकाङ्क्षस्य निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यम् । तथाऽप्युभयथा लिङ्गेऽनुगृह्यमाणे कुतो निर्णयः, वाक्यशेषादेव, न देवताभिधानार्थ इति देवताभिधानार्थ इत्येतस्मिन् पक्षे स्तुत्यर्थं साकाङ्क्षवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्माददृष्टार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे अपि च, स्तौतिशं-

---

धात्वर्थः करणभूतः शेषाणि च कारकाणि नित्यं धात्वर्थं निष्पादयन्ति संबध्यन्ते । तत्र यदि मन्त्राः स्तोत्रनिर्वृत्त्यर्था भवन्ति । ततोऽपेक्षितार्थकरणाच्छास्त्रदृष्टमर्थं कुर्वन्तो दृष्टार्था भवन्ति । प्रकाशनं तु कुर्वन्तोऽवेदिताकरणाददृष्टार्थां भवेयुः । ततश्च वरं स्तवीनामेवाऽदृष्टार्थत्वम् । किं च ।

श्रुत्यैव षष्ठी पारार्थ्यं देवतानां ब्रवीति नः ।
न प्रधानं गुणाश्लेष्टाः स्तुतेरङ्गेन प्रधानता ॥

देवताप्राधान्ये हि प्रातिपदिकार्थपरत्वाद्व्यतिरिक्तार्थविषया ' अग्निर्मूर्धा ' इतिवत्प्रथमैव श्रूयेत ।

यदपि किंचित्प्रथमान्तं तदपि योग्यतापूर्वकैकवाक्यत्ववशेन गुणसंबन्धार्थमेव । यथा, इन्द्रो यातो–जङ्गमस्य, अवसितस्य–स्थावरस्य च राजेति ।

न च गुणानामुपयोगोऽस्तीति तत्प्राधान्यान्याश्रयणे स्तुत्यर्थतैव युक्ता । सत्यामिति ग्रन्थच्छेदः । तत्रार्थवादन्यायेन शेषपदानर्थक्यमतङ्गात्सत्यपि पूर्वत्र प्राधान्यपर्यवसानसंभवे स्तुत्यर्थेनैवैकवाक्यता युक्ता ।

× ऋ. सं. [१।३२।१] ÷ऋ.सं. [१।३२।१५]। ÷ऋ.सं. [८।४४।१६]

सतीति साक्षाद् गुणवचनौ लक्षणयाऽभिधार्थौ स्याताम् । तस्मात् क्रियोत्पत्तिम् अपूर्वोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ २४ ॥ क- आशङ्का निरासः ॥

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते । द्वादशस्तोत्रशस्त्रोऽग्निष्टोमः । इतरथा हि द्वादशत्वं न स्यात् स्तोत्राणां शस्त्राणां च । एकमेव शंसनं स्तवनं च । अथ भेद आश्रीयते, ततो न द्वादशत्वेऽवतिष्ठते ॥ २५ ॥

न चैवं स्तौतिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थता भविष्यतीति स्तुतरेव प्राधान्यम् ॥ २४ ॥

पृथक्त्वनिवेशिनी द्विद्वादशसंख्या न प्रकाशनाभेदे सति शब्देनोच्यते । सामान्याविवक्षायां वा प्रत्यृचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तेर्न द्वादशत्वेऽवतिष्ठते । ननु च स्तुतावपि तुल्यमेतत् । तथा हि—

सामान्यस्तुतिरेकैव भेदोऽपि प्रत्यृचं स्थितः ।
न चान्यथा विवक्षाऽस्ति यतो द्वादशता भवेत् ॥

अथ स्तोमवशादृक्समुदायसाध्याः स्तुतयो गण्यन्ते तथा प्रकाशनान्यपीत्यविशेषः । उच्यते—

क्रियाः फलापवर्गिण्यस्तत्संख्यागणनाः सदा
अपूर्वद्वादशत्वाच्च द्वादशत्वं निरूप्यते ॥

प्रकाशनार्थत्वे हि प्रत्यृचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तिदर्शनात्क्रियासमाप्तेर्न किंचित्कारणमस्ति, येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत । अपूर्वार्थत्वे तु तेषां शास्त्रगम्यत्वाद्यथोक्तस्तोमसंपदः प्राङ् निर्वृत्तिप्रमाणाभावादृक्समुदायेनापूर्वनिर्वृत्तेस्तद्द्वारेण क्रियासमाप्त्युपलक्षणादपूर्वाणां द्वादशत्वेन स्तुतिद्वादशत्वसिद्धिः । न हि प्रत्यृचं सर्वस्तोत्रेभ्यो वा तत्कल्पनायाः किंचित्प्रमाणमस्ति यथा प्रकाशनस्य दर्शनम् ॥ २५ ॥

अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

अग्निष्टुतिः श्रूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्ति इति । तत्र पुनरुच्यते, आग्नेयीषु स्तुवन्ति, आग्नेयीषु शंसन्ति इति । तत्र विधातव्यमेव, यदि संस्कारकर्मणी । तस्मादपि प्रधानकर्मणी इति ॥ २६ ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

संबद्धे व स्तोत्रशस्त्रे वा इति । यद्यन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रं, ततस्तयोः संबन्धः । यदि वाऽपूर्ववचने ततोऽन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रम् । इतरथा यदेव स्तोत्रं तदेव शस्त्रं स्यात् ॥ २७ ॥

आभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥

ऋचामनूद्यत्वादाग्नेयग्रहचोदनयैवाऽऽग्नेयीनां स्तुतिसाधनत्वसिद्धेः 'आग्नेयीषु स्तुवते' इत्यनर्थकं वचनम् ॥ २६

संबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वात्संबन्धवचनेन स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदः । स च प्रकाशनकत्वान्न प्राप्नोति । ननु स्तुत्येकत्वादितरत्रापि तुल्यमेतत् । अथ प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाधनत्वेन भेदः, तद्वचक्तिद्वारेण वा, स पूर्वपक्षेऽप्यविशिष्टः । तत्रोत्तरं द्वादन्त्वसाधनत्वेन भेदः ... ; उच्यते—अत्यन्तभेदाद्धि स्तोत्रशस्त्रापूर्वयोस्तद्द्वारेण क्रिययोर्भेदमुपचर्य संबन्धशस्त्रवत् । अत्यन्तभेदाद्धि स्तोत्रशस्त्रापूर्वयोस्तद्द्वारेण क्रिययोर्भेदमुपचर्य संबन्धवचनम् । न तु प्रकाशनं स्वतः फलतो वा भिद्यते ॥ २७ ॥

यदिदं द्वितीयाप्रतिपादितकर्मार्हमभिधानमिदं चापरं प्राधान्ये कारणम् । प्रधानक्रिया हि केनचिद्रूपेणेप्सिता 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' इतिवद्भवति न संस्कारक्रियाऽत्यन्तगुणभूतत्वात् ।

प्रधानकर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन । प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति, इति ॥ २८

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

फलनिर्वृत्तिदर्शनं च भवति । स्तुतस्य स्तुतमसि इत्येवमादि- इन्द्रवन्तो वनामह धुक्षीमहि प्रजामिषं सा मे सत्याशीर्यज्ञस्य भूयादिति* स्तोत्रफलमनूद्यते, न देवतायाः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे । अन्यत्र सूत्रबद्धं प्रयोजनम् दशमेऽध्याये×ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे स्तुत- शस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ २९ ॥ क० युक्ति ॥

स्तोत्रादि प्राधान्याधिकरणम् ॥ १ ॥

। ६] विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ पू० ।

इदं समाम्नायते न+ ता नशन्ति, न दभाति, तस्करो नासामामित्रो

अथ वा स्तोत्रशस्त्रसमाख्ययोरभिधानत्वं तत्प्राधान्यज्ञापनार्थम् । इतरथा हि प्रकाशनमित्येवं समाख्या स्यात् । अवहन्त्यादि द्वा नैव भवेत् ॥ २८ ॥

—

योऽयं मन्त्रे फलाशीरर्थवादः स स्तुतेः प्रधानत्वे घटते सर्वत्र प्रधानवि- षयत्वात्प्रार्थनानाम् । त्वत्पक्षे तु

देवतैव प्रधानत्वात्फलं याच्येत कर्मवत् ।
न स्वामिनि स्थिते कश्चिद्दासात्प्रार्थयते फलम् ॥ २९ ॥

—

(इति स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥ ५ ॥)

—

इह मन्त्रा उदाहरणम् किं तद्वता भावभावचना ब्राह्मणवद्विदधति नेति संदेहे शब्दाभेदाद्विधायका इत्याशङ्क्य मन्त्रत्वात्प्राप्तार्थत्वाच्च विधित्वा

---

* तै० सं० ३-२-७)। × (अ० १०पा० ४ अ० २५ सू० ४९)।
+ वै० ब्रा० (२-४ ६)।

व्यथिरा दधर्षति। देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह इति। यजते ददातीत्युदाहरणम्। किं यद्वद् ब्राह्मणे भावशब्दो विधायकस्तद्वन्मन्त्रेऽपि, उत मन्त्रेऽविधायक इति

किं तावत्प्राप्तम्। विधौ मन्त्रे चाऽऽम्नायमानस्य भावशब्दस्य एक एवार्थः स्यात् ऐकशब्द्यात् स एवायमेक शब्दो ब्राह्मणगतो विधास्यति, मन्त्रगतो न शक्नोति विधातुमित्यनुपपन्नम्। स्माद्विधायकः॥ ३०॥ क० पूर्वपक्षः॥

संभवेन प्रयोगकालेषु ब्राह्मणविहितानामेवार्थानां स्मारका इत्युत्तरपक्ष उक्तः। तथा हि—

न कर्मान्तरताऽस्त्यत्र बलवत्प्रत्यभिज्ञया।
न चोपाद्यो गुण कश्चिन्न च वाक्यान्तरे स्तुतिः॥

स्मारकत्वप्रतिपक्षौ हि विध्यर्थवादौ स्यातां, ादिह स्वरूपं तावदन्यतः क्रियायाः प्राप्तं गुणफलानामित्तानि तु नैवोपाद्यानि यानि विधीयेरन्।

न च वाक्यान्तरस्थे पर्यवसितप्रयोजने विधौ स्तुतिरुपपद्यते। यदुक्त प्रथनमन्त्रे तस्मात्प्रकाशका मन्त्रा ःति यद्व्याख्यायते तत्र वदाम। किं पुनः कारणं मन्त्रत्वेनाऽऽख्याताविशेषाणां विधिशक्तिरिरोधीयते कथं च ब्राह्मणत्वे नासावाविर्भाव्यते। दृष्टाश्च मन्त्रगता अपि विधायका 'वसन्ताय कपिञ्जलाना लभते' इत्यादयः।

तथा ब्राह्मणगता अप्यविधायका यथा 'यस्योभयं हविरार्त्तिमर्छेत' इत्यादयः। तस्मान्नायमेकान्तः। किं च -

प्राप्तत्वाद्यदि चेष्येत मन्त्राणामनुवादता
तैरेव विहितं कस्मान्न स्मारयति चोदना

न ह्यत्र विशेषहेतुरस्ति किं ब्राह्म विहितमात्रोपदेशविधिशक्तिमन्त्र स्मारको भवत्यथ वा विपर्यय इति।

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची
स्यात् ॥ ३१ ॥ सि० ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते। एवंजातीयको मन्त्रोऽभिधानवचनः स्यात् ।

तत्रोभयोरनुवादत्वासंभवादगृह्यमाणविशेषत्वाच्च द्वयोरपि विधायकत्वम्। अभ्यासाच्च कर्मभेदः स्यात् । बलवत्प्रत्यभिज्ञायाश्चाभ्यासाधिकरण एवोत्तरं भविष्यति ×। तस्मान्नैवमाभिधायकत्वासिद्धिः । येऽप्याहुः-

यस्माद् व्रीह्यादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्मणाम्
ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वत्ते न विधायकाः

तैरपि सामान्यतो दृष्टमात्रं व्यपदिष्टम् । कुतः

विधिशक्तिर्नियोगेन न मन्त्रस्यापनीयते
ततो विधास्यति ह्येष नियोगात्स्मारयिष्यति ॥

न हि विनियुक्तेन न विधातव्यमिति किंचित्प्रमाणं यावत् स्वतो विधिशक्तिरस्त्येव। अथ त्वसौ प्रथममेव नास्ति व्यर्थो विनियोगोपन्यासः न चोभयकरणे विरोधः। तथा हि-

विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयिष्यति ।
'मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् *' इत्यत्रैतद्वक्ष्यते ।

ये च वचनेनाविनियुक्तास्ते च त्वत्पक्षे निराकरणहेत्वभावाद्विधायकाः प्राप्नुवन्तीत्येतदप्यकारणम् । न चात्र मन्त्रोपन्यासस्य कश्चित्संबन्ध इत्यन्यथा वर्ण्यते। द्विविधमेवाऽऽख्यातं गुणप्रधानकर्मत्वेनोक्तम्।

अथेदानीं प्रस्तूयते किं तावेव द्वौ प्रकारावुतान्योऽप्यस्तीति । तत्र न तृतीयः प्रकारोऽस्तीति मत्वा पूर्वपक्षवादी तयोरेकार्थ्यमाह तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ३० ॥

अस्ति तृतीयः प्रकारो यदभिधानं नाम, तद्द्वयं—

× (अ० २ पा० १ अ० १) अत्रेति शेषः (अ० ५ पा० १ अ० ९ सू० १६)।

प्रयोगसामर्थ्यात् । प्रयोगे क्रियमाणेऽस्य सामर्थ्यं विद्यते गोदानं गोयागं च प्रत्याययितुं, न विधातुम् । कुतः ।

विहितत्वाद् गोदानस्य दक्षिणाविधाने, गोयागस्य त्वनुबन्ध्यायाम् । कर्मान्तरं भविष्यतीति चेन्न । असकृदप्युच्यमाने तत्प्रत्ययादेव । स्तुत्यर्थकल्पनायामप्यानर्थक्यं, परिसमाप्तेन सार्थवादकेन वाक्येन

येषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात् ।
विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु ते सर्वत्राभिधायकाः ॥

मन्त्रगतानां ब्राह्मणगतानां चाऽऽख्यातशब्दानां येषां शब्दान्तरेण विधिशक्तिरपगच्छति तेषामभिधायकत्वम् । तत्र 'न ता नशन्ति' इत्यत्र तावच्छब्दोपहितो विधायकोऽनुवादत्वं प्राप्यते । तथा 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय' इत्यामन्त्रणविभक्त्या । दामि गृह्णामीत्युत्तमपुरुषेण । 'यदि सोममपहरेयु' इति यदिशब्देन ते चैवमादयः प्रायेण मन्त्रेष्विति । मन्त्रा उदाहरणम् । अविधायका मन्त्रा इति च प्रसिद्धिः

ब्राह्मणे तु भूयांसः प्रत्यया विधायकास्तेन तद्विधायकमिति प्रसिद्धम् । अल्पे त्वविधायका इति तदिह नोदाहरणम् । विधायकत्वाविधायकत्वे तु यथायथोक्तमेव कारणमिति न मन्त्रत्वब्राह्मणत्वयोर्व्यापारः ।

तत्र त्वेतावान्व्यापारो दृश्यते । रूपादेव ब्राह्मणगतानां विधित्वनिवृत्तौ सत्यां निमित्तादिप्रत्यायनार्थता । न हि तेषां रूपं कर्मसु प्रयोगार्हम् मन्त्रगतानां तु रूपमेवोपलभ्य दामि गृह्णामि निर्वपामीदमिदं च करोम्यग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि इदमिदं च कर्वित्यादिकं शक्यमेतैः कर्म समाप्तुमिति विनियोगबुद्धिर्भवति । कुतः—

अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यंभाविनी स्मृतिः ।
अनन्यसाधनाऽनन्यकार्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यते ॥

न तावदनुष्ठानवेलायामस्मृतः कश्चित्पदार्थः शक्यः कर्तुमित्यवश्यंभाविन्या

विहितत्वात् यागस्य । तस्मान्न मन्त्रगतो भावशब्द एवंजातीयको विधायक इति ॥ ३१ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ मन्त्रविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥ सि० ॥

मन्त्रगतो भावशब्दो विधायको नेति परीक्षितम् । कोऽयं मन्त्रो नामेति उच्यते । अज्ञाते मन्त्रे तद्गतो भावशब्दः कथं विचारित इति,

---

स्मृत्या योग्यसाधनमात्रापेक्षणाद्यत्किंचिद् ब्राह्मणपदार्थानुसंधानं वा पूर्वपदार्थ-प्रत्यवेक्षणं वा सूत्रग्रन्थो वाऽऽत्मीयग्रहणवाक्यानि वोपद्रष्टादि वा साधनं ग्रही-तुमारभ्यत ।

तत्रानन्यप्रयोजनान्मन्त्रान्प्रकरणे पठ्यमानान्सामान्येन किमप्येभिः कर्तव्य-मित्येवं प्रयोगवचनेन गृह्यमाणानुपलभ्य यादृशेन वाक्येन स्मृतिः कर्तुमाकाङ्क्ष्यते तद्रूपा एत इति विदित्वा लिङ्गप्रकरणानुमितया श्रुत्या विनियोगे सत्याभिधानार्थता विज्ञायते

ततश्चोपायान्तराण्यप्रमाणकत्वान्निवर्तन्ते । नियमाद्दृष्टसिद्धिश्च मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृतं कर्माभ्युदयकारि भवतीत्यवधार्यते भाष्यमप्यत्रैव योजनीयम् ।

नासकृदप्युच्चारणे तत्प्रत्ययादिति न प्राप्तत्वाभिप्रायेणोच्यते । किं तु यच्छब्दाद्युपबन्धादस्यैव मन्त्राख्यातस्यान्यतः प्राप्तमहं ब्रवीमीत्येवंरूपप्रत्ययात् ज्ञातकृत्वोऽपि होमादिरुच्चार्यमाणः स्वसामर्थ्येनैव नापूर्वप्रत्ययं करोति तत एव पूर्वप्राप्तबुद्ध्युत्पादात् ॥ ३१ ॥

इति मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ३० ॥)

यथोक्तेन न्यायेन मन्त्रोदाहरणस्यातन्त्रत्वात्प्रासङ्गिकमिदं पूर्वसूत्रप्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थलक्षणाभिधानमिति नावश्यमिदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वम् । शक्यं हि वाक्यमात्रमप्युदाहृत्य विचारयितुम् ।

इदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वं द्रष्टव्यम् । कथंलक्षणो मन्त्र इति । तच्चोदकेषु मन्त्राख्या । अभिधानस्य चोदकेष्वेवंजातीयकेष्वभियुक्ता उपदिशन्ति—मन्त्रानधीमहे, मन्त्रानध्यापयामः, मन्त्रा वर्तन्त इति ।

प्रायिकमिदं लक्षणम् । अनभिधायका अपि केचिन्मन्त्रा इत्युच्यन्ते यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति । न शक्यं पृष्ठाकोटेन तत्र अत्रोपदेष्टुमिति लक्षणमक्तम् ।

ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वश ।
लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित ॥

उदाहरणं, मेधोऽसि इत्येवमादयोऽस्यन्ताः इषे * त्वा इत्येवमादयस्त्वान्ताः । आयुर्दा असि इत्याशीः । अग्निर्मूर्धा + इति स्तुतिः । संख्या, एको मम इति । प्रलपितम्, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गल डुलरिव इति । परिदेवनम्, अम्बे अम्बिके इति । प्रैषः अग्नीदग्नीन् ÷ इति

भाष्यकारस्तु सूत्रकारोच्चारितमन्त्रशब्दादरेण पौर्वापर्यविशेषमाह तच्चोदकेष्विति । तदभिधानं चोदकं प्रयोजकं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्थदर्शनमात्रार्थं तु षष्ठीकथनं भाष्ये । अध्येतृवृद्धव्यवहारसिद्धं चेदं प्रायिकाचह्नियुक लक्षणं लाघवार्थमुक्तम् ।

धरणिगतानेकद्रव्यप्रत्येकनिरीक्षणे पुनः पुनः पृष्ठं कुटिलीक्रियत इति तत्सामान्येन पृष्ठाकोटाभिधानम् । श्लोकश्चैवं द्रष्टव्यः—

ऋषयोऽपि हि लक्षणानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।
लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥
वृत्तौ लक्षणमेतेषामस्यन्तत्वान्तरूपता ।
आशिषः स्तुतिसंख्ये च प्रलपं परिदेवितम् ॥

---

* तै. सं. (१ १-१) । + तै. सं. (४-४-४) ÷ तै. सं. ६ ३ १)

अन्वेषणं कोऽसि कतमोऽसि इति । पृष्टं, पृच्छामि त्वा इति । आख्यानम् , इयं वेदिः, इति । अनुषङ्गः, अच्छिद्रेण पवित्रेण+ इति । प्रयोगः, त्रैस्वर्यं चातुःस्वर्यं च । सामर्थ्यमभिधानम् । तच्चैतद् वृत्तिकारेणोदाहरणापदेशेनाऽऽख्यातम् ।

एतदपि प्रायिकमेव असिमध्या अपि च मन्त्रा भवन्ति, ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन् इति । त्वामध्याश्व, तत्त्वा यामि इति । आशीर्ब्राह्मणमपि, सोऽकामयत प्रजाः सृजेय इति । स्तुतिरपि, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता* इति । प्रलापो न चैतद्विद्मो यदि ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणाः स्मो वा इति । परिदेवनं. ये मामधुक्षन्त ते मां प्रत्यमुञ्चन्त इति प्रैषः, अमुतः सोममाहर इति । अन्वेषणम् , इह वा स इह वा इति । प्रश्नः, वेद कर्णवतीं सूर्मिम् इति । प्रतिवचनं, विद्मो वा इति । अनुषङ्गः, हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस= इति । प्रयोगः, त्रैस्वर्यं चातुःस्वर्यं च इति । सामर्थ्यं, स्रुवेणावद्याति द्रवेष्विति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं प्रसिद्धत्वान्न वक्तव्यं, लघीयसी प्रतिपत्तिर्लक्षणेन ।

आक्षेपेष्वपवादेषु प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि ।
प्रयोजनं न वक्तव्यं यश्च कृत्वा प्रवर्तते ॥

आक्षेपेषु पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम् , अपवादेषूत्सर्गस्य प्राप्त्यानुच्चरविवक्षा, कृत्वाचिन्तायां पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम् । अस्ति वेदे

प्रैषान्वेषणपृष्टाख्यानानुषङ्गप्रयोगिवाः ।
सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विस्तरः प्रायिको मतः ॥

हुलेरिवेति । हुलिः—कच्छपः । प्रतिपुनातुशब्दमच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यनुषङ्गः । सामर्थ्य—अभिधानशक्तिः । ये मां दुग्धवन्तस्त एव निराकृतवन्त इति धेन्वाः

---

* तै० सं० (२-१-१), = तै० सं० (६ ३ १०)

मन्त्रशब्दो यस्यायमर्थः परीक्षितः। अहे= बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः, ऋचः सामानि यजूँषि इति ॥ ३२ ॥ क. मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥

[८] शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥ सि० ॥

अथ किंलक्षणं ब्राह्मणं, मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः। तत्र मन्त्रलक्षण उक्ते परिशेषसिद्धत्वाद् ब्राह्मणलक्षणमवचनीयम्। मन्त्रलक्षणवचनेनैव सिद्धम्। यस्यैतल्लक्षणं न भवति, तद् ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्।

वृत्तिकारस्तु शिष्यहितार्थं प्रपञ्चितवान्- इतिकरणबहुलम्। इत्याहोपनिबद्धमाख्यायिकास्वरूपम्। हेतु, शूर्पेण+ जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति। निर्वचनं, तद्दध्नो ÷ दधित्वम्। निन्दा, उपवीता वा एतस्याग्नयः। प्रशंसा, वायुर्वै × क्षेपिष्ठा देवता इति। संशयः, होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यम् इति। विधिः, यजमानसंमितौदुम्बरी* भवति। परकृतिः, माषान्मे पचत इति। पुराकल्पः, उल्मुकैर्ह स्म पूर्वे समाजग्मुः, इति। व्यवधारणकल्पना, यावतोऽश्वान् () प्रतिगृह्णीयाद् इति।

परिदेवितम्। अमुतः सोममाहर इति सौपर्णाख्याने विनतया गरुत्मानमृतार्थं प्रेषितः। कर्णवन्तीं सूर्मिम। सूर्मिः—स्थूणा ३२ ॥

(इति मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

परिशेषसिद्धत्वाद् ब्राह्मणलक्षणमवचनीयमिति। सूत्रमिदमनारभ्यमिति प्रतिभाति। तत्र शेषशब्दप्रयोगाल्लक्षणानभिधानाच्च सूत्रव्याख्यानमेवेदमिति द्रष्टव्यम्।

=तै. ब्रा. (१-२-१)। + तै. ब्रा. (१-६-५)। ÷ तै. ब्रा. (२-५-३)। *तै.सं.(२-१-१)। × तै. सं.(६-२ ·)। + तै. सं. (२-३-१२)।

हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥
उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ।
एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

एतदपि प्रायिकम् ।

इतिकरणबहुलो मन्त्रोऽपि कश्चित् इति* वा इति मे मन इति । इत्याहोपनिबद्धश्च, भगं भक्षीत्याह । आख्यायिकास्वरूपं च, उग्रो = ह भज्यमिति । हेतुः इन्द्रवा वामुशन्ति हि इति । निर्वचनं, ततस्मादापो+ न स्य न इति । निन्दा, मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति । प्रशंसा अग्निर्मूर्धा = इति । संशयः, अधः * स्विदासीदुपरि स्विदासीद् इति । विधिः, पृणीयादित्राधमानात् = इति । परकृतिः, स सहस्रमयुताददत् इति पुराकल्प, यज्ञेन* यज्ञमयजन्त देवा इति ॥ ३३ ॥ क. ब्राह्मण-निर्वचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

किमर्थं पुनः सूत्रम् रभ्यते । नाऽऽरभ्यत, यदि मन्त्रब्राह्मणात्मक एव वेद इति सर्वेषां प्रसिद्धं भवेत् । येषां त्वप्रसिद्धं तेषां तृतीयादिप्रकारनिराकणार्थं द्वराश्यमेव वेदस्येति प्रतिपादयितुमाह -शेषे ब्राह्मणशब्द इति । एकपुरुषकर्तृक मुपाख्यानं परकृतिः, बहुकर्तृकं पुराकल्प । यत्रान्यथाऽर्थः प्रतिभातः पौर्वा पर्यालोचनेन व्यवधायान्यथा कल्प्यते सा व्यवधारणकल्पना तद्यथा प्रतिगृह्णीयादिति श्रुतं प्रतिग्राहयेदिति कल्पयिष्यते विधिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणवाची विधिशब्दः ३३ ॥

(इति ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

---

* ऋ. स. (८-६-२६) = वै. आ. आ. (१ १०-२) + वै. सं. (५-६-१)
* अ. सं. (८-६-२३) । * तै. सं. (४-४-४) । * ऋ. सं. (८-१७-१७)
* ऋ. सं. (८ ६ २२) । = ऋ. सं. (२ २ २३) ।

९ अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ सि०

ऊहप्रवरनामधेयेषु संशयः–मन्त्रा उत नेति । अभिधायकत्वान्मन्त्रा इति प्राप्ते ब्रूमः । अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं न स्यादभिधायकेष्वपि । नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः किं तर्हि, अभियुक्तप्रयोगः येऽभियुक्तैर्मन्त्रा इति नोच्यन्ते न ते मन्त्राः ।

सूर्याय जुष्टं निर्वपामि, इत्यूहः तथा यत्र यजमानस्याऽऽर्षेयं व्रियते स प्रवरः । यच्च यजमानतत्पुत्रादीनां नामग्रहणं तन्नामधेयं, यथा सुब्रह्मण्यायां देवदत्तो यजत इत्यादि । तेषामपि 'तच्चोदकेषु' इत्यस्माल्लक्षणान्मन्त्रमध्यपाताच्च मन्त्रत्वप्राप्तावुच्यते–

स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् ।
ते मन्त्रा नाभिधानं हि मन्त्राणां लक्षणं स्थितम् ॥

किं पुनरेकस्मिन्पद ऊह्यमाने समस्तस्यैवामन्त्रत्वं, ऊहितपदमात्रस्यैव वेति । समस्तस्यैवेति प्राप्त कुतः

स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते ।
मन्त्रशब्दस्ततोऽन्यत्वे न तस्यार्थं प्रतीयते ॥

संप्रदायकालावगतस्वरूपान्यत्वं चेत्केनचिदप्यंशेन जातं न शक्यते मन्त्रत्वमत्यभिज्ञातुम् ।

अथैकदेशेऽपि तत्सद्भावाभ्युपगमः ततः सर्वत्रैव मन्त्रपदाविशेषान्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । तस्मादेकवर्णापायेऽपि मन्त्रत्वाभावात्समस्तत्कार्यनिवृत्तिः । ततश्च यथैव तद्विनाशे सर्वावयववर्तिनि प्रायश्चित्ताभाव एवं मन्त्रच्छन्दोविषयत्वेन यावन्तः शब्दविशेषाः स्मर्यन्ते तैर्न भवितव्यमित्येकपदतदवयववोहे तन्मन्त्रगतसर्वच्छान्दसोपेद्धारेण लौकिकशब्दप्रयोगः कर्तव्य इति अत्र ब्रूमः तावन्मात्रमेवामन्त्र इति । कुतः ।

आकृतीनामभिव्यक्तियां कथंचिन्निरूपिता ।
नासाववयवाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥

न हि गोर्गडुनि जाते विषाणे वा भग्ने गोत्वं तिरोधीयते, तदभिव्यक्तिसमर्थावयवान्तरसद्भावात् कियत्यपि संस्थाने ध्रियमाणे सर्वा विज्ञायन्ते सा चेयं मन्त्राकृतिर्विशिष्टस्वरवर्णानुपूर्व्याद्यभिव्यक्ता न किंचिद्विकारदर्शने नश्यतीति प्रत्यक्षमुपलभामहे तथा हि—

यत्र वर्णविकारो वा वर्णलोपोऽपि वा स्मृतः ।
स्वरान्तरानियोगो वा न मन्त्रस्तत्र नश्यते ॥

यत्र वचनाद्वर्णलोपं विकारं वा कृत्वा प्रयोगः 'ऐरं कृत्वोद्गेयम' इत्यादौ, यत्र च स्वाध्यायकालदृष्टत्रैस्वर्यादिपरित्यागेनैकश्रुत्यं नियुज्यते न तत्र कस्यचिन्मन्त्रबुद्धिरपैति । स्यादेतत् वचनसामर्थ्यादिदं नापैतीति ।

तदयुक्तम् वचनेन हि प्रयोक्तव्यमेतदुच्यते न मन्त्रत्वं न नश्यतीति न हि वचनविनियुक्तानां मीमांसानां मन्त्रत्वं भवति, अथ च मन्त्राणामेव सतां वचनाद्विनियोग इत्यापद्यते

न चार्हति भवितुममन्त्रत्वं, मन्त्रप्रत्यभिज्ञानात् अतश्चात्रापि काममिरापदादीनामेवामन्त्रत्वं भवतु न सकलस्य वाक्यस्य

न च तेषामपि समस्तवेदालोचनेन मन्त्रत्वानिरूपणादिह गिरापदवान्मन्त्र इहेरापदवानिह त्रैस्वर्यवानि केश्रुतिमानिति ह्यादित एवावधार्यते । यद्येवमूहादीनामपि मन्त्रत्वप्रसङ्गः । तत्रापि हि प्रकृतिविकृत्यालोचनेन शक्यमेवं निरूपयितुम् । इहाग्निपदवान्निर्वापमन्त्र इह सूर्यादिपदवानिति नैतत्समानम् कुतः—

यत्र वैदिकमन्यत्वं तत्र मन्त्रत्वमिष्यते
न्यायेन कल्प्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणम् ।

वैदिकं ह्यालोच्यैवमवधारणा भवति । इहेदृशो मन्त्र इहेदृश इति । सूर्यादिपदप्रयोगस्तु कार्यवशेन न्यायात्कल्प्यते, न च मन्त्रत्वं न्यायगम्यमिति वैधर्म्यम् ।

ननु चातिदेशोऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं वैदिकम्, इतरथा ह्यप्रमाणकमेव स्यात् । न ह्यङ्गाङ्गिभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः तस्मात्सूर्येरापदयोरविशेष इति । अत्रोच्यते ।

सत्यमूहस्यापि नावैदिकत्वम् । अत एव ' अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम् ' इत्युच्यते । वेदभागो हि कश्चित्प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चिदनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्चाऽऽम्नात इत्युच्यते । तत्र यथेरापदादीनां विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यपदादीनाम् ।

ननु ' सौर्यं चरुम् ' इत्येतदेव श्रुतिसमवायित्वाद्देवतायाः सूर्यपदस्य विनियोजकं श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्यपदस्य प्रक्षेपं ब्रवीति । हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणाभिधानात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः सोऽतिदेशकृतो भविष्यति । न चातिदेशवचनन्यायलभ्यत्वादेवाऽऽम्नायते । तस्मादनाम्नातविनियोजकत्वादमन्त्रत्वं सूर्यपदादीनाम् ।

नन्वेवं सति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशात्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । स्यादेवं यदि तत्स्वरूपमाम्नायेत, वचनार्थं तु ज्ञात्वाऽनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगान्न मन्त्रत्वनिरूपणायामन्तर्गतिः एवं तर्हि यत्रापि सर्वनामयुक्तमन्त्राम्नाने सति तस्य स्थानेऽन्यपदप्रक्षेपः क्रियते तत्राप्यमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति केचित् ।

अथ वा विशेषणानामानन्त्यादयुगपत्कालत्वाच्चाऽऽम्नातुमशक्तेः स्वरूपस्य सर्वनामप्रकारेणाऽऽम्नानयस्त्येवेत्यशून्यस्थानत्वान्मन्त्रस्य शक्यमेवं निरूपणं कर्तुं यदत्र पदं निवेक्ष्यते तद्वानयं मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगार्हत्वाद्यदि विशेषाम्नानमप्यैतत्तेनोपायेनोति न गृह्यते, ततस्तदंशन्यूनत्वान्मन्त्रस्वरूपस्य व्यर्थमेव सर्वनामाम्नानं स्यात् । प्रवरनामधेयवदेव तु विधानात्तद्वक्ता स्थपदप्रयोग

नचैवमादयो मन्त्रसमाम्नाये सन्ति । तस्मादमन्त्रा । प्रयोजनं मन्त्रे भ्रष्टे यत्प्रायश्चित्तमन्त्रेषु तन्न ॥ ३४ ॥ क. ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥ सि० ॥

ऋच इत्यस्ति वेदे, अहे × बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदो विदु. ऋचः सामानि यजूँषि इति । कथंलक्षणिका ऋचः। तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । यत्र पादकृता व्यवस्था स मन्त्र ऋङ्नामा यथा अग्निमीळे ÷ इति । एवंजातीयकेषु मन्त्रेष्वभियुक्ता उपदिशन्ति ऋचोऽधीमहे, ऋचोऽध्यापयाम ऋचो वर्तन्त इति।

यद्यर्थवशेनेत्युच्यते, यत्र वृत्तवशेन तत्र न प्राप्नोति । अग्निः

कल्प्यते। तस्मादेवमादीन्याम्नातान्येवेति मन्त्रधर्मैः संबध्येरन् । न तु प्रवरादीनां मन्त्रपाठकाले कश्चिदपि संस्पर्शः ।

न च ब्राह्मणेन रूपं दर्शितं येन प्रवचनलक्षणत्वान्मन्त्रत्वाध्यवसानं भवेत्। अतश्च विकृतिष्वभिधानार्थचोदकाभ्यां सकले मन्त्रे प्रापिते यावन्मात्रमर्थाभावाद्व्यावर्त्यात्यापक्षिप्यते तावन्मात्रमेव लौकिकम् । अवशिष्टं तु तथा प्राप्तमेव कृत्वाकाङ्क्षि-प्रत्यभिज्ञायमानमन्त्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छान्दसप्रयोगैर्वर्जनयिमिति सिद्धम् । ४ ॥

(इति ऊहादीनाममन्त्रताधिकरणम् ॥ ९

प्रसक्तानुप्रसक्त्यापतितमृगादिलक्षणाभिधानम् । शब्दार्थस्य वृद्धव्यवहारगम्यत्वात्कृतेऽपि तल्लक्षणे तन्मूलमभियुक्तोपदेशमेव दर्शयति । क्रियापदानुपादानात् 'अग्निः पूर्वेभि' इत्यपर्यवसिते ऽर्थे वृत्तवशेन पादव्यवस्था । ननु च 'अग्निमीळे' इत्यपि समस्ताया ऋच एवार्थवत्त्वान्नैव प्रतिपादमर्थ. पर्यवस्यतीति न वाच्यम् 'अर्थवशेन पादव्यवस्था' इति

× तै० ब्रा० (१-२-१ । ÷ ऋ० सं० (–१–१)

पूर्वैभिर्ऋषिभिः, इति । यतो नार्थवशेनेति वृत्तादिवशव्यावृत्त्यर्थं, किं तर्हि, अनुवाद एष प्रदर्शनार्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् वृत्तादिनिवृत्त्यर्थे सति वाक्यं भिद्येत । तस्माद्यत्र पादकृता व्यवस्था, सा ऋगिति । ॥ ३५ ॥ क. ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

[११] गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥ सि-

अथ साम्नः किं लक्षणम् । विशिष्टा काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते । प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामान्यधीमहे सामान्यध्यापयामः, सामानि वर्तन्त इति ।

कथं न वाच्यम् 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इति तावत्प्रत्यक्षं समाप्तोऽर्थो दृश्यते । परयोः पादयोरसमाप्त इति चेन्न । आख्यातानवषङ्गेण समाप्तेः सिद्धत्वात् तस्मात्साधूक्तमिहार्थवशेनेति । एतस्य तु प्रदर्शनार्थत्वान्न वृत्तवशव्यावृत्तिरित्य निषिद्धमुक्तम् ॥ ३५ ॥

(इति ऋग्लक्षणाधिकरणम ॥ १० ॥)

तेषामित्यनुवर्तते । अत्रापि स एवाभियुक्तोपदेशोपन्यासः । प्राथम्यात्, यथाऽम्लं दधीति पूर्वत्रैव वाच्यं सदनादरादिहोदाहरणम् । अथ वा यथाऽनेकधर्मसमाहारे सति दधिगुडयो रसविशेषप्रत्ययमम्लमधुरशब्दावुपादाते । तथा सामशब्दो गीतिमात्रमित्यत्रोदाहरणम् ।

ननु च प्रत्यक्षगम्यत्वाद्रसविशेषस्याभियुक्तोपदेशोऽनुवादत्वान्नैव प्रमाणम् । नैष दोषः । प्रत्यक्षमेवात्र इतिकरणावच्छिन्नं निदर्शनम् । एतदुक्तं भवति । यथाऽम्लं दधि मधुरो गुड इत्येवद्विज्ञानं प्रमाणमेवमभियुक्तोपदेश इति । गीतेर्विशेषणत्वात्पूर्वतरप्रत्यायने सत्याक्तविवदभिधेयत्वं निर्णेतव्यम् । आह च—

अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणम् । प्रत्यक्षा अम्लं दधि, मधुरो गुड इति गीतिविशिष्टे तावन्मत्रे गीतिशब्दः । गीतिसंबन्धान्मन्त्रे संप्रत्यय इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३६ ॥ क. सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥ सि० ॥

अथ यजुषः किं लक्षणमिति । यजुषो लक्षणं न वक्तव्यम् । ऋग्लक्षणसामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येन । या न गीतिर्न च पादबद्धं, तत् प्राश्लिष्टपठितं यजुरिति ॥ ३७ ॥ क. यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ निगदो नाम किं यजूंषि, उत यजुषोऽन्य इति ।

[१३] निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥ पू० ॥

निगदा न यजूंषि । कुतः । धर्मविशेषात् । उच्चैरृचा क्रियते उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन इत्येष धर्मविशेषः । उच्चैर्निगदेन इत्यनूद्यते । यदि यजुषो निगदत्वं स्याद् न च तस्योच्चैस्त्वं

एकखण्डेन शब्देन विशिष्टो यत्र गम्यते ।
विशेषणस्य वाच्यत्वं तत्र सर्वत्र जायते ॥ ३६ ॥

(इति सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

शेषे ब्राह्मणशब्द इतिवत्समस्तं व्याख्येयम् ॥ ३७ ॥

(इति यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

शेषे यजुःशब्द इत्येवद् व्यावर्तनार्थो वाशब्दः । चतुर्थं मन्त्रजातं निगदः

धर्मो दृश्येत । दृश्यते तु । तस्माच्चतुर्थं मन्त्रजातं निगदो नाम ॥ ३८ ॥ क. पूर्व०

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

व्यपदेशोऽपि भवति, यजूंषि वर्तन्ते, न निगदाः । निगदा वर्तन्ते, न यजूंषीति । तस्मादपि मन्त्रान्तरम् ॥ ३९ ॥ क. युक्तिः ॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥ सि० ॥

यजूंष्येव निगदाः । कुतः तद्रूपत्वात् । तदेवैषां रूपं, यद् यजुषां प्रश्लिष्टपाठ ऋक्सामलक्षणविलक्षणता च ॥ ४० ॥ क. सिद्धान्तः ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

वचनात् प्रत्यायनसामर्थ्यात् । अस्ति हि पुरुषान्तरप्रत्यायनसामर्थ्यं केषांचिद् यजुषाम् ॥ ४१ ॥ क. उपसंहारः ॥

स्यात् । धर्मान्यत्वात् यदि तावत् 'उच्चैर्निगदेन' इति विधिस्ततो यजुर्धर्मबाधो मा भूदित्यर्थान्वरत्वम् । अथानुवादः स नैव प्राप्नोति व्यतिरेकेण विनेति भेदः * ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय' इति त्रिष्वेव मन्त्रत्वस्योपसंहारात् । वेदे च मन्त्रसामानाधिकरण्येन निगदशब्दप्रयोगाद्यजुष्ट्वापरित्यागेनैव च धर्मविशेषव्यपदेशभेदसिद्धेः परिशेषसिद्धयजुर्लक्षणयोगाच्च यजूंष्येव निगदाः ॥ ४० ॥

न्यायप्राप्तोच्चैर्धर्मानुवादत्वज्ञानान्न विधानादिति व्याख्यातम् । यं त्वेतेऽर्थं वदन्ति तमुपांशुत्वेन शक्नुयुर्वक्तुमिति वचनादित्युच्यते ॥ ४१ ॥

---

* व्यपदेशाच्च इति सूत्रस्थं भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अस्ति च तैः पुरुषान्तरैः प्रत्यायितैः प्रयोजनं, नोपांशूच्चार्यमाणाः पुरुषान्तरं प्रत्याययेयुः। तस्माद् धर्मविशेषोऽर्थवान्। यानि च यजूंष्युच्चैरुच्चार्यन्ते ते निगदाः। कुतः। निशब्दः प्रकर्षस्य वक्ता। यथा प्रकर्षेण रक्तं नितरां रक्तमित्युच्यते। गदतिगदनार्थः पाठवचनः। एष एव हि प्रकर्षो यदुच्चैस्त्वावच्छिन्नत्वम्।

ननु वाचनिको गुणो यजुषामुपांशुत्वम्। नेति ब्रूमः। गुणो नाम स भवति, यः स्वकार्यं कुर्वतामुपकारे वर्तते। न च परसंबोधनार्थानां यजुषामुपांशुत्वं साहाय्ये वर्तते। तद्धि स्वकर्मक्रियाविघातं करोति। तेन पुरुषान्तरसंबोधनार्थमुच्चैस्त्वं गुणः। इतरार्थं तु वचनं भविष्यति। इतराणि यानि यजूंषि न परसंबोधनार्थानि, तेषूपांशुत्वं निवेक्ष्यते ॥ ४२ ।

गुणार्थो + व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति स चैकत्वेऽपि गुणतो भवति। यथा, इतो ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्, इतः परिव्राजका इति। एवमुच्चैस्त्वेन गुणेन तान्येव यजूंषि व्यपदिश्यन्ते निगदा इति ॥४३ क० आ० ॥

अस्ति च 'अग्नीदग्नीन्विहर' इत्यादिवचनेनार्थोऽन्यथाऽनुष्ठानानुपपत्तेरिति धर्मविशेषप्राप्तिः। तथा च निगदशब्दावयवव्युत्पत्तिसिद्धिः। वाचनिकमपि चोपांशुत्वमनुपकारत्वेनानङ्गत्वान्निगदव्यतिरिक्तयजुर्विषयं विज्ञायते ॥ ४२ ॥

—

ब्राह्मणपरिव्राजकवद् गुणेन व्यपदेशभेदः ॥ ४३ ॥

—

+ गुणार्थं इत्यत्र गुणाच्चेति पाठान्तरम्।

सर्वेषामिति चेत् ॥ ४४ ॥

यदि य उच्चैर्गद्यते स निगदः, ऋगपि निगदः प्राप्नोति ॥४४॥ क. आ० ॥

न ऋग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

न ऋचो निगदा इति व्यपदिश्यन्ते। अयाज्या वै निगदा ऋचैव यजन्तीति पृथक्त्वनिमित्ता हि व्यपदेशा भवन्ति। उच्यते। व्यपदेशो लिङ्गं, प्राप्तिरुच्यतामिति। अपादबद्धे गदतिर्वर्तते, अपादबद्धो हि गद्य इत्युच्यते ४५ क. आ. नि.॥ निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम् ॥१३॥

[१४] अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४६ ॥ सि० ॥

अतिप्रसङ्गद्वारेण गुणस्य व्यपदेशनिमित्तत्वं व्यभिचारयति ॥ ४४ ॥

न तावदतिप्रसङ्गोऽस्ति निगदं निन्दित्वा ऋचो विधानात्। न हि तमेव निन्दित्वा तस्यैव विधिरवकल्पते। न च व्यभिचारित्वम्। गदविशेषेण यजुष्ट्वे सति धर्मविशेषस्य व्यपदेशभेदनिमित्तत्वात् ॥ ४५ ॥

(इति निगदाधिकरणम् ३ ॥

केचिदेतत्सूत्रं वाक्यलक्षणपरत्वेन व्याचक्षते। तत्रापि किल लौकिकवैदिकवाक्यलक्षणसंभवे हेतुप्रसिद्धिवशेन लौकिकानामेवैतल्लक्षणम्। कुतः—

अन्यतोऽवगतेऽर्थे हि लोके वाक्यं प्रवर्तते।

तत्रैकार्थत्वविज्ञानात्सुखबोधैकवाक्यता ॥

अथ प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःषु कथमवगम्येत, इयदेकं यजुरिति ।

लौकिकानां हि वाक्यानां प्रमाणान्तरेणार्थस्तदेकत्वं चावधार्यते । तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वमवगन्तुम् । वैदिकानां पुनरनन्यप्रमाणगम्यत्वात्प्राग्वाक्याच्चदेकत्वाज्ञानादज्ञातेऽर्थे तदेकत्वसिद्धिर्नास्तीत्येतल्लक्षणानुपपत्तेरर्थापत्त्या विपरीतं लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

वाक्यैकत्वादर्थैकत्वमिति । यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरमर्थः प्रतिपाद्यते तथैकवाक्यधर्मेणैकत्वेनार्थैकत्वम् । आह च—

नित्यवाक्याधिगम्यत्वाद्यथावाक्यं प्रवर्तते ।
वेदार्थस्तदासिद्धेस्तु न वाक्यस्यार्थवश्यता ।

अत्राभिधीयते । वेदव्याख्यानप्रवृत्तस्य जैमिनेः कः प्रसङ्गो लौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने । वैदिकवाक्यलक्षणस्यापि भेदलक्षणे* कः प्रस्ताव । किमर्थं प्रमाणलक्षण= एव नोक्तम् । एकशब्दश्च न वक्तव्यः, अर्थैकत्वाद्वाक्यमित्येतावतैव सिद्धत्वात् । कथं च मन्त्राधिकारे तदसबद्धोऽर्थोऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःष्वित्युपन्यासः प्रमाणवानपि विना कारणेनातिक्रान्तः । किं च—

यजुर्भेदं च मुक्त्वैतद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्तव्यं क्वोपयुज्यते ॥

ऋक्सामयोस्तावत्परिमाणं प्रयोगसमर्थं प्रसिद्धमिति न काश्चिद्वाक्यलक्षणादिकवाक्यतालक्षणाद्वोपकारो भवति ।

तथा ब्राह्मणेऽग्निहोत्रादिवाक्यैः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावत्यां भावनायां नियुक्तेषु पुरुषेष्वेकानेकवाक्यज्ञानं क्वोपयुज्यते । नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणज्ञो वाक्यभेदं परिहरिष्यति । नायमुपयोग । कुतः—

वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादिदोषतः ।
एकनानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधार्यते

---

* द्वितीयाध्याय इत्यर्थः = प्रथमाध्याय एवेत्यर्थः

पदतदेकदेशतत्समूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकस्तद्विभागलक्षणो वा वाक्यैकत्वनानात्व ज्ञाननिरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्यते। विभागलक्षणे। गम्यमानसंबन्धपरित्यागोऽनेका-दृष्टकल्पना च दोषः। इतरत्राऽऽवृत्तेरवेदत्वादप्रामाण्यमिति नैकवाक्यलक्षणेनार्थः पौरुषेयवाक्ये तु लक्षणनिरपेक्षस्य लोकस्य व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपयिकत्वम्।

यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात्तत्स्व-रूपैकत्वज्ञानोत्तरकालभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन। वक्तॄणां च परप्रत्यायनार्थो वाक्यप्रयोग इति नाऽऽत्मार्थं लक्षणज्ञानापेक्षा। श्रोतॄणां पुनरत्यन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्तमानं पुरुषवाक्यमपि न वेदवाक्याद्भिद्यते। अवगतार्थे त्वनुवादत्वादनादरस्य मेवेति नैकानेकज्ञानमपेक्ष्यते।

किमर्थं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम्। यदि त्वर्थापत्त्यावेति। न। श्रुत्या तल्लक्षणमभिधायार्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयितव्या न चार्थापत्तिः संभवति। न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानमीदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणज्ञानेन विना नोपपद्यते।

न चैतस्यापि वाक्यलक्षणता सिद्धा, वाक्यैकत्ववशेनार्थैकत्वलक्षणार्था प्रत्युपन्यासात्। अपि च कदाचिद्वैदिकवाक्यानामप्येतल्लक्षणम्। अन्यत्तावत्प्रकृष्टं वा किंचिद्भवेदित्याशङ्कितत्वान्न नियोगतोऽर्थापत्तिः न च परिसंख्या, सामान्य-विशेषभेदानुपादानात्।

यदि हि सामान्येनेदं लक्षणं क्वचिदभिधाय पुनः केवलपौरुषेयसंबद्धमुच्येत ततः परिसंख्यावशेन वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतावन्मात्रं गम्येत। न तु लक्षणविशेषोऽनेकोपप्लवात्। एवमपि हि विपर्ययकल्पनं संभवति, अर्थानेकत्वादेकं वाक्यं निराकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति।

अथ वाऽर्थैकत्वान्नानावाक्यत्वमिति। तस्मादकल्पनेयम् किं च—

कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिध्यति।
न हि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते॥

वाक्यैकत्वाच्चार्थैकत्वेऽवधार्यमाणेऽवश्यमर्थनिरपेक्षं वाक्यैकत्वमवगन्तव्यम्। न च तस्यावाधित्वेन किंचित्पश्यामो वर्णसहस्रं वा । तथा हि –

अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवार्तिषु ।
न कदाचिन्मतिर्दृष्टा वाक्येयत्त्वावधारणे ॥
तस्मात्पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते ।
विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेकवाक्यता ॥

लोकमन्त्रब्राह्मणेष्वव्यभिचार्येतदेव वाक्यलक्षणमिति स्थितम् । यत्तु न प्राग्वाक्यादर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रूमः–

पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते ।
लोकसिद्धैर्न तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता ॥

यदि हि वाक्यं पदवद्वाचकं भवेत्ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिता वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदाचित् ।

यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिरपेक्षैः स्वेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तद्वशेन च तावन्ति पदान्येकं वाक्यमित्यवधार्यते, न तदा वाक्यतदेकत्वयोर्व्यापारं पश्यामः । तस्मादविरोधः ।

भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ।
तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः ॥

यस्मिन्पदसमूहे शब्दान्तरादिभिर्न भावनान्तरं प्रतिपाद्यते तस्यैकवाक्यत्वं भावनान्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्चैतदुभयमप्यन्यत एव ज्ञायत इत्यनिमित्तं वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यातव्यम् ।

भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावदृग्यजुःसामात्मकोऽभिहितः । तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायामृक्सामानामध्येतृसिद्धे भेदे लक्षणं न क्रियते यजुषां तु प्राश्लिष्टपठितत्वाल्लक्षणाद्विना भेदज्ञानमित्यारभ्यते ।

ननु भिन्नप्रतीकविनियोगात्तद्भेदः सेत्स्यतीति । न तावत्सर्वेषामेव ब्राह्मणे विनियोगोऽस्ति न च 'उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम्' इत्येतद्वचनम् न्यायेन तु सूत्रकारैरेवात्मीयब्राह्मणविनियोगेष्वेतदुक्तमिति न्यायस्य लक्षणमुच्यते ।

यावता पदसमूहेनेज्यते तावान् पदसमूह एकं यजुः। कियता चेज्यते। यावता क्रियाया उपकारः प्रकाश्यते तावद्वक्तव्यत्वाद् वाक्यमित्युच्यते तेनाभिधीयते—अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति। एतस्माच्चेत्कारणादेकवाक्यता भवति तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यम्। यदि च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति। किमुदाहरणं देवस्य + त्वा सवितुः प्रसव इति।

ननु पदं पदमन्नैकार्थम्। सत्यं, न तु तद्विभागे साकाङ्क्षम्। न तर्ह्यर्थैकत्वमुपपद्यते बहुत्वात् पदार्थानाम्। पदसमुदायस्य च पृथगर्थो नास्तीत्युक्तम्। भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थ इति यद्युच्यते।

तत्रावयवव्युत्पत्तिबलेनाऽऽह—यावतेज्यत इति। सर्वमन्त्राणामनेन यजेतेति हि प्रथमं प्रकरणाम्नाबानुभिववाक्यविनियोगो भवति। ततः साक्षाद्यागसंबन्धासंभवात्तदुपकारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कल्प्यते। तेनोच्यते—

यावता पदसंघेन स्मार्यते यागसाधनम्।
तावद्यजुश्च वाक्यं च वक्तव्यत्वान्निरूप्यते॥

वचनार्हं हि वाक्यं कार्ये समर्थं च तदर्हं भवति न न्यूनमधिकं वा, तावतैव चेज्यते। तत्तु कीदृशमित्येकार्थं साकाङ्क्षावयवं चेति लक्षणम्। ईदृशं चेदेकं यजुर्थंचतोऽधिकं तद्वाक्यान्तरं यजुरन्तरं चेत्युक्तं भवति।

एवं सर्वत्र पुरस्तात्परस्ताद्वैकार्थत्वसमर्थपदपरिग्रहणादसमर्थपदविमोकेन च भिन्नानि यजूंषि कल्प्यन्ते। तेनैकवाक्यलक्षणोक्तौ चार्थाद्यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयोः सिद्धिरिति, एतस्माच्चेत्कारणादित्याह। किमुदाहरणमिति। अभिधेयवाचिनमर्थशब्दं गृहीत्वा लक्षणद्वयसमावेशासंभावनया पृच्छति। तथा हि—

एकार्थत्वं पदस्य स्यात्साकाङ्क्षावयवं न तत्।
साकाङ्क्षावयवः संघस्तस्यैकोऽर्थो न विद्यते॥

+ तै. सं. (१·१·४)।

तथाऽप्येकार्थता न स्यात् । बहुपदे भेदानां संसर्गाणां च बहुत्वात् ।

एकप्रयोजनत्वादुपपन्नम् । यथा तावद् देवस्य त्वेति निर्वापप्रकाशनम् । तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान्पदसमूहस्तद्वाक्यम् ।

पदस्य ह्यक्तविनामैकोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवानां वर्णानां प्रकृतिप्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्क्षत्वम्, अर्थप्रत्यायनशक्त्यभावात्, समूहावयवास्तु पदानि विभागे परस्परमाकाङ्क्षान्ति, न त्वेषामेकार्थत्वं, प्रतिपदमर्थभेदात्, समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धेः । अतो लक्ष्याभावादलक्षणमेतदिति ।

प्रयोजनवाच्याभिप्रायेण देवस्य त्वेत्युदाहृतम् । नन्विति परः स्वाभिप्रायं प्रकटयति । यदा पदार्थव्यतिरिक्तः कश्चिदेको निर्भागो वाक्यार्थो नास्ति तदा तत्तत्पदार्थधर्माविव सामीप्यवशात्तेषां गम्यमानौ भेदसंसर्गौ स्याताम् । अत आह-तथाऽप्येकार्थता न स्यात् । कथम्-

भेदो नाम पदार्थानां व्यवच्छेदः परस्परम् ।
स च प्रतिपदार्थत्वान्नैकत्वं प्रतिपद्यते ॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्तीनां गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्विषयशब्दैः शुक्लादिभिः कृष्णादिव्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम् । तत्संसर्गः पदार्थान्तर्गतत्वान्न वाक्यार्थो भवतीति तदुपसर्जनस्तेषां भेदो गृह्यते ।

स च यथा शुक्लशब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वाद्भवति, एवं शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देनाश्वादिभ्यो निवर्तितस्य भवति, व्यवच्छेद्यनानात्वाच्च नास्त्येकत्वे प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेदवन्तः पदार्था एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा-

संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम् ।
एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते ॥

आकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेणाभिहितयोः संनिधानादितर-

नन्वत्र देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे निर्वपामीत्येकं वाक्यम्, अश्विनोर्बाहुभ्यां निर्वपामीत्यपरम्। एवं बहूनि वाक्यानि। यदि निर्वपामीत्यनुषङ्गस्ततो बहूनि वाक्यानि। न त्वेवमनुषङ्गो भवति।

यदि गुणभूतो निर्वपामीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत। न च

तरानुरञ्जनमर्थसिद्धमेदं वाक्यार्थः। स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे वा गोत्वसंसर्गः सामस्त्येनैकैकव्यक्त्युपसंहारादुपलभ्यत इति नाना।

यद्यपि च कथंचिद् द्विपदे स एवोभयत्रापि संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत, तथाऽपि बहुपदे येन येन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते तेन तेन संसर्गरूपेणोपलब्धेरनेकत्वम्। किं च—

स्वप्राधान्यात्पदार्थानां धर्मितैवावुभावपि।
धर्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम्॥

यावद्धि प्रयोजनैकत्वं नाऽऽश्रीयते तावत्स्वतन्त्राः पदार्था नैकतामापादयितुं शक्यन्त इति पृथगेव भेदसंसर्गावनुभवन्ति। तस्मादपि नाना। यद्यपि चास्माकमाकृतिपदार्थकत्वान्नैव भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथाऽपि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः। सिद्धान्ताभिप्रायविवरणं प्रयोजनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नम्।

एवं सत्येक एव कश्चित्पदार्थः प्रधानभूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च तद्भेदात्तत्संसर्गाच्चैको भेदः संसर्गो वेत्यपि शक्यं वदितुम्। तस्मात्कर्मसमवायित्वेन दृष्टार्थत्वादशेषसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं समस्तस्य पदसमूहस्यैकं प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम्। परस्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति—नन्वत्र देवस्येति। सिद्धान्तवाद्याह—यदि निर्वपामीत्यनुषङ्गस्तत एवं, स सानुषङ्गस्तद्गुणभावेन भवेत्, न चास्य गुणभावः प्रयोजनवत्त्वात्। सवित्रादीनां चाकर्मसमवायादित्येकार्थत्वम्।

निर्वापो देवस्य त्वेत्येवमादीनामर्थेनोच्यते । साधनप्राधान्ये ह्यदृष्टार्थता वचनस्य स्यात् । निर्वापे पुनः प्रधाने दृष्टं कार्थं निर्वापप्रकाशनम् । तत्सर्वैर्विशेषणैर्विशिष्टमुच्यते । तस्मादविरोधः । यथा च पदं पदेन विशेष्यते तथोक्तं * तद्भूतानामिति । तस्मादेकं वाक्यम् ॥

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितं, अर्थैकत्वादिति च विभागे साकाङ्क्षमिति च । उच्यते । भवति किंचिदेकार्थं, न तु विभागे साकाङ्क्षम् । यथा भगो वां विभजतु, अर्यमा वां विभजतु इत्येकार्थाः सर्वे विभागमभिदधति । ननु भगविशिष्टाद्विभागादर्यमविशिष्टोऽन्यो विभागः । नेत्युच्यते । विभागसामान्येनास्य प्रयोजनं, न विशेषेण । सामान्ये हि दृष्टोऽर्थो भवति न विशेषे । विभागे तु न साकाङ्क्षम् । तस्माद्भिन्नमिदं वाक्यं विभागे विकल्प्यते । तथा स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितमिति । येषां संहतानामेकप्रयोजनत्वं तेषां पदशाकेऽर्थस्तानामेकान्वेनैव साकाङ्क्षत्वं भवतीत्यवाच्यं तत् । अथ वा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं संहतैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति प्रत्येककार्येषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धेः । अतः साकाङ्क्षाविभागेनैवेतराक्षेपात्तन्मात्रमेवाभिधातव्यामिति ।

प्रत्युदाहरणे दर्शयति—उच्यत इति । पुरोडाशे विभागप्रकाशनमेकं प्रयोजनं निरपेक्षाणां दृष्टम् । निर्वापे दत्तोत्तराऽपि विभागनानात्वपरिचोदना संहत्य विशेषणानुपादानात्पुनः पुनः प्रयुक्तस्यानुषङ्गदोषाभावादुपन्यस्यते । तत्रोत्तरं न ताव न्निरपेक्षसाधनभेदादपि क्रियानानात्वमिति वक्ष्यामः × । साधनप्राधान्यं तु प्रत्युक्तमेव । एतत्कृतो विशेषः कर्माङ्गत्वादरणीय इति सामान्यप्रकाशनादे-

---

*(अ०१ पा०१ अ०७सू०२५) अत्रेति शेषः। ×अनुषङ्गाधिकरणे 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इत्युदाहरणे 'न च तस्य कारकभेदाद्भेद इत्यादिनेति शेषः।

सुमनस्यमान * इति विभागे साकाङ्क्षम् । द्वे तु प्रयोजने क्रियेते सदनकरणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनं च । तस्माद्भिन्ने वाक्ये, पूर्वं सदनकरणे विनियुज्यते, उत्तरे पुरोडाशप्रतिष्ठापने । तस्मात्सम्यक् सूत्रितं, न सूत्रोपालम्भो भवति ॥४६॥ क. एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

[१५] समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥ सि० ॥

इषे× त्वा, ऊर्जे त्वा इति । तथा आयुर्यज्ञेन +कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इति । अत्र संदेहः । किमेवमादिषु भिन्नं वाक्यमुतैकमिति । एकमिति ब्रूमः । इषे त्वा इत्येवमुक्ते, न किंचिद् दृष्टं प्रयोजनं, तथा ऊर्जे त्वा इत्यपि च, वचनसामर्थ्याददृष्टम् । तदुभाभ्यामेकं कल्पयितुं न्याय्यम् । एवमल्पीयस्याद्दृष्टानुमानकल्पना = भविष्यति ।

कार्थत्वम् । ' तस्मिन्सीद ' इत्यस्य पूर्वापेक्षित्वे सत्यपि प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात्संहतयोरेव लक्षणत्वम् ॥ ४६ ॥

(इति यजु परिमाणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

येषामदृश्यमानकर्मसमवेतार्थत्वेन लैङ्गिकविनियोगाभावेन वचनाद्विनियोगस्तेषां प्राग्दृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वं युक्तम् । तथा हि—

---

*तै. ब्रा. (३-७ ५) । × तै. सं. (१-१ १) । + तै.सं.(७-९) ।

= 'यावता क्रियाया उपकारः प्रकाश्यत ' इति भाष्यात् भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यरूपायैवैकवाक्यलक्षणत्वप्रतीतेः स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां चैकादृष्टसाधनत्वेऽपि मन्त्रैक्यथाभावाद्भाष्यस्थादृष्टशब्दः कल्प्याख्यातलभ्यच्छेदनादिक्रियाभिप्रायो द्रष्टव्यः । एवं वार्तिकस्थादृष्टशब्दोऽपि । एवं चादृष्टस्य वाक्यार्थस्यानुमानं यस्यां कल्पनायां साऽल्पीयसीत्येव भाष्यं व्याख्यातव्यम् ।

तस्मादेकं वाक्यम् · एवं प्राप्ते ब्रूम · समेषु वाक्यभेदः स्यात् । समेषु परस्परानाकाङ्क्षेषु वाक्यं भिद्यते । इषे त्वा इत्यनेनैकोऽर्थः क्रियते, ऊर्जे त्वा इत्यनेनापरः । नन्विदानीमेवोक्तं नात्र दृष्टोऽर्थ इति ।

कल्प्यस्तेषामदृष्टोऽर्थः स चाल्पः स्यात्प्रमाणवान् ।
कल्पिते च तदेकत्वे साकाङ्क्षाः स्युर्वियोजिताः ॥

यदा हि बह्वदृष्टकल्पना निष्प्रमाणिकेत्येकमदृष्टं सर्वेभ्यः कल्पितं भवति तदा प्रत्येकं तत्साधनशक्त्यभावाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वमप्यस्तीत्येकवाक्यता । कथं पुनरस्मिन्पक्षे प्रतीकभेदेन विनियोगः " इषे त्वेति शाखां छिनत्ति " ' ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि इत्येवमादिः । कथं च क्लृप्तीर्वाचयति ' इति बहुत्वानिर्देशः । तदुच्यते -

एकोऽपि बहुभिर्मन्त्रः प्रतीकैर्विनियुज्यते ।
पुनः पुनः प्रयोगाच्च क्लृप्तीरित्यभिधीयते ॥

आदिमध्यावसानग्रहणेनैकोऽपि मन्त्रस्तत्र तत्र विनियुज्यमानोऽपि न पीड्यते । यावद्विनियोगं हि सकल आवर्तिष्यते खण्डस्याप्रयोजनत्वात् । कल्पतां कल्पयामिति च पुनः पुनः प्रयोगादेकवाक्यत्वेऽपि बहुवचनाविरोधः । उच्यते । नैतदेवम् ।

रूपादुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने ।
तस्मात्प्रागेव तत्क्लृप्तेर्भेदाभेदपरीक्षणम् ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोजनकल्पनं विनियोगवाक्यं वा न हि तदुत्तरकालं स्वरूपनिरूपणं युक्तम् । अज्ञातरूपस्य विनियोगाशक्तेरविनियुक्तस्य च प्रयोजनकल्पनानुपपत्तेः । तत्तन्निरपेक्षं तु रूपं पाठादेवावधार्यते । तत्कालावधृतभेदाभेदानुवर्तित्वं तु प्रयोजनविनियोगयोः । प्रमाणवच्चानेकमपि कल्पनीयमित्युक्तम् । रूपोपलब्धिवेलायां चेषेत्वादिना न परस्परसाकाङ्क्षत्वमेकप्रयोजनत्वं चोपलक्ष्यते । ततश्च निष्प्रतिद्वंद्वेऽवधारिते भेदे पश्चान्न किंचिदेकत्वापादने कारणं संभवति । न च प्रागनुपलब्धं साकाङ्क्षत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तेन च विना यद्यप्येकप्रयोजनत्वं

यद्यपि प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन नोपलभ्यते, श्रुत्या तु गम्यते इषे त्वेति छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि इति तथा आयुर्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इत्यायुःक्लृप्तेरन्या प्राणक्लृप्तिः । ननु सामान्यमात्र मिष्टं तन्न विशेषणभेदाद् भेदमर्हतीति । यथा, अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति निर्वाप एकस्तस्य विशेषाः सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् इति, न तेषां भेदान्निर्वापस्य भेद इष्यते । एवमिहापि

भवत्तथाप्येकाङ्क्षवैकल्यादेकवाक्यत्वाभावः, किमुत यदा रूपभेदाद्विनियोगभेदस्तद्भेदाच्चादृष्टार्थत्वेऽपि प्रयोजनभेदः त्वत्पक्षेऽपि चावश्यं यावद्विनियोगं तेन तेन भवितव्यम् । इयांस्तु विशेषः । तव समस्तान्मन्त्रान्मम व्यस्तेभ्यः । न चैषामदृष्टार्थत्वं, ब्राह्मणोपदिष्टदृष्टार्थसाधनत्वात् । तद्बलेन चैषां यावता विना चोदितकरणसामर्थ्यं नास्ति तावदनाम्नातमपि कल्पनीयं च्छिनद्मीत्यादि । यद्वा यथैव " रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति " इति वचनादवाचकस्यापि विनियोगमात्रानुसंधानेन स्तोत्राभिमुख्यचिह्नत्वं भवति, एवमिषेत्वादीनां छेदनादिस्मरणहेतुत्वम् । उभयमपि चैतत्प्रमाणवदिति सूत्रकारैः कैश्चित्कथंचिदाश्रितम् । सर्वथाऽनैवमध्यवसातव्यम् । विकलवाक्यप्रयोगासंभवादवाचकप्रयोगानुपपत्तेश्चाध्याहारः । अथ वा यथाम्नातविनियोगानुसाराच्चादृष्टेनैव स्मर्तुं संस्काराधाने यतितव्यम् तत्रानुष्ठात्रभिप्रायाधीनोऽन्यतरपरिग्रह इति दृष्टप्रयोजनभेदादसिद्धो वाक्यभेद । किं च—

अन्योन्यनिरपेक्षाणां कार्यान्यत्वे नियोगवः ।
प्रत्येकं यागहेतुत्वाद्यजुष्ट्वमवकल्पते ॥

तथा ' आयुर्यज्ञेन कल्पताम् ' इत्येवमादीनां निराकाङ्क्षभिन्नरूपोपलब्धेर्नैकत्वापत्तिः सत्यप्येकार्थत्वे । न च तदस्ति । आयुःकल्पनादीनां भिन्नत्वात् इह निर्वापवदभेद इति चेन्न । क्लृप्तीरिति मन्त्रबहुत्वचोदनायाः प्रत्यक्षत्वात् तत्र च तावदर्थानामकर्माङ्गापवादादविक्षायां सत्यां मन्त्रोच्चारणमात्रं प्रयोजन

क्लृप्तिर्नामैकोऽर्थः, नासावायुरादिभिर्विशेषैर्भिन्नो भविष्यतीति । उच्यते। इह क्लृप्तीर्वाचयति इति बह्वच क्लृप्तय श्रूयन्ते । ताश्च वक्तव्याः । तत्रैकामायुः क्लृप्तिम्, आयुर्यज्ञेन कल्पताम् इत्येष मन्त्रः शक्नोति वदितुम् । प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इत्ययमपि प्राणक्लृप्तिमपराम् । एवं तु सर्वे क्लृप्तिविशेषवचनाः तच्च दृष्टं प्रयोजनम् तस्मादनेकार्थत्वात्तत्रापि वाक्यभेद इति । ननु सामान्यवचनादेकत्वं यथा विभागे ।

बह्व्यः क्लृप्तयः श्रूयन्ते । तद्भेदश्चार्थभेदमन्तरेण न भवतीत्यक्षरोपसर्जनभूतोऽर्थो नानात्वेनाऽऽश्रीयते । क्लृप्तिविशेषवचनं च दृष्टार्थमिति मन्त्रबहुत्वापादनार्थत्वात् । यथा विभाग इति सकृच्छ्रुतनिर्वापवैलक्षण्यात् क्लृप्तीनाम् । पुनः पुनरुच्चरितशब्दोऽपि यथा विभागः साधनभेदे सत्यपि न भिद्यते, तथा क्लृप्तिभेदोऽपि न भविष्यतीति मन्यते । नैवदेवमित्युत्तरम् । इह सामान्यविवक्षानुपयोगात् । अथ वा सिद्धान्तवाद्येव यथा विभागे नैतदेवमिति स्वयमेवैकवाक्यभूतमुत्तरं ददाति। ननु च विभागवाक्यानामपि भेदोऽस्त्येवेति नोपन्यसनीयम् । एवं तर्हि नैवेदं भेदप्रतिपत्त्यर्थं, किं तर्हि दृष्टान्तेन सहैकत्वापादनपरत्वात्तदीयविकल्पापादनायोपन्यस्यति । यथा विभागे तथाऽत्र विकल्पः कस्मान्न भवतीति । नैतदेवमिति । समानविषयत्वे हि विकल्पो भवति, न चेह सामान्यविवक्षा येन विभागवदैकार्थ्यं भवेत् । क्लृप्तिविशिष्टायुराद्याशासनपरत्वात् । विभागे हि साधनानामप्रयोजनत्वात्सामान्यभूतक्रियामात्रप्रकाशनपरत्वम् । इह पुनरायुरादीनामाशास्यत्वेन प्राधान्यात्तद्विशेषणत्वेन क्लृप्त्युपादानं न त्वायुरादिविशिष्टा सा प्रकाश्यते निष्प्रयोजनत्वात् अथापि क्रियाप्राधान्यं तथाऽपि तद्भेदपरत्वान्नानार्थत्वम् । भेदपरत्वे च पूर्वोक्तमेव दृष्टार्थत्वमुच्यते । अथ + वा 'क्लृप्तीर्वाचयति' इति नैव मन्त्रपरः

+ अपि चेत्यादि भाष्यं, इह क्लृप्तीरिति पूर्वभाष्येण पुनरुक्तमिव भासमानं क्लृप्तिग्रहणस्य पूर्वाभिप्रेतमन्त्रपरत्वपक्षापेक्षयाऽर्थपरत्वरूपपक्षान्तराभिधानार्थत्वेन व्याकरोति -अथवेत्यादिना ।

नैतदेवम्। विभागे दृष्टार्थं सामान्यमिह न । अपि च क्लृप्तीर्वाचयति इति विहितम्। आयुर्यज्ञेन कल्पताम् इति चाऽऽयुःक्लृप्त्यभिधानमभिनिवर्त्यते प्रत्यक्षं, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इति च प्राणक्लृप्तेः तस्माद्वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥ क. वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १५ ॥

(१६) अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु
तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥ सि० ॥

या ते अग्नेऽयाशया× तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधी त्वेषं

क्लृप्तिशब्दः, कथं तर्हि, क्रियाबहुत्वाभिधान एव, शब्दानामर्थवन्त्वात्। अतश्च बहुत्वसंख्यया कर्मभेदाद्विशेषणकृतभेदाश्रयणाच्च मन्त्राणां तत्परत्वे चोदितार्थनिर्वृत्त्या दृष्टार्थत्वात्सिद्धा भिन्नार्थता। कथं पुनरस्मिन्पक्षे वाचयतीत्युच्यते, शब्दपदार्थको ह्ययं प्रयुज्यते नैष दोषः । उभयत्र प्रयोगात् । यथैव हि शब्दं ब्रुवन्वं प्रयुञ्जानो वाचयतीत्युच्यते तथैव च यः शब्देनार्थं ब्रवीति तस्यापि प्रयोजको वाचयतीति । तस्मात्क्लृप्तिक्रियाशब्दैर्यजमानं वक्तुं प्रवृत्तमध्वर्युर्वाचयतीत्यमर्थो विज्ञायते, तत्प्रकाशनेन च भिन्ना एव सन्तो मन्त्रा दृष्टार्था भवन्तीति वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥

—

(इति वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

—

ज्योतिष्टोमे तिसृणामप्युपसदामादावाग्नेयी * विहिता "अग्निमनीकं" इति। तत्र प्रथमायाः क्रमे "या ते अग्नेऽयाशया" इति निराकाङ्क्षो मन्त्र

× तै. सं. (१-२-११)। * तिसृणामिति पूर्वाह्णापराह्णयोरभ्यस्यमानमाग्नेय सौम्यवैष्णवयागत्रयमेकोपसत् । तथाविधानां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहेषु कर्तव्यतया विहितानां तिसृणामुपसदामित्यर्थः।

वचो अपावधीत्स्वाहा, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया इति । अत्र संदेहः । तनूर्वर्षिष्ठेति किं सर्वेष्वनुषक्तव्य माहोस्विल्लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । या ते अग्ने रजाशया इत्येतस्य

आम्नायते । उत्तरयोस्तु, साकाङ्क्षौ "या ते अग्ने रजाशया" "या ते अग्ने हराशया" इति । तत्र स्त्रीलिङ्गयच्छब्दनिर्देशस्य स्त्रीपदार्थेन केनचिद्विना परिपूर्णता नास्ति । न चापरिपूर्णेनव्यवहारोऽवकल्पते तत्र तदन्यथानुपपत्त्याऽवश्यं परिपूरणसमर्थो वाक्यशेषः कल्पनीयः । कुतः ।

न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रितः ।
कश्चित्क्वापि स्थितः शेषः सोऽन्वेष्टव्यः प्रयत्नतः ॥

न हि वैदिकवाक्यानां प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं, तद्वदेव ह्यनुमानादीन्यपि प्रमाणानि । सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमये च षष्ठेनाभावः परिच्छिद्यते । तदिह प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्यशेषे न तावत्येवोपरन्तव्यम् । यद्यनुमानादीन्यपि निवर्तिष्यन्ते तत एतावानेवायं मन्त्र इति कल्पयिष्यामः । अथ तु तैः कश्चिदवगम्यते ततस्तत्सहितोऽयं मन्त्रः सकलः प्राक्तस्मादून इत्यध्यवस्यामः । तदिहार्थापत्त्या तावत्सामान्यतः कश्चिदस्ति शेष इत्यध्यवसेयम् । ततश्चाभावस्यानवसरादूनमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हम् । तत्र विशेषाकाङ्क्षायां लौकिकः कल्पनीय उत वैदिक एव पूर्वमन्त्रस्थस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरनुषक्तव्य इति संशये लौकिक इत्याह । तथा हि-

नान्यत्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं सन्निबन्धनम् ।
यथेष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥

यथैवाऽऽहवनीयादयो वैदिकास्तन्निर्दिष्टकार्यव्यतिरेकेण न प्रवर्तन्ते तथैव वैदिकः शेषो यत्र वाक्ये समाम्नायेन विनियुक्तः स तन्निबद्धत्वान्नान्यत्र प्रयोगं क्षमते लौकिकः पुनरनिबद्धत्वात्सर्वार्थः सर्वाकाङ्क्षापूरणायापि नियुज्यमानो न विरुध्यते । तस्माल्लौकिकः । तत्र यदि वैदिकमपि रचितत्वाल्लघुतरप्रयोगं रचयितव्यादवैदिकाल्लौकिकात्मना मन्वानः प्रयुङ्क्ते न केनचिद्वार्यते । वैदिकत्वबुद्धिस्तु तत्र न कर्तव्या । तथा हि-

तनूर्वर्षिष्ठा इति न वाक्यशेषः। नेह्ययमस्मात् परः प्रयुज्यते। एवं प्राप्ते ब्रूमः अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः। स्यात्तनूर्वर्षिष्ठेति। यथैव ह्ययं

तानेव वैदिकान्वर्णान् भारतादिनिवेशितान्।
स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुध्या प्रयुञ्जते॥

यदि त्वानन्तर्याविशेषाद्रजाश्रयेत्यनेनापि संबन्धोऽभ्युपगम्येत ततो यथा निवेशं प्रयोगात्पुरस्तादेवास्य प्रयोगः प्राप्नोति। तस्मादपि न वैदिकः शेष इति प्राप्ते। उच्यते—

विमुक्तव्यापृतौ वेदे लौकिकावसरस्थितिः।
तद्व्यापारविमोकश्च सकलान्वेषणक्षये॥

वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणक्षमो न लौकिकः। चोदनालक्षणधर्मनियमात्। यदा तु वेदः सर्वात्मनाऽन्विष्यमाणोऽपि त्यक्तव्यापारो दृश्यते तदा लौकिकमप्यनुजानाति सा चाऽन्वेषणा यथासंनिकर्षं प्रवर्तते। तत्र।

अदृष्टः प्रकृतावर्थः प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः।
पदे स्वस्मिन्नलब्धस्तु प्रार्थनीयः पदान्तरे॥

स्वस्मिन्वाक्येऽपि न स्याच्चेन्मृग्यो वाक्यान्तरे ततः।
वाक्यान्तरेऽपि न स्याच्चेन्मृग्यः प्रकरणान्तरे॥

एकस्मिन्नर्थे साकाङ्क्षेऽभिहिते प्रकृत्या प्रत्ययेन वा तत्संबन्धसमर्थमर्थान्तरं यदि वा तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम्। अथ न दृश्यते ततः प्रमादालस्ये परित्यज्य प्रकृतौ प्रत्यये चान्वेष्टव्यः। तयोरपि चेन्न दृश्यते ततः पुरस्तात्परस्ताद्वाऽनन्तरोच्चरिते पदान्तरे। न चेदनन्तरे लभ्येतैकान्तरव्यन्तरादिव्यवहिते। यदि तु स्ववाक्ये न लभ्येत ततस्तेनैव क्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे। वाक्यान्तरेऽपि त्वलभ्यमानो यथोपस्थाप्यमानानुसारेण प्रकरणान्तरे। यदा तु तत्रापि न लभ्यते तदा लोके। लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो नास्तीत्येवमवधार्याऽऽकाङ्क्षाबुद्धिं भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य निराकाङ्क्षीकर्तव्यम्। सर्वत्र च।

या ते अग्नेऽयाशया इत्येतस्यानन्तरमेवं. या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया इत्येतयोरपि । हराशयेत्येतस्य व्यवहित इति चेत् । तन्न । समुदायस्याव्यवधानात् । अव्यवहितो रजाशयेति समुदायः । समुदायेन च वाक्यशेषस्य संबन्धाभावात् । समुदायिभ्यां संबन्धः ।

संनिकृष्टो न लब्धश्चेद्विप्रकृष्टोऽपि वैदिकः ।
स एवावैदिकस्तु स्यात्माप्तः संनिहितो यदा ॥

तदिह रजाशयाहराशयावाक्ययोः शेषः स्वपदस्ववाक्ययोरलभ्यमानत्वाद्वाक्यान्तरे नूनमित्युपसंह्रियते । स च यादृगाकाङ्क्षितस्तादृगेवैकानन्तरं पुरस्तादुपलभ्यतेऽन्यस्य व्यवहितः । यद्यपि चासौ प्रथममन्त्रे कृतार्थत्वान्न तावाकाङ्क्षति तौ तु तेन विनाऽनुपपद्यमानावात्मसमीपेऽन्यस्यानाम्नानादेवं पुरुषं प्रयुज्यते । सर्वसमीपे सकृत्पठितुमशक्यः प्रमाणान्तरलभ्यत्वाच्च पुनः पुनरश्रावितोऽयमावयोरप्यर्थेनाऽऽम्नातः शेषो नैकस्यैव संनिधिविशेषानिमित्तभ्रान्त्या कल्पयितव्य इति । यद्यपि च पुरस्तादाम्नायते, तथाऽपि यत्प्रदेशवर्तित्वेन ताभ्यां काङ्क्षितस्तत्रैव विनियुज्यते । कुतः ।

प्रतीतिमात्रलाभार्थं तत्प्रदेशे स पठ्यते ।
योग्यत्वात्संनिवेशस्तु पूर्वमन्त्रवदिष्यते ॥

स हि सकृदाम्नायमानः सर्वेषामीप्सिते प्रदेशे न शक्य आम्नातुमित्येकस्य यथाक्रममाम्नात इतरयोश्च यावता बुद्धिविषयतामापद्यते, ततश्च गृहीतः सन् स्वयमपि प्रदेशान्तरे स्थातुमसमर्थस्ताभ्यामपि चान्यवृत्तित्वेनानाकाङ्क्षितः पूर्वत्र च परस्ताद्भाविततया दृष्टसामर्थ्यः परस्तादेव निवेक्ष्यते । भाष्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठादगृह्यमाणविशेषः शेष उभयोरप्यानन्तर्येणैव संबन्धतीत्युक्त्वा तृतीयस्य व्यवधानादसंबन्धमाशङ्क्यार्थित्वाविशेषादुभयोः समुदायापादनेनाव्यवधाने साधिते समुदायशेषत्वमेव तर्हि प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तस्याप्रयोगार्हत्वात्प्रयो-

समुदायिसंबन्धे च न गम्यते विशेषः। तस्मात्सर्वत्रानुषङ्गः।

अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधौ परस्तात्पुरस्ताद्वा परिपूरणसमर्थः श्रूयमाणो वाक्यशेषो भवति । कियांस्तु कालः संनिधिरिति। उच्यते। यावति शक्नोत्युभावप्यपेक्षितुम् कश्चासौ । आनन्तर्यं संबन्धिपदव्यवायो वा तावति हि शक्नोत्युभावप्यपेक्षितुम् । संबन्धिपदव्यवाये हि

गार्हसमुदायिसंबन्धः, तत्रापि तयोः प्राधान्यादन्यथा च नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेः प्रत्येकं सकलशेषसंबन्धसिद्धिरित्यभिधाय पुनर्व्याख्यानान्तरमारब्धम्–अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधाविति । तत्र केश्चिद्व्याख्यानविकल्प एवेत्याश्रितम। अपरे तु वदन्ति पूर्वत्रापरितोषादुत्तरं कृतम्। किं कारणम्।

न तावत्समुदायत्वं केनचिन्निर्मितं तयोः।
पुनः प्रत्येकनिर्माणे न च हेतुः प्रतीयते ॥

समुदायत्वं ह्येककार्यत्वेनैकशब्दोपादानेन वा भवेत्, न चानैकमप्यस्ति। नन्विदमेककार्यत्वमेकवाक्यशेषग्रहणं नाम । अहो तु खलु मन्त्राणां कार्यं * विज्ञातम्। अपेक्षा हि तत्रोभयोः स्यात । कथं तत्कार्यमित्युच्यते । शेषश्चातौ तयोर्न तद्वशेन समुदायत्वापत्तिर्युक्ता। पश्चादपि वा समुदायिभ्यामेव तस्य संगीरिष्टेत्यादित एव समुदायत्वं न लभ्यते यदि च समुदायत्वमापन्नौ तत. पुनः प्रत्येकं संबन्ध इति राजैकपुत्रक्रीडाऽऽपद्यते = । पुरस्तादेव च प्रयोग प्राप्नोति। तथाभूतेन समुदायानन्वयात्। न वाऽगृह्यमाणविशेषत्वं, देशभेदनिमित्ततन्त्रभेदात्। प्रथमस्य ह्यसौ यथाकाङ्क्षिते देशे स्थितो नोत्तरयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम्।

---

* मन्त्राणां क्रत्वङ्गप्रकाशनमेवकार्यं नत्वेकशेषग्रहणमित्यर्थः। =एकपुत्रात्यंत प्रियत्त्वेन पितृभ्यामनिवत्तरणाद्राजपुत्रत्वेन चान्यैरप्यनिवारणादत्यन्तान्याय्या यथा तथेयमपीति दृष्टान्त भागाशयः।

आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति च त्रयम् ।
संबन्धकारणत्वेन क्लृप्तं नानन्तरश्रुतिः ॥

यो हि बहूनां संबन्धित्वेन सकृदाम्नायते तस्यावश्यंभाव्ये केनाऽऽनन्तर्यमिति न तदेव तदा संबन्धकारणत्वेनाऽऽश्रीयते । तत्राप्यस्मादेव कारणत्रयात्संबन्ध सिद्धेः । संनिधिविशेषात्तु तदाश्रयमतिपत्त्या भवति भ्रान्तिः । सा तु साकाङ्क्ष योग्यसंनिहितसंबन्ध्यन्तरदर्शनान्निवर्तते । यथा धात्वर्थादिषु विधिबुद्धिर्गुणाद्यु पादानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र ज्ञायते । सर्वार्थोऽयमाम्नायमानः सर्वसाधारणान-न्वयसंभवाद्वाक्यैकत्वाच्च कस्यचिदेकस्य समीपे पठ्यते । तस्मादकारणमानन्तर्य मिति । संनिधिरिति–बुद्धौ विपरिवृत्तिः । सा चाऽऽनन्तर्ये संबद्धपदव्यवाये च भवति । संबद्धपदव्यवधिरप्यानन्तर्यप्रकार एव । कथम् ।

अनन्तरेण संबद्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरः ।
ततः पुनस्तदारूढः परागन्तर्यमश्नुते ॥

'या ते अग्ने रजाशया' इत्यनेनापेक्षितः शेषः परस्तादलभ्यमानः पुरस्तात्परावृत्त्याऽऽलोच्यमानो लभ्यते तनूर्वर्षिष्ठेति । यदा च तत्राऽऽरूढस्तदा हरा शयेत्यस्यानन्तरीभूतः पुनरेवमेव तृतीयेनापि सह संबध्यते । ततः परं त्वन्यस्या नाम्नानाचावत्येवोपक्षीयते । सर्वत्रैवमपेक्षा पुरस्तात्परस्ताच्च प्रसृतैकत्राऽऽरुह्येतरे षामनन्तरीभवन्ती तावदपेक्ष्यमाणा निगृह्णाति यावत्किंचिन्न योग्यमस्त्ययोग्यं चोपलब्धम् । ततः सर्वमालोचितमुपसंहृत्य निवर्तते । यद्यपि च क्रमेणोच्चारणा त्संनिकर्षविप्रकर्षौ भवीयेते तथाऽपि नित्यत्वाद्वेदस्यानन्तरे दूरस्थे च युगपदपेक्षा संबन्धश्चेति पश्चादवगमान्न प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः । एवं वाक्ये पदानां प्रकरणे च वाक्यानां संबन्धो यावत्साकाङ्क्षेण तत्संबन्धार्हेण परस्याप्यनन्तरीकर्तुं समर्थेन व्यवधानम् । अव्यवधाने विच्छेदोऽपीति । विरोधिना पदनाऽव्यवधाने विप्रकृष्टत्वे भवति संबन्धं इत्यर्थः । तस्मादनुषङ्गः समाप्तिः अनुषज्यत इत्य, नुषङ्गः । स एव समाप्यते येनेति समाप्तिः ।

संबन्धादेव पूर्वसंस्कारेणानापैति। यत्राप्यपरेण× साकाङ्क्षेण व्यवाय स्तत्राप्यस्ति संबन्धः। द्वयोरपि हि कार्यं वक्तव्यमिति परः पूर्वमपेक्षते, अनपेक्षमाणेऽन्यतरः प्रमादपाठः स्यात्। शक्यते चासावपेक्षितुम्। तस्माद्यथैवायमेकस्य संनिधावेवमपरस्य। द्वयोरप्यसंबद्धैः पदैरव्यव हितत्वाद्द्वयोरप्याकाङ्क्षावत्त्वात्। एतावच्च वाक्यशेषसंबन्धे कारणं नाऽऽनन्तर्यम्। अव्यवधाने विच्छेदेऽपि भवति संबन्धः। तस्मादनुषङ्गः।

यत्र तावच्छेषिणः साकाङ्क्षास्तत्रैवमथ यत्र नैराकाङ्क्ष्यं सर्वेषु शेषिष्वेकः शेषः साकाङ्क्षः पठ्यते। यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इत्येतेषामन्ते "अच्छिद्रेण" इत्यादिस्तत्र कथमिति। किं प्राप्तम्।

अनन्तरेण संबध्य शेषस्येष्टा कृतार्थता।
शेषिणश्च निराकाङ्क्षाः किंनिमित्ताऽनुषङ्गधीः॥

उच्यते।

×'यत्रापीत्यादि संनिधावेवमपरस्य' इत्यन्तभाष्यस्यायं पदशोऽर्थः। यत्रापि-इराशयेत्यस्मिन्, अपरेण-रजाशयेत्यनेन शेषाकाङ्क्षेण व्यवायस्तत्रापि शेषान्वयोऽस्ति। यतो द्वयोरपि शेषिणोरपेक्षितशेष्यन्वयरूपं कार्यं वक्तव्यमित्येतदर्थं पूर्वं-शेषिणं, परः-शेषोऽपेक्षते। तच्चोत्तरापेक्षायामपि तुल्यं कारणमिति यथैवोभयाकाङ्क्षया पूर्वस्य शेषिणः शेषान्वयस्तथैवोत्तरस्यापि। शेष्यन्तरमनपेक्ष्यमाणे तु शेषेऽन्यतरः शेषी शेषालाभेन शेषसाकाङ्क्षः प्रमादाधीतः स्यात्। शक्यते पूर्ववदुत्तरोऽपि शेषी शेषेणापेक्षितुम्। तस्माद्यथैवायं-शेषो रजाशयेत्यस्यपश्चात्पतितोऽपि योग्यत्वादिभिर्यथाकाङ्क्षिते देशे संनिधौ भवति, एवमपरस्य इराशयेत्यस्यापीति।

द्वयोरप्यसंबद्धैरिति भाष्यं पूर्वभाष्येणगतार्थमिव भासमानं, व्यवहितस्याप्यनुषंगाभ्युपगमे सर्वत्र तत्संभवान्नाध्याहारः क्वचित्स्यादित्याशङ्कानिरासार्थंत्वेनासंबद्धपदाव्यवाय एवाऽऽकाङ्क्षावैरेव एव चानुषङ्गो भवति नान्यथेति परिसंख्यार्थं द्रष्टव्यम्।

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र निराकाङ्क्षाणां संनिधौ परिपूरण समर्थः श्रूयते । यथा चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति*। अत्र हि पुनात्वन्तानि परिपूर्णानि न किंचिदाकाङ्क्षान्ति । नन्वच्छिद्रेणेत्येतदाङ्क्षति । सत्यमाकाङ्क्षति । आकाङ्क्षदप्येतदेकमाकाङ्क्षेत्। एकेनैव तन्निराकाङ्क्षं संपद्यत इति । एकेन हि निराकाङ्क्षितो नेतरावाकाङ्क्षिष्यति । अनर्थकत्वादाकाङ्क्षति । एकेन च संबद्धो नानर्थको भवति । तस्मान्नेतरावाकाङ्क्षतीति । इतरावपि परिपूर्णत्वान्न तमाकाङ्क्षतः । नन्वेतस्य वाक्यशेषस्यैकमप्याकाङ्क्षतो न गम्यते विशेषः केन निराकाङ्क्षीक्रियते, केन वा नेति, तेनानवगम्यमाने विशेषे सर्वैः सह संभन्त्स्यते । आह । नैतदेवम् । येनास्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे तेन सह संभन्त्स्यत इति गम्यते विशेषः तस्मा-

---

अनन्तरस्य वाक्यस्य यदि शेषो भवेदयम् ।
तत एवं भवेदेष त्वाख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥

आनन्तर्यविशेषेण ह्ययं पुनात्वित्येतेन संबध्यते । स चैक एव त्रिष्वपि वाक्येषु, तदेकत्वाच्चार्थस्याप्येकत्वम् । न च कारकभेदात्तस्य भेदो भवति । येन चित्पत्यादिसंबन्धादस्यानन्यत्वं विज्ञायते । न चाच्छिद्रेणेत्येवमर्था क्रिया, येन सकृत्संबन्धेन संतुष्येत्

तस्मादस्य क्रियार्थत्वाद्यावदेषा प्रयुज्यते ।
तावदेव प्रयोगित्वं काष्ठानां पचने यथा ॥

अथोच्यत एकत्वेऽप्यस्या यत्कर्तृविशिष्टाभ्यासाद्यः करणसंबन्धः श्रूयते तद्विशिष्टैव तेन योजयितव्या । यथैकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य मैत्रावरुणग्रहाभ्यासविशिष्टस्य पयसा श्रपणं चोदितं नातिप्रसज्यते, यथा चात्रैव चित्पत्यादयो, न सर्वे सर्वत्र भवन्ति । उच्यते ।

---

* तै० सं० (१-२-१) ।

तेनानन्तरेण सह संभन्त्स्यत इति नास्ति सर्वत्रानुषङ्ग इति। आह। नैतदेवम्। पुनातुशब्देनास्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे। पुनातुशब्दस्यापि चित्पतिस्त्वेत्येवमादिभिः। एकश्चासौ पुनातुशब्दः पुनः पुनरुच्चरितः। तेनावच्छामो यत्र पुनातुशब्दः प्रयुक्तस्तत्र तेनैकवाक्यत्वादच्छिद्रेणेत्ययमपि प्रयोक्तव्यः। तथा च सति, चित्पतिस्त्वेत्येवमादयो विना पुनातुशब्देन साकाङ्क्षाः। ते च पुनातुशब्दमाकाङ्क्षान्ति,

---

श्रयणानां व्यवस्था हि भिन्नाऽपूर्वप्रयुक्तितः।

कर्त्रन्तरावरोधाच्च चित्पत्यादेरसंकरः॥

ऐन्द्रवायवादिग्रहाभ्यासानामदृष्टार्थत्वात्तद्भेदेन श्रयणव्यवस्था युक्ता। न हि तथा किंचित्कारणमस्ति। करणस्य क्रियां प्रत्युपयुक्तत्वात्। करणप्रकाशनद्वारेण तैव क्रिया पुनः प्रकाश्यते। सा च सर्वत्राविशिष्टत्वात्प्रकाशनमपेक्षते। तथा च वाक्पत्युपादानात्तत्समानव्यापारश्चित्पतिर्निवर्तते, नैवमच्छिद्रपवित्रप्रतियोगिकरणान्तरश्रवणमस्ति येनैतन्निवर्तेत, न च कर्तृप्रयुक्तं करणम्। यतस्तद्भेदाद्व्यवतिष्ठेत, कारकाणां क्रियाक्षिप्तत्वेन परस्परसंबन्धाभावात्। नन्वेवमपि मन्त्रान्तरगतेनापि पुनातुशब्देनास्य संबन्धः स्यात्। नैष दोषः। दर्शपूर्णमासबर्हिर्धर्मवद्व्यवस्थासिद्धिः। इह प्रक्रम्य पुनातुशब्दस्य यत्कार्यं तत्प्रयुक्तमच्छिद्रादिविशेषणं मन्त्रत्रयेऽपि तदेकमिति प्रत्यक्षमवगच्छामः। न मन्त्रान्तरे, कर्मान्तरगतद्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वात्। नन्वेवं सत्येककार्यत्वान्मन्त्रविकल्पः प्रसज्येत। कुतो* वैवमादीनां संख्यायुक्ताविधानादन्ते समुच्चयः। सर्वेषु विपरिवृत्तिभङ्गसंनिधिः संभाव्येत न मन्त्रान्तरेष्विति विशेषः॥

---

* विभागमन्त्रवदिष्टपत्याऽऽशङ्कां परिहरति कुतो वेत्यादिना। समुच्चयग्राहकप्रमाणाभावाद्युक्त एव विकल्प इत्याशयः। इदं तु 'त्रिभिर्यजमानं पावयति' इति वचनेन दृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्राणां समुच्चयावगतेर्याज्ञिकाचारसत्वाच्च प्रौढिवादमात्रं विज्ञेयम्।

स च पुनातुशब्दोऽच्छिद्रेणेत्यनेन विशिष्टः तेन पुनातुशब्देन सानुषङ्गेण नियोगतः सर्वे निराकाङ्क्षीकर्तव्याः तस्मात् सर्वेषु तुल्यप्रयोगा इति वाक्यपरिसमाप्तिरनुषज्यते ॥ ४८॥ क. अनुषङ्गाधिकरणम् ॥ १६ ॥

[१७ व्यवायान्नानुषज्येत ॥ ४९ ॥ सि० ॥

सं × ते वायुर्वातेन गच्छतां, सं यजत्रैरङ्गानि, सं यज्ञपतिराशिषा इति । वायुर्वातेन गच्छताम्, इत्येष सं यजत्रैरङ्गानि इति बहुवचना-

---

तस्मात्पुनातुशब्दोऽयं सर्वमन्त्रगतोऽपि सन् ।
अच्छिद्रापहृतः सर्वैः पुनस्तद्वानपेक्षते ॥

सर्वाभ्यासान्वाभिहितेनाच्छिद्रेणेत्यादिनाऽनन्यगतिकत्वाद्यदा पुनातुशब्दः स्वीकृतः, तदा पुनात्वच्छिद्रेणेत्येवं कल्पिते संबन्धे य एवानन्तरः पुनातुशब्दः स एव पूर्वयोरपीति करणसंबन्धप्रदर्शनवेलायामन्वेति । क्रियाः पदार्थाः सन्तस्तामपेक्षमाणाः सकरणिकामेवाऽऽसादयन्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । एवं वाऽनुषङ्गेण प्रयोक्तव्ये ये तन्त्रेण प्रयुज्यन्ते तेषां तदालस्यमात्रं पुरस्तात्परस्ताद्वा वाक्यशेषस्यानुषङ्गत्वाविशेषे सति यत्पुरस्तादनुषङ्गेऽन्वीयत इति कैश्चिदुच्यते तद्विशेषप्रसिद्धिमात्रमिति द्रष्टव्यम् ॥ ७८ ॥

—

(इत्यनुषङ्गाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

—

प्रत्युदाहरणत्वेन संनिधेरेवमुच्यते ।
असंबन्धाविरोधाने वैषम्यान्नानुषज्यते ॥

'सं ते वायुर्वातेन गच्छताम्' इत्यस्य साकाङ्क्षस्यानन्तरत्वादवधारित-

---

× तै० सं० (१–३–८) ।

तेन व्यवहितत्वात्, सं यज्ञपतिराशिषा इत्यत्र नानुषज्यते । एकेन साकाङ्क्षेणाव्यवेतो गच्छतामिति शेषस्ततो बहुवचनान्तेन सं यजत्रैरङ्गानि इत्येतेन संबन्धमनुपेत्य व्यवेतत्वात् परेण न संबध्यते, गम्यते हि तदा विशेषः, एकेन व्यवेत इति । गम्यमाने विशेषे न तत्र भावो वाक्यशेषस्योपपद्यते । तस्माद्बहुवचनान्तस्य परस्य च तद्व्यवेतस्य लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्य इति ॥ ४९ ॥ क. व्यवेताननुषङ्गाधिकरणम् ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः । उपोद्घातपादोऽयम् ।

शेषो बहुवचनान्तेनायोग्येनासंबद्धस्तुल्ययोगित्वाभावाद्योग्येनापि यज्ञपतिना नानुषज्यते । अतश्च वैदिकशेषासंभवादस्ति लौकिकस्यावकाश इत्युभयत्राध्याहारः कर्तव्यः । तत्र तु यद्यपि नोच्चार्यते गच्छतामिति तथाऽप्यवश्यमनुसंधातव्यः, अन्यथाऽर्थापरिसमाप्तेः । तस्मान्नानुषङ्ग इति । प्रयोजनं तु, अनुषङ्गे मन्त्रत्वात्प्रायश्चित्तम् । लौकिकत्वे चामन्त्रत्वमिति । आह+ च–

आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् ।
ऊहादिसाम्ये ननु लौकिकानाममन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥ ३९

(इति व्यवेताननुषङ्गाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितमीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

\+ प्रयोजनविषये वृद्धसंमतिं दर्शयति–आह चेत्यादिना ।

मीमांसादर्शने प्रथमभागे भाष्यकारीयाधिकरणसूचीपत्रम् ।

५८

प्रथमभागस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

प्रथमभागस्थतन्त्रवार्तिकान्तर्गतश्लोकानां वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या

आहत्य प्रथमभागे तन्त्रवार्तिकस्थाः श्लोकाः १४२१

समाप्ता च श्लोकानुक्रमणिका।
